

92
Б 90

ДМИТРО БУЗЬКО * ВИБРАНІ ТВОРИ

Д М И Т Р О
Б У З Ь К О

---

*

В И Б Р А Н І
Т В О Р И

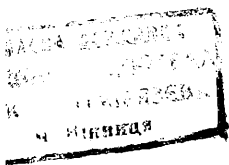
---

*

ВИДАВНИЦТВО
ХУДОЖНЬОЇ
ЛІТЕРАТУРИ
«ДНІПРО»
Київ—1971

Дмитро Бузько прийшов у літературу в 20-х роках, коли побачила світ його повість „Лісовий звір”, присвячена боротьбі радянських чекістів з контрреволюційними бандами.

Окрім повісті „Лісовий звір”, до цього видання ввійшли твори, в яких змальовано дореволюційне минуле, — повість „За ґратами”, оповідання „На світанку”, „Вночі”, а також повість „Нащадки хоробрих” — про колективізацію в Абхазії та найкуво-фантастичний роман „Кришталевий край”.

7969

7-3-3
48-71M

ДМИТРО БУЗЬКО І ЙОГО ТВОРЧІСТЬ

Письменник цікавої й складної творчої долі Дмитро Іванович Бузько народився 1891 року в Новомиргороді на Херсонщині в сім'ї вчителя.

Коли Дмитрові сповнилося сім років, помер батько. Мати вдруге вийшла заміж. На щастя, вітчим був людиною великої і щедрої душі, високоосвіченою й інтелігентною. Він замінив хлопцеві рідного батька, став йому справжнім другом і радником: гартував волю, навчав стійко переносити незгоди, а мати змалку привчила сина до ширості та правдивості, бути чуйним до людського горя.

На початку ХХ століття родина переїздить до Одеси. Навчаючись в реальному училищі, Дмитро Бузько бере участь у гуртках революційної молоді: провадив пропаганду на селі, читав і тлумачив дядькам «крамольні» брошури «про землю», «про волю»... Тоді ж познайомився з основами суспільствознавства. Пізніше він не раз згадуватиме буремні та милі серцю часи своєї юності... Палкі дебати на нелегальних зборах... На вулиці, в університеті — скрізь свої вартові на чатах, щоб збори зненацька не накрила поліція. А серед учасників таємних зборів — юний Дмитро Бузько.

Та все ж провокатор виказав підпільну організацію молоді. 1908 року Дмитра Бузька заарештовує поліція. П'ять років каторги згодом замінено було засланням.

Здібний, цікавий до науки юнак і в засланні не гайнував марно часу. Поклавши за мету будь-що втекти із заслання за кордон, у Швейцарію, де можна вчитися і працювати у гуртках революційної еміграції, він самотужки вивчив англійську мову й таки здійснив свою мету: відсидівши три роки, двадцятирічним юнаком, з допомогою вірних товаришів Дмитро Бузько вибрався на волю.

Не вельми тішачи себе надією здобути закордонний паспорт, Д. Бузько втікає до Німеччини. Звідти він добирається в Швейцарію і, нарешті, в Данію, де вступає на сільськогосподарський факультет Копенгагенського університету, а водночас працює в гуртках революційної еміграції. Скінчивши університет, Д. Бузько поневіряється по різних країнах, як політичний емігрант.

Лютий 1917 року... Світ потрясла сенсаційна новина: російську монархію повалено...

Відгомін Лютневої буржуазно-демократичної революції докотився й до Данії. У березні 1917 року група емігрантів, кинувши службу, навчання у вищих школах і працю в Копенгагені, поспішала в Росію. Серед них був і Дмитро Бузько. Спочатку він їде в Петроград, а згодом на Україну. Будучи тривалий час за кордоном, він не зорієнтувався у складній політичній ситуації і не одразу став на бік революції. Зрозумівши свою помилку і бажаючи спокутувати її, Д. Бузько їде працювати в органи ЧК, він пропонує послати його з явкою та планом організації в «лігво лісового звіра» — бандита отамана Заболотного, і, ризикуючи власним життям, або ж схилити його до покаяння і добровільної здачі органам ЧК, або ж заманити в пастку й силоміць захопити.

Полювання за отаманом Заболотним, який протягом майже трьох років тероризував два повіти, і лягло в основу сюжету першої повісті Д. Бузька «Лісовий звір», що спочатку була надрукована в журналі «Червоний шлях» (1923), а згодом вийшла окремим виданням (ДВУ, 1924). Відтоді й почалася активна літературна діяльність письменника.

Д. Бузькові вдалося переконливо передати психологічні переживання головного героя під час перебування в лігві звіра, всю складність і небезпечність його місії.

Письменник прагне з'ясувати, як же сталося, що Заболотний — ця «дитина балтських яруг, байраків та лісів», цей зовні «звичайнісінький веселий сільський парубок, не дурень добре попоїсти, чарочку хильнути, з молодницями пожартувати» — плаває в такому морі крові, що «коли б небо було не дурна порожнеча, змальоване про людське око синькою, а справді «твердь», давно б воно впало від стогонів і проклять матерів, батьків, сестер, братів, дітей і жінок замучених ним жертв!»

Перед нами постає упір, від жорстокості якого кров холодне в жилах. Цей виродок навіть кулі шкодував витратити, наказуючи своїм бандитам «розрубувати вагітним жінкам черева й ще не народжених дітей підіймати на шаблі...».

Незабаром на екрани країни вийшов кінофільм «Лісовий звір», створений за сценарієм Д. Бузька, — один із первістків української радянської кінематографії.

Щоправда, сценарій «Лісового звіра» зазнав чималої переробки. Замість соціально-побутового, фільм вийшов пригодницько-романтичний. І все ж фільм «Лісовий звір» приніс авторові заслужену славу й популярність. Він мав неабиякий успіх на робітничих екранах і завдав відчутного удару по тих, хто зітхав за «надбойовиками» західної марки.

Успіх «Лісового звіра» захопив Д. Бузька до хронікального опису відомої свого часу Димівської події (вбивства куркульською бандою сількора Малиновського в с. Димівці Миколаївського округу), і він написав ще кіносценарій «Димівка», але, за щирим зізнанням самого ж письменника, той сценарій «не вартий уваги». (До речі, того ж

року А. Головка блискуче втілив цю тему в своєму славетному романі «Бур'ян»). Проте невдача не приголомшила Д. Бузька, й він знову береться до створення, щоправда, цього разу вже не кіносценарію, а кіноповісті «Про що розповіла ротаційка» (ДВУ, 1929).

У своєму коротенькому слові до читача автор зауважує, що його кіноповість не є суворо історичним переказом подій, але це й не вигадка. Це, так би мовити, вільний монтаж фактичного матеріалу, що автор черпав його з історичних джерел, користуючись частково й своїми власними спогадами, а переважно — з мемуарів, виданих у збірці «Техніка більшовицького підпілля».

Тема кіноповісті — революційна боротьба більшовицького підпілля на Україні 1905 року. Чогось нового в змалюванні підпілля, навіть порівняно з тим, що вже було на той час в українській літературі, автор не вніс. Як слушно зауважувала тогочасна критика, кіноповість скоріше слугувала авторові за вправу в новому жанрі, в новому стилі — кіностилі.

Специфіку свого твору підкреслював і сам письменник, наголошуючи на тому, що твір його «зроблено в цілком кінематографічному плані, тобто рух і дія на першому місці». Д. Бузько зробив це свідомо, сподіваючись на те, що після режисерської розробки, головне — легкого перемонтажу сцен, ця повість можна вільно екранізувати.

Поставивши за мету якомога гостріше побудувати сюжет, захопити читача пригодами, автор всю повість буде на випадковостях та пригодах. Він не вельми дбає про реалістичну та логічну вмотивованість подій і вчинків персонажів. Основне для нього — кінематографічна швидкоплинність і раптовість. Отож і маємо чимало скоромовок, інформативної описовості. Кіноповість «Про що розповіла ротаційка» не піднялася вище середнього рівня пригодницької белетристики.

Майже протягом усього свого творчого життя Д. Бузько тяжів до кіно. На той час молоде мистецтво кінематографії набирало величезної ваги в житті народу. Тим часом література про кіномистецтво українською мовою тоді лише почала поволі народжуватися. Дмитро Бузько спробував заповнити цю прогалину і написав книжку «Кіно й кінофабрика» (ДВУ, 1928). І треба віддати авторові належне: він успішно впорався із своїм завданням, виявивши себе добрим знавцем складного процесу кіновиробництва.

Микола Бажан у рецензії дав високу оцінку цій праці Д. Бузька. Відзначивши кілька дрібних вад, він слушно зауважив, що, попри ці хиби, «такою сумлінною й уважно зробленою, популярно і просто викладеною та не спрощеною і не звульгаризованою книжкою не може похвалитися багатий на кінолітературу ринок». Для бідної на той час кінолітератури на Україні книжка Д. Бузька була цінним, корисним внеском. Вона допомогла масовому читачеві обізнатися не лише з технікою, але й з історією світової та української кінематографії.

В той час багатьох українських письменників вабить сільська тематика. Вони прагнуть художньо дослідити й осмислити те нове, що приніс Великий Жовтень у село, ті зміни, що сталися в психології селянина, в його побуті та світогляді; дослідити проблему змички міста і села.

1927 року Дмитро Бузько їде з Харкова в село Со-кільча на Білоцерківщині (тепер Попільнянського району), де в ко-лишньому маєтку магната Терещенка 1920 року незаможницько-серед-няцькими масами була створена перша комуна з романтичною наз-вою — «Чайка», і пише один з перших в українській літературі роман про комуна — «Голландія». Але пише його незвичайно й своєрідно.

В цьому немає нічого дивного, якщо зважити на те, що роман «Голландія» був задуманий саме в той час, коли руйнування старої форми роману було вельми модним, коли панувало гасло: «Все старе на смітник, новому дорога».

Один за одним з'являються в світ зразки «деструктивного» рома-ну, де помітні наперед задана орієнтація на відхід од форми класич-ного роману («Двері в день» Гео Шкурупія, «Інтелігент» Л. Скрип-ника) і наявність багатьох експериментів у галузі форми. Серед них не останнє місце посідає і роман Д. Бузька «Голландія».

Минуло перше бурхливе післяреволюційне десятиріччя, позначене невпинною переможною ходою соціалізму. Українське красне письмен-ство відчуло нагальну потребу глибше осмислити, підсумувати соці-альний і психологічний досвід революції та громадянської війни.

Одна за одною з'являються у світ романи й повісті українських письменників, у яких автори намагаються художньо дослідити й ви-крити антинародну суть українського буржуазного націоналізму, роз-крити крах його облудних ідеалів та марень, розвінчати псевдороман-тику «хати з вишневим садочком» та петлюрівщини. Це передусім по-вісті та романи Ю. Смолича «Фальшива Мельпомена» (1928), П. Панча «Голубі ешелони» (1928), Я. Качури «Чад» (1928), Г. Шку-рупія «Жанна-батальйонерка» (1929) та ін.

Майже всі вони писалися в час, позначений гострою ідейною бо-ротьбою з буржуазними націоналістами і тому проблеми, в них пору-шені, були актуальні.

Тоді ж, 1929 року, побачив світ і соціально-історичний роман Д. Бузька «Чайка». У цьому творі, згідно із задумом автора, на тра-гічному й покривленому життєвому шляху головного героя — Петра Чайки — «мав відбитися процес ідеологічного звільнення дрібнобур-жуазного інтелігента від всяких облуд та оман, передусім від «чаду» націоналізму» (Л. Новиченко).

Хто ж він, головний герой твору, Петро Чайка? На перший погляд герой твору має зовнішню подібність з автором. Насправді ж Чайка — узагальнений образ. Син учителя, він сімнадцятирічним юнаком вилетів із рідного гнізда і невдовзі потрапив на каторгу. Звісно, то був

ще несвідомий героїзм юнацтва. «Але ж він,— каже автор,— цей несвідомий героїзм майже ще хлопця, що без вагання пішов на каторгу за свої ледве сформульовані ідеї, давав внутрішню силу, поетичну радість життя навіть за ґратами, у кайданах...»

Ще там, на каторзі, він пише у записнику: «У душі моїй безкрайне бурхливе море, і мій розум, як Прометей, прикутий до скелі-узбережжя. Б'ють хвилі в непохитні скелі. Рветься Прометей із залізних ланцюгів. І біла Чайка надії б'ється над похмурих морем. О, туга моя, блакитна нірвано-туго. Чи приймеш мене в свою прозору дальню, там, де небо з морем кришталевим муром з'єдналися?»

В середині березня 1917 року разом з групою політичних емігрантів Петро Чайка повертається з Копенгагена до розбурханого Петрограда з Леніновим гаслом на устах: «Геть Тимчасовий уряд! Вся влада Радам!»

Другого ж дня після приїзду, на прохання медичного персоналу військового госпіталю, де Комітет зустрічі політемігрантів дав Чайці та його товаришам помешкання й харч, він виголосив промову серед поранених та інвалідів. Промова мала успіх.

Він говорив про історію революційної боротьби, боротьби трудящих із гнобителями.

Несподівано для самого себе Чайка зажив слави політичного агітатора. Незабаром його кооптовано до Петербурзького крайового комітету партії есерів.

Які ж були власні переконання Чайки? Чи ж він справді був правдивим лівим есером, що знав твердо своє місце в революційному вирі? Мабуть, ні. «Саме есерівство він не любив,— каже письменник,— вважав його в глибині душі болотом. І все-таки інертно лишався в партії есерів. Чому? Так просто, шкода було кинути товаришів».

В тому ж госпіталі, де мешкав Чайка, оселився на кілька днів робітник-уралець, більшовик Корнеєв, який повернувся не з-за кордону, а просто з Сибіру, де лишався до самої революції.

Бувало, ранками за спільним чаєм слухаючи його розповіді про перші кроки більшовицького районного комітету, до якого він належав, Чайка не раз поривався як слід, по-товариськи поговорити з Корнеєвим. «Мовляв, може, й кину, кінець кінцем, своє есерівство...»

І він пильно дивився на рябувате обличчя Корнеєва — прости, невиразне навіть, але все осяяне світлом невеликих розумних карих очей і гарне непохитною волею, що позначалася в кожній його рясочці. Дивився й думав: чи може він бути отаким, по суті, сірим, непомітним, таким простим, і ніби трохи жорстким, властиво-суворим? «Ні!» — відчув Чайка.

З Петрограда його раптом потягло на Україну.

А прибувши на Україну, він заплутався в суперечностях надзвичайно складної дійсності,

Отак, мов тріска, гойдався Чайка на хвилях розбурханого моря — «то шалено захоплювався тим, до чого він прагнув все життя, то раптово гнівався, впадав у розпач, чинив щось незбагненне...»

Зрештою, після тривалих блукань манівцями, Чайка переходить на бік революції, проте зустрічають його з недовірою. І Чайка пропонує органам ЧК послати його в лігво жовто-блакитного бандита. «Саме ж цього, — саме смертельної небезпеки й треба було Чайці, щоб цілком довести ширість своєї поведінки».

Провівши свого героя через усі сцілли й харібди, Д. Бузько «убиває» Петра Чайку рукою білоемігрантського авантюриста Вольдемара. Смерть Чайки несподівана, випадкова і водночас штучна. Враження від неї таке, ніби письменник зайшов у глухий кут і не знав, що далі робити із своїм героєм. Очевидно, тільки ця смерть, згідно з задумом автора, мусила запевнити читача, наче Чайка мав «завтра» остаточно «прокинутися для нового життя».

Роман «Чайка» має чимало хиб. Однією з серйозних вад цього твору Д. Бузька є та, що соціально-політичні концепції петлюрівщини, як руху національної буржуазії, не стикаються в боротьбі з класовими концепціями більшовиків.

В романі є історична хронологія (до речі, часом досить неточна), є зовнішня характеристика подій з калейдоскопічною зміною влад та урядів. Навіть історичні особи фігурують під своїми власними прізвищами. Але у творі майже зовсім не показано історично-класового сенсу боротьби.

Сталося це, мабуть, тому, що всі ці проблеми розкриті через призму переживань дрібнобуржуазного інтелігента — людини розумної, культурної, але безвольної, нерішучої, заплутаної й скованої власними ваганнями й сумнівами.

1930 рік був для Д. Бузька особливо щедрим на творчий ужинок. Крім роману «Голландія» та повісті «За ґратами», цього ж року побачила світ також збірка оповідань «На світанку».

До книги ввійшли вісім оповідань, друкованих в періодичній пресі — журналах та альманахах, або такі, що вийшли в світ окремими книжечками в різних видавництвах, як-от «Джерело святої паски» (1930), «Життєва помилка Миколи Клена» (1930), «На світанку» та «Хто він?» (1930).

Деякі з цих оповідань («На світанку», «Вночі») написані на теми революційної боротьби і є своєрідним продовженням чи доповненням до повісті «За ґратами». В них, як і в повісті, відбито життєвий досвід самого письменника, в окремих епізодах показано життя політв'язнів, їхнє поневір'яння на засланні. Всі твори збірки гостросюжетні, події в них розвиваються динамічно й експресивно.

Кінець оповідання «На світанку» несподіваний і трагічний: до Петрових друзів-підпільників приходить тюремний наглядач із страш-

ною звісткою: Петра Окольського вбито при спробі втекти. Дозорець зізнається, що вбивця не хтось інший, а він сам — рідний брат Петра — Іван Карий. Брати впізнали один одного, але надто пізно. Вмираючи на руках у брата, Петро заповів Іванові піти до підпільників і стати на його місце до лав революціонерів. Іван поклявся виконати братів заповіт і бодай частково спокутувати свою тяжку провину.

З неослабною цікавістю читається також оповідання «Хазяїн і наймит», в якому правдиво відтворено глибокі внутрішні суперечності в житті села першого пореволюційного десятиріччя (до колективізації), своєрідність і складність класової боротьби. Письменник спромігся переконливо показати те нове в свідомості людей, що з'явилося внаслідок перебудови життя на нових, соціалістичних засадах.

Оповідання «Джерело святої паски» побудоване на життєвих ситуаціях перших пореволюційних років. Події в ньому розвиваються динамічно й напружено. Письменник переконливо викриває нахабне шахрайство попів: автокефаліста Пафнутія і никонівця Парфенія, що разом з куркулем Хомою Гордійовичем змовилися використати цілоще джерело, яке відкрили в селі, у своїх потаємних цілях — зміцненні церкви, а отже — власної кишені.

Вони демонструють «диво» — «прозріння» сліпого бідаря Сая — батька комсомольської активістки Олени, яка, дізнавшись про підступні наміри зграї черниць, підбуреної попами, прагне розкрити селянам облудність задуму «намісників бога на землі».

Та особливо цікавим є у творі духовне прозріння сільського священника — панотця Миколи. Автору вдалося психологічно вмотивовано розкрити його сумніви й вагання, його духовну роздвоєність.

Поштовхом до рішучого кроку спричинилося нагале шахрайство «братів і сестер во Христі». Після цього Микола «йшов, як уві сні, втупивши очі в землю від нестерпучого сорому» і ганьби. І він вирішив піти за інсценованою попами процесією черниць, «щоб на місці сказати людям слово правди». Йому хочеться розвіяти цю дикунську витівку з іконою на дубі, але вчинити це так, щоб «не зганьбити панотців». На заваді йому стоїть «фальшиве почуття кастової солідарності». Він мучиться в пошуках способу обминути труднощі й погоджується сказати обуреним селянам, ніби «панотці й черниці помилилися». Мовляв, оскільки вони дуже хотіли чуда, тому їм здалося, ніби воно сталося... І лише тоді, коли його улюблена вихованка Олена трагічно гине від руки якогось волоцюги-фанатика, вражений трагедією, напівбожевільний Микола жбурляє на землю хрест і рве на собі ризи, а ще трохи згодом підпалює церкву.

Період реконструкції народного господарства був позначений посиленням опору класово ворожих сил. Виконуючи завдання експропрійованих і через те озлоблених власників підприємств, шкідники вчиняли диверсії, вели розкладницьку роботу серед трудящих з метою викликати в них невдоволення,

Навесні 1928 року в Шахтинському та інших районах Донбасу було викрито шкідницьку організацію.

У зв'язку з «шахтинською справою», що набрала широкого розголосу в країні, перед партією ще гостріше стала проблема підготовки кадрів. У червні 1928 року ЦК ВКП(б) звернувся «До всіх членів партії і всіх робітників». У цьому зверненні партійним і профспілковим організаціям було рекомендовано ширше залучати робітничі маси до керівництва виробництвом.

Всі ці злободенні проблеми не пройшли повз увагу письменника, якому взагалі було притаманне гостре почуття сучасності, й він пише повість «Домни» про життя і клопоти металургів Донбасу.

У місті Дмитрівському наприкінці 20-х років і відбуваються події, що лягли в основу повісті Д. Бузька «Домни». Сюди, в Дмитрівське, на металургійний велетень і приїжджає з московського заводу «Серп і Молот» один із головних героїв повісті — двадцятичотирирічний робітник, металург-мартенівець Ваня Малигін. Його вираджено сюди з робітничою бригадою від ЦК металістів у справі перевиборів профорганів.

Малигін — значною мірою виразник авторських ідей. Він щиро й глибоко вірить у прекрасне майбутнє нашої країни, і цю свою віру вміє передати робітникам: «Чудесний наш час, чудесна наша країна, земля наша радянська! — думає Івась Малигін, і від того м'язи на його руках, на його плечах напружуються і хочеться підвестися на рівні ноги й випростатись: — Гей, та й сила ж у нас!».

Та Малигін уміє бути й непримиренним, гнівним, коли йдеться про хиби й неполадки в роботі. Він обурюється з того, що замість живого й так потрібного слова з людьми розмовляють плакатами, гаслами й газетами: «Заплакатилися» наші цехкоми, нема життя, нема сили в їхній роботі». Він картає своїх колег за «бюрократію», «плакатократію», «паперократію». На його думку, у великій, але єдиній робітничій сім'ї кожного зокрема треба знати, з кожним зокрема живим словом перекинутися.

«Домни» — твір глибоко психологічний. Якщо в деяких своїх попередніх творах Д. Бузько будував сюжети переважно на пригодах та випадковостях і часто скаржився на нелегку письменницьку працю — заглянути в людську душу, простежити хід думок персонажа, то в повісті «Домни» він прагне якнайглибше зануритись у психологію персонажів, розкрити кожен їхній душевний порух, переконливо й логічно вмотивувати їхні вчинки.

На той час письменник організаційно перейшов до ВУСППу. Він майже повністю звільнився від впливу футуристичних концепцій.

Якщо в романі «Голландія» письменник дотримується хибної думки, ніби «праця — то є лише засіб до життя, а побут — саме життя», то в повісті «Домни» автор оспівує вільну, творчу колективну працю,

яка для більшості радянських людей стала не тільки засобом до існування, а фізичною й духовною потребою, сенсом і метою життя.

Хоча повість закінчується трагічно, вся вона перейнята глибокою вірою в повну й остаточну перемогу соціалізму по всьому фронту.

Повість «Домни» закликала до пильності. Усім своїм пафосом вона була спрямована проти опортуністичного правого ухилу, проти тих, хто сіяв зневіру щодо можливості перемоги соціалізму в нашій країні; в умовах запеклого опору куркульства проповідував «теорію» мирного вrostання куркуля в соціалізм, ігноруючи вчення В. І. Леніна про те, що «куркуля можна і легко можна помирити з поміщиком, царем і попом, навіть коли вони посварились, але з робітничим класом ніколи»¹.

У вересні 1932 року Д. Бузько їде на будівництво Дніпрельстану й пише нарис про славетну бетонярку Дніпробуду Марію Жукову (Жуковину). Нарис вийшов окремим виданням у «Харківському робітнику» в серії «Країна повинна знати своїх героїв».

Із щирою симпатією й захопленням розкриває письменник у своїх нарисах трудові подвиги українських дівчат-комсомолок, що їх разом з тисячами інших дівчат та хлопців — ентузіастів робітничих і селянських осель — покликало до себе велетенське будівництво найпотужнішої в світі електростанції — первістка й гордості п'ятирічок — Дніпрельстану.

Кінець 20-х — початок 30-х років позначений щирим і глибоким зацікавленням українських письменників життям народів братніх республік молодій Країні Рад. Іван Ле пише «Роман міжгір'я» про індустріально-аграрні перетворення в Узбекистані, Микола Трублаїні подорожує по Далекій Півночі та Арктиці й друкує численні нариси, оповідання та дорожні нотатки про народності Далекої Півночі; Олесь Донченко пише повість «Море відступає» — про азербайджанських нафтовиків; поети Василь Мисик, Терень Масенко та ін. створюють цикли поезій про життя народів Середньої Азії.

Дмитро Бузько прагне внести й свій посильний внесок у благородну справу інтернаціональних відносин, прокладання мостів братерського єднання. Письменник знову повертається до теми колективізації. Влітку 1932 року він їде в Абхазію, вивчає побут горців-абхазців, специфіку і своєрідність класової боротьби в гірському аулі й на тому життєвому матеріалі пише в місті Гудауті повість «Нашадки хоробрих» (1933).

Головний герой повісті — колишній секретар комсомольського осередку, а тепер — вихованець Московського інституту журналістики Шаміль Кадба після дворічного навчання приїздить у рідне село на відпочинок (у нього не гаразд з легенями). На порозі батькової хати Шаміля приголомшує страшна звістка: в хаті лежить мертвий його старший брат Давт. Цієї ночі його було підступно вбито. Кривавий

¹ В. І. Ленін. Твори, вид. 4-е, т. 28, стор. 38.

слід убивці веде в гори до роду Гушбів. Всі догадуються, що вбивство є наслідком страшною, жорстокою родовою помсти.

Глибокі зморшки вкрили Шамілеве чоло. Гіркі сльози рясно потекли з його очей. Защеміло серце від братової смерті. Та що вдієш? Адже Шаміль — людина інших поглядів. Він не може опускатися до рівня споконвічних звичаїв родичів убивці. Він діятиме інакше, розумніше, гуманніше. І Шаміль одразу ж вступає в конфлікт, у непримирнену боротьбу проти темряви й диких забобнів. Він наполягає, щоб поховати брата без мулли, голосільниць та гучних поминок. Він пропонує поховати брата по-новому — громадським похороном: з сільради, з комсомольцями та колгоспниками, а тіло Давтове покрити червоним прапором.

Нелегко було Шамілеві переконати батька та односельчан. І все ж він переміг. Ця перемога окрилила й надихнула його до нових справ. Він організовує соціалістичне змагання колгоспників. Нащадки хоробрих вояків, чії предки вкрили себе вічною славою боротьби за волю, вважали своїм покликанням шаблю й коня, а їм, запальним і гордим, пропонують до рук сапку. «Сапка — ось моя зброя», — каже Шаміль. Надто вражала молодь Шамілева зневага до зброї. Вони вважали його боягузом.

Шаміль мріє про поширення колективізації на селі, а на заводі цьому стоїть споконвічна відокремленість.

Поперек дороги став Шаміль аульським багатіям із своїми нововведеннями. Вони не простили нечуваного порушення ним прадідівських звичаїв і змовилися підступно вбити Шаміля...

Письменник не приховує труднощів у будівництві нового життя на нових, соціалістичних засадах. От і голові колгоспу Коблуху нелегко дається керівництво: «Тяжко йому шляхетну запальність героїчних днів борні переключити на не менш шляхетну, вперту розсудливість будівничої праці».

Зрештою, конфлікт вирішується трохи несподівано і не в найкращий спосіб — оперативним втручанням райкому партії. Як каже секретар райкому: «Обом — по шапці!» Цадур'яна знімають з роботи, але й Шамілеві пропонують усунути від справи. Мовляв, хоч Шаміль у боротьбі проти сил старого світу — куркулів та мулли — зробив багато доброго, але «наробив багато й помилок», «ніби зовсім забув, що ти член партії, великої організації, сім'ї навіть. Ти робив усе, ніби от ти — герой і сам-один робиш героїський вчинок...»

І в цій повісті Д. Бузько поставив за мету художньо дослідити життєву проблему: «Хто кого перемає». Здається, найпоетичніше її сформулювала чудова дівчина-абхазка Дифа — Шамілева кохана й щира та завзята його помічниця. Ось вона згадує Шамілеву промову на зборах: «Ти казав, що ми з цілим світом змагаємося... з капіталістичним... Хто кого випередить... І мені все ввижалося: мчимо ми, чер-

вони джигіти... Навколо нас полум'я... То горить наше завзяття... А вони, чорні джигіти, мчать поруч чорною хмарою, чорним вихром. Хто переможе? Чи вогонь розжене ту чорну хмару, чи чорна хмара задуть вогонь наш...»

Усім пафосом твору, всім розвитком подій письменник доводить, що переможуть червоні джигіти... Проте слід зауважити, що в повісті є чимало інформативності, описовості, пишномовства. І все ж твір становитиме інтерес для сучасного читача.

Успіхи соціалістичного будівництва спонукали письменників заглянути в прийдешнє, спробувати розкрити захоплюючу перспективу майбутнього в усій його величі, красі і принадності.

Романтик і мрійник за покликанням, за характером свого обдарування і темпераментом, Дмитро Бузько пише науково-фантастичний роман «Кришталевий край» (1935).

Незвичайно склалася доля головного героя «Кришталевого краю» Фріца Грубера. Учений здійснив геніальний винахід: винайшов новий, холодний спосіб виготовлення скла. Це дало змогу докорінно змінити технологію виробництва і надзвичайно здешевити скло. Учений вдався до одного власника невеликого скляного заводу й почав виробляти там своє скло.

Успіх був разуючий, сенсаційний. Окрилений успіхом, Фріц Грубер мріє про кришталевий край. В його уяві всіма кольорами веселки сяють не тільки скляні міста майбутнього. Він мріє про всесвітню славу, багатство і, нарешті, про довго очікуване весілля з нареченою Гретхен...

Але, заглиблений у «чисту» науку і далекий від політики, Грубер не врахував «дрібнички», а саме: що в умовах капіталізму від винаходу до його втілення в життя — неабияка дистанція. Він «забув», що капіталіста мало цікавлять зручності для робітника, що їх принесе винахід, звільнивши його від палючого полум'я печей. Йому байдужа й раціональність нового способу виробництва скла.

Єдиний реальний стимул, рушій, що розвиває техніку капіталізму, це — можливість прибутків, а єдина галузь, що, незважаючи на світову кризу, працює на повну потужність, — військова промисловість. Неважко уявити собі, яку велику роль може відіграти таке дешеве й небитке скло у військовій промисловості. Адже з того скла можна будувати не тільки чудові скляні міста із стандартних гігієнічних будинків. З цього ідеального скла можна виготовляти машини, прозорі, а тому невидимі літаки й танки. Скляними автострадами можна покривати піски й болота, в котрих досі грузли люди й машини... І все це надзвичайно просто і дешево.

То ж чи треба дивуватися, що таким винаходом одразу ж зацікавилось військове міністерство сусідньої держави, яке спробувало переманити винахідника до себе з його винаходом? Коли Грубер відмовився співробітничати, капіталісти оголосили його психічно хворим

і силоміць запроторили в будинок для божевільних, а записи розрахунків і формули вченого викрали.

Здавалося б, становище безвихідне. Та випадково Груберові вдається втекти з жовтого будинку, схватися і перейти кордон єдиної в світі держави, де немає безробітних докторів хімії,— в Радянський Союз. Груберові пропонують лишитися в Московському інституті скла, але він проситься на один із заводів Донбасу, де його ласкаво і приязно зустрічають справжні друзі і де він почуває себе, ніби в рідній сім'ї.

Тільки в нас винахід Грубера втілюється в життя, а його мрія про кришталеву добу в історії людства починає здійснюватися. Ось такий коротко сюжет «Кришталевого краю». Не буде перебільшенням твердити, що сьогодні фантазія автора роману стала дійсністю, ми вже є свідками «ери пластмас і полімерів». Є й небитке скло.

Цікавий винахід — «електричні очі» — здійснила й помічниця Грубера — молода радянська дослідниця — інженер Валя Ковальова. Ці «очі» є системою дзеркал з телекінопередавачами і виступають у творі в ролі детективів, непомітно прихованих у різних кінцях міста. Саме завдяки цим «електричним очам» Валі вдається таємно стежити за підступними діями фашистських агентів, які ще раз хотіли викрасти вченого.

Якщо зважити на те, що про все це оповідано тридцять п'ять років тому, то, очевидно, тут авторська фантазія відзначається неабиякою силою злету і сміливістю. Можна з певністю сказати, що «електричні очі», сконструйовані героями роману Д. Бузька «Кришталевий край» поруч із «Чудесним оком» О. Беляєва (1935) стали прообразом телевізора і радіолокатора.

Як бачимо, авторська фантазія тісно пов'язана з реальними мріями та прагненнями.

«Кришталевий край» — роман не тільки науково-фантастичний, але й пригодницький. Справді-бо: викрадення, втечі, таємничі агенти, убивства й арешти роблять фабулу книги гострою, інтригуючою і захоплюючою. Автор уміє розгортати напружений динамічний сюжет, створювати гострі ситуації. Не випадково ж після виходу в світ роман одразу завоював собі популярність.

Роман, безперечно, відіграв свою позитивну роль у формуванні передового світогляду нашої молоді, спричинився до подальшого розвитку жанру наукової фантастики.

1936 року побачив світ останній твір Дмитра Бузька — повість «Ядвіга і Маланка — поліські партизанки». В ній цікаво і захоплююче розповідається про участь двох хоробрих дівчаток у боротьбі з німецькими окупантами та націоналістичними запродавцями на Україні 1918 року, про їхню допомогу партизанам, які в буремні роки громадянської війни самовіддано боронили нашу землю, зокрема поліський

край, від іноземних загарбників та «своїх» націоналістичних запродавців і куркулів з війська Директорії.

Ми стаємо свідками численних пригод Ядвіги та Маланки на шляху до партизанського загону, куди вони мають передати важливого листа від підпільників. Бачимо, як на наших очах вони мужніють і дорослішають у боротьбі, повній небезпеки і труднощів.

19 квітня 1943 року Д. Бузько помер від крупозного запалення легень.

Все те, що полишив після себе Д. Бузько, свідчить про широту тематичного діапазону, різноманітність інтересів, творчу інтенсивність письменника.

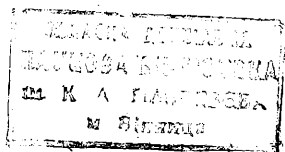
В переважній більшості творчість Дмитра Бузька витримала іспит часу і ще довго слугуватиме вихованню нашого молодого покоління.

Леонід Бойко

ПОВІСТІ·РОМАН

737969

ЗА ГРАТАМИ

Повість

БИТТЯ І КАРЦЕР

Був вечір, вечір травня, запашний. За муром тюрми цвіли акації. Словом, воля, п'яна з весни, прекрасна, бо сприймав я її з-поза ґрат, притулившись нишком до вікна, що за ним гомонів іще двір пересилочної; «шпана», тобто дрібні злодіяки чи так просто «бездокументні», походжала поодиноці й групами, гуляла на карти, а серед двору якийсь голодранець із театральним пафосом виводив:

Не зажигай ты мне, мать, лампаду,
Скоро, скоро я умру...

І навіть ця безглузда пісня не порушувала гармонії вечора, що навів супокій на мої напружені нерви; вони ж бо в тюрмі завжди як струни, натягнуті протестом проти позбавлення волі; з неволею нормальна людина не може примиритися і або тужить,— тоді, як правило, сухоти навіть у найздоровіших і швидка смерть,— або ж у мріях про волю, про втечу шукає простору-виходу обмеженій життєвій діяльності, стає сентиментально-мрійною, чіпляючись до кожного з тих бідних числом вражень, що їх може дати тюрма.

Так і зараз. Уже й «шпану» загнали з двору пересилочної й вона, як джмелі, гула, замкнута за ґрати внизу, в льоху-камері. Уже згасли наївно-рожеві фарби західсонця,— кожну з них я зауважив, за кожною пильно стежив, і вмирання її для мене було цілою поемою-піснею, романтичною, як старовинні балади. Вже надворі спалахнув дозорчий ліхтар, ясним оком позираючи на ґратчасті віконця, і здавалося, що то химерне на велетенській полабці око самого дозорця, що сірою тінню заворушився внизу, коло стовпа ліхтаря. Вже з поля війнув вітер ночі, а я все ще стояв, притулившись до вікна, розтанувши у своїх мріях-спогадах про волю. Час од часу спалахне загравою вже звична, невідступна думка про втечу, шарпоне свідомість і знову згасне; тополі коло муру гнуться

від подиху того ж вітру, вигинаються, і тоді здається, що то не тополі, а лускаті спини морських чудовищ. І далі — зараз же — згадка про море. Воно не дуже далеко. Отам, за муром,— поле, а за полем причаїлися у дрімоті чепурні вілли, а за ними — урвище, скелі, і я вже ніби чую ласкаве плюскотіння хвиль. Очі ще більше примружую, щоки, ніби кіт лапкою, гладить той самий вітерець із полів. Ось він дмухнув дужче, шелестом відповіли тополі. Ні, то не тополі, то хвилі в морі, що рівно дихає, заворожене від сьньої ночі травня... Травня? Ах, так, звичайно: мені ж бо тільки вісімнадцять років, і тому ясно.

...Миська книгозбірня. У величезні вікна зазирає такий самий, як зараз, синій весняний вечір. Під стелею від зелених абажурів ясных лампочок над чорно-блискучими столами — зеленава сутінь. Вона — ніби сама задума молодих голів, що коло столів схилилися над книжками. Я на хвилинку одвів очі від чорних рядків моєї книжки, щоб відпочити, і тоді бачу в темному квадраті скляних дверей струнку білу шию, вирізьблену на темному тлі, золотаву в розсіяному світлі голову і величезні очі як малюнок-ілюстрацію до казки про бідну чарівну Оленку. Потім виявляється, що ці величезні очі зовсім сині, як два гірські озера... О, тут ціла історія: смішна, журливо-солодка історія першого кохання... Море, море вночі, коли межі скель, як живі, ворухатяться-плюскають хвилі... Не здійснилася тоді, на волі, моя мрія, що я її вперто плекав: зазирати в її очі, сидячи поруч із нею на скелі, над тими живими в травневі ночі хвилями. І тому я можу й зараз плекати цю мрію. Вона, мрія, тікає від мене, бо я розплющив очі і бачу: ясный ліхтар, силует дозорця, мури і ґрати. Але я знову заплющую очі. Знову віє вітерець. Шелестять тополі — не тополі, а хвилі на морі. А на скелі я з нею. О, як гарно!..

І щось брутально штовхає мою свідомість, будить, тягне від сну спогадів-мрій. Я пручаюсь, навмисно заплющую очі так, що аж боляче. Нічого не допомагає. Я вже виразно чую далекий гуркіт-гудіння, ніби десь біжить череда слонів. Гуркіт той ближче, ближче. І я остаточно отямився: в коридорі дзвінко-дзвінко тривожною луною розитнулося:

— Стережіться, трус!..

Це хтось із товаришів устиг запримітити наближення ворога і, ризикуючи потрапити до карцера, кричить в очко — отвір у дверях. І зараз же слідом, розтинаючи ножем тишу, рвучко брязкотить один засув, другий: згряя дозорців хапається швидше, швидше увірватися до камер, щоб

«піймати на гарячому», щоб не встигли в'язні поховати те, чого вони шукають: уламки ножів, обточені ложки,— тяжко ж бо рвати їжу, як звірі, а в тюрмі кожна хоч трохи загострена річ — річ суворо заборонена, бо вона може стати за зброю до визволення в руках розпачу; а може бути, що хтось приготував і справжні приладдя до втечі: мотуз, терпуг тощо; а може бути, що в'язень саме написав записку на волю і приховав її до слушного моменту, коли можна буде так чи так перекинути її товаришам; а може... Та чимало їх, тих речей, що схопити їх завдання цієї дикої зграї спеціально на трус муштрованих дозорців... Брязкотіння засувів, звіряче тупотіння дозорців щораз ближче до моєї камери...

В першу мить я відскочив од вікна, ні про що не думаючи, бо в мене всередині знялася звична хвиля гніву: нормальна людина ніколи не примириться з тим, щоб отак хтось дикий та безглуздий кожну мить міг втрутитися в її життя,— нехай невільне, нехай у в'язничній камері, але все ж якесь життя. І кожний такий трус для нас, політичних в'язнів, був насамперед тяжкою образою, й рідко траплялося, щоб він, цей брутальний трус, мінав щасливо: обов'язково хтось з нас не витримає, вибухне протестом, і його тягнуть у карцер, а тоді... Ну, про це далі.

І тільки тоді, коли засуви брязкотіли вже недалеко моєї камери, я раптом згадав: записка!

Так я ж не тільки мріяв про ті сині очі — гірські озера. Вони ж бо належали моїй товаришці, що з нею я люто сперечався про тред-юніони в Америці, про профспілки в Іспанії, про що завгодно, аби не мати змоги сказати тепле слово кохання, що просилося на язик,— аж свербів він. Отож не міг на волі й мрію здійснити, ту, про море. Ніколи було. Бо не тільки сперечання, а ще справа поширення літератури й тисяча інших справ, безконечно поважніших за море з плюскотом хвиль. От і тепер: уже два дні я чекав на нагоду попередити її про те, що жандармський ротмістр на допиті питав мене про неї, бо шпигуни вистежили, як вона завітала після мого арешту до моїх батьків.

Записка. Дрібнесенька, як листок акації. Літери на ній тільки через скло для збільшення прочитати можна. Але ж муштровані дозорці її можуть знайти. Де вона? Я ж прекрасно пам'ятав, куди її запхнув,— так, щоб ураз знайти й знищити, коли треба буде, чи враз передати, коли до вічка зазирне зеленаво-сіре око нашого «поштаря»,— збиральника, але тепер, схвильований тим, що трус усе ближче й

ближче, здається — через одну камеру, здається — в сусідній камері, я кидався, як дикий звір у клітині, намагаючись згадати, де ж я подів тую записку, перекидав книжки на столі, порозкидав зошити, мізок напружився, аж закам'янів од напруження... Тяжкі кроки під моїми дверима, заскреготав ключ у замку і в ту ж мить, уже зовсім нічого не думаючи, я схопив із полиці мідяного кухля на воду, — кому на думку спаде його зрушувати з місця? Під ним — мій бажаний, згорнений дрібненькою кулькою, клаптичок папірця, і коли дозорці, тяжко ступаючи, заходили до камери, кулька-записка, шкрябонувши горло, слизнула в мій шлунок: там її не знайде навіть сам славетний дядя Яша — дозорець, відомий в тюрмі своїми видатними властивостями клятого ката-тюремника: він саме потрапив до моєї камери.

Ще не вгамувавшись від хвилювання, що його я щойно зазнав, я все ж досить спокійно і навіть весело зустрів моїх катів. Я взяв ослінчика і сів осторонь, залишаючи їм робити їхню паскудну справу. Вони сопіли й хропли, як кабани, плазуючи на підлозі, лізучи під ліжку, під парашу — стілець із відром на природні потреби, — в усі куточки й закутки, ретельно виконуючи волю свого начальства. Це поки що мене не зачіпало, бо вони були тільки бридкі, і я з презирством дивився, як вони стараються.

Аж ось сам дядя Яша поліз шукати по моїх книжках, мацаючи кожний аркушик, по зошитах... Мені насамперед стало гидко, що він лізе скрізь тими самими руками, якими він тільки що нишпорив під парашею, грохи не в самій параші. Далі почала здійснюватися звична образа: чого йому, мурлові, в моїх книжках треба? Чого воно, мурло, взагалі хазяйнує в цьому куточку, де я мешкаю?

Гнів уже налляв крицею мої жили, коли дядя Яша взявся до мене самого. Я став ніби дерев'яний, застигнувши в напруженні, коли його гидкі руки ката нишпорили по мені. І саме через це здерев'яніння я й не рушив з місця ногою, коли дядя Яша хотів її піднести, щоб зняти черевик і подивитися, чи не заховано що-небудь у ньому. Мені подобалося, що дядя Яша, відомий тим, що був дужий, особливо коли доводилося бити в'язнів, сіпнув мою ногу раз, два і — марно: вона ніби приросла до долівки.

— Скинь черевики, — зиркнули на мене його свинячі люті оченята.

О, це вже було занадто! Щоб я для нього, ката, скидав черевики? Я раптом згадав, що політичні не дозволяли з собою цього робити.

— Не буду скидати. Ви не маєте права цього вимагати,— сказав я, ледве стримуючись, бо в цю мить тільки зауважив: дядя Яша сказав мені «ти».

Тоді ще політичні твердо вимагали від тюремників, щоб вони зверталися до них на «ви», бо за «ти» ховалася ціла система образ.

Дядя Яша подивився на мене. Але, певне, в ту мить враз моїх очей був такий, що навіть його, мерзотника-ката, збив з пантелику. Він завагався на мить, потім кинувся до рятівничого начала — до начальства — скаржитися на мій опір.

За хвилину на порозі камери з'явився помічник начальника, Рафальський, що його в'язні прозвали Глистюком за відповідну цьому назвиську зовнішність. Рафальський вихвалявся своїм коректним поведженням з політичними, і, побачивши його, я подумав було, що інцидент розв'яжеться мирно, що він накаже дяді Яші дати мені спокій. Та ні.

— Прошу вас зняти черевики,— сказав він мені спокійно і справді коректно.

Я на мить завагався: не хотілося зчиняти скандалу, що за нього, певно, дістанеться й моїм товаришам: вони ж, безперечно, знімуть протест, коли мене поведуть до карцера. Але поступитися я вже не міг. Вже обурення, в основі якого був той основний протест, що ніколи не вгавав у кожного з нас,— протест проти неволі, цілком опанувало мене.

— Я цього не зроблю. Ви порушуєте своєю вимогою наші права,— скрикнув я надто палко й задержувато.

Рафальський зблід. Тон мого голосу зачепив його начальницьке самолюбство.

— До карцера,— кинув він холодно, з таким виразом, що, видно, дядя Яша враз зрозумів його.

— Ходім,— обернувся він до мене переможно...

Що ж, пішов.

У коридорі, як треба було сподіватися, з кількох вічок почув я тривожне:

— Куди?

Я встиг відповісти, куди й чому. Я знав, що зараз же вістка полетить по камерах й найзапальніші, схопивши табурети, гатитимуть у двері. Це звалося — обструкція! Ось-ось залунає це бойове в тюрмі слово. Всього ставалося під час обструкції. Все залежало від гумору начальства. Іноді воно терпляче слухало цю пекельну музику протесту. Іноді тягло до карцера десятками протестантів. Часом бувало так, що викликали озброєну рушницями варту. Тоді починали стріляти в двері камер і бували жертви.

Але мені зараз усе це було байдуже. Я вже не чув ніг під собою. Це був могутній потяг до боротьби, що її мене тут позбавили, замкнувши за ґрати, за тяжкі, куті залізом двері.

Як уві сні промайнув відділ карних. Тут двері були ґратчасті, і з-поза ґрат, ніби звірі, визирали карні в'язні.

— Битимуть,— долетіло до мого вуха.

Але це тільки підстьобнуло мій гнів...

Перед карцером стали. Підлетів помічник начальника — Кашин. Про нього казали, що він сифілітик і сухотний одночасно, через те безмежно лютий і керує дозорцями в тих випадках, коли вчиняється загальне биття політичних,— під час обструкцій.

Дядя Яша доповів йому про мене і щось стиха додав. Кашин повернувся до мене, як на пружині:

— Знімай черевики, як тобі наказано,— заверещав він.

Я мовчки тільки глянув у відповідь і не ворухнувся. В ту ж мить ззаду дядя Яша вдарив мене в спину. Я інстинктивно повернувся до нього і штовхнув його так, що він поточився.

«Що я роблю?» — блискавкою майнула думка. За уставом він має право за опір стріляти... Навіщо ж мені піддаватися на провокацію?

І я затулив обличчя руками, підставляючи напружену спину вдарам, що посипалися на мене. Я їх майже не відчував. Я був у тому стані, коли вояка на війні, смертельно поранений, не чує своєї рани і б'ється далі. Я, звісно, не бився руками, але кожний мускул, що на нього потрапляв удар, стискувався, як крицева пружина, боронячи мене від болю.

Вся сцена биття тривала, здалося, мить. У другу мить хтось — чи дядя Яша, чи другий дозорець — підставив мені ногу, і я не стямився, як уже лежав на долівці, а з мене враз зірвали обидва черевики.

— Дурню! Чого ти не стріляв на нього, коли він штовхнув тебе? Тюхтій ти...

Кат тягнувся:

— Виноват, вашество...

І крізь дерев'яну формулу-відповіді начальству пробирався в нього щирий жаль за тим, що він так по-дурному прогавив нагоду вбити політичного.

Ще лежачи на долівці, я все ж відчував себе переможцем. Саме тому, що биття це, яке мало бути знущанням з мене, так непомітно минуло. Відчували це і мої кати.

— Порізати черевики: в них, певно, щось заховано,— верещав Кашин.

Я навіть посміхнувся, дивлячись, як горіли, ніби в тарантула, з безсилої люті його очі. Мене підвели й штовхнули в карцер. Тут тільки я попустив свої нерви й мене ніби загойдало: то розряджалися в мені електричні струмені напруження.

Поволі заспокоювався. Поволі тут тільки відчув образу, що її зазнав. Добре, що не раніше, не тоді, як мене били. Бо певно б уже не існував на світі, якби тоді її, образу, відчув.

Поволі вгамовувалися хвилі, що гойдали мене. В очах вони, ці хвилі, мерехтіли, ніби світляні. Тепер вони згасали. Я почав відчувати карцер: темряву і холод. Спробував рухатися, щоб зігрітися, але, вдарившись кілька разів об мури цього кам'яного лантуха, облишив ці спроби й зіщулювався в кутку. Минали хвилини, години... Я втратив час... Утома тягнула до сну. Але про це було годі й думати. Тільки-но від дрімоти повільнішим ставав обіг крові, як зараз же вогкий промерзлий подих мурів та долівки кригою повивав тіло й примушував схопитися, вдарившись головою об низьку стелю. Я вже не міг орієнтуватися, де двері, де мури, й було так, ніби я в чорній безвісті, де нема ні простору, ні часу,— чорне небуття якесь. Це було найтяжче. Згодом, незважаючи на холод, почала мучити жага. Намацавши двері, я стукав. Марно: за дверима був присінок і ще одні важкі двері. Все влаштовано так, щоб ні з карцера, ні до карцера не пробивалося жодного звуку...

На ранок мене випустили з карцера: обструкція таки була й на цей раз щаслива,— товариші добилися мого зволення.

ЕТАП

Дзвякнув останній засув, у кам'яній тиші коридора розтанула луна дозорчих кроків,— скінчилася вечірня перевірка. І тоді — гомін, бджолиний гомін. Він ніби досі чекав-чатував десь за горою, а тепер прийшов, і тюрма — ніби вулик. Звісно, не бджоли, а люди — сотні... понад тисячу в'язнів. І в кожного з них тепер була всередині миротворча ласкава тиша, як на пасіці, коли ото м'які сонячні плями захід-сонця, бо день минув!..

День минув. Ще один день...

Це в тюрмі зовсім не так, як звичайно. Бо кожний

день, то шабель драбини. А драбина була височенна. В мене, наприклад, тисяча двісті сорок три шаблі. Але все ж нагорі, на вершечку драбини, сидить казковий велетень птах... воля! І як до нього видертися,— тисяча двісті сорок три шаблі перейти,— тоді сісти на його спину, він розгорне свої могутні крила й полетить...

І ото, певне, кожний в'язень тепер, після вечірньої перевірки, думав про те саме: тисяча й стільки сотень, та десятків, та одиниць шаблів — сьогодні вже на один менше. Тому кожен в'язень як говорив, то — мирно, притишено. І як зітхав, то — з полегшенням. І як дзвенів кайданами, то м'яко, не рвучко. Тому ж бо й в'язниця в цей вечірній час була ніби вулик.

Дехто, певне багато, викреслював в себе на стінці в камері минулий день. У мене теж був такий стінний календар. Та сьогодні я не про нього думав. Минулий день і бджолиний гомін в'язниці милували-пестили і мою свідомість. Але в ній ворухилося щось інше: свіже й буйне. Не таке, як це терпеливе чекання на тисяча і двісті і т. д. днів, що проминуть.

Це — інше,— терпке, бентежне, завмерло в напрузі, загострило чуття: невже й сьогодні не буде?

Хвилина, десять... година.

Уже сутінь од в'язниці впала через увесь двір. Сонце заходило з іншої сторони. Воно ще, певно, не досягло крайнеба, бо ж — літо, день великий. Воно ще, певно, купало в своєму сяйві далекі ниви по той бік височенного муру тюрми...

Усе це для мене чимало важило, бо ж до ночі далеко: ще може бути, ще буде...

Отак напружено я чекав учора, позавчора — вже два тижні. Чекав марно... І тепер уже втрачав надію. Вже не чув бджолиного гомону. І сутінь, що впала від в'язниці через двір, здавалася мені нудно-сірою. Неправда, бо ж — літня, запашна сутінь. Та я вже на те не зважав. Порожніми очима шукав у камері, за що б зачепитися, щоб розважитися, щоб не думати?

І от тоді, як я вже ліг на ліжку, щоб забутися й перетерпіти зневіру цього вечора, мене враз підкинуло: далеко в коридорі дзвякнув засув, другий. Потім — пауза, гомін криків... Божевільно задзвеніли-помчали кайдани...

Так, так! Нема сумніву: е т а п! Чи ж викличуть мене?

Я кинувся до дверей і завмер, прислухаючись. В коридорі знову настала тиша. Безмежно довга, бо хвилини — годинами...

Вже всіх викликали!

Обірвалося й покотилося щось усередині...

Я рвонувся з місця. Заметушився, забився в камері, як риба в неводі. І знову став... Хвилини десь бігли далеко... Що це? Так! Знову крики... Ближче, ближче... Гримить за-сув сусідньої камери. Та ні! Це ж — моєї!.. Хвиля великої радості підхопила мене й винесла з камери, ледве дозорець одчинив двері й сказав трафаретно:

— До контори, з речами!..— Дозорець м'яко посміхнувся: — Таж заберіть свої речі.

— Ах, так: я зараз,— не тямлячи себе, кинувся я назад, похапки збираючи своє нескладне арештантське господарство та чайничок і торбинку з цукром, що їх вже два тижні, як на етап приготував.

Дозорець, так само м'яко посміхаючись, дивився на мою метушню. Це був не звичайний дозорець — байдужий до в'язня, як дерево,— а наш, Кравчук. Він передавав записки на волю. Він мав туберкульоз і велику пошану до нас, політичних.

— Усе забрали? — спитав мене Кравчук і лише тоді, як у цьому переконався, повів мене до контори.

Я йшов попереду. Не йшов, а летів. Тінню промайнув наш каторжний коридор і загальний відділ, де двері були ґратчасті й крізь них на мене дивилися заздро очі в'язнів: щасливий — на етап!

Етап — це мандри. Етап — це зміна. Етап — це промінь буйного сонячного світла в сутемряві в'язничного життя. Етап — це подих свіжого повітря в задусі, коли вже ось-ось задихнешся й зомлієш. Етап — це... Та що й казати. Одне слово, воля, що її бачиш за пару гонів,— аж там, поза мурами, крізь ґрати,— далека, як мрія, а в етапі — ось вона, коло тебе, зовсім близько, жива, аж чути її тепло, її подих...

Заскиглили тяжкі куті двері, що за ними вже інакше життя — в'язничної контори. Тут уже пахтіло волею. Той дух, певно, лишили вільні люди, наші кривні, що їх раз на місяць пускали сюди на побачення з нами,— крізь подвійну залізну густу сітку в отій кімнаті, праворуч...

Тут іще повно було проміння захід-сонця, яскравого, як опівдні, після вогкої сутемряви в'язничних коридорів.

Тут Кравчук залишив мене, побажавши щасливої дороги. Мене повели переодягти й закути в кайдани, бо я вже «кайданне» скінчив і ходив у в'язниці вільними ногами.

З мене зняли все чисто. Так належало. Бо в'язень може, наприклад, десь зашити в одежі гроші на етап, а то й пи-

лочку-залізку на ґрати, на кайдани... Одіж, тобто білизну й сіряк, дали знову-таки нову, просто із склепу, з-під замка — ті самі міркування про можливі заходи до втечі.

Білизна — з ряднини, що на лантухи. Груба й шорстка, вона дряпала тіло, гидотно прилипала до тіла своїм клеєм, бо задуха й піт...

Помічник начальника в'язниці, грубий, як йоркшир-кабан, Єпіфанов, стояв і дивився, як я переодягався, мучачись з недотепності мого вбрання, як мене пхнули й посадовили на брудну кам'яну долівку, як приставили до ноги ковадло й кат-дозорець, — ми знали, що він вішав засуджених на горло, — з насолодою бив молотом попри саму ногу, клепаючи заклепку; бив так, що ось-ось зачепить ногу й оберне її на котлету.

Єпіфанов дивився, й очі йому світилися задоволенням з мого приниження. Він усіх нас, політичних, ненавидів саме за те, що сам, раб і хам, не міг позбутися свідомості нашої вищості від нього.

Я глибоко зітхнув від полегшення, коли молот востаннє вдарив заклепку, і я, прив'язавши абияк ланцюг до пояса, вийшов надвір. Звісно, Єпіфанов — тільки дрібна комаха, але ж... ох, якби можна було у в'язниці мати крицеві нерви й камінь замість мізку!

Надворі в мене першу мить закрутилося в голові від свіжого повітря. Бо вже два місяці, як я не виходив на проходку. Увесь каторжний корпус «страйкував»: саме завели порядок, щоб каторжні на проходці ходили парами по стежці, а ми боролися за право хоч півгодини на день рухатися надворі вільно.

Проте далі кров почала шугати в жилах. Очі широко розплющилися, хапаючи вечірне золоте світло. Тіло випросталося, груди роздало, і знову радість затремтіла всередині, ніби й справді я зараз мав іти зовсім на волю...

— Іди сюди! — сіпнув мене за плече конвоїр, перебиваючи моє сп'яніння.

Я не враз зрозумів, чого йому від мене треба. Я ласкаво дивився на нього. Це ж був «тюремний», не дозорець, не кат, а просто — солдат. На його обличчі ще лежало тавро села. Якби не уніформа й зброя, — звичайний парубок, один із тих, що так жадібно прислухалися до моїх бунтарських слів та брали в мене чарівні книжечки «про волю», «про землю» ще так недавно — ну, два роки тому, але ж ніби вчора, бо час у в'язниці, то — не час...

Конвоїр мацав мою одіж, моє тіло...

«Ну, що ж робити: служба, треба», — намагався я пере-

конати себе, а всередині вже тремтів гнів: як сміє він зі мною поводитися, ніби з твариною?!

— Розкрий рота! — буркнув конвоїр.

Я й цьому скорився. Все одно ж примусить... Але вже мій гнів палахкотів. Ось-ось вибухне нерозсудливим, божевільним протестом...

— А «в роботі» нічого нема? — запитав солдат похмуро.

Я сплотнів: невже ж мені доведеться пережити й цю ганебну подробицю трусу перед етапом? Я відчував, що ніяка сила не примусить мене скоритися...

— Нічого! — не своїм, притишеним, але, певно, страшним голосом відповів я, впившись своєму катові застиглим поглядом просто в вічі.

Щось промайнуло на його обличчі, змивши на мить кам'яне тавро села. Хто його зна? Чи нерозсудливий страх його взяв, чи, може, ворухнулося й людське почуття до мене, тільки він, не дивлячись в очі, сказав:

— Іди! — І голосніше, ніж треба було, гукнув: — Следующий!..

В очах мені ще темно було з хвилювання, коли я одійшов до натовпу в'язнів, уже «прийнятих» і готових у путь.

— Шикуйсь! — залунала команда, і знову я забув про те, що тільки що зазнав: зараз одчинять браму в'язниці. Востаннє вона зачинилася за мною два роки тому!

Каторжан в етапі було декілька чоловік. Нас поставили наперед... Одностайно й бадьоро дзвякнули наші ланцюги, гомінкою луною розляглися під склепінням брами і ось...

За брамою етап на хвилинку спинився: конвой із шаблями наголо розташовувався навколо нас...

·Воля! Ось вона!..

Я жадібно пив очима розлоге дерево, шмат поля й стежку через нього до далекої цегельні. Цілий рік, коли я сидів у камері, що віконце її виходило на цей бік в'язниці, я бачив крізь ґрати це дерево, це поле і стежку до цегельні. Щоранку й потім опівдні цією стежкою ходила струнка дівчина. Я бачив її здалека і міг собі думати, що вона дуже гарна, дуже розумна, що вона — все те прекрасне, що єдналося з моїми мріями про волю... Щодня: це дерево край поля, стежка і моя фантазія — дівчина.

А тепер ось вони які. Дерево, поле й стежка... Такі прості. Зовсім не казкові. Живі... Сонце купало поле в своєму прощавальному промінні, що тремтіло радістю у всій моїй істоті.

З поля зірвався вечірній вітрець і заплутався в листві

кленів в алеї праворуч. Цієї алеї я не міг бачити з в'язниці. Вона для мене ніби тільки що народилася й раділа із свого народження на світ.

Мати! Бідна мати: вона, певно, два тижні щовечора, коли звичайно ішов етап, приходила сюди. Її гнали, вона благала дозволу залишитися, підкупала дозорців... Мати! Вона сумно посміхнулася мені й похитала головою: справді, сумне видовисько, певно, являв я собою. Блідий як смерть, виснажений, в химерному, зумисне незграбному, ганебному вбранні арештанта. Сп'янілий від повітря і вражень, я хитався, як тяжко хворий. Але я відповів їй посмішкою щастя. Так, певно, посміхається той, хто вмирав, але переміг смерть і ледве живий ще, радісно глянув на світ.

— Кроком руш!

Задзвеніли кайдани, затупотіли ноги, заколивалися, виблискуючи на сонці, шаблі конвоїрів.

Ішли хутко. Іти було далеко. Але я враз згадав, як треба йти в кайданах, щоб не плутався ланцюг, щоб, розгойдавшись, він не стримував ходи і йшов легко, бадьоро, ніби кайдани мене несли, а не я тягнув їх на собі.

Мати в юрбі інших жінок — матерів та сестер — поспішала за етапом. Двічі верхівці-конвоїри налітали на них, женучи геть, далі від нас. Тоді ставало боляче. Хотілося крикнути матері: «Не треба! Іди додому... Не принижуй себе!..»

Я зітхнув із полегшенням, коли вона взяла візника й поїхала, неспроможна йти врівень з етапом, що поспішав до порту...

Промайнули міські околиці, де на нас дивилися співчутливі очі перехожих — робітників, бідноти. Вже смеркалося, і нам назустріч блиснули ясні ліхтарі центральних вулиць. І тут усі спинялися, коли вулицю сповнювало брязкотіння кайданів, і теж дивилися на нас, але із страхом, із зневагою, ворожо.

Байдуже! Я жадібно дивився навкруги: з кожним рогом вулиці, з кожним будинком були зв'язані безмежно любі тепер спогади волі...

Дмухнуло вільготою: море близько. Аж ось воно показалося, сіре у вечірній млі, легке, як дим. Два роки я його не бачив!

Коли прийшли в порт, уже стало темно. На чорній лавковій воді гойдалися відсвіти ілюмінаторів. Електричні ліхтарі лягли своє магічне світло в густу сутемряву. Навкруги кипіло громохке, метушливе портове життя.

Етап став: конвоїри готували на пароплаві приміщення. Я дивився навколо. Хвилини бігли для мене секундами. То мчали враження вільного життя, безмежно багатого, пишного після мертвої нудоти тюремних днів. Кров бурхливо бігла в жилах. Дзвінко стукотіло серце. Високо здіймалися груди.

О життя! Яке ти прекрасне, коли тебе сприймати всією істотою...

Я так само, як тоді, коли вийшов за браму в'язниці, щасливо посміхався матері: вона вже була тут і, принишкнувши в куточку, коло якогось склепу, де її не бачили й не гнали, журними очима дивилася на мене. Мені так хотілося сказати їй:

— Мамо! Та не журися. Мені ж так добре, що можна зовсім забути про мої кайдани, мій арештантський сіряк, моє бліде, виснажене обличчя.

Загнали етап на пароплав, у тісне, задушливе приміщення. Але ж у ньому, цьому приміщенні, весело жовтою лакованою фарбою блищали стіни, стеля, підлога. В одчинені ілюмінатори просто — не крізь ґрати — зазірала чорна, запашна від моря літошня ніч. Це було вільне приміщення вільних людей. І це відчували всі в'язні: гомоніли, сміялися, метушилися, ледве їх вгамували конвоїри. Мати, підкупивши конвой, передала мені їжі — о, якої ж смачної після тюремних харчів! Мої товариші захоплено нищили цей дорогий подарунок, аж весело було на них дивитися...

Півгодини — і загув-засурмив пароплав. Дзвякнули склянки, ще й ще. Тяжко зітхнула машина, загуркотіла... Зашумувала вода під гвинтом. Поїхали!

Довго я не спав. Ніби те море після бурі. Ніяк не могли вгамуватися мої враження сьогоdnішнього вечора, такі дужі й мінливі — то захоплення, то образа, біль і радість, горе й щастя... Все одно! Аби життя. Аби не те страшне животіння тюремних днів...

Я лежав, дивився в ілюмінатор і пригадував кожну хвилинку, що пережив її сьогодні, і ще й ще раз її переживав. Повз ілюмінатор біг білий гребінь знятої пароплавом хвилі, ніби у чорну безвість ночі без угаву мчали білогриві коні. Це було дуже гарно і сильно...

* * *

Вранці рано мене збудив вартовий конвоїр і повів ніби до вбиральні на палубу. Це його підкупила мати, щоб побачитися зі мною. Вона палко пригорнулася до мене.

З її очей бігли сльози. Подорожні, що вже прокинулися, з усіх боків дивилися на цю сцену. Мені було неприємно: в цих поглядах я читав осуд мені за те, що я, ставши арештантом, спричиняю моїй матері таке велике горе. Я постарався скоротити сцену, посилаючись на те, що конвоїрові може влетіти за порушення конвойної служби.

Коли він мене вів назад, я не втримався — спинився на хвилинку коло борту пароплава, задивившись на вранішнє море. Рожеві від схід-сонця хвилі котилися з далекого обрю, і звідти ж пливли перлини-хмарки. Навколо був такий широкий простір, що я завмер, заворожений. Аж конвоїр стурбувався: подумав, чи не збираюся я плигнути в море, щоб поплисти на волю. Правда, була в мене й ця думка. Та згадав — кайдани! Вмить піду на дно. Не знаю й кількох хвилин радості вільного плавця у вільному морі.

Вернувшись до каюти, вже не спав: боявся пропустити ті нові враження, що давав мені другий день етапу — день близькості до волі...

Вже вранішнє сонце сяяло з високого синього неба, коли пароплав прийшов до Миколаєва. Пішли околицями міста до далекої в'язниці. Обіруч вулиці стояли привітні провінціальні хатки, з-поза парканів визирали зелені шапки дерев.

Диким контрастом врізалося брязкотіння наших ланцюгів у цей ідилічний затишок.

Двір в'язниці — пересильної, етапної — теж мав тавро провінції. Мурів і ґрат не було видно. Їх ховали будинки службового персоналу в'язниці. Коло криниці жінки прали білизну. Від дерев і будівель падали миротворчі вранішні тіні. Сірою плямою, ніби лишай на здоровому тілі, випиналася юрба нас, арештантів, на тлі цієї ідилії.

Я стояв і жадібно насичувався нею, щоб понести її з собою до камери, за ґрати, щоб там ще і ще раз, без кінця, згадувати й цей уламок волі. Заворожений цим, я й не вчув, як мене покликано до прийому...

— Шапку зійми! — злісно крикнув на мене роздратований помічник начальника тюрми.

Мене вдарило ніби арапником. Я відчув, як кров облишила мое обличчя і очі запалали, аж запекли мені лоба.

— Політичний! — зарипів голос тюремника, коли я знехотя, поволі стягнув з голови свого арештантського «блина».

— Так, — відповів я стиха, стримуючи гнів.

Лють спалахнула на дегенеративному обличчі мого ката: я ж мусив відповісти: «Так, ваше благородіє».

Але він стримав себе. Похапцем перепитавши мое підвище й усе, що за трафаретом належало, він гукнув дозорця:

— Приймай!..

І мене повели до в'язниці.

У великій камері чоловіка на двадцять нас було тільки троє: якийсь шляхтич, що пропився в Миколаєві, і його тепер теж етапом гнали додому, дідок-селянин — за «безпаспортність» та я.

Шляхтич розповідав сороміцькі анекдоти, кривився на тюремні харчі, що були тут безмежно кращі за каторжні, і спав цілі дні. Уві сні страшенно псував повітря. Дідок-селянин тоді крутив носом, приказуючи:

— Оце так по-панському, по-благородному...

На дальший етап треба було чекати три дні. Вони пролетіли непомітно. Камеру сповнювала миротворча тиша, що увіходила крізь велике із ґратами вікно з вулиці передмістя. Мур в'язниці тут був невисокий, близько вікна. Ґрати — великими просвітами. Можна було так притиснути до них обличчя, що їх не видно було. І тоді здавалося, що це не в'язниця, а так просто я стою десь коло вікна. За вікном — хатки, вулиця, люди: село, може, містечко. А я, скажім, у школі. Ото — шкільний мур... У небі плывуть хмари, як кораблі, як лебеді, як гуси... Десятки можна було добрати порівнянь до них, срібних, або ж мрійно-сизих, або ж димчасто-сірих, у синій безодні, глибокій, спокійній блакиті серпневого дня. Я міг ще думати, що ті хмари — то акорди якоїсь предковичної гармонії, бо так само, як спокійна, велична музика, вони впливали на мої нерви. А вночі, коли місяць світив із синього неба так, ніби електричний ліхтар, хатки, заморожені його сяйвом, ставали живою ілюстрацією до ідилічних Гоголевих «Вечорів на хуторі коло Диканьки»... Ну, хіба ж можна було помітити ці три дні?

Проте надвечір третього, як покликали на етап, щоб далі йти, я яскраво знову відчув правду в'язничного життя. На тому ж затишному в'язничному дворі зібралось понад кілька сотень каторжних з Миколаївського централу. Це була, здається, партія на Амурську дорогу.

Ще в камері я почув брязкотіння кайданів. Пекельним воно стало, коли партія рушила в путь. Ішли далеко: вокзал був з протилежного краю міста. Вечір випав задушний. Порох, що його зняли сотні закутих ніг, хмарою став над юрбою. Конвой гнав. Завжди, коли вели каторжних, конвоїри поспішали швидше довести етап до поїзда чи до

в'язниці, щоб посадити в'язнів за ґрати: так їм здавалося безпечніше. Їх самих гнав острах утечі каторжних або ж їхнього раптового бунту.

Більшість каторжної партії від голоду у в'язниці та страшного режиму Миколаївського централу були хворі на курячу сліпоту. І тільки-но криваве сонце сіло за хатки передмістя, вони втратили здатність бачити.

Ішли, як сліпі, тримаючись за сіряки передніх товаришів, плуталися ногами в кайданах, падали, стогнали... Конвоїри несамовито кричали, прикладами рушниць підганяли тих, що відставали.

Я, прикутий ланцюгом «поручнів» до одного з цих сліпих, тягнув його за собою. Ззаду на ноги боляче наступали такі ж сліпі. Спереду вовтузилися вони, спотикалися. Піт біг струмками з мого чола, змішувався з порохом, брудом заливав очі, що їх не можна було втерти закутими руками. Одежа прилипла до тіла. Тяжкий у таку спеку сіряк мулив плечі. Я майже умлівав від втоми, але ж треба було йти та йти — здавалося, без кінця, без краю.

Мука застигла в грудях. У голові вже було порожньо. Ноги самі, як неживі, місили куряву на шляху. Вуха позакладало від гримотіння кайданів. І коли добилися до вокзалу й етап розташували по вагонах із ґратчастими віконницями, здавалося, вічність минула, так далеко відійшов відпочинок у затишній камері Миколаївської пересильної.

До Харкова їхали дві доби. Арештантські вагони причепили, здається, до товарного поїзда. Ці дві доби ми мушили сидіти не ворухнувшись. Вагон був без полиць, а на долівці лягти не дозволяли. Доводилося сидіти, застигнувши, всі сили напруживши, щоб не охлянути й не сповзти униз з лавки, бо огидно було чути брудну лайку й погрози наших катів.

А за вікнами бігли ниви, ліси, міста — бігло життя. І дивно було, чому ж воно не відгукнеться на наші муки?..

Літошнім вечором — свіжим і гарним після дощу — приїхали до Харкова. Тут етап прийняв московсько-курський конвой... Краще було те, що пересадили нас у вагон з полицями, де можна було спати.

У вагоні, куди завели з частиною партії мене, було темно. Ще не світили електрики. Я принишкнув коло вікна, що крізь нього зазірав літошній присмерк. На пероні гуляла молодь у білому вбранні. Чути було молоді, радісні голоси. Десь близько з дерева падали з мелодійним дзвоном дощові краплі. На пагорку, за залізницею, купчилися

хатки передмістя м'якими білими плямами в сутні вечора. У вагоні зітхали потомлені в'язні і час від часу стижа брязкотіли кайданами...

* * *

Москва. Звісно, я — химерний «турист» у кайданах — її не бачив. Вагони з арештантами подали до Савелівського вокзалу, і звідти партія (вона розтанула: каторжан з Миколаївського централу з Харкова повезли на Сибір) пройшла парою тихих вулиць до Бутирки.

Грізна Бутирка. Могутні корпуси, переповнені вщерть каторжними. Похмурі, гомінкі коридори. Тяжка машина царату, машина-прес, щоб придушити ним разом із злодіями своїх політичних ворогів. І режим у тюрмі — теж прес. Цілковите нівелювання нас, політичних, зведення до рівня звичайних каторжан...

І я тут загубився в сірій масі сіряків. Я ніби забився в тихий куточок, що в ньому мені легше було. Принаймні, коли дозорці казали мені «ти» й кричали на мене, як на злодія, я міг це сприймати спокійно: вони ж навіть не знали, хто я. Та й великоруське «ти» не було образою, бо і в'язні дозорцям казали «ти».

Камера, де я мав перебути кілька днів до дальшого етапу, виходила в тихий, чистенький двір. У дворі росли розлогі клени, і зазірало з-поза в'язничних будівель літошне сонце. І знову, як у Миколаєві, я не відходив од вікна, життям шматочка природи, її гармонією вгамовуючи розхитані нерви.

Не побачив я Москви й тоді, коли в новій етапній партії мене гнали до Ярославського вокзалу: мене ж бо везли до Вятки, де мав статися суд над колишнім центральним комітетом Всеросійської спілки семінаристів.

До вокзалу йшла партія теж тихими вулицями околиць. Був погожий ранок. Сміялося сонце, сміявся брук, будиночки з дерева, мальовничі, як ілюстрації до великоруських казок, сміялися садки з-поза парканів.

І мені було радісно: це ж так приємно вбирати в себе ці сонячні плями життя. В очах перехожих, що спинялися й дивилися на нас, я жадібно шукав: чи впізнає хто-небудь, що я не злодій? Я ж бо один був політичний в партії, один — каторжний і йшов у першому ряду.

Я страшенно зрадів, коли якась жінка, — поважна, в окулярах, ніби лікарка чи вчителька, — дуже пильно до мене придивилася й похмура думка лягла на її розумне обличчя. Так, упізнала! Подумає сама, скаже іншим: ми жи-

вем собі, а за ґратами ті, з ким і ми, може, йшли поруч у борні дев'ятсот п'ятого року...

О, як це важливо мені: знати, що немарно ж я у в'язниці, що недаремні всі ці муки!..

Арештантські вагони, на наше щастя, причепили до швидкого потяга, що мчав тепер через ліси й поля, повз Ростов-озеро, до Ярославля.

Конвой був добрий. Конвоїри гуляли собі в карти, мало звертаючи на нас уваги. Один солдат почав розмову зі мною. З перших слів він вгадав, що я — політичний. І почав скаржитися мені, як боляче йому, що він мене вартує, бо він — робітник і був у революційних гуртках...

Мене так зворушила ця розмова, що аж тяжко стало. І шкода було хлопця, він-бо справді мучився.

— Іноді як рвоне — отак узяти, кинути все та й втекти, — казав він із глибокою й дужою, широко великоруською тугою.

І боязко було за нього: а як серед його товаришів є непевні люди, почують нашу розмову, зрадять його...

Я про це сказав йому і з полегшенням зітхнув, коли він одійшов від мене й почав, із тою ж невимовною тугою в очах, дивитися на гру в карти своїх товаришів.

Тим часом повз вагонове ґратчасте віконце мчали ліси, поля й села, купаючись у вечірньому промінні захід-сонця. Нещодавно перейшли дощі. Трава й дерева буйно зеленіли, милуючи мої очі степовика, що звикли в таку пору літа бачити зеленину, вже підпалену сонцем...

Ярославль, старовинна в'язниця з середньовічними вежами й грубими ґратами у вікнах. За вікнами, за муром відчувалася Волга, хоч її й не видно було поза муром. І тому молодий арештант, мій товариш по камері, каторжний теж, майстер з-під Жигулевих гір, хтозна й за що засуджений, блакитноокий хлопець з тонким гарним великоруським обличчям, вечорами притиснувшись до ґрат, заливався чистим тенором, співав вольських пісень про вільну волюшку. За вікном вартовий спочатку сварився, потім, сам затихнувши, слухав. Його, теж надволжанина, видно, брала за серце пісня, що луною розляглася, б'ючи в мури в'язниці, перелітаючи через них широкі простори могутньої річки.

Вранці рано вирушив етап далі, з Ярославля до Вологди. Літошнім ранком, коли над Волгою парували вранішні тумани, здіймаючись назустріч ласкавому сонцю північного літа, тоді ще з іграшкового великоруського будиночка, такого, як на малюнках до казок, вийшов казковий, зовсім

білий дідусь із довжелезною бородою й сів на призьбі, поглядаючи то на сонце, то на сіру юрбу арештантів, що довго-довго товклися коло брами з вежами: чомусь там конвой з документами забарився.

І коли ми вже пішли вулицями, до школи вирушала молодь. Напоений свіжим ранком і сонцем, я радісно роздивлявся молоді обличчя. Серед них було чимало дуже гарних, того великоруського типу, що з нього створено красунь царівен та царевичів старовинних руських казок...

Близько того місця, де нас, каторжних, приймав конвой, на пероні стояла панянка й дивилася на це незвичайне видовисько; огида скривила її рот, бо ж певно ми, заporошені, брудні, в своєму химерному одязі були бридкі й страшні...

У Вятці я захворів. Враз настала осіння сльота. Навіть вдарили перші морози. А я — етапний — ходив, як належало, в самій білизні з сіряком, одягненим просто на неї, і застудився. При Вятській в'язниці не було чомусь лікарні. Хворих арештантів виряджали до лікарні земської, де був влаштований арештантський відділ. Через це в'язні дуже раділи, коли хворіли. Все ж режим у земській лікарні не був цілком в'язничний.

І я зрадів, коли першого ж дня хвороби температура в мене підскочила до 40. Однак постарався ще на пару днів затриматися у в'язниці. Попросив фельдшера, щоб він мене залишив у камері при амбулаторії. Мене ж бо викликала до Вятки прокуратура, як свідка в справі центрального комітету Всеросійського союзу семінаристів, що в його документах знайдено мою одеську адресу. Що собі думала прокуратура, викликаючи мене, каторжного, соціаліста, за свідка, не знаю. Ясно ж бо, що я не став би свідчити на користь обвинувальної сторони. Певно, просто так, з сухого бюрократизму: знайшли адресу, тягни адресата.

Тим часом я хотів зв'язатися з товаришами, заарештованими у зазначеній вище справі. Я хотів мати інструкцію, як себе тримати на суді: може ж бо, я зумію якось допомогти їм... Для зв'язку якнайкраще можна було використати моє перебування при амбулаторії.

Однак чомусь я ніякої інструкції не дістав. Сподіваючись, що, може, матиму її в останню хвилину, я не відмовився піти на суд, хоч у той день, — в мене була трясовиця, — температура знову підскочила.

Ледве додибав я до будинку суду, щось верстви за чотири від в'язниці. Зморений, куняв у кімнаті свідків, чекаючи, поки покличуть. Тут же сидів начальник в'язниці, теж

за свідка. В'язні прозвали його Петрушкою за його надзвичайну глупоту. Ця його властивість стала мені в пригоді. Бажаючи показати присутнім,— їх було чимало, все свідки,— який він гуманний тюремник, він телефоном наказав прислати мені з амбулаторії молока й ліків. Це трохи підтримало мене. А то б упав.

Трохи очунявши, я з приємністю поглядав у вікно: без ґрат воно було. Треба в'язнем бути, щоб зрозуміти, що це значить. Підбадьорений, я складав у голові палку й дипломатичну промову, що я її скажу на суді й допоможу нею своїм товаришам.

Звісно, промови мені сказати не пощастило. Тільки-но я різко й дзвінко гукнув про те, що зрікаюсь давати врочисту обіцянку, повторюючи слова її за попом, бо я — атеїст, як голова суду, сухенький старий, відомий своєю жорстокістю, враз нашорошився, готуючись мене прищикнути.

— Судові треба мати від вас конкретні свідчення: кого ви знаєте з присутніх — кажіть; що знаєте про їхню злочинну діяльність — розповідайте...

«Старий дурень,— лаяв я його в думці,— став би я це виказувати...»

Однак я пильно розглядав підсудних, ніби й справді шукаючи знайомі обличчя. Просто мені приємно було дивитися на них, молодих і свіжих, ще не покалічених, як я, тавром неволі. А що я ним покалічений, це я знав: хіба не перебіг по ґрядах публіки шепіт жаху, коли я, брязкаючи кайданами, увіходив до залу? Тяжке, певно, видовисько являв я собою. І так кістяк, що од вітру хитається. А тут ще хвороба: очі, певно, блищали, як у божевільного, а сам — блідий, аж зелений. Один з присяжних спинив на мені співчутливі очі. «Не роби з підсудними того, що зі мною зробили»,— старався я навіяти йому думку.

Звісно, нікого не визнавши, я мусів був піти з зали. А мені так хотілося залишитися ще хоч хвилинку. Приємно ж побути серед вільних людей.

Байдуже, що я їм страшний.

У вартівні суду, куди мене завели, чекаючи на конвоїрів, я мав несподівану радість: мені трапився конвой не жорстокий. Воно зрозуміло: мої конвоїри були з шахтарів.

Це мені компенсувало мої неприємності на суді. І з тою енергією, що я її мав витратити на свою промову, я почав агітувати за революцію своїх конвоїрів.

— Вона вже близько, революція, скоро прийде,— запально казав я.

Висока температура, хвилювання робили мої слова переконливими. Мої слухачі й не стямалися, як до вартівні увійшов старший із зміною конвою. Однак він нічого не сказав, тільки співчутливо посміхнувся й, ховаючи цю посмішку, навмисно голосно й суворо гукнув на мене.

— Ви не зважайте, що він кричить. Він теж свій,— казали мені конвоїри вже на вулиці. Я це й сам розумів і, ніби на крилах, бадьоро йшов до в'язниці.

Того ж вечора Петрушка, пам'ятаючи про вияв своєї гуманності на суді, дав наказа перевезти мене до земської лікарні.

Ласкаво прийняли мене в обійми білі простирадла ліжка в лікарні, криті не в'язничною, а звичайною для лікарні ковдрою. А мені, звісно, був це рай.

Але ж і в раю не все по-райському. Наступний ранок затьмарив трохи мою радість спокою й відпочинку. Лікар, візитуючи хворих, глянувши на мої кайдани, мимохить запитав мене:

— За вбивство?

Від здивовання я не враз відповів йому. Мені здавалося, що я ніяк до вбивці не подібний.

— Ні, я політичний,— відказав я нарешті непевним від кривди, що її зазнав, голосом.

Лікар недовіриливо зиркнув на мене й побіг далі. А я лежав приголомшений: невже неволя, виснаження й хворість так покалічили мене, що я й людське обличчя втратив?

Боронячи лікаря, треба зазначити, що Вятка досі політичних каторжан майже не знала. Та й, з другого боку, трохи не 80 на 100 з тих, що мали каторгу за вбивство, зовсім не були професіоналами-зłodіями. Переважали життєві трагедії з таким несподіваним для самого злочинця фіналом, як убивство. Лікар і подумав, що я один з таких...

Мені від цього не було легше. Свідомість того, що терпиш неволю ради ідеї й що інші люди це знають і співчують тобі, надто багато важить у тюрмі. Зажуреними очима я стежив, як прийшов сірий зимовий день,— лікарська візитація була ще вдосвіта; як хутко рухалися в палаті білі сестри-жалібниці, обслуговуючи хворих в'язнів; як привітно вилискувала чиста, натерта воском підлога і привабливо мерехтіли білі плями простирадл, подушок, рушників... Усе це так гарно було після бруду й неохайності в'язниці. І так радісно було мені, що я хоч на деякий час

із того бруду видерся; якби ж не та кривда, що я її зазнав од лікаря.

За кілька днів я трохи очунав, підгодувався на шпитальних харчах,— ой, яких же смачних та поживних після тюремного голодування!— і набув, певно, людського вигляду, бо госпітальний персонал уже не сумнівався в моїй непричетності до злодіяцтва, а може-таки, й довідався, чому я маю на ногах такі страшні ланцюги, що своїм брязкотом лякали хворих, коли мене через коридор лікарні вели до ванної кімнати.

Побігли для мене затишні, щасливі дні. Про те, що от я вилікуюся й доведеться знову вертатися до страшної в'язниці, я старався не думати. Звівшись за пару днів на ноги, я цілими днями походжав у палаті, ступаючи так тихо, щоб кайдани не турбували хворих, і мріяв усе про те саме: проминуть роки, перейде революція, і на березі синього теплого моря виросте безкрайне, єдине на всю землю, біле мармурове місто — Комуна. Для людей, убраних в білі чудові вбрання, там усі дні будуть щасливі й гарні, всі дні — як свято. Уранці, як сонце встане з моря, не гудки, а величні акорди вранішнього гімну кликатимуть людей до радісної вільної праці. А ввечері як засяє місто мільйонами ясних вогнів, осяяє казка-місто на березі синього, теплого моря...

Ходив і мріяв. За вікнами стояли білі в інею дерева. Тихий сірий зимовий день посувався тихою ходою... Добре мені було. Спокій, відпочинок од зазнаних мук. Їх так було багато, дрібних і великих, уїдливих і разючих, що вже й відчувати їх перестав був. І тепер лише згадував...

Коли виявилось, що хіна, від якої в мене аж у голові гуло,— так багато я її спожив,— пододала мою лихоманку, лікарі все ж залишили мене в лікарні, щоб лікувати мої нерви. За в'язничною практикою, звісно, такої хвороби не лікували. Але мене шкодували. Мої товариші—хворі арештанти—потішали мене, що, коли я схочу, я зможу перебути в лікарні півроку. Воно й справді можна було так улаштуватися. Мені ж бо зовсім гарно було. Щодня водили до ванної—це ж неабияка розвага: вікна, вікна ж бо навкруги там зовсім без ґрат; та й вів уже мене не тюремний дозорець, а звичайний шпитальний служник. Сестри-жалібниці приносили мені книжки і навіть цукерки. Одна, бідолашна, закохалася в мене, і в ті ночі, коли випадало її чергування, її гарячі очі, що вона ними невідступно стежила за мною, не давали мені спати. Вона була зворушливо смішна, ця малесенька сестра з дитячим кирпатим носи-

ком і дитячими рученятами. Вся — як ті ляльки у великоруських вбраннях, «матрьошки», що я їх, їдучи етапом через місто, якось бачив у вітрині крамниці. Коли я її вперше побачив, я аж засміявся, така вона була кумедна. Але ж романтичне кохання всю просвітило її, зробило гарною. А може, тут діяли й літа мої молоді. Тільки ж і мені хотілося все дивитися на неї, і я нетерпляче чекав, коли вона підійде до мене, щоб зміряти температуру тощо. А так просто підійти їй було не вільно. Бо, як на те, разом із нею випадала черга надзвичайно уїдливого дозорцеві, що пильно стежив за нею, помітивши її прихильність до мене. Цей дозорець, бородатий дядько із селян, що пішов служити до в'язниці на зиму ради заробітку, бо дуже пожадливий на гроші був, хоч і заможний (все це взнали від нього ж в'язні — хворі), допікав не тільки мені. Всі в'язні терпіли від його щиро селянської причепливості та зневаги до «арештантів-злудіяк». І через нього ж несподівано увірвалася моя ідилія щасливого життя в земській лікарні.

Я сам собі викопав яму.

— Давайте вимагати, щоб цього дозорця зняли. Він надто причепливий, і це нервує хворих,— запропонував я якось в'язням.

На мою думку радо пристали.

— Чим підтримаємо овою вимогу? — міркували.

— Голодуванням,— відповів я й виклав їм, здивованим, цей, ще тут незнаний, спосіб боротьби політичних у в'язниці за своє право.

Моя пропозиція припала до вподоби. Дехто, бувавши по інших в'язницях, чув про голодування. І за пару днів переполошений лікарський персонал дізнався, що всі ми,— а серед нас були й сухотні в останній стадії,— голодуємо. Нас почали вмовляти, щоб принаймні сухотних вилучити з цієї боротьби, бо ж вони, диви, помруть. Але ж ті самі ніщо не хотіли зраджувати товариську солідарність.

Голодували день, другий. Тяжко було, хоч жартами підбадьорювали себе. На третій хоч і лежали всі покотом,— уже несила було звестися на рівні ноги, але ж полегшало. Вже їсти не хотілося. Почуття загострилися, й яскраво сприймалися ніжні барви захід-сонця, що вигравали за вікном на синьому снігу, на заворожених інеем деревах, на струнких і гарних, як у казці,— такими вони здавалися через нервові напруження,— будівлях у дворі лікарні.

Я ще ходив. Тихо-тихо, щоб не збудити дрімоту своїх товаришів. Тихо-тихо брязкотіли мої кайдани. Я примружував очі, і тоді мені здавалося, що це я знову малий хлоп-

чик і моя мати-вчителька їде на земських уночі полем. Дзвіночок дзвонить. Мене накрито кожухом. Крізь його шкіряний дух пробивається запашне морозне повітря. Як висунути носа, мороз ущипне за його кінчик, а око побачить ясні зорі, що, ніби чудні живі створіння, тріпочуть угорі. А як носа з-під кожуха не висовувати, то чути тільки, як тиша в степу дзвенить-дзвенить. Ні, то дзвенить дзвоник, і коні туп-туп...

Кров від голодування й знемоги шугала в моїй голові, зачіпала мої нерви, й вони, як струни, бриніли, гули, як орган і ось линула велична, прекрасна мелодія...

Надвечір четвертого дня цю мелодію увірвав дзвінкий голос Петрушки, що розлігся луною в коридорі.

— Голодування? Бунт? Ач, що вигадали... Знаю я, чиї це витівки. Політику буде він мені розводити? В карцері я його згною...

Петрушка замовк. Видно, лікарі переконали його не кричати, щоб не турбувати хворих. За пару хвилин він у супроводі старшого лікаря вже був у нашій палаті.

— Виписати цього негайно! — кивнув він на мене. — Всіх виписати...

І пішов.

Прибігли лікарі й стали переконувати хворих припинити голодування, бо тоді справді доведеться всіх виписати з лікарні. Я порадив своїм товаришам припинити боротьбу, якщо лікарський персонал обіцяє клопотати про звільнення нелюбого нам дозорця. Я бачив: виписка з лікарні більшість із в'язнів так вразила, що вони все одно здадуться на ласку переможця — Петрушки. Нехай вже я один повернуся до в'язниці.

Звільнити дозорця обіцяли й почали обережно підготувати хворих. А я став збиратися знову за ґрати, за мури...

Я трохи застудив бік. Ніжно перев'язала мені його моя сестра-жалібниця на дорогу... Вночі я вже сидів в ізольованій камері, коло карцерів. Петрушка все ж не був жорстокою людиною і своєї обіцянки — згноїти мене — не виконав.

Нудно блимала в моїй камері підсліпувата тюремна лампа. У ґратчасте вікно зазірала темна зимова ніч. Надворі рипів сніг під ногами дозорців. Видно, був лютий мороз.

У карцері, дізнався я від дозорця, сиділи «симулянти», — в тюрмі арештанти часто, щоб видертися з неволі, удають, ніби вони божевільні; тим, хто зуміє витримати всі

знуцання перевірки їхнього стану, щастило іноді й справді потрапити в лікарню для божевільних і звідти часом утекти. Таких було дуже мало. Більшість або справді божеволіла, або ж гинула від жорстоких тюремних способів випробування їхнього здоров'я.

І тепер у карцері було зимно, як надворі. А їх туди вкинули в самій білизні. Вони дико кричали від муки. Хтось із них, певно, справді хворий, щось співав безглузде й одноманітне. Голос, повний страждання, виводив веселу пісню. Від такого сполучення муки й веселого мотиву робилося аж страшно. Я затуляв вуха, бігав по камері, навмисне брязкаючи кайданами, щоб заглушити той стогін-пісню. Нічого не допомагало. Вона все лунала, ніби з-під землі. Тільки під ранок затихла. Певно, бідолаха замерз...

Проти вечора мене вирядили в етап,— назад до в'язниці, звідки я прийшов. Петрушка поспішив позбутися бунтаря-в'язня.

Падав сніг, і знялася метелиця, як етап ішов до станції. Снігом замело дорогу. Ноги тяжко грузли в снігу. Я один був у кайданах в етапі і ледве встигав за тими, чиї ноги були вільні.

Увесь мокрий від втоми, хоч і був мороз, я спотикався, плутався в своїх ланцюгах, жадібно вдивляючись в снігову завісу: коли ж крізь неї заблимають вогні станції?

ВТЕЧА

Неясна тривога заповзла на дно моєї свідомості ще тоді, як на пошті тов. Давидсон дістав із сусіднього села химерну телеграму:

«Стережіться, брати їдуть».

На це він розгублено посміхнувся своєю звичайною ллюбою посмішкою, що в ній едналася чарівна суміш предкової єврейської журби з веселим гумором кришталево чистого Давидсонового «нутра». І він наївно запитував кожного з нас, своїх товаришів — «засланців довіку»:

— Що б це значило?

— Та невже не розумієш? — хтось буркнув напівсердитим, напівжартівливим голосом і додав із серцем: — Ну й конспіратори!..

І знову увага всіх прикута до віконця пошти, звідки вістовцями радості летять назустріч блискучим од надії очам прізвища тих щасливих, хто одержує листи з дале-

кого рідного краю, ой, якого ж далекого: три тижні лист іде, на цілих три тижні там життя попереду!..

Про Давидсонову телеграму ніби й забули. І я забув, хоч і не був щасливий: не дістав листа ні від рідних, ні від друзів, ні від товаришів. А на березі таежної Ілги, серед таежних кучугур та гір, недалеко синього смертельно холодного Байкалу, це, знаєте, гірко,— листа в день пошти не дістати...

Але — о молодість! — тоді ж на пошті, крізь хмари пари, що з тридцятиградусного морозу втекла до приміщення пошти, привабливо сяли мені чудові очі «мадам» Рейфісової, молодої дружини місцевого купця-тисячника, нагадуючи мені про те, що «мадам» Рейфісовій заманулося за всяку ціну,— колосальну, аж двадцять карбованців на місяць! — вчитися саме від мене німецької та французької мови. За пару днів мої лекції вже мали розпочатися. І тоді...

«О тоді!..» — вабили й обіцяли мені чудові очі моєї майбутньої учениці, блимаючи крізь морозяну пару.

Ну й куди ж тут про якихось братів думати? Ну й як же тут навіть про своє гірке горе — про те, що листа сьогодні немає,— не забути?

Тоді ж іде—вже надворі — бадьоро й молодо хрускотів під ногами сніг, лютий мороз, залицяючись, хапав то за ніс, то за щоку, а згори, з чорно-синього кришталевого поля, на морозові жарти лупали очима колосальні сибірські зорі.

Отже, хотілося безжурно посміхатися тим дурним ліхтарям-зорям: ач, яку ілюмінацію влаштували! А кров і в руках, і в ногах, і всередині — гарячим струменем... О молодість!

І тільки ліс на узгір'ї, що причаївся тривожно нашорошений (повз нього шлях на Жигалово)...

Ах, так, ці «брати»...

І ще:

Ішов повз «каталажку». Її гостроверхі палі нагадали малюнки наївних фортець наших пращурів-слов'ян...

Ні, не це вони нагадали!

О-о!..

Це був придушений стогін-спогад на дні свідомості. Спогад про страшні роки каторги, про гарячкові мрії про волю... О тепер вона є, воля. Хоч серед таежних гір, на таежній Ілзі, близько смертельно холодного Байкалу, а все ж воля! Право рухатися на просторі не в сім кроків, а з пару тисяч. Змога зустрічатися з тими, хто має право, коли схоче, плюнути тобі в саме серце образу, знущан-

ням, навіть биттям не тричі на день, а раз на місяць. А крім того... Та що й казати! Все ж воля...

І от чи мине щасливо ця подорож до нас, у наш дикий Ілженський край (повіт Верхоленський: як не вздовж річки, то найближче село — 600 верст) цих самих «братів»?

Чи ж мине щасливо?

Чи ж не прийме гостинно ця сама «каталажка» за свої наївні палі кількох з нас після того завітання «братів»? Чи ж не понесуть потім свіжих в'язнів бистрі сибірські кошлаті коненята до далекого Іркутська?

А там — задуха смердючих, переповнених понад людську уяву камер...

А там — знову мертві, тягучі години, дні, місяці остогидлої неволі...

А там — знову страшний убивчий тягар знущань...

Однак муштра нервів, і я, глянувши ще раз на ті кумедні ліхтарі-зорі, вмить заганяю свою тривогу на дно свідомості: нехай собі там тихо й слухняно лежить, а сам діловито думаю: «Геть паніку! Єдине, до чого зобов'язує химерна телеграма, — це «почиститися». Якщо треба буде дальших заходів, товариші з Жигалова сповістять...»

Вдома я питаю свого хазяїна, Василя Васильовича, чи гаразд заховав він і чи не переховував ті пакунки літератури, що могли б небажаним гостям припасти до впадоби.

Василь Васильович потішає мене: все гаразд! Усе лежить собі спокійненько з часу попередньої, не дуже давньої тривоги.

Я вже півроку знаю Василя Васильовича і можу цілком на його відповідь покластися. Я тільки пильно переглядаю папери в шухляді свого столу і, переконавшись, що й тепер конспірації не схибив, — жодного натяку на те, щоб я щось інше, крім як «живе собі засланець тихенько», робив, — пішов собі безжурно до чорної сибірської лазні на вгороді Василя Васильовича, — саме його сімейство цю передсвяткову церемонію закінчило, — і після того, так само безжурно, поклався собі спати.

Засинаючи, ще подумав: «Ото добре, що помився. Як щось трапиться, хто його зна, коли там, у в'язниці, лазні доб'єшся...»

Але вже без тривоги. Цілком ділово. Бо зараз же цю маленьку думку заступила така ж інша: «І чого це мій товариш так пізно приходить ночувати? Ото гультай!»

«Мій товариш» — мій черговий гість. Чи ж мало їх у мене буває. Бувають і здалека, аж з Якутського краю. Цих

треба ховати від зайвого ока, добувати їм паспорт, грошей та виряджати в дальню путь — на волю... Але на цей раз у мене гість цілком безпечний: його тільки що випустили з в'язниці, призначивши в наше село, і він поки нікуди не збирається. «Братам» він не цікавий. Отже, я думаю лише про нього: «Гуляє хлопець».

І засинаю...

Спав я тої ночі, як і всі ті ночі «таєжної волі», без снів — міцно й глибоко. Бо ж нерви після в'язниці вже по-здоровшали. Ще б пак, вантажити баржі й байдаки на Лені, рубати в тайзі кедри й сосни, полювати на рябців та вивірок — режим для нервів оздоровчий...

І, певно, двічі й тричі, все дужче, аж до гуркоту, дзеленчала шибка мого віконця, поки я нарешті прокинувся. Проте схопився враз, як на пружині. Певно, крізь сон уже чув, що хтось до мене так настирливо добивається.

Перша думка була: «Мій гість! І якого біса він заважає спати?»

Запалив сірника. Циферблат стрибнув у світляну хатку й підморгнув мені: «Третя година!»

«Еге-ге,— подумав я.— Товариш так пізно не вертався б додому. Він, певно, заночував десь інде... Це хтось інший».

І тоді враз перехоплює дух: «Вони!»

Ще мить я стою нерухомо. Напруживши вухо, слухаю ворога.

І, здалося, в хаті Василя Васильовича увірвалося мирне хропіння сну. Ніби там теж уся родина прокинулася й теж зі мною напружено слухає. Ніби вся хата причаїлася... То я просто нічого не чув навкруги, весь — там, за вікном, де теж — тиша.

Аж ось зарипів сніг. Треба ж діяти! Тоді, не запалюючи світла,— може ж, іще якимось утечу,— навшпиньках я підкрадаюся до віконця й зазираю крізь мережані морозом шибки.

Двоє! Це вже добра ознака. Коли б жандарми, було б більше. Сибірська шапка й кашкет... Цілком певно — свої!..

Тоді вже, сміливо притуливши своє обличчя до шибки, нетерпляче питаю:

— Ну хто там? Чого так пізно? Нехай вам біс...

«Нехай вам біс» вимовляю зовсім сердито, бо прикро, що я марно стурбувався.

— Одчиняй,— гуде Давидсонів голос.

І враз у ньому я чую небезпеку. Мое пересердя зникає. Думка знову стурбована й нашорошена, хоче спочатку вгадати, що скажуть мені товариші, потім сідає без-

порадно куркою на сідало очікування. Так воно краще. Чого там вгадувати? Нехай от працюють руки: кожух на плечі, засув дверей набік, та ноги: на снігові — рип-рип, до хвіртки...

Веду мовчки товаришів до хати. По дорозі не можу признати того, що в кашкеті. І це мучить.

У хаті мої руки поводяться погано: коли засвітлюю лампу, скло тонесенько дзеленчить. Так полохливо, негідно, що аж нудно стає.

Гніваюся, садовлю на кляте скло дашок, дзвякнувши добре ним, і тоді вже з цікавістю придивляюся до товариша в кашкеті.

Так. Він із Жигалова. Значить:

— Так приїхали «брати»? — питаю не в нього, а в Давидсона.

Давидсон посміхається, як і тоді, на пошті, — суміш гумору й журби. Те, що він каже, зовсім не гумористичне:

— В Жигалові «брати» накрили, — оце з дві години тому, — засідання нашої організації. Забрали протоколи... Товариш, — Давидсон називає товариша в кашкеті, — на засідання, на своє щастя, запізнився. Дізнавшись про біду, сів верхи і от через тайгу примчав попередити...

І все. Давидсон більше нічого не каже. Тільки так само посміхається. Та й не треба казати. І так ясно: «завалилися» стопроцентно. Арешт і каторгу всім забезпечено.

Я навіть не думаю про це і не міркую, що його робити. Удар надто сильний та несподіваний, щоб ураз отямитися. Я просто мовчу, як і Давидсон, і товариш у кашкеті. Ми всі мовчимо так, що чути, як співає свою тиху пісеньку вогонь лампи.

Мене дратує ця жалібна пісня. Щоб увірвати її, я питаю в товариша в кашкеті:

— І ви не побоялися, що в тайзі — вовки?

Товариш тільки ніяково посміхається. Моє запитання цілком недоречне. Він-бо ж колишній кравець із Лодзі. Де ж він там міг до вовків звикнути? Ясно, страшно. Але ж треба товаришів попередити...

Давидсон каже:

— Ну, треба піти до інших...

Я проводжу їх до хвіртки, вертаюся...

Мій мозок іще спить. Чого йому поспішати? Ясно, що жандарми інакше за товариша з Лодзі ставляться до таєжних вовків; до світанку з Жигалова не вирушать. Тайга ж бо — не залізниця!..

Мій мозок так розіспався, що й мене тягне покласти в це тепле ліжко, накритися добре кожухом... А бодай їм, цим несподіваним візитерам: солодкий сон перебили!

Я й справді лягаю, натягаю на себе кожух! І вже ліниво думаю: «Ото! А лампу й забув загасити...»

Як раптом мій кожух летить на долівку, тіло само собою пружно схоплюється, руки, як механічні, спритно натягають штани й чоботи. А мозок — і коли це він устиг прокинутися? — як молотками в залізо, цокотить-цокотить.

«Як? Скоритися? Нема грошей, нема явок, нема паспорта? Нема виходу? Та хоч пішки, та в тайгу хоч. Замерзнути, пропасти, але ж — скоритися? Знову неволя, знову каторга? Знущання знову? І, певно, вже смерть, бо ж після п'яти років це ж іще з десятків — не менше, напевно, — витримати? Нізачо!..»

Я й не помічаю, що я вже вбраний, що вже загасив лампу. Темрява приемним спокоем повиває напружені нерви, що їх дратувало недоречно серед ночі світло. А може, й те: коли ворог наближається, не треба світла в хаті, давно затяте правило конспірації.

Ще більше спокою, коли надворі морозяне повітря роздає легені. Воно гостре. Мороз великий. Але крові, що горить од напруження, треба багато кисню. І повітря здається м'яке, запашне, як весною.

Глибоким подихом я вбираю його в себе, і мені вже весело: «Нема виходу? Дурниці! Ніколи в революціонера не може бути так, щоб не було виходу...»

Кудлатий Чорний, мій добрий приятель, чомусь радісно кидається до мене. Я на мить затримуюсь, щоб погладити його сиву з морозу голову.

— О мій собако,— кажу я йому.— Ти — розумний пес. Ти вчув, що вже сьогодні твій приятель буде далеко, далеко...

— Далеко, далеко! — ще раз кажу я до себе. І мені так радісно від цього «далеко». Справді, от, може, сидів би й сидів би тут і на втечу б не скоро відважився. А так самі жандарми мене викурюють із цієї «волі таєжної» на справжню волю — в світ широкий, цікавий...

— Ну, куди ж іти? — питаю я в себе на вулиці.

Але дзвінко рипить сніг під моїм бадьорим кроком. Весело горять смішні ліхтарі-зорі. Чого тут питати? Треба лише йти. Ще пара десятків кроків — і мозок там собі щось придумує. Хоч он нашорошилися всі хати, ніби поза кожною з них причаївся жандарм; спідлоба зиркнула на мене

каталажка, ніби хотіла сказати: «Ти це куди?» А я все ж утечу! Це безперечно...

Куди ж іти?

Але за хвилину я вже гуркочу буйно і весело у віконце Дмитра Володимировича, найсоліднішого й найпрактичнішого з нас, засланців. Перед каторгою він був присяжний повірений.

«Отже,— міркую я,— його професійна справа знайти вихід із безвихідного становища».

Крім того, він переховував наше «паспортне бюро». А з паспорта треба було починати. Гроші і все інше — то якось і в дорозі знайдеться...

Дмитро Володимирович, видно, добре спав. Але ж мій гуркіт міг хоч кого збудити: за мить поза шибкою віконця вже бовваніла його біла постать і бубонів стурбований голос:

— Хто там? У чім справа?

— Одчиніть — дізнається,— з жартівливою таємничістю відповідаю я, і, коли він мене пустив до хати, я чекаю, поки він засвітить лампу, залізе під кожух, добре вкриється ним, і лише тоді випаляю підготовлене речення:

— Вставайте вбирайтесь, і тікаймо світ за очі, як не хочете за кілька днів годувати блощиць Іркутської в'язниці.

— В чім справа? — трохи нервово запалює Дмитро Володимирович цигарку.

Я йому розповідаю.

Хвилина — він смокче цигарку й роздумливо каже:

— Дурниці! Фальшива тривога. Давидсон завжди був панікером. Нічого не буде. Жандарми пойдуть собі, як і приїхали. З арештом нашої жигаловської організації, певно, перебільшено. Певно, випадково це.

Півхвилини після цього і Дмитро Володимирович уже сидить у ліжку, скинувши на ноги кожух.

— Але знаєте,— каже він уже жвавіше,— воно, може, й той, може, й до Якутки зашлють...

Ще чверть хвилини — і Дмитро Володимирович, жбурнувши недокурену цигарку, жваво натягає свої штани й енергійно вигукує:

— Чорт візьми! Може, й каторга буде! Гайда, здобудемо паспорти!.. Ой, здається, нічого там путящого нема! — гучним голосом колишнього адвоката каже він уже надворі: «паспортне бюро» в нього у клуні сховано. І, обернувшись, до мене:

— Та ви тихше! Ще хазяї нас почують...

— Та я ж мовчав. Це ви говорили,— зауважую я йому пошепки.

— Цілком справедливо! — знову гримить він, але враз вгамовується: — Тсс!

І ми обидва завмираємо: в темряві, коло клуні, щось ворушиться. Думаємо, засідка!

Мить, друга... Я чую, як калаталкою б'є серце Дмитра Володимировича, а він, певно, чує моє...

Ще хвилина напруження — і ми вибухаємо реготом із своєї полохливості: коло клуні — корова. Наш регіт, певно, почули в хаті, бо крізь шпарку віконниць видно, що там засвічують світло.

— А, біс із ним! — каже вже пошепки Дмитро Володимирович на адресу хазяїна, і ми ховаємося в клуню.

Тут я підставляю плечі, і Дмитро Володимирович дереться по них кудись угору.

— Ви тільки тихше, — попереджаю я його, бо мені чути, що хазяїн вийшов на ганок хати.

У відповідь гомінко розтинається хрускіт зламаної дошки.

— Що ви там робите? — лякаюся я.

— Дірку, — відповідає Дмитро Володимирович так солідно, ніби він саме й поліз на те, щоб дірки в клуні робити.

Ось він вже стрибнув додола, тримаючи в руці пакунок паспортів. У хаті ми жадібно розгортаємо пакунок і пару хвилин порпаємося, марно шукаючи підходящого собі «виду».

Нарешті я — уральський тесляр, саме з Вятської губернії, а Дмитро Володимирович — циган, трохи не з Херсонщини.

З хвилинку ми, трохи приголомшені, роздивляємося один одного: щиро великоруське й виразно інтелігентське обличчя Дмитра Володимировича аж ніяк на циганське не здає, так само як мій довгий ніс і взагалі яскраво південна фізіономія ніяк не свідчить про походження з Вятки.

Ми ще пробуєм помінятися паспортами, але тут же згадуємо, що вони фальшивки: кілька «справжніх», тобто купованих у тої чи тої особи, яка обіцяла певний час про «загублення паспорта» не сповіщати владу, ми з Дмитром Володимировичем за останні пару місяців пороздавали товаришам — утікачам з Якутки.

Виходило, що все одно наші «види» можна було показати хіба що сільському десяцькому та старості. Ну, а ті

все одно тільки на «печатку» подивляться, а там — циган чи тесля — не розберуть.

Завітавши ще раз до клуні, щоб улаштувати наше «паспортне бюро» на місце,— воно хоч і «барахло», але ж «організаційне майно», і треба буде його «здати», тобто сказати, в якій саме дірці воно спочиває,— ми вертаємося до хати і робимо коротеньку нараду.

Дмитро Володимирович розсудливо стоїть на тому, що краще було б деякий час переховуватися десь поблизу: вичекати, побачити, чи справді воно так серйозно; може ж, і тікати не варт; або ж принаймні підготувати як слід утечу.

Але я ніби з ретязя зірвався.

В мене тисячу аргументів, що, здається, впливає на Дмитра Володимировича.

Отож він здобуде раненько-вранці гроші: просто піде до місцевого судді, свого приятеля, та й позичить у нього, щиро сказавши, в чому справа,— що разом із моїми — не тими, що в мене зараз (три карбованці), а з тими, що я їх теж рано-вранці, і теж щиро сказавши, навіщо вони, візьму за свої лекції в однієї єврейської купецької родини,— вистачить нам, щоб добитися до залізниці. А там товариші. Там можна переховатися, поки пошта й телеграф допоможуть нам дістати більші суми від рідних...

— Може, я ще й не поїду, але гроші для вас здобуду,— каже наприкінці Дмитро Володимирович, і ми вирушаємо одвідати товаришів, щоб дізнатися — як же вони?

Надворі темно-темно. Початок четвертої години. Це ще не передсвітанкова темрява. Це вітер, що раптом знявся, нагнав на зорі хмари.

Вітер, як на те, південний, теплий. Ну зовсім весняний!

Це підсьобує мої й без того прудкі ноги, й Дмитро Володимирович скаржитися, що він у своєму важкому кожусі впріває.

Я враз зупиняюся. Але не тому, що змилювався над ним: із шпарок віконниць тої хати, де мешкає тов. Валентин,— ми до нього йшли,— застережливо в ніч випинається стрілка світла. Могло бути, що в нього саме Давидсон і ще товариші. Але ж могло бути й так, що жандарми, не злякавшись таєжних вовків, уже приїхали й оце в першу чергу, як завжди,— до Валентина: в нього ж бо постійно ціле «кубло» товаришів гостює-мешкає.

— Почекайте мить,— кажу я пошепки Дмитрові Володимировичу; що теж із підозрою дивиться на ніби не-

винні світляні стрілки, кицькою скрадаюся до вікна і зазираю в шпарку.

Я бачу Валентина, Давидсона й ще чотирьох товаришів. Вони сидять мовчки, похнюпившись...

Мені на мить притискує серце.

«Бідні! — не так думаю, як відчуваю я.— Вони, певне, міркують, як його втекти, й нема їм виходу».

Мені робиться важко, що ми з Дмитром Володимировичем такі щасливі.

— Ходімо до хати. Там тільки свої,— кажу я йому голосом, що в ньому враз згасло бриніння веселощів, які не кидали мене, відколи я вирішив тікати.

Ми заходимо до хати. Дмитро Володимирович не бачив, як я, товаришів крізь шпарку у віконниці, і через те він бадьоро й весело гукає:

— Здорово, товариші! Чого зажурилися?

Це впливає. Всі жвавішають. Бородай-Пивоварів, один з них, каже:

— Зажуришся, коли от доводиться згадувати, як його в кайданах штани вдягають.

І це в нього виходить безжурним жартом.

— А ми от з Дмитром Івановичем (це про мене) тікаємо! — каже Дмитро Володимирович енергійно й весело, як і привітався.

І раптом у всіх змінюється настрій. Вже нема й сліду зажуреності. Кожний жваво розпитує, як це нам вдалося знайти так швидко способи до втечі, дає поради, бажає щастя. У всіх очі світяться широю радістю за нас. І кожний забув про власну недолю...

Дорогий читачу! Щоб цілком зрозуміти цей момент, щоб відчути його глибоку правду, треба, певно, отак довгі роки пересидіти у в'язниці, та не самому, а з такими от, цими чи іншими, товаришами. Треба, щоб ота радість, коли, бувало, хтось із нас виходить на волю і в дзвінких коридорах в'язниці луною розлягається його тепле кличне «до побачення, товариші», щоб та незабутня радість, кажу, так засвоїлася, так увійшла в кров, що й сама провідна думка наша: «Кожний з нас — солдат революції і кожний, хто видерся з лабет неволі, битиметься далі за нашу справу», — вже стала і не думкою навіть, а глибоким почуттям, яке без зайвих міркувань вибухає в такий момент, примушуючи цілком широко забути про самого себе.

— А як же ви? — запитую я.

Коли б я спитав це ще перед тим, як вони дізналися,

що ми, щасливі, тікаємо, вони б розповіли про всі ті труднощі, які стоять на їхньому шляху.

А тепер... тепер виходило, що й справді журитися нема чого: вони всі якось переховаються, якось здобудуть — не зараз, так пізніше — гроші, словом, якось теж утечуть.

Словом, так:

— Тікайте, товариші, і про нас не турбуйтеся. Бережіть свої сили, думки на те, щоб зуміти використати як слід свою змогу втекти. Бо ж утеча — не проста річ...

І нас майже випихають із хати:

— Поспішайте. Не гайте марно часу...

На вулиці ми йдемо деякий час мовчки, зажурені. Кожен з нас міркує: чи ж і справді пощастить тим, що лишилися у Валентиновій хаті, сховатися від жандармів.

Але ж і справді: не час журливим думкам. Діла в нас іще непочате поле. І все треба зробити до світанку. І все — «непевне», «на щастя», «на вдачу». Бо ж іще не було такого, як у нас, щоб ото раптом зібратися й утекти. Справа це складна!

Простуємо до мого хазяїна, до Василя Васильовича. Вже, правда, його син «сидить» за те, що допомагав політичним засланням тікати, і сам Василь Васильович на підозрі. Але шукати когось іншого в нас нема часу. Тут принаймні ми забезпечені від зради...

За півгодини вже ясно горить пічка в хаті Василя Васильовича. Сам він почимчикував шукати вірного підводчика, а його господиня готує нам сніданок на дорогу, та стільки страв, ніби вона збирається нагодувати нас на всю путь дальню (ой і дальню ж: тижні, а може, й місяці, всяко буває).

Червоні блиски полум'я витанцьовують на світанковосиніх шибках віконця. Коло мене стоїть Настуся, хазяйська донька, й зажурено дивиться в піч. Її очі дивно блищать. Я придивляюся й бачу в неї сльози.

«Чудна дівчина, — думаю я зворушено. — А я ж бо гадав, що ти тільки шануєш мене, свого вчителя...»

Я вчив її читати. І мені прикро: чому ж так пізно я зрозумів її, синьооку? Я ж бо зустрів свою двадцять першу зиму, вона — сімнадцяту...

Мої журні почуття перебиває Василь Васильович: він привів підводчика, чорнобородого велетня сибіряка — «серйозного дядю»! Ми переглянулися з Дмитром Володимирівичем: на цього можна покластися.

Йдемо всі до світлиці, бо вже й снідання готове. На столі розташовано «все, чим Сибір багатий»: й «шаньги» гаря-

чі, різні конфітури, грибки, печиво... Я безпорадно дивлюся на все це: щоб його «покуштувати», як запрошує господиня, потрібна принаймні година, а крізь вікна вже прозоріє ранок.

Умовляємося з підводчиком. Він бере недорого — «свої» — і враз розуміє складну стратегію виїзду з села. Це ж головне, щоб стороннє око не зауважило. Бо ж нас, засланих, майже всі знають в обличчя.

Хапнувши по склянці чаю, ми з Дмитром Володимировичем зриваємося з місця під лемент господині, — ми ж бо не їли нічого, — й прощаємося, цілуємось з усіма.

Настуся на мить засоромлюється, проте потім затримує свої губи на моїх значно довше, ніж цього вимагає момент.

Одірвавшись від неї, я кажу:

— Може, я ще зазирну перед від'їздом, — і наздоганяю Дмитра Володимировича.

Василь Васильович із підводчиком перенесуть наші речі, щоб їх задалегідь просто на віз покласти. Без них їхати не можна. Та ще й доводиться брати їх щонайбільше. Як нема, то хоч соломою чемодани понапихай. Інакше підозріло. В Сибіру подорожі дальні. І без солідного вантажу їдуть лише злодії, шулери, взагалі люди, що до них кожний жандарм та поліцей придивляються.

А ми з Дмитром Володимировичем задами простуємо на дальній край села, — протилежний від Жигалова й ближчий до Березового пасма гір, — перший «кордон» (повіту), що ми його перейдемо.

Вже розвиднюється. На щастя, небо вкрили волохаті хмари, й це трохи затримує ходу дня, нам небажаного, бо в нас іще справи. Їх дві. Перша — влаштувати пункт від'їзду. Друга — добути гроші. Обидві — складні й плутані, як до них підійти поважно.

Але, на щастя, нам весело, й ми можемо легковажити й ризикувати. Бо ж уже початок добрий. Хто ж досі міг так ураз, без довгої підготовки знайти підводчика?

Так і з пунктом від'їзду. Та ми просто виїдемо від товариша Н. — старого засланиця, трохи не народовольця. Воно, правда, небезпечно. Бо й до нього жандарми можуть завітати, хоч і в останню чергу, бо він досі активної участі в нашій організації не брав. Краще було б мати зовсім «нейтральний» пункт. Та де ж його так одразу знайдеш?

«Нічого! Як до справи берешся бадьоро й весело, завжди щастить», — міркую я з височини свого двадцятирічного «життєвого досвіду».

Дмитро Володимирович тільки крекче у відповідь на мою філософію, але ж сам починає справу жартом: з гуркотом відчиняє віконниці хати, де мешкає Н., і ми обидва, сміючись, крізь вікно спостерігаємо, яке враження справляє це на старого.

Він схоплюється, озирається нетямущими очима, марно шукає окуляри і, нарешті, чує наш сміх. Не гублячи моменту, ми буйно вдираємося до хати й просто до нього:

— Доброго ранку. Вбирайтеся. Ідьмо з нами за кордон...

Приголомшений, він намагається нас запитати, в чім справа, в той же час покійно вбираючись. Руки його погано слухаються. Це його примушує чортихатися, й через те він ніяк не може нічого сказати.

Ми знову сміємося і після того лише пояснюємо, чого прийшли.

Старий радіє, що йому, виходить, нікуди зараз їхати не треба: він же бо за своє життя вже досить попоїздив отак, як ми це збиралися. Він охоче згоджується, щоб підвода під'їхала до його хати, й сам береться сповістити про це хазяїна підводи.

Поговоривши ще трохи про приїзд жандармів,— старого це мало цікавить, бо він до них уже аж надто звик,—ми вирушаємо з Дмитром Володимировичем далі — по гроші.

Вулицею вже не можна йти. Вже розвиднілося. Нас признають, а нам зовсім не бажано, щоб, коли жандарми нас шукатимуть, хтось міг розповісти, що бачив нас там і там. Бо так можна й на свій слід навести.

Задами теж уже небезпечно. Бо й там люди. І ми простуємо річкою — поковзом по кризі.

Цей спорт нам подобається. Забуваючи, що не треба звертати на себе уваги, ми голосно регочемо, коли падаємо. Підводимося і знову біжимо наввипередки. Раптом обидва враз завмираємо: в наші вуха б'є дзеленькотіння дзвоників. Значить, урядова підвода. Значить, жандарми.

Поспішаємо залишити річку, де ми, як на долоні, й, захекавшись, причаюємося під захистом старого чорного паркана. Тут нас не так видно. Крім того, крізь палі ми можемо роздивитися вулицю.

Дзвоник вщухли. Ми довго шукаємо очима підводу, дивуючись, чого ж тут стали? Ми ж знаємо, що на цій вулиці ніхто із наших не мешкає.

Мій зір загострюється, як на полюванні, коли шукаєш очима звіра. Так само перехоплює подих і в грудях—хиже хвилювання...

— Ондечки! — шепочу я Дмитру Володимировичу, показуючи крізь палі силуети кількох возів і коней.

Дмитро Володимирович хвилинку придивляється. Він давніше за мене тут, у засланні, і вже знає сибірські звичаї.

— Та це ж весільний поїзд! — вигукує він так, що луна котиться.

І ми обидва сміємося з свого переляку...

Далі мені вже не треба йти річкою. Я можу й тут повернути в завулок і задами пройти до тої хати, де мешкають мої маленькі учні. Ми умовляємося з Дмитром Володимировичем, коли зустрінемося. Він ковзається річкою далі, а я за п'ять хвилин порушую ранішній сон численної родини.

Дітвора, зірвавшись з ліжок, оточує мене.

— Чого так рано на лекцію? Зараз будем учитись?

І хлопчики вже радісно кидаються до книжок. Вони люблять мої чудні лекції, бо я їм завжди розповідаю багато цікавих казок про те, що так мертво в книжці написано.

— Ні,— кажу я.— На лекції я прийду пізніше...

І я спиняюся. Я не можу брехати цим любим блискучим очам.

— Мабуть, уже не доведеться вам зі мною вчитися,— несподівано закінчую я.

— Чому? Чому? — стурбовані запити...

В цю мить до кімнати увіходить господиня. Вона теж здивована з мого візиту в такий ранній час. Я питаю, чи вдома хазяїн? Ні, він поїхав. От тобі маєш! Як же з грошима?

Однак нічого не вкоїш. Треба принаймні сказати, чого я прийшов.

Дотримуючи конспірації, я прошу господиню поговорити зі мною так, щоб діти нас не чули. Ми йдемо аж на кухню. Марно! Коли я виходжу звідти заспокоєний,— все гаразд: господиня й без хазяїна дала мені радо гроші,— малі оточують мене з вигуками:

— Не їдьте від нас! Ми вас не пустимо!..

Виявилось, що вони підслухали нашу розмову.

— Діти, ви ж нікому про це не кажіть! — лякається мати.

— Ні, ні! Тільки нехай дядя Дмитро не їде...

Переконаємо вдвох, що мені їхати треба, бо інакше мене все одно повезуть... Палке прощання, проводи аж до хвіртки, і я — на вулиці.

Я мушу йти до товариша Н. і там чекати на Дмитра Володимировича. Але я згадую, що забув удома тютюн і

гільзи. Ясно, це — хитроші. Цигарки ж бо, певне, й у Дмитра Володимировича будуть. Але ж я обіцяв Настусі завітати перед від'їздом.

Додому йду просто вулицею. Ну й нехай бачать, нехай перекажуть жандармам, що я йшов додому. Це їх може спантеличить...

Коло каталажки хвилююся: вранці її чорні високі палі такі похмурі, важкі... Диви, ще опинюся за ними. Може ж, «гості» вже в мене. Сидять і чекають... Чи не повернути з вулиці та — задами, крадькома підійти до своєї хати?

В цю мить бачу здаля Настусю. Так і є! Це ж, певно, вона вибігла, щоб попередити мене... Вже міркую, як його непомітно зникнути, коли — ні: Настуся мені радісно посміхається. Значить, безпеки нема.

Вдома Настуся сама. Батько й мати кудись пішли. Це дуже прикро. Якби вони були вдома, я б знову прощався з усіма й цілувався б. А так з одною Настусею поцілуватися мені ніяково. Через це я сідаю робити цигарки: може ж, батько й мати підійдуть...

Минає півгодини. Вже перше проміння зимового сонця, яскравого сибірського сонця відважно вдарило в мережані шибки і зовсім червоною зробило Настусю, що сидить і мовчки дивиться на мене: нам чомусь нема про що говорити. Певно, тому, що й так, мовчки, нам добре.

Але ж час іде. «Гості» ось-ось над'їдуть. Мое вухо напружено ловить кожен звук, і раптом я чую — дзвоник! Може, це мені тільки здалося, а може, той весільний поїзд десь близько їхав. Я завмираю...

— Що таке? — зривається з місця Настя.

Я їй кажу.

— Тікайте ж швидше! — турбується Настуся. Вона вже не червона, а сіра. Чи то промінь сонця сховався, чи переляк у неї... Я ще слухаю мить. Дзвоника вже не чути. Але ж і справді, сидіти вдома далі безглуздя. Зітхнувши, я тисну лише Настусі руку й чимчикую, роблячи велике півколо полем та через гайок, до товариша Н., де Дмитро Володимирович уже, певно, чекає на мене...

Ні, його ще нема. Звичайно, це дрібниця. Він міг просто забаритися, не поспішати дуже, бо ж до від'їзду ще досить часу. Але мої нерви вже, видно, перевтомилися. Я вже не можу тримати віжки своїх почуттів. І сіре тривожне чекання опановує мене.

Я навіть не можу підтримувати розмови з товаришем Н. Та він і сам мовчить, розуміючи мене і, певно, заражаю-

чися моїми думками про Дмитра Володимировича: а що, як він уже попався?

Машиналисно я набиваю на дорогу цигарки, весь — напружене прислухування до того, що робиться за вікнами, на вулиці. Я відчуваю, як тремтять натягнені нерви. Тремтіння доходить аж до хребта, і в ньому — біль. І вже руки не слухають мене і рвуть гільзи... Аж ось зарипів сніг: повз вікна промайнула енергійна, така люба мені в цю мить, постать Дмитра Володимировича. Ще мить — і він у хаті, бадьорій, рожевий з морозу, веселий... Він теж гроші здобув і тепер лишається чекати на нашого візника.

Господиня товариша Н., — вона знає про нашу подорож, — метушливо ставить на стіл їжу. Дмитрові Володимировичу — клопоти, а мені — тривога, що я її тільки що мав, надали доброго апетиту. Та задовольнити його вже не вдається: затупотіли коні, в хату вбігла маленька хазяйчина донька, — вона на вулиці вартувала, — і вигукнула радісно й таємничо:

— Приїхав!

В одну мить, ніби нас хтось підстьобнув, ми з Дмитром Володимировичем вдягаємось, хапаємо свої речі, нашвидку прощаємось і з розмаху сідаємо в санки. Коні, ніби розуміючи, в чім справа, зараз же рвонули і — замиготіла вулиця, хати й перехожі...

Верстов із двадцять ми, як заворожені, не ворухнемося. Навіть нема охоти краще закутатися в кожух, щоб мороз не щипав коліна. Вся увага — позаду, звідки щохвилини може з'явитися погоня.

Аж ось промайнуло одне село, друге. Їх чимало розташувалося на березі Ілги. І шлях послався довгою долиною. Рівно! Видно на десять верстов. Тут уже можна вільніше зітхнути. Якщо й погоня, ми їх здаля побачимо. І тоді — по конях. Коні в хазяїна добрі. Вмить домчать до бугрів та яруг, — он там в далечині бовваніють, — і сховують нас на таєжних стежках-дорогах.

— Закуримо? — питає весело Дмитро Володимирович.

Розкурюємо терпкі на морозі цигарки й умотуємося зручніше. Стає тепло. Чи то від того, що добре закуталися, чи, може, просто жвавіше в жилах тече кров. Вона була ніби замерзла. Ніби нерви стягнули жили й затримали її течію.

Долина скінчилася, і шлях гадюкою поповз угору. Обабіч глибокі таєжні яруги, такі дикі, первісні, що, здається, ось-ось гілля затріщить, висунеться здорова морда

ведмедя, таєжного «звіра», пана-хазяїна: «Добривечір, мовляв. Вам тут чого треба?»

Про погоню вже й думки нема. Та хіба ж пасують жан-дарми з їхніми гудзиками, кашкетами, шаблями до цієї дичавини? Та й хіба ж ми — політичні вигнанці, що ось ті-каємо, добиваємося туди, де залізниці, телеграф, електрика, кіно? Нічого цього нема. Це лише наші сні майбутнього. Ми просто перші шукачі золота — щастя в цьому таєжному краю. Може, ми люди славних уральських купців Строганових. Вони ж бо, певно, через отаку самісіньку первісну тайгу брели.

Яруги взялися темною синявою вечора, сніговий шлях — блакиттю, а на самій горі — сосна-мудрень у промінні захід-сонця вся золота, горить, наче свічка. Коли ми до неї добиваємося, вона згсає, і в гірське село ми в'їздимо в чорній вовні ночі.

Хтось невидний нам одчиняє ворота, — такі, як на малюнках-ілюстраціях до історії князівської Русі. Витягаємо із санок задубілі ноги й на них, як на хідлях, цибаємо до хати.

Хата велика, багата. Аж дві світлиці. Килимами вбрана.

«Це ми, люди Строганових, приїхали до якогось князя чи славного купця», — міркую я і, уздрівши критий килимом тапчан, сідаю без запрошення, потім хилюся на бік...

«Трохи відпочину, поки там Дмитро Володимирович замовляє вечерю та підводу в дальшу путь», — виправдую себе за свою нечемність.

Хвилинка — і я вже плескаюся в теплих, запашних хвилях моря... Сонце згори лле живне сяйво. Я, як чарівний човен, гойдаючись на хвилях, пливу до прозорого обрію...

Стоп! Чарівний човен зачепився за підводну заворожену скелю...

Продираю очі. Як у тумані, до мене схилилося веселе обличчя Дмитра Володимировича.

— Та вставайте! Вже й вечеря готова, й час їхати, — каже він і готується ще раз дати мені стусана в бік.

Це примушує мене видертися з солодких обіймів сну і дибати все ще неслухняними ногами до столу.

Ім хоч і крізь сон, але ж у смак. За сьогодні ж стільки-бо сили витрачено. Треба її надолужити. З розмови з хазяїном Дмитра Володимировича дізнаюся, чому хата така велика та багата. В хазяїна аж п'ятеро синів, і всі вони, за прадідівським звичаєм, живуть із своїми родинами разом із батьками. Старовинна, багата сибірська родина. І в начальства у пошані. Та нам із Дмитром Володимиро-

вичем це байдуже. Ми вже тут не втікачі, а просто — ну, може, купці з Бодайбо. Про це ніхто й не питає. В Сибіру подорожніх не розпитують, бо вони, сибірські подорожні, різні бувають. Аби добрі гроші за підводу давали... От гірше справа з тим, що хазяїнові сини, хоч вони й сміливі візники та мисливці, вночі через Березівський кряж везти нас не дуже охочі. Бо, кажуть, щось ведмеді останніми днями розбестилися. Ще позавчора аж дві підводи загинуло. Тільки санки лишилися, а од коней і людей — самі кістки та плями крові на снігу.

Але ж ми з Дмитром Володимировичем дуже поспішаємо. Нам треба до Іркутська. Ну, може, ми крадене золото з Бодайбо веземо, і треба його щонайшвидше позбутися. Нарешті зайва «трюшня» розв'язує справу. За п'ять хвилин коні запряжено. На гірських саночках — дві великі дохи. Лягаємо на них, закутуємося... Коні підходять, круто завертають з воріт на вулицю, саночки роблять у повітрі півколо й летять, підстрибуючи на перевіях.

Коні тупотять часто-часто, ніби мотор, а не коні. Ніч темна — чорними пасмами-килимами мчить назад. Я ще раз продираю очі, — подивитися на Березівський кряж, що бовваніє чорним горбом на імлі, ховаю носа в запашну на морозі доху і знову я — чарівний човен, гойдаючись на заворожених хвилях, пливу до далекого прозорого обр'ю.

Прокидаюся я в синьому казковому краї. Вгорі — місяць не місяць, а кругляк із блискучої криги. І зорі не зорі, а чийсь ясні очі, що кліпають довгими стрілчастими віями. Обіруч велетні кедри, як живі, стоять і на мене чорним поглядом дивляться.

Коні йдуть поволі. Довго їхали — притомилися. Дорога біжить униз.

«Ось воно що, — міркую. — Вже переїхали Березівський кряж і це водозбір Ангари». Ще сон не злетів з моїх вій. Він приспав у моєму мізку цивілізацію, і я інстинктом дикуна відчув інший край. Тому — дивовижний. Тому — казковий.

І Дмитро Володимирович прокинувся. Він змерз і мріє про те, щоб погрітися. Візник каже, що «зимов'юшка» недалеко. Гаразд, питимемо чай. Ніч-бо ж наша. Жандарми не поїдуть уночі через Березівський кряж. Там не тільки ведмеді, а, буває, й грабіжники. Вони дзвоників «казенної» тройки ой як не люблять! А рушниці в них добре поцілюють...

У «зимов'ющці» народу мало: кілька сибірських мисливців. Один з них розповідає, як зустрів чорно-бурого лиса — мисливську мрію: це ж одразу п'ятдесят, а то й усі сто карбованців у кишені!..

— Стоїть він, золотий, на мене дивиться. Я в нього стрельнув, а він ані руш. Я певний, що влучив. Але ж треба було б срібною кулею. Проста його не бере. Він звір чарівний, заворожений,— каже мисливець переконано.

І тут, у цьому первісному краї, хочеться вірити, що його правда...

На ранок ми приїхали у велике ангарське село. Звідси дорога побігла безкраїм Братським степом. Аж три дороги. І нам весело: нехай-но жандарми, якщо поженуться, пошукають, якою саме дорогою ми поїхали.

Змінили коней і їдемо вже возом, а не саньми. Степові вітри-буревії змели тут і там сніг. І степ укрився чорними плямами голої землі та де-не-де невеличкими кедровими гаями на пагорках.

Іхати добре. Небезпека погоні одсувається щораз далі. Можна про неї вже й не думати. Можна солодко мріяти про мету цієї далекої подорожі, про край, де електрика, великі кам'яниці, книгозбірні, театр... О, як все це далеко! Ніби сон, ніби казка. І — каторжна звичка — мрії про те далеке, що ось наближається, тривають годину, другу, третю, четверту...

— Це що таке? — одриває мене від них Дмитро Володимирович, коли вже вечір розгорнув на степу сині сувої присмерку, підфарбувавши заради ефекту захід сонця в шарклят.

Я подивився на широку вулицю села, де ми мали знову міняти підводу. Справді, видовисько чудне. Бій тут був жорстокий, чи що? Тут і там лежали трупи. Окремі бійці, може, тяжко поранені, що брели непевними ногами і, знеможені, теж падали.

— Та це ж тут святкують храм,— пояснює нам візник. І, подивившись на нас підозріло, додає: — Ви, певно, з чужих країв, що християнських звичаїв не знаєте.

Міняти підводу візник везе нас, звісно, до родичів. Не тому, що у родичів добрі коні. А тому, що хата гуде від п'яних співів, і тільки ми через поріг, як нам назустріч— чарка не чарка, а цілий старовинний срібний келих із горілкою.

Щастя моє з Дмитром Володимировичем, що ми вже встигли в Сибіру своє здоров'я підкріпити. А то звали-

лися б під стіл, де вже лежала горілиць пара гостей від цього гостинного келиха...

Ледве вмовляємо ми хазяїна такі сьогодні, порушуючи звичай християнський, з нами далі їхати. Він, може б, і не поїхав, але ж хто його зна, що це за подорожні. Дуже вони поспішають. Може, де скарбницю пограбували й від кари тікають, а може, саме на таке діло їм десь поспіти треба. Треба ж «уважити»... Всякі бувають подорожні в Сибіру.

Проте поїхав не хазяїн,— ноги його не тримали, а його кум, красунь-велетень, напівбурят, напівчалдон.

В дорозі він глянув на нас своїми монгольськими очима.

— Так ви, значить, купці будете?

З хвилину ми мовчимо, приголомшені. В тих таєжних краях нема звичаю подорожніх розпитувати, хто вони й що вони. Взагалі сибіряки-чалдони небалакучі. А цей, видно, напідпитку розбалакався.

Нарешті Дмитро Володимирович мимрить невиразно:

— Та так. Ніби купці... З Бодайбо ми.

— А почім...

І візник починає нас розпитувати про ціни на різний крам на ярмарку в Бодайбо.

Дмитро Володимирович мовчить, не відповідаючи. Я вирішую допомогти йому й навмання верзу щось таке неймовірне, що Дмитро Володимирович трохи не задихається від стримуваного сміху, а розпитувач-візник одразу розуміє свою нетактовність і, стьобнувши коні, вже мовчить усю дорогу.

Вже сутеніє, коли ми під'їздимо до Ангари. Пласке узгір'я Братського степу уривається глибочезними байраками, й дорога майже сторч біжить униз, звідки морозною млою дмухає велетень річка. Вона ще, видно, не стала. Бо стає вона не так, як звичайно. Могутня течія не дає воді вкритися кригою, аж поки вона, перестуджена, не почне замерзати шматками, що роблять тиск і тоді вже з гуркотом і громом укривають річку зимовим панциром.

Коло перевозу — темрява. Тьмяною плямою блищать в імлі ліхтарі, але навколо нікогісінько.

Довго ми гукаємо порома. Тиша. Тільки чути хлюпання хвиль та дзвін криги. Вона вже є. І тому, певне, й порома не видно, не чути...

Що його робити? Невже нам доведеться сидіти тут і чекати, поки крига стане? Та це може бути й пара тижнів. Як погода...

Нас охоплює сум. Якщо жандарми нас шукатимуть, то за такий час і тут, аж за Братським степом, нас знайдуть. Треба пошукати людей, щоб перевезли нас на човні.

— Я повезу вас до родичів, у бурятське село, тут близько,— пропонує візник.

— А в них, може, теж храм? — запитуємо ми.

— Ні, вони ще поганці...

— Так везіть,— заспокоюємося ми.

Година їзди в цілковитій темряві — і ми сидимо в бурятській мазанці, намовляючи хазяїна з синами зараз же нас перевезти на той бік. Марно! Таких нема, щоб на вірну смерть пішли. В темряві крига вдарить, перепине човна... Впадеш у воду, вмить сам кригою станеш.

Нічого не вдієш. Лягаємо спати: ранок покаже, чи щастя нам, чи недоля...

Вранці я прокидаюся ще затемна. Першим рухом хочу подивитись у вікно, чи сонячний день, чи хмарний, чи мороз, чи відлига? Та у вікні ще просто чорне, аж вилискує, око ночі. Треба лежати, чекати на світанок.

У мазанці вже почався трудовий день. Чоловіків нема.

— Пішли молотити хліб,— пояснює стара бурятка.

Самі жінки. Готують сніданок. У пічці — червоний вогонь. Ніби пекельний. Бо бурятки страшні, як відьми. Прокладається й Дмитро Володимирович, і ми йдемо на гарман знову вмовляти бурят.

Надворі мороз невеликий. З Ангари гуркоту тисків не чути. Тільки інколи дзвенить. Це нічого. Значить, крига невелика.

Однак буряти вперлися. Нізащо не поїдуть. Усе ж безпека велика. Карбованець по карбованцю набавляє їм Дмитро Володимирович. Я тривожно стежу, як тане наш дуже обмежений бюджет: коли й перевезуть нас через Ангари, то чи ж вистачить нам грошей, щоб добитися до залізниці? Нарешті Дмитро Володимирович у розпачу вдається до випробуваного засобу «впливу культурних людей на дикунів».

— П'ятнадцять карбованців і дві пляшки горілки,— каже він.

Магічне слово робить своє діло. Буряти залишають ціпи і йдуть до хати. Я, ще не розуміючи їхньої поведінки, питаю Дмитра Володимировича:

— Ну, як ви гадаєте — перевезуть?

— Ще б пак,— упевнено відповідає він.

Справді, узявши пішні й канат, буряти мовчки чвала-

ють до берега. В їхньому жахливо одноманітному, вбогому житті горілка надто принадна радість, щоб її зректися.

Ангара чорно-зелена з білими й сірими плямами криги, що їх жене разом з подертими хмарами на небі горовий вітер, здіймаючи гостроверхі хвилі на похмурій поверхні води. Погода така, що саме топиться...

Ми з Дмитром Володимировичем сідаємо в хисткий човен. З нами трое бурят. Пішнями вони відштовхують кригу в той час, як решта заводять човен угору, щоб течія не занесла нас надто далеко.

Вода гуде, б'ючи в човен. Вона дуже прозора, і видно глибоке, моторошно темне дно, що з нього здіймаються вгору обліплені кригою рослини, ніби полабки потвор. Ось-ось ухоплять човен, перекинуть його, і сам за мить у крижаній воді обернешся на шмат криги.

Сідають і ті, що заводили човна, хапають весла й гарчково гребуть, щоб швидше вибитися на середину річки, де менше небезпечної криги. Трое з пішнями весь час одштовхують її сиві шматки, що мчать і вирують на зелених хвилях.

Страшно й невідомо, чи доб'ємось ми того берега, чи, може, затре нас десь крига по дорозі,— вона чимала, бо річка широчезна: на сибірський кшталт, де все величне й велетенське. Але нам з Дмитром Володимировичем весело. Ми певні, що жандарми якщо тепер і наздоженуть нас, то через Ангару нема їм ходу...

Прибилися! Аж тепло під серцем стало, коли дно човна вдарилося в твердий ґрунт берега. Куди тепер? Буряти знають декількох хазяїв, що в них коні добрі. Он тамечки вони, на майдані, коло церкви. Ми з Дмитром Володимировичем дивимося на той майдан, і нас бере сумнів: ми бачимо зборню і коло неї — «начальницьку» тройку з дзвониками. Нехай йому всячина! Хоч хто там у зборні, може, й не жандарми, все одно з жодним начальством зустрічатися нам негоже. Бо воно, диви, досвідченим оком пізнає, хто ми...

— Ведіть нас в інше місце. Тут ми коней не візьмемо,— прохаємо ми бурят.

Вони мить здивовано дивляться на нас. Усі ж бо подорожні беруть коней на майдані коло церкви. Буряти вже близькі до того, щоб зрозуміти, хто ми, але їм ніколи думати: поруч зборні — шинок. Він тягне до себе їхні думки. І вони поспішають нас завести в приємно затишний для нас заулок, де мешкає хазяїн, що в нього хоч і одна коняка, але він теж подорожніх перевозить.

Хазяїн цей нам дуже подобається. Він ще зовсім молодий. В нього розумні бистрі очі й такі жваві, що ми враз бачимо його думку, а саме: він здогадався, хто ми. Коли буряти, одержавши трохи не три чверті нашого бюджету, пішли, він нам просто каже:

— А місяць тому я віз до залізниці таких, як ви...

Ми спочатку вдаємо, ніби нічого не розуміємо. Але в хазяїна одна коняка й бідна хата. Поза тим нам набридла конспірація. Та й Ангара вже позад нас. І ми признаємося, що справді, ми теж такі, як ті, що він їх возив. Це заощаджує нам пару карбованців. Хазяїн якось хоче довести свої співчуття нам. Він би й зовсім нічого не взяв, та ба—сіна треба коняці на зиму...

Не гаючи часу, вирушаємо в путь. До станції Зими їхати два дні. Треба поспішати...

Зимовий хмарний день швидко переходить у присмерк. І коли ми в'їздимо в тайгу, що криє круті гори — межі водозбору Ангари,— між дерев уже чорна мла і тільки ледве біліє сніг. Хазяїн обертається до нас:

— А зброя у вас є?

— Навіщо?

— Тут чимало вовків. Шкода, що ми так пізно виїхали...

Зброї в нас, звісно, нема. Але, щоб заспокоїти його, Дмитро Володимирович зухвало каже:

— Знайдеться...

І деякий час ми обидва мовчимо, міркуючи про те, що, втікши від жандармів, потрапити у вовчу пашу — справа невесела. Я пильно дивлюся в темряву: чи не блиснуть де моторошні вогники хижацьких очей? Але нічого подібного не бачу. Марно натруджую очі. Це мені набридає, і я пропоную:

— Дмитре Володимировичу, ходімо-но трохи пройдемося, бо ж засиділися...

— Ходім,— охоче згоджується він. І йому набридло вовків боятися.

Ми пускаємо саночки попереду, а самі чвалаємо збитим снігом. Час од часу саночки забігають уперед. Тоді нічого не видно, не чути. Ми вже думаємо, що вовки з'їли й хазяїна нашого, і його конячку. Аж ось вони знову виринули з пільми.

— Сідайте. Шлях під гору,— запрошують нас.

Сідаємо. В тілі приємно коливається зігріта кров. Страху як не було. Саночки помчали стежкою-дорогою, що гадючиться стрімко вниз, і раптом:

— Що це?

Глибоко в долині — феєрія вогнів. Справа проста: в долині село. Але минає кілька хвилин, коли, розвіявши перше казкове враження, спадає це на думку, бо я вже звик до сибірських сіл, що затулять уночі вікна віконницями і сидять у темряві чорні, як галки.

— Це село білорусів-поселенців, — пояснює нам візник.

І за годину ми — в бідній, обдертій хаті, брудній та непривітній після статечних хат сибіряків-чалдонів. Ще за півгодини — в хаті повно люду: сусіди прийшли подивитися на подорожніх. Це теж контрастує з поважною сибірською стриманістю. Але мені це байдуже. Білоруська мова так дуже нагадує українську, що я мимохіть марю: ось уранці зійде сонце, вийду я з хати — і навколо розлогі українські степи, «і Дніпро, і гори»...

З несподіваною силою в мені прокидається ніби забута любов до рідного краю — данина предковічній залежності людини від свого підсоння, свого роду-племени. Схвильований цим почуттям, я жваво розпитую поселенців, — ну, що там, на їхній і моїй батьківщині?

В захопленні я починаю зраджувати себе. І Дмитро Володимирович, давши мені нишком стусана в бік, нагадує, що час уже спати: завтра рано треба вирушати в путь, щоб до ночі добитися до Зими.

Лягаємо, звісно, без вечері, бо в поселенців нема чого купити поїсти. Де там! Вони ще не вміють у Сибіру хліба сіяти. Вимерзло в них усе геть-чисто. А купити нема на що: все, що мали, пішло на те, щоб тайгу викорінити. Ще б пак: кедри такі, що звалиш, то й паркана не треба робити: лежить, грубий, впоперек — вище за корову.

Другого дня переїздимо ще декілька переселенських сіл. І цілий день голодні. Все те саме. Повимерзав хліб. А що вродило, теж промерзло. І хліб чорний, як земля, глевкий. У рот не візьмеш, не те що їсти.

Майже половина хат стоять пустою. Повтікали хазяїни їхні, десь, певно, пропали, вертаючись на батьківщину. І, ніби на сміх, шляхи скрізь пороблено крізь тайгу рівні, второвані. Це щоб начальство, їдучи, ревність урядовців похвалило. На те ж церкви скрізь новенькі, чепурні: богу господу «за упокой» тих молитися, що звірилися на заклик Столипіна, спритного оборонця панської вигоди-користі; на Сибір, мовляв, селян, хоч на край світу; нехай роблять що хочуть; нехай загинуть, аби ж трохи розрідити гущавину людську у Росії, де вже немає селянинові чим дихати, і він у розпачу зняв руку на пана...

Ці гіркі думки враз порушує звук, що його вухо давно забуло, й першу мить думка розгубилася: що ж воно таке? Але вже кров схвилювала радість: таж паротяг гуде,— залізниця десь близько!..

Луна побігла між кедрами — така недоречна, дивовижна луна в предковичній тайзі.

— Чуєте? — гукаю до Дмитра Володимировича.

— Чую,— відповідає він голосом, басистим од хвилювання.

Скоро тайга розступається по краю узгір'я, і внизу— широка, верстов на тридцять, долина, в'ється річка Зима, чорною стьошкою біжить білий димок того, хто послав нам у предковичну тайгу першу вістку культури й цивілізації,— могутньої сили людини. Ми захоплено стежимо за димком — мріємо, аж поки він не зникає за обрієм...

Ще надто світло для нашого в'їзду до Зими. Ми просимо візника пустити конячку йти під гору поволі. Даремні піклування: узгір'я вище, ніж це здавалося на око. Це знов-таки кепсько: надто пізно приїхати до далекої ще Зими теж негоже, впаде в око людям, а в Зимі всіякого начальства чимало, бо село торговельне, велике й при залізниці.

Порадившись, вирішуємо звернути на річку, бо в долині вітер розвіяв сніг і санки ледве сунуться. На річці кригою добре їхати. Конячка мчить, що той справжній кінь. Година — і ми приїхали. Та ба! — кляті сибірські річки: течія така велика, що раз по раз або завертай на берег, або шукай зарічок, де крига грубша, бо не скрізь замерзло як слід; іноді од берега до берега біжить чиста вода.

Вибираємо зарічок, бо на березі лоза — не продерешся. Знову добре. Конячка мчить. Але ж небезпечно, бо вже зовсім стало темно, поки ми той зарічок шукали. І раптом — стоп! Вірна інстинктові швидше, ніж своєму зорові, конячка стала як пень на краю величезної природної ополонки, що її зробила чиста вода. Крига аж захиталася під нами...

Взяли санки на руки, перенесли крізь лозу, переїхали острів — новий зарічок. Цей вужчий. Крига грубша. Помчали. Куди? Зарічок, що гадюка, крутиться... Еге! Та він, може, од річки й на пару десятків верстов одбігає. Куди ж він нас заведе?

Вже тривожно, бо згадуємо зрадливість сибірських річок. Ними їхати — що в лісі блукати. Можна й до ранку до Зими не добитися. Ще раз берем санки на руки. На

цей раз верболозу така гушавина, що добре впріваємо й захекуємося, поки санки знову на кризі — самої річки. Тепер гаразд. Певне, вже близько. Бо в повітрі чути дим — село. Але ж раптом перед нами в імлі здійснюються чорні на снігу контури залізничного моста. Попід мостом їхати заборонено. Оцього ми й не передбачили. Виїхати на берег, шукати переїзду? Та це ж нова мука...

— Поганяй,— просимо ми візника.

У ту ж мить з моста:

— Сто-ой!

— Поганяй! — кричимо ми.

Конячка слухає нас, а не того, з мосту, й вітром несе нас, аж свистить. Чи то, може, куля свиснула, що її пустив вартовий навздогін. Байдуже! Нас криє темрява та вже чимала відстань. Але ж знову ополонки!.. Йдемо попереду санок. Я, потім Дмитро Володимирович, потім хазяїн. Як один у воду вскочить, решта рятуватиме й знатиме, що тут — ополонка.

Аж ось я радісно гукаю:

— Знайшов!

— Що там знайшли? — підходить Дмитро Володимирович.

Я йому показую дві білі смужки на кризі: тут їхали вдень, певне, чийсь санки. Треба триматися цього сліду... І ми йдемо, нахилившись до рятівничих, іноді майже непомітних смужок...

Забрякотіло відро об кригу. З темряви жіночий голос:

— Добрий вечір!

От уже й приїхали до села. Зітхаємо з полегшенням, розпитуємо про дорогу і за десять хвилин товариш Вассаріон, скорочено Вассак, приятель Дмитра Володимировича, що переселився пару місяців до Зими, вирячує на нас свої вірменські чорні очі:

— Ви яким чином тут опинилися?

— А в гості приїхали,— жартуємо.

І коли його господиня виходить із хати, розповідаємо всю правду.

Вассак замислюється. Він, правду кажучи, трохи турбується за свою власну долю. Йому треба нам допомогти; за це загрожує кара чимала, а він уже давно «вгруз» у мирне життя: напівлегально практикує за нотаря, і ні для кого з нас не таємниця, що його вдова-господиня,— вона з ним і до Зими переїхала,— для нього трохи більше, ніж просто господиня комірня.

Однак відмовити товаришам він не може. Сумління революціонера перемагає острах, і за п'ять хвилин він, уже безжурно-веселий, частує нас вечерею, надзвичайно смачною після нашого вимушеного посту останніх двох днів подорожі, а ще за півгодини ми спочиваємо в розкішних ліжках, просто тобі — королівських: чотириста верстов подорожі кіньми не жарт.

І все ж другого дня я з охотою переселяюся до висілка Зими, коло самої станції. Мені любо й до залізниці бути ближче, і відчуваю я себе безмежно краще у молодят-хлопців — не каторжних, а просто засланців на вічне, що мені дають гостинно притулок, жодної миті про свою власну небезпеку не думаючи. Мені в них треба перебути днів зо три, поки там хтось дасть телеграму моїй матері й вона телеграфом надішле мені гроші на далеку подорож, аж до Швейцарії.

Першого ж дня мого гостювання в нас несподіване свято: хлопці дістали з далекої України від батьків дорогий подарунок: кошик із запашними яблуками. Яблука в дорозі підмерзли, та це байдуже: в Сибіру ж ми їх ніколи не бачили, Сибір садовини не знає, і їсти яблука збирається трохи не вся колонія політичних засланців. Виходить весела вечірка із співами, музикою, навіть із танками, бо хтось притяг мандоліну й гітару.

Другого дня мій спокій порушують жандарми: вони шукають якихось утікачів-засланців з Балаганська. Але ясно, що вся колонія за десять хвилин уже знає про трус, і я вчасно виходжу собі на прохідку, маючи завдання поблукати години зо три, аж поки мене не зустрінуть товариші на розі он тої вулиці.

Спочатку — знічев'я — я йду до крамниць пошукати собі на дорогу доброго тютюну, а може, й капелюха, бо Дмитро Володимирович з Вассаком запевняли мене, що їхати через Росію в моїй сибірській шапці дуже неконспіративно. Тютюн купую, а про капелюх нема чого й мріяти: не на мої він капіталі. Однак старанно шукаю щонайдешевшого по всіх крамницях, аж поки не вирішую, що досить ходити: ще звернеш на себе надто багато уваги. Моїй прохідці ще дві години часу, і я, щоб не влипнути в око, чимчикую в поле. Небо хмарне, й сніг ніби сірий, відлижний. На телеграфних стовпах та на дорозі галки кричать — віщують, певно, метелицю. Цей концерт дратує нерви, напружені прихованою тривогою: все ж бути втікачем в той час, як жандарми шукають утікачів, — річ не дуже приємна. Стан тривоги мені набридає, бо я вже стомився за ці

дні і роблю найгірше: йду просто на квартиру, де маю придулок, запевняючи себе, що відчую, помічу, чи є там жандарми, чи нема їх.

На моє щастя, нема. Вже були й пішли ні з чим. Більше того, десять хвилин тому приходила одна товаришка: мені вже є гроші! Від цієї несподіванки,—не гадав, що так скоро,—в мене виростають крила й знову прокидається енергія, що була вичерпана втомою. Я їду сьогодні ж! Марно мене товариші намовляють зачекати ще день — на кращий, швидкий поїзд. Ні, я не лишуся нізачо. Коли людині загрожує небезпека, нема нічого гіршого, як сидіти на місці, чекаючи на несподіваний удар долі. Їхати, іти, рухатися — тоді легше, тоді можна й забути про те, що омріяна подорож до Швейцарії, де наука, праця в гуртках революційної еміграції, може зненацька скінчитися кайданами і вже певно — смертю в неволі. Тринадцять років знову за ґратами, ні, цього я вже не міг витерпіти...

Словом, на вечір мені буде підвода до станції. Станція близько — версти з дві. Можна б і пішки. Але ж мої речі, що служать для конспірації. Та й взагалі мені треба прибути до станції, де пильний жандармський догляд, посправжньому, по-подорожньому.

Вечора я жду так само тривожно, як тоді, в товариша Н., моменту від'їзду з свого села, бо «посадка» на потяг для втікача момент дуже небезпечний: на залізниці, особливо там, де є близько колонії, жандарми спеціально муштровані на те, щоб нас, засланих, ловити.

Так само я весь час мовчки роблю цигарки на дорогу, неспроможний підтримувати розмову. Як тоді, мої нерви тремтять аж до болі в хребті. Я їм даю волю: нехай собі «витривожаться», щоб у рішучий момент на станції знову взяти їх на віжки, бо ж там усе залежить від моєї поведінки.

Але ж невідомо, чи ще поїду я сьогодні? Чи ж знайдуть так швидко підводу? Бо це ж справа не проста: щоб одвезти втікача до потяга, треба цілком «своєю» підводи й одночасно такої, щоб не викликала найменшої підозри в жандармів: вони знають усіх у висілку.

Нетерпляче я стежу, як біжать хвилини, благаючи долю приспішити з вирішальним моментом. І моє напружене вухо враз чує, як на вулиці м'яко затупотіли в снігу коні й сани, заскигливши, стали. За хвилину, мені на радість, до хати увіходять, закутаний по самий ніс у кожух, щоб не пізнали на вулиці, сам Дмитро Володимирович.

— Невже зі мною їдете? — кидаюся до нього.

Я зріднився з ним під час нашої подорожі й щасливий був би, якби й справді їхати далі вдвох...

Ні, він їде до Іркутська. Там він ще раз перевірить, як справи з «провалом» нашої організації. Може ж і так бути, що все обійшлося гаразд. Це іноді трапляється: не розберуть, не розкумекають жандарми, в чім справа, або ж навмисне дадуть спокій, чекаючи солідніших даних. Тоді можна їх перехитрити.

Взагалі, видно, Дмитрові Володимировичу нема охоти тікати в безвість. Він, як Вассак, може, наприклад, добитися дозволу на переїзд до Зими і теж узятися до практики нотаря.

А приїхав він просто побачитися зі мною. За це я йому безконечно вдячний. Він веселий і без угаву жартує ті пару годин, що мені лишилися до потяга. Я розумію, що це він робить навмисно, щоб піддати мені бадьорості й скрасити моє тривожне чекання на вирішальний момент.

І справді, я сам стаю веселий і починаю жартувати. Навіть не помічаю, як наближається година від'їзду. Про це, глянувши на годинника, нагадує мені Дмитро Володимирович.

Тоді я схоплююся на рівні ноги, вдягаюся вмить, цілююся з ним, прощаюся з товаришами, що дали мені притулок. У всіх бадьорість і сміх, ніби й справді я собі просто подорожній, а подорож моя — весела розвага.

Один із товаришів вдягається в доху та сибірську шапку: він буде за візника.

— Н-но,— вигукує він невміло.

Коні за хвилину вагаються: що за знак? Де ж подівся справжній хазяїн? Але батіг нагадує бідним звірятам про їхню нещасну долю: коритися людині без зайвих міркувань. Вони підхоплюють санки, збиваючи копитами білу піну свіжого снігу.

Але швидко виявляється, що й у коней є тверді принципи поведінки. За веселою розмовою ми трохи забарилися, тепер треба до потяга поспішати, а вони про це й не думають. Біжать собі легкою ристю, ніби це мені прогулянка в саночках, а не небезпечна поїздка. Зусилля мого фальшивого візника прискорити темп їхньої ходи не допомагають. На прикрість йому вони звертають з дороги з явним наміром бігти назад, до справжнього хазяїна. Нас випередила поштова тройка. Я вже журливо переконую себе, що, мовляв, не біда, як і взавтра замість сьогодні поїду: потяг-бо швидкий взавтра. Але ми знову на дорозі й уже минаємо станційні ліхтарі.

Замріяний, я дивлюся на їхнє сяйво. Воно на тисячі кілометрів наближає мене до країн цивілізації. На деякий час я навіть забуваю, що я ще в Сибіру. Нагадує про це мій товариш:

— Вставайте, приїхали. Та покваптеся, бо ось уже сигнал дають.

Справді, по нервах приємно вдарило дзеленькотіння дзвона, остаточно вертаючи мене до дійсності. Бадьоро я підхопив свої речі — свою досить важку зброю конспірації, сміливо розчинив двері станції і — став на порозі як пень, наткнувшись на гостро-допитливий погляд жандарма.

Ось вона, вирішальна мить! Відчуваючи розгубленість на своєму обличчі, що його ніби мацають колючі очі мого ворога, я примружую на світло очі, ніби це воно мене приголомшило: я ж із темряви, йду просто на жандарма і майже на його ноги ставлю свої речі.

Ця стара, десятки разів випробувана конспіративна вивертка вдається й на цей раз. Дзвякнувши зневірливо острогами, жандарм посувається, щоб дати мені місце, повертається і йде на перон.

Отепер уже мені несила тримати свої нерви. Та й не треба: небезпека проминула. І не можна весь час напруженою струною бути, — увірвешся... Я даю собі волю похвилюватися досхочу. Пливе в очах зала, пасажири, мерехтить те саме світло, що мене врятувало.

У вуха вдаряє гуркіт потяга, що підійшов. Заклопотано грюкають двері. Мені ж треба квитка взяти. Де ж каса? Каса де? З хвилювання мої очі нічого не бачать. Я безпорадно озираюся: усе чужі люди. Аж ось бачу щось рідне: через залу йде мій товариш-візник. Він без дохи й у кепці. Просто собі засланець.

— Скажіть, будь ласка, де каса? — звертаюся я до нього чемно й поважно.

— А ондечки, — так само відповідає він з обличчям-машкарою. І поспішає пройти далі, щоб не зрадити себе.

Каса в мене, як кажуть, під носом. Беру квитка і поспішаю до вагона. У вагоні забиваюся на горішню полицю, щоб найменше бути на очах. Звідти роздивляюся своїх сусідів, чи нема серед них шпигуна: їх-бо ж чимало на сибірській залізниці на нашого брата полюють. Сусіда в мене поки що один. Він теж пильно до мене придивляється. В нього своя турбота: на сибірській залізниці так само, як шпигунів, чимало шулерів та взагалі злодіїв. Диви, ще речі потягне, а то й гроші, бо ж за тих часів не було того,

щоб гроші через банк переводили. Їде собі дядя й везе із собою кілька тисяч.

Щоб перевірити мене, сусіда починає зі мною розмову: звідки я, та коли з Зими, та що я там роблю, і які ціни там на рибу, бо він, мій сусіда, торгує рибою.

Проклинаючи його разом із всілякою рибою на світі, бо в мене зараз зовсім не те в голові, щоб вигадувати йому небувальщину, я, ввесь напружений, чекаю, коли потяг рушить. Усе ж іще може трапитися. Може, жандарм зовсім не так довірливо здався на мої маневри, як це мені здалося. Може, він тільки чекав, щоб я зайшов у вагон, щоб мати безперечний доказ мого наміру тікати, і ось зараз увійде: ваші документи?! Що я йому, свого теслярського паспорта покажу, чи що? Смішно про це й думати...

Аж ось нарешті дзень-дзень-дзень — третій. Ще хвилина-вічність — і пливе станційний будинок повз вікно. Я йому у вікно щасливо посміхаюся: бувай здоров! Мою посмішку перехоплює мій товариш-візник, що стоїть на пероні. Він напевно бачить її, — саме ліхтар освітлює моє вікно, — бо й собі посміхається: щасливо! Зараз він приїде додому й принесе радісну вістку: товариш помчав назустріч волі...

Сусіда-купець знову намагається розпочати зі мною розмову. Таки певно, що в нього тисячі в гаманці. Але я рішуче показую йому спину. Нехай собі думає про мене, що хоче, й тривожно не спить цілу ніч. Мені зараз розмовляти з ним ніколи: треба як слід перетравити велику радість чималого кроку до мого визволення з лабет тайги, дичавини — Сибіру. Світлі мрії про майбутнє повивають мою натомлену хвилюванням голову, а трохи згодом непомітно підкрадається здоровий сон. Вдячний йому, розумному: в мене ж іще чимало буде пригод, і сили треба берегти; я заплющую очі й безжурно віддаюся ритмічному гойданню вагона на рейках...

Прокидаюся вранці пізно. Дивлюся на свого сусіду й зловтішно помічаю, що він, певно, і справді не спав усю ніч: очі потомлені, аж червоні.

«Так тобі, дядю, й треба. Не вози із собою грошей, не май їх: од них тільки клопіт», — міркую собі із задоволенням.

Та ба! — клятий купець вирішує, видно, таки правди від мене добитися. Він починає з того, що запрошує мене розділити з ним його «вбогий сніданок» — ціле смажене порося.

З хвилину я, відчуваючи пастку, героїчно змагаюся зі своїм вовчим апетитом молодості й проклинаю ту саму необачну молодість: і що б було самому харчів у дорогу припасти.

Але більше за хвилину мені змагатися несила. Поросяча ніжка так спокусливо дивиться на мене, що я недбало кажу:

— А втім, і справді до великої станції, щоб напитися чаю, ще далеко. Порушивши своє правило, поснідаю з вами до чаю...

— Будь ласка,— запрошує зраділий купець...

За десять хвилин я тяжко спокуюту свою нерозважність. Тепер купець уже мій «добрий знайомий», і — «руська душа нарозпашку» — він вчиняє мені інквізиторський допит: хто я, що я, звідки, і коли в мене є дружина, як я живу з нею...

Гірко докоряючи своїй матері те, що їй заманулося з дитинства привчати мене до щирості та правдивості, я напружую всі свої кволі здібності до брехні. Ну, я вчитель, з одного (називаю його) села Ілгинської волості, Верхоленського повіту. Звісно, я не сибірський тубілець (ще б пак, мій довгий ніс і вся моя екзотично-південна особа). Але я, спокусившись високою платнею в Сибіру, забився з Росії, з України, власне, аж до Ілги. Однак от туга за рідним краєм: їду додому...

Плету йому це все, а в самого аж дух захоплює від хвилювання: а що, як купець саме з тої місцевості, де я «вчителював»? Що, як він там усіх знає? Що, як почне розпитувати подробиці? Пропав я тоді ні за що — за принцип «душа нарозпашку».

О, щоб йому, цьому взагалі милому принципові!.. Бо ж ясно, якщо підозра, купець мій, правда, може просто знайти певнішого сусіду, але ж може поділитися своїми думками й з іншими. Так добіжить підозра й до жандарма на найближчій станції. О люди! — інстинкт самооборони в них не спить. І як часто поєднується він з прадавнім інстинктом полювання. Хіба ж усі ці мирні подорожні, коли б я взявся тікати, не кинулися слідом за мною зграєю лютих псів? І хіба ж не загомонять вони всі по кутках, як розворушений вулик, тільки-но їм спаде на думку, що я з тих, кого треба ловити?..

Та мені щастить. Виявляється, що сам купець з-за Байкалу. Якби я був трохи хитріший, ніж я є насправді, я міг би про це його сам розпитати, перш ніж розповідати про себе. Мені треба лише стежити, щоб не наплутати в

своїй брехні. Я стараюся, як можу. Але не певний себе. І треба цілого дня, щоб переконатися, що купець мені таки повірив.

Тепер я можу навіть його використовувати для себе. На станціях, де потяг стоїть довго, я гуляю з ним на пероні. Вигляд у нього такий «благонадійний», що я з ним, ніби в захистку від гострого підозрілого жандармського ока. А коли якийсь із них починає придивлятися надто пильно до мене, я, проклинаючи свою фізіономію, незвичну на тлі сибірських, нахабно підходжу до нього й питаю, скільки хвилин до відходу потяга. Це впливає: я бачу, як враз гасне в жандармській голові маленьке, невинне бажання спитати в цього чудного подорожнього про його паспорт— чи ж не з політичних він часом?

Минає день, минає другий. Ох і шляхи ж сибірські. Лише на третій день я минаю Омськ. Омськ уже не Сибір, а «середньоазійські володіння». Якщо тут спіймають, коли тікаєш з Сибіру, то вже «перехід кордону». Значить, колишньому каторжному чи засланицю на вічне— це три роки каторги, хоча б він ніякого іншого злочину, крім утечі, не заподіяв.

В Омську не відважуюся вийти на перон. Знаю, що тут подвоєна стежа. Та й купця вже нема. Він висадився раніше... Сиджу напружено у вагоні, навіть не дивлячись у вікно. Чекаю третього дзвоника. Після другого через вагон проходить жандарм. Це він на те, щоб перевірити подорожніх і коли якийсь в око впаде, спитати документи. Буває й так, що в усіх питають...

І коли нарешті потяг рушає, я знеможено лягаю на лицю; ніби я з пару годин тягав лантухи із зерном. Але відпочити не доводиться: он на мене пильно дивиться пара очей. Їхній власник—хлопець,—досить пристойно вбраний, ляльково гарний, з виразним тавром підлоти й моторошної жорстокості на обличчі, сів тільки що в Омську. Стежа? Можливо. Коли жандарми чи шпигуни заприм'ять утікача чи політичного, вони рідко арештовують його зараз же. Може ж, він не сам, а ще з кимсь тікає. Та й краще затримати якнайдалше від місця заслання: тоді найбільша кара. Хто його зна? Може ж, за мною стежать аж од Зими...

Хлопець, промацавши мене своїми оксамитово-карими очима, втупив їх у землю, тільки-но запримітив, що я його теж розглядаю. Знаючи, що завжди краще наступати, ніж боронитися, я навмисне закурюю цигарку й стаю коло вікна поруч із хлопцем. Скоса поглядаю на нього: в нього

справді прекрасні очі, але коло вуст і на підборідді заховалося щось паскудне, дегенеративне. Те саме з рукою, що нею він тримає цигарку: довжелезний великий палець і пласкі нігті; дуже скидає на мавпячу лапу...

Докуривши цигарку, хлопець сідає. Тепер мені вигідніше за ним стежити. Скоса я бачу, що він, так само як мене, обмацує поглядом інших пасажирів.

«Ага,— втихомирююсь я.— Якщо й шпигун, то не спеціально на мене. Так просто.— взагалі».

Тепер я можу йти собі хоча б і спати. Так навіть краще. Нема чого самому лізти на очі.

Але тільки-но я заплющую очі, як він підходить до мене:

— Ах, пардон, ви відпочивали? — каже він з лакейською чемністю. — У нас, бачте, товариство хоче на карти грати. Не приєднаєтеся?

Ось воно що. Випробовує. Ясно, що коли я не гратиму на карти, значить, політичний. Бо в Сибіру тільки вони до карт неохочі.

Як у холодну воду, злізаю з полиці і йду за моїм катом. Дійсно, товариство! Він сам, ще якийсь дядя з обличчям грабіжника і молодий поштовий урядовець в уніформі своєї установи. Граємо в двадцять одно. Після кількох «турів» мені все ясно: ляльковий хлопець — шулер, дядя з грабіжницьким обличчям — його помічник, а я з урядовцем — їхні жертви. Вони навіть не дуже ховають своє шахрайство, певні, що ми зовсім «пташенята». Але на каторзі мені злодії розповідали багато про шулерську «працю», і мені тепер видно кожний виверт. Я вже програв шість карбованців — дірка в моєму суворо розрахованому бюджеті чимала. Урядовець, так той уже безнадійний: видно, що програється вщент. Мені його дуже шкода, але ж я нічого не можу вдіяти. Як попередити його, він вчинить скандал. Шулерів, безперечно, затримають, складатимуть протокола, мене притягнуть за свідка, спитають документи... Маєш.

Одмовившись далі грати,— в мене голова болить,— я знову забиваюся на полицю, звідти тривожно стежачи, чим скінчиться справа. Шулери, що називається, розперезалися — шахраюють так нахабно, що вже й інші подорожні починають підозріло придивлятися до них. Ось-ось скандал таки вибухне. Але, на моє щастя, обивательське «моя хата скраю» бере гору. Вже всі певні, що це шулери, але про це голосно говорять лише тоді, коли вони, витру-

сивши кишені бідного урядовця, зникають, вилізши на станції...

Минає ще один день. На ранок — Челябінськ. Челябінськ — пастка. Тут найчастіше трапляються арешти втікачів, бо далі вже не одна залізнична лінія і тому тут жандармерія скупчила найспритніших агентів.

Цілий день я читаю газети. Як арештують, буде що розповідати товаришам про «новини з волі». Коли смеркається, іду в коридор і прилипаю до вікна. Тут, на самоті, я хочу насититися враженням «волі», що мчить повз вікна засніженими соснами, пагорками й долинами. Які вони прекрасні в ці хвилини, коли я знаю, що, може, більше ніколи в житті не побачу їх так близько й крізь звичайне людське вікно, не знівечене моторошними ґратами...

Воля. Знову я буду лише мріяти про тебе, милуватися тобою здаля, заздрити навіть безпритульній собаці, що біжить собі куди хоче, а я, людина, «вінець природи» — замкнений...

Біжать, біжать сосни в своєму ліричному зимовому вбранні, споетизовані моєю тугою. Довго я стежу за ними, аж поки ніч не ховає їх від мене цілком. Але й вона, ця ніч, що притулилася до звичайного, не ґратчастого вікна, теж мені мила: вона — вільна, не тюремна...

Сплю погано. Кожного разу, коли сон притишує гуркіт коліс, із тиші дзвенять мені передзвоном жалоби кайдани. Я прокидаюся й жадібно ловлю вухом гуркіт коліс, роздивляюся кожну дрібницю в сонному вагоні... Ні, я ще на волі. Як це добре. Знову, загойданий, засинаю і знову прокидаюся від... дзвону кайданів...

До Челябінська потяг підходить ще затемно. Він, на радість мені, зупиняється десь на одинадцятій чи дванадцятій колії. Це багато краще, ніж коло перону. Тут темно і жандармам не видно, хто виходить із вагона.

Порушуючи свою ощадність щодо бюджету, я беру носія. Нехай він дасть мої речі на схованку, бо до наступного потяга чекати аж п'ять годин, сам візьме їх, коли треба буде, й проведе до вагона. Так краще: мені зовсім негоже вештатися на вокзалі. В останню хвилину я прийду в залу, де й зустрінуся з носієм.

Затершись в юрбі приїжджих, я поспішаю залишити вокзал. Але ще надто рано. Ще коло станції нічого, — я собі просто приїхав до Челябінська і йду додому. Але ж таки треба йти, а не блукати коло станції. І я йду навманя зовсім нічними, цілком порожніми вулицями. В хисткому світлі ліхтарів лише видно інколи закутаних у кожухи

поліцаїв на варті та сторожів. Іти все вперед, все далі я не наважуюся. Я не знаю міста, можу заблудитися. Розпитувати потім, де станція, зовсім негоже. Вештатися туди й сюди теж не годиться, бо теж звертаєш на себе увагу. Що це справді за самотній перехожий?

Кляте коло залізних правил конспірації жене мене назад, до вокзалу. Тут я йду до буфету першого класу. Відомо ж бо, що «простий народ» користується більшою увагою жандармерії, ніж ті, що мають змогу сидіти коло столів, критих снігово-білими настільниками, під затишком розкішних декоративних пальм.

Щоб не нервуватися й не звертати на себе уваги своїм знервованим обличчям та рухами, я купую газету й примушую себе захопитися читанням, незалежно сьорбаючи чай, ніби й справді просто собі подорожній, та ще й заможного класу. Так я самого себе собі й уявляю: сидить собі пан, чекаючи на потяг, п'є чай і «почитує» собі газету. Ну якому жандармові припаде на думку таку «порядну людину» чіпати?

Але ось я підводжу голову й бачу себе в люстрі, що проти мене. Ой леле! — безглузде сполучення мого південного обличчя з сибірською хутровою шапкою, незграбне пальто, потужний витвір сільського майстра кравецького мистецтва, моя виразно неприродно напиндючена поза — це така влучна карикатура на мою уяву, що я мимохіть посміхаюся, забуваючи на мить усю небезпеку таких «ножиць» між моєю фантазією й фактом.

І в ту ж саму мить посмішку з мого обличчя ніби хтось віником змітає: я чую за собою «малиновий» дзвін острог. Остроги поволі наближаються, коло мене спиняються задумливо...

Хвилина, друга... Де там, вічність! Час спинився. Життя теж. У мертвій тиші небуття я чую лише, як щось хутко-хутко цокотить мені всередині. Ніби годинник б'є секунди цієї вічності. А може, й справді я чую свій годинник, глибоко захований у кишені...

Я з полегшенням випускаю з себе ціле барило затриманого подиху: остроги пішли. Далі, далі — «малиново» зникли в моторошній безвісті, що причаїлася за моєю спиною.

Ніби від сну я прокинувся на носіїв поклик.

— Ходімо, пане: вже потяг подано.

В нього в руках мої речі. Я дуже хотів би, щоб їх не було. Тоді ми пішли б удвох до камери, звідти, — я вже це зауважив і зважив, — можна піти до потяга, що, я знаю,

стоїть на боковій колії, не через перон, а з вулиці. Та нічого не вкоїш: доводиться тепер, як на страту, іти туди, куди веде мене кат-носій,— просто на перон.

Іду, вп'явши очі в носієву спину. Так треба. Інакше вони зустрінуться з очима «малинових острог», і тоді біда. Надто електричні мої очі. Диви, пошлють у ті очі іскру, що з неї станеться пожежа, яка спалить усе моє майбутнє.

На пероні щось штрикає мені в спину, і, перш ніж усвідомити враження, я обертаюсь: просто на мене дивляться сірі, злісно-ворожі жандармові очі.

Вже сірий ранок. Чому не ніч... Мене, певно, прекрасно видно, аж поки я не лізу за носієм у вагон. Ткнувши йому нашвидку гроші й нетерпляче дочекавшись, поки він із клятою повагою сховає їх собі в гаманець, скаже «дякую» і вийде геть, я підхоплюю свої речі, кидаю порожньому вагонові «ну й тіснота тут бісова» і, вилізши з другого боку потяга, проминаю шість-сім вагонів і тоді тільки знову лізу всередину.

У цьому вагоні і справді тісно. Носій же бо сумлінно дбав про мої зручності. Але ж хіба він знає, що зручніше втікачеві і кандидатів на каторгу?

Радий тісноті, я забиваюся в куток. Однак не так, щоб дуже. Бо жандармське око теж про кутки знає. Я скидаю з себе свою шапку, пальто... Мені, бачте, страшенно тепло. Аж парить... Сусіди, зіщулившись у не нагрітому ще вагоні, здивовано дивляться на мене. Та мені це байдуже. Мій палкий темперамент зовсім не є доказом того, що я, наприклад, утікач із заслання...

Тепер, без шапки й пальта, я виглядаю зовсім інакше. Цього я певний, бо те й друге страшенно не пасує мені. Значить, дуже мене змінює на вигляд.

Але цього ще мало. Я вже не зможу, як у залі, сидіти до жандарма спиною, коли він після другого дзвоника неодмінно йтиме — це обов'язково — через вагон. А моє обличчя надто зрадливе, надто виразне. Я не ручуся за нього. Ох, викрие воно мене...

— Книжечки продаєш? Давай сюди,— радію я нагоді.

— Яку вам? — питає хлопець.

— Оту! — тикаю навмання я пальцем.

Мені припадає «Портрет Доріана Грея», Вальда...

Гарячково я розгортаю книжечку,— вже дзвонили вдруге,— і впиваюся очима в перші сторінки... Безмежно нудні описи якихось пишних зал з дорожочинними оздобами, що мають довести безперечність аристократичного походження автора: так розумітися на золоті, сріблі, кош-

товних самоцвітах може лише лорд із колосальними маетками. Але дві-три секунди напруження волі — і я щиро захоплений цією нісенітницею.

Як уві сні чую дзінь-дзінь,— вони, остроги. Але ж мені це байдужісінько. Я весь у чарах блиску й гри діамантів та золота. О, це ж казка природи...

Дзінь-дзінь... Це мене анітрішки не тичиться. Я зовсім не втікач, колишній каторжанин. Я теж англійський лорд і сиджу не в холодному вагоні, а в розкішному фотелі коло каміна й насолоджуюся витонченим твором аристократичного письменника.

— Ч-ч-чорт! — каже стиха якийсь там хам, за десять кілометрів од мене.

Скоса зиркаю — одну лише десяту частинку миті — і бачу спину мого ворога. Ця спина виразно каже: «Шукав його, та ба! Он уже дзвонять утретє. Де ж він подівся?»

Грюкають двері, що їх жбурнув за собою із прикrostі жандарм, і в ту ж мить за вікном починають плисти рейки, вагони, будівлі... Усвідомивши, що це не ілюзія, а потяг таки справді рушив, я з насолодою довершеної помсти жбурнув під лавку «Доріана Грея» і враз вимітаю з голови отруйний туман, що його з власної волі туди напустив.

Ще раз я на волі. Мені аж не сидиться. Я зриваюся на рівні ноги. Я охоче б зараз танцював, стрибав, сміявся, співав... Та у вагоні ніяк цієї потреби не задовольнити, хоч уже й не треба берегтися так, як до Челябінська. Тут уже, я це знаю, стежі за втікачами немає... О, як мені добре!

Я взяв квитка на Єкатеринбург, щоб потім через Вятку та Вологду їхати до Петербурга: тов. Валентин сказав мені, як я тікав, що в нього в Петербурзі, в матері, приготовано для нього закордонний паспорт і я можу цим паспортом скористатися.

До Петербурга я б міг поїхати й через Москву. Але ж північною дорогою краще: затишніше, менше можливостей стежі.

Повз вікно знову, як напередодні, мчать засніжені сосни. Ялинки теж. Вони такі чепурні та стрункі. Але вже не те. Це не прощавання волі зі мною, не журба й приховані сльози. Це привітання волі до мене,— радісне, як цей ранок, хоч і зимовий, хоч і хмарний, проте ж який він бадьорий!

Та й Урал — не тайга. Пагорки й кручі, що все вище й вище,— мальовничі й легкі, як мрія,— це не сувора велич прадавніх сибірських геологічних формацій.

І я, заспокоївшись трохи від першого вибуху радощів, кілька годин дивлюсь у вікно, милуючись з краєвиду, аж сон стукає в двері моєї свідомості, нагадавши, що ніч я не спав та й зазнав стільки тривоги, тепер уже зайвої, непотрібної і тому здається, що марної...

Прокидаюсь я аж увечері, коли потяг підходить до Єкатеринбурга, підходить із запізненням, і тому зупинка буде коротка. Отже, треба поспішати, щоб узяти далі квитка, бо ж я й тепер, як всю дорогу, з конспірації, не брав квитка відразу аж до місця призначення: цим можна було звернути на себе увагу касира або жандарма, що стоїть коло каси.

Ще потяг не став, як я вже стрибаю на перон і біжу, як навіжений, до каси: диви, ще черга велика. Високий, як дзвіниця, жандарм так підозріло дивиться мені вслід — чи не злодій тікає часом? — що я, не стримуючи бігу, аж обертаюсь до нього. Та байдуже. Тут я вже відчуваю себе значно певніше, ніж до Челябінська. Я навіть посміхаюся цьому дурному довжелезному жандармові й кидаюся до каси.

Черги ніякісінької. Зраділий з цього, — ще ж бо я чаю встигну напитися й повечеряти, — я купую квиток аж до Петербурга і йду до буфету, звичайно, першого класу.

І вже коли попоїв добре і беруся до чаю, раптом згадую: чекай-но, а де ж я сховав квитка, що купив? Лап, лап по кишенях — нема. Невже загубив? Для мого бюджету, що вже його обкарнала ота безглузда гра з шулером, це ціла трагедія. Мій радісний настрій враз підупадає. Що його робити? Йти до жандарма, заявити, що загубив квитка? Може ж, його хто знайшов.

Так і зроблю. Хоч, звісно, приємності в цьому ой як мало. Я ще раз напружую свою пам'ять і пригадую цілком ясно, що, купивши квитка, я залишив його у віконці каси, бо був заклопотаний тим, що ховав у гаманець решту, одночасно маючи на своїй особі погляд того жандарма, який стояв коло каси.

«Він, мерзотник, у всьому винний. Чого він дивився на мене? Хіба не знав, що це мене хвилює?» — гніваюсь я і енергійним кроком простую до каси.

Жандарм ще стоїть. Я до нього тоном розгніваного начальства:

— Я залишив тут свій квиток. Ви тут стояли, повинні були бачити, як хто його взяв. Пошукайте, будь ласка, розпитайте в подорожніх. Це ж ваша служба.

Жандарм думає, що й справді перед ним якась урядова особа.

— Я... не бачив. Але ж я вживу заходів,— відповідає він так розгублено, що мені аж шкода його. О, якби ж він знав, хто я є насправді...

Він іде на перон таким кроком, що я вже певний: квитка він знайде. Знайде, як і вкрав хтось. Бо кому ж не відомо про інтимні стосунки жандармів із злодіями.

Я теж іду на перон і походжаю собі, як той генерал. Нехай тепер спробує хтось там підозрівати мене в тому, що я втікач із заслання чи взагалі елемент неблагонадійний. Хіба ж он не бігає, не клопоче з мого наказу станційний жандарм.

За п'ять хвилин він квитка приносить. Якийсь подорожній його взяв. Квитка я погордо кладу в кишеню і сердито кидаю жандармові:

— Спасибі.

Мовляв, знаєм вас: певно, сам його взяв, щоб продати...

Ніч, день... Перм по дорозі... Ні хвилювання, ні клопоту: просто собі подорож. Навіть нудно так... Аж ось увечері й Вятка.

Вятка. Три роки й три місяці тому, як вона, ця станція, теж увечері, але влітку — запашного серпневого вечора — чула дзвін кайданів на моїх ногах. І рівно три роки тому, як вона знову бачила мене, — зимового, як і зараз, вечора, ще сніг ішов: о, як тяжко було брести по ньому від далекої в'язниці до вокзалу поплутаним в ті ж остогидлі кайдани! Це мене гнали етапом на суд товаришів з Одеси до Вятки й назад...

У Вятці мені треба пересісти на інший потяг. Чекати на нього з пару годин. Де? Звісно, в буфеті першого класу... Отут уже цього не треба було б робити, бо ж у буфеті першого класу цього провінціального міста, як завжди, вечорами збирається місцеве панство. Хіба ж не може так статися, що саме сьогодні сюди завітає начальник в'язниці або ж один з його помічників? Вони ж мене добре пам'ятають. Чи ж мало я клопоту їм три роки тому завдав, організувавши голодовку в лікарні...

Однак в мені говорить зухвальство переможця, — довгого, переможного шляху від далекої тепер — тисячі кілометрів — Ілги аж до Вятки.

І в буфеті я зумисне сідаю так, що мене добре видно всій публіці. Нехай собі дивиться... .

Мій тріумфальний настрій підупадає, коли я, діждав-

шишь потяга, заходжу до вагона. Тісно так, що й сісти нема де. А я все ж притомився: шість днів у вагоні...

Хтось радить мені взяти плацкарт: в плацкартному вагоні вільніше. Ото! А я в Сибіру й забув про такі культурні речі, як плацкарт...

Знову, веселий, купую плацкарт. Справді, вільніше. Зовсім вільно. У вагоні тільки я та ще один подорожній. Він уже ліг спати. На кілку його кашкет урядовця міністерства земельних справ і пальто.

— Чому ж він такий необережний? — питаю я в кондуктора.— Вночі можуть пальто вкрасти. Краще б він накрився ним.

— Та вони все одно п'яні,— поштиво відповідає кондуктор.

Кепська сирава. Диви, й справді обкрадуть його...

Я міркую, що його зробити. Звісно, доля міністерського урядовця мене мало турбує. Але ж скандал, протокол, мене візьмуть за свідка, спитають паспорта. От тобі й буде тоді переможець тисяч кілометрів од Ілги до Вятки.

Я хочу порадитися з кондуктором, як розбуркати урядовця, щоб йому... Знайшов час напиватися п'яним. Ніби не знав, що зі мною доведеться йому їхати.

Але кондуктора вже нема. Марно я чекаю на нього, не наважуючись сам узятися до справи. Диви, ще з п'яних очей до мене той причепиться: хто я і що я.

Нарешті, поклавшись на долю,— вона ж досі до мене милостива була,— і сам лягаю спати...

Уранці, ще затемна, прокидаюся від того, що хтось тягне з-під мене моє пальто.

— Невже злодіям одного мало? — думаю ще крізь сон, ураз пригадавши те, що мене тривожило.

Розплющую очі й бачу коло себе урядовця.

— Ні, не воно,— каже він розгублено кондукторові, покинувши край мого пальта, і обидва по-дурному, як діти, шукають далі у вагоні пропажі, ніби вони голку загубили.

Я враз підводжуся й сідаю. Сну як не було. Так, маєш. Тепер, значить, чекай на жандарма. Може, тікати? Еге ж, спробуй! На цих глухих станціях між Вяткою й Вологдою куди подінешся. Обіруч предковічний бір на сотні верстов. Єдиний шлях — ця сама залізниця, куди після такого трюку і не думай вертатися.

Та й як його втечеш? Кондуктор тепер у вагоні й він знає, що в мене квиток аж до Петербурга. Він позачиняв усі двері, як то кажуть: мудрий лях по шкоді... Чого він не зачиняв їх, коли ще урядовцеве пальто було ціле?

Чекати на неминуче лихо, та й тільки. Помиритися з тим, що в житті завжди так: дрібниця якась, паскудство якесь і, диви, пропали тяжко здобуті досягнення.

Прихід жандарма, що його покликав кондуктор, припиняє мої похмурі міркування. Взявши себе в руки, чекаю, що далі.

Жандарм розпитує про справу кондуктора, потім — мене. Та що тут розпитувати. Все ясно... І він пише протокола.

Я закурюю цигарку. Від хвилювання мені аж нудно. Головне, і стримувати себе нема чого. Ніяка витримка не зробить так, щоб жандарм не впізнав фальшу мого паспорта.

Минають хвилини, тяжкі, як той ранок, похмурий, сірий, що дивиться у вікно, ранок дня, що я його бачитиму вже крізь ґрати... Ох! Я б застогнав, коли б можна було.

Протокол скінчено. Кондуктор підписує. Зараз підійдуть до мене... Ні, не йдуть. Чомусь забарилися...

Пішов жандарм. Радити? Дякувати долі, що ще раз доводить свою прихильність до мене? Ні, ще рано. У Вологді, казав жандарм, прийде ротмістр розібрати справу. Може, тоді до мене візьмуться.

Чекаю на Вологду. Але вже інакше, ніж на протокол. Уже є надія. Є змога вислизнути з вагона під час метушні прибуття потяга. Вологда — це не те, що глухі маленькі станції. Там можна зникнути без сліду. І я скупчую свою енергію на боротьбу за свою волю.

У Вологді урядовця зустрічає ціла юрба знайомих та родичів. Поки він із кондуктором розповідають їм про сумну пригоду з проклятим пальтом, я, не хапаючись, поволі виходжу на перон; кілька кроків — і я вже в юрбі подорожніх. Нехай спробують мене знайти!

Іду вулицею з її провінціальними хатинками, знаходжу трактир, і тут мій захисток на ту пару годин, що лишилося до петербурзького потяга. До потяга приходжу хвилина в хвилину: він рушає, тільки-но я зайшов до вагона...

І на ранок — Невський проспект. Ще ніби вчора — предковічна тайга, Березівський кряж із ведмедами й чарівним золотим лисом, а сьогодні блискучі вітрини, скажений рух столиці, щоправда, він розпливається, притамовується простором її вулиць та її монументальності.

Зупиняюся перед вітриною капелюхів та шапок. Я й досі у своїй сибірській шапці з хутра кенгуру. Бачу, половина вітрини таких самісіньких, як моя, шапок. Тільки

ціни на них удесятеро дорожчі. Виходить, на них мода. Ото влучив, що капелюха не купив...

Мені так добре, що я радію з цієї дрібниці, як дитина...

Іде студент.

— Колего, як пройти... — я розпитую про адресу Валентиної матері.

Студент привітно пояснює мені. Я дивлюся на нього й згадую.

Дев'ятсот шостий рік, гістологічна аудиторія медичного факультету в Одесі, повно отакої, як цей студент, любові молоді; хтось читає доповідь; зараз будуть палкі дебати... Збори, звісно, нелегальні. Скрізь — на вулиці, в університеті, коло самої аудиторії — наші вартові ланкою: коли той, що проти поліції, помітить загін городовиків, що мають накрити наші збори, за півхвилини вістка добіжить до аудиторії, й ті, кому це конче треба, зникнуть умить, а ми всі — вростіч. Ну що нам зроблять? О любі часи молодості й бурі!

Поринувши в ці спогади, я неуважно слухаю студента і, сівши на трамвай, їду в протилежний бік, аж поки кондуктор не виявляє моєї помилки.

Васильєвський острів. Його лінії, що їх стільки разів згадано в літературі, повіті сотнями цих згадок: Гоголь, Достоевський, Крестовський...

Валентинова родина ніби зійшла із сторінок творів цих письменників. Типова петербурзька родина. Батько був урядовець. Помер. Мати живе з пенсії. Діти підробляють, допомагають. Малесенькі привітні кімнатки. М'які меблі, різні дрібниці — оздоби. Але нема тавра міщанства. Просто затишний куточок, де так добре ховатися від тяжких петербурзьких туманів.

І всі вони — мати, сестри, брат — привітні, витончені. В кожній рисочці — ознака поколінь культури. Мене заколисує та щира радість, що вони з нею мене приймають. Я мушу розповісти про Валентина матері, потім братові, потім одній сестрі, другій. Потім ще раз усім укупі. За час подорожі я одвик од людей. Все ж бо берігся, все чатував та стежив, чи нема коло мене прихованого ворога і тепер кожний мій нерв радісно спочиває. О, як добре!

На хвилинку я затьмарююсь: Валентин помилився. Писати одверто не могли, а лише натякали. Він їх не зрозумів: паспорта ще нема, а він тільки буде. Коли — невідомо... Але мені допоможуть якось його здобути. Ось тільки поснідаємо, і мене поведуть до одного знайомого. Мені, правда, доведеться перебути в Петербурзі кілька днів.

«Та хоч і тиждень, — думаю я, — коли тут такі славні, привітні люди...»

Після сніданку мене ведуть... Я не від того, щоб усе життя мене так водили. Мій поводитир — Валентинова сестра. В неї, як і в нього, чудові сірі очі. Але він дужий, кремезний хлопець, що обома ногами стоїть на твердому ґрунті, тепер там, на монументальних горбах предковичної тайги, а вона — тільки мрія петербурзького туману. Він, туман, такий густий, — он навіть серед дня ліхтарі світять у ньому, — що й неспроможний про справжнє, яскраве сонце мріяти. Він лише тужить за тим моментом, коли сонячне проміння розтоплює з того боку, згори, сиві хмари, вони стають легкі, біляві і ось-ось крізь них синім оком гляне ніжний шматочок неба. Така вона, Валентинова сестра, як ця мрія густого туману.

Ми йдемо, мости, важкі будівлі, в тумані легкі, ніби вони — сон, а не правда. Вона про щось щебече зі мною. Часом озирається, чи не чує хто-небудь нашої розмови, бо ж вона про те саме: Сибір, Валентин, заслання. Розмова наша таємна. Вона зв'язує нас ниткою інтимності. І мені це так приємно, що стає журно, коли ми вже прийшли до велетня кам'яниці, коридором, східцями — до кімнатки її «знайомого», гарного хлопця-студента, головного, такого ж ніби потойбічного, як і вона. Ще журніше мені стає, коли я бачу, що «знайомий» багато більше важить для Валентинової сестри, ніж це вона сама думає. Вони розмовляють про мене, але водночас між їхніми очима точиться інша розмова. Така, що я охоче провалився б крізь землю, бо відчуваю себе в цю мить цілком зайвим. Звісно, студент ураз погоджується дати мені притулок у себе, поки влаштують мені справу з паспортом.

— Товаришу, — кажу я. — А знаєте, що, як мене у вас арештують, ви за притулок утікачеві-каторжному самі дістанете десять років каторги?

Лише на мить у блакитних студентових очах промайнула тінь страху, бо він зараз же зустрівся з сірими очима Валентинової сестри, а в них — пильне: «Чи злякаєшся ти, мій обранцю, чи ні?»

Звісно, він не злякався. Ще б пак. Та я б на його місці не вагався й тої миті, що я все ж запримітив...

Валентинова сестра пішла, і ми лишаємося на самоті. Мені трохи ніяково. Я ж бачу, що студент ризикує не заради ідеї. Не заради мене й поготів.

— Я у вас тільки ночуватиму, — кажу я йому. — Вдень я блукатиму. Так краще. Менше шансів, що мене у вас

«накриють», та й тим часом я трохи розуміюся на тому, щоб запримітити, чи стежать за вашим помешканням, тобто чи мають намір до вас завітати. Бо ж завжди стежа попереджає прихід жандармів.

Студент трохи сперечається. Але більше про людське око. Він і сам радий, що принаймні вдень він буде забезпечений від загрози. Він докладно розповідає, куди в Петербурзі я можу піти, де обідати й таке інше, і я з полегшенням виходжу на вулицю. Тут принаймні я сам собі пан і ніхто через мене — заради сірих чудових очей любої дівчини — не зазнає лиха...

Мене веселить, що я, втікач, колишній каторжний і кандидат на каторгу, гуляю в столиці імперії, мого лютого ворога, як турист. Це ж справді цікаво, з заслання, з таємної Ілги, що про неї тут, певно, ніхто й не чув, і просто — в Ермітаж, Музей Олександра Третього тощо...

Я навіть, як справжній турист, купую собі провідника Петербургом. Тепер я можу ходити собі, ні в кого нічого не питаючи, не звертаючи на себе зайвої уваги...

Минає день, другий, третій. Я вже втопився від щоденного з ранку до вечора блукання. Мені вже набридло, «взявши» з собою шпигуна, скажімо, коло Зимового палацу, — мушу ж я його роздивитися, яке мені діло, що там цілі тічки шпигунів, — поводити його за собою цілий день, а увечері, коли вже треба вертатися до студента, залишити його старим випробуваним способом коло брами одного з прохідних дворів, — звісно, що я їх першого ж дня розшукав декілька.

Я вже бачу, що три-чотири дні таких мисливських вправ — і до мене таки причепляться. На четвертий день уранці я помічаю супроти будинку, де мешкає студент, «руського мужика» в синьому каптані, шапці, що з-під неї стирчить виразно південний ніс і зиркають підлі шпигунські очі. «Мужик», побачивши мене, відходить від вітрини, що на неї дивився, як баран в аптеку, і зникає за рогом.

Келська справа! Воно, може, й не я винний. Студент розповів мені, що вчора була революційна студентська сходка й він на ній виступав. Я лише тому не лаяв його за неприпустиме порушення правил конспірації (хто ж виступає на сходках, переховуючи нелегального?), що, поперше, не вірив у причетність студента до революційної організації, по-друге, сумнівався, чи й справді він виступав. Може, просто вигадав, щоб натякнути мені: час, мовляв, шукати іншого притулку.

Зваживши це, я повернувся додому.

— Мені здається, що за вашим помешканням стежать, — кажу я студентові.

— Може бути, — погоджується він. — Тільки що був у мене товариш і казав, що цієї ночі були арешти в зв'язку з тою сходкою.

Я замислююся. Може, він і правду каже. Ідучи сходами, я й справді зустрів якогось студента. Що ж його робити? В усякому разі, сьогодні ж треба звідси змитися. Ех, коли б з Валентиною сестрою побачитися. До неї в мене більше довіри, й здається, що вона вже б досі справу поладила. Однак як з нею зустрітись? Піти до них? Ніяково. Може, й вони бояться...

Студент теж думає. Аж ось його обличчя прояснюється.

— В мене є ідея, — каже він. — А що, якби вам влаштувати переправу через кордон із звичайними контрабандистами?

— Дуже добре, — відповідаю я...

Воно, правда, набагато небезпечніше, ніж із закордонним паспортом. Але що його робити? Не чекати ж тут далі на той паспорт, що його навряд чи й здобудуть... Про ці міркування я студентові не кажу, й він біжить виконувати свою ідею. Ми умовляємося, що в зазначений час зустрінемося на Невському, ріг Литейного.

Через десять хвилин після нього я теж іду на вулицю. Коло вітрини — знову «руський мужик». На цей раз він навіть не тікає. Тоді я проходжу повз нього й злісно дивлюся йому просто в обличчя: «купив тебе», мовляв. Це впливає: він прикипає на місці, а я сідаю в трамвай і їду на околиці міста. Тут порожні вулиці, й мені буде добре видно, чи є за мною стежа...

Проблукавши кілька годин, їду на побачення із студентом. Він уже чекає на мене. Веселий, Значить, усе гаразд.

— Ви тільки не кажіть, хто ви. Так просто: їдете до Америки, а у вас нема грошей на закордонний паспорт, — попереджає він мене і веде в один із шикарних будинків Литейного.

Тут я граю роль бідного студента, що в нього є в Америці родичі й кличуть його до себе, але ж поки той паспорт, то, диви, й шифскарті вийде час... До мене ставляться співчутливо й привітно. За півгодини в мене адреса до Вітебська: там мені дадуть зв'язок до контрабандистів.

Я гаряче дякую студентів, радий, що вибираюся з лабет похмурої столиці, а ще більше з того, що моя особа вже не висітиме над ним, бідним, загрозою каторги, і мчу на Миколаївський вокзал по свої речі. Вони, кляті, й тепер мені потрібні. Ясно, що на подорожнього з досить важким кошиком в одній руці й портпледом у другій менше звернуть увагу й жандарм, і шпигун. Це перевірений досвід конспіративного життя, і я мушу йому коритися.

На Царськосельському вокзалі, звідки потяг на Вітебськ за півгодини, коло каси довжелезна черга. Можна й на потяг не потрапити... Я звертаюся до носія, але він каже, що за квиток не ручиться. Коли б я йому доручив узяти квитка на дві години раніше... Ото! Хіба ж я на дві години раніше знав, що мене доля до Вітебська кине? А тепер...

— Попросіть жандарма, що коло каси, — радить носій.

Добра мені порада! Але ж не лишатися в Петербурзі. Найближчий потяг аж уранці. Ніч перебути на вокзалі? Маєш! Тут-бо ж шпигунів, як собак на вулиці в березні...

Звертаюся до жандарма. Він велично повертається до мене спиною і закладає руки, одставивши великий палець лівиці. Що це має значити? Я розгубився, не знаючи, що його робити.

Якогось дядю з черги бере жаль до мого безпорадного вигляду.

— Він у вас полтиничка просить, — пояснює мені техніку жандармської розмови з публікою.

— Тільки й того! — радію я наївно. Та я йому й карбованця дам!..

Ще б пак! Хоч і три карбованці. Невже моя воля цього не варта?

І за п'ять хвилин квиток у моїй руці, а в жандармовій — срібна решта з ціни квитка вартістю втриє більше за те, чого він просив. І він навіть допомагає мені знайти місце в вагоні.

«Прекрасна річ, ця жандармерія! Справді, без неї, диви, і не пощастило б мені втекти за кордон», — весело думаю я, коли потяг рушив і солодка дрімота, навіяна гойданням вагона на рейках, заплющує мені очі: з допомогою жандарма в переповненому вагоні мені навіть місце на спання знайшлося...

Вітебськ зустрічає мене непривітно. Саме заманулося цареві поїхати до Варшави, і скрізь на лінії — стежа. Про це я дізнаюся від подорожніх ще до Вітебська. І справді,

жандармів у потязі повно. Двоє з них умостилися коло мене, випробовуючи міць моїх нервів.

На вітебському вокзалі, проходячи через залу, натикаюся на процесію: ведуть арештованого «безпаспортного». Серце в мене тьохкає, коли я даю бідолашному колезі та його супроводові-конвою дорогу. Я ж міг би з повним правом іти поруч із ним...

Залишивши, як звичайно, речі на вокзалі, виходжу на вулицю і виймаю клаптик паперу з адресою, що мені її дали в Петербурзі. В очах і без того туман від хвилювання, що його спричинила та зустріч, а тут і записка безглузда: «3/4 часть Береговая, портной...» — далі прізвище цього кравця та ім'я того хлопця, що працює в нього й дасть мені зв'язок.

Вирішивши слушно, що три чверті «частини» бути не може, а є, очевидно, ціла третя або четверта, питаю в поліца навмання, де третя «часть».

Він мені показує послужливо похмурий будинок поліцейського участку...

— Та ні, — кажу я. — «Участок» мені теж потрібний (ще б пак, до зарізу!), і я туди завітаю, але де частина міста, третя, значить?

— Отам, за річкою, — показує він мені на міст, що коло нього й сама «часть» похмура.

Ще з мосту я побачив Берегову вулицю. От добре, шукати довго не треба. Але, — міст високий, ще не скінчився, а внизу вже вулиці, — бачу: знову Берегова вулиця. Ще Берегова...

От тобі маєш!

Питаю в перехожого про Берегову вулицю.

— Яку Берегову? Вони всі, од річки що, Берегові звуться: Перша, Друга, Третя, Четверта...

Становище мое майже безнадійне.

— Скільки ж їх, Берегових? — питаю.

Виходить, їх стільки, що обійти їх усі, шукаючи того хищного кравця, що в нього працює потрібний мені хлопець, — то на це треба пару днів. А де я з своїм «паспортом» ночуватиму?

Однак я уперто починаю свій обхід. Перша Берегова, Друга, Третя... Крамничка на Третій будить у голові думку: «Таж спитати просто про кравця! Тут на провінції всі, певно, знають одне одного».

Питаю. Ну, ясно: кравець Шварцман, це — Четверта Берегова. Он де розгадка таємничого дробу в адресі: третя частина, четверта Берегова... Мені докладно показують

дорогу до Шварцмана і, радий, що так просто розв'язалася проблема, за п'ять хвилин я вже маю честь із ним привітатися. Однак:

— Підмайстер? Був такий, працював... А ось уже два тижні, як він покинув працю. Його знайти? Взавтра він, може, прийде... Треба сьогодні? Обов'язково? Ну, це вже незвісно, як його знайти сьогодні, — каже мені кравець.

— Але я мушу передати йому листа од його родичів у Петербурзі, — кидаю я свій єдиний козир.

«Родичі в Петербурзі» впливає магічно. Раз вони, родичі-евреї, в Петербурзі, значить, багаті люди. А багатство у великій пошані в цій кривобокій халупі кравця Шварцмана, і вся Шварцманова родина береться міркувати, як знайти мені підмайстра.

Виявляється, що сусіди знають, де він мешкає. Біжать до них поспитати і приносять досить «точну» адресу: коло тюрми, на вулиці, що проти тюрми, в будинку купця Коровіна.

Подякувавши, знову веселий: хіба ж я не знайду його? Сідаю на трамвай і їду на протилежний край міста. Ось і тюрма. Але ж вона стоїть серед величезного поля-майдану, що від нього на всі боки вулиці. Про кожну з них можна сказати, що вона — «проти тюрми».

Побачивши монументального поліцейа на розі одної з них, цих клятих численних вулиць «проти тюрми», питаю в нього, чи не знає він, де будинок купця Коровіна.

Ні, він такого не знає.

— Але ж мені сказали, що тут є будинок купця Коровіна! — сердито сперечаюсь я, лютий із своєї безпорадності.

Поліцейа теж розсердився.

— Я тут двадцять років служу і купця Коровіна не знаю, — одрубую він і велично показує мені спину.

Лють у мене змінюється на сум: ще б пак, тюрма, ондечки арештантів ведуть кудись. Чи ж давно й мене отак водили? І чи ж не поведуть дуже скоро знову?

Однак, поки я на волі, треба боротися до останку. І, як і там, з Береговими вулицями, я вирішую обійти всі вулиці навколо тюрми, шукаючи Коровіна. Може ж, поліцейа помиляється...

Чимчикую до тої вулиці, що, здається мені, має найбільше права називатися «вулицею проти тюрми». Іду квартал, другий, пильно читаю на будинках прізвища їхніх власників. Але тільки на деяких будинках є ці прізвища. Заходить до кожного й питати? Все б можна, якби не

моє кляте становище нелегального, що не дозволяє мені надто багато звертатися до людей... Що ж його робити?

Іду навмання далі. На вулиці нікого. Аж ось з-поза рогу якась селянка несе на базар півня. Півень дуже гарний, і, щоб роздивитися його ближче, я вирішую спитати її про купця Коровіна, хоч воно й недоцільно: вона ж, певно, не тутешня.

— А навіщо вам будинок купця Коровіна? — несподівано питає мене селянка.

Я одриваю очі від півня й здивовано переводжу їх на його хазяйку: чого це вона питає? І тут же бачу, що це не селянка, а єврейка. Враз у мене спалахує надія: вона ж може знати того підмайстра. І я кажу про нього.

— А навіщо він вам потрібний? — знову запит, що інтригує.

— В мене до нього лист із Петербурга од його родичів, — поспішаю я відповісти.

— Ну, так я його тітка!

На радощах я готовий її розцілувати... Де ж він, той химерний хлопець, що йому заманулося так невчасно покинути працю в Шварцмана? Вона охоче веде мене: ще б пак, лист од родичів у Петербурзі!.. Дорогою виявляється, що й про купця Коровіна мені правильно адресу дали. Тільки він не Коровін, а Бичков. Ну, та все одно вже. Яка різниця?

Кравецький підмайстер такий славний хлопець, що я вирішую сказати йому, хто я. Я вже так далеко від Сибіру, що моє повернення туди мені здається неймовірним, і через те я вже не можу суворо дотримуватися конспірації. До того ж хлопець пішов од кравця Шварцмана, бо той «хазяїн-експлуататор», а тут, де він тепер працює, артіль, без хазяїна... Словом, хлопець свій...

І справді, він аж засвітився увесь з радощів, що має нагоду допомогти революціонераві, та ще й утікачеві з Сибіру. Звісно, я попереджаю його про небезпеку, яка йому загрожує. Раджу, як тільки він мені дав адресу пачкарського зв'язку й листа, розлучитися зі мною, щоб не ризикувати марно. Де там! Небезпека піддає ще більше жару його юнацькому запалові, і він не відходить од мене й на крок, аж поки не рушає потяг, що мчить мене до Сувалок — останнього мого етапу.

Дорога через Вільно й далі варшавською залізницею знову тривожна: цар іще не приїхав, — жандарми, шпигуни й уздовж залізниці — солдати вартові... Словом, на-

пружена атмосфера оберіганя «царя-батюшки» від палкого кохання до нього його підданців.

І, ніби камінь з плеч, коли я пересідаю на вузьку колію до Сувалок. Тут відчуваю себе добре. Подорожні переважно фабричні й заводські робітники. Рік дії дев'ятсот дванадцятий і настрої у вагоні такий, що я навіть міг би вільно розповісти, хто я, й напевне всі б узялися мені допомогти. Однак розсудливість стримує мене від цього небезпечного кроку. Хто ж може ручитися за те, що у вагоні немає шпигуна?

До Сувалок потяг під'їздить пізно ввечері. Бадьорій і веселий від настроїв робітництва, що їхнім свідком я був, я тягну свій кошик і портплед, маючи намір здати їх на схованку, бо ж, звісно, пачкарів треба шукати пішки.

Та ба! камери для схову у Сувалках нема. Це вже гірше. Візник же бо зайвий свідок. Однак нічого не вкоїш! Мені вже, як Тарасові Бульбі люлька, шкода кинути свої речі. Стільки віз їх. Та й як їх кинеш? Диви, ще побачить хто-небудь, подумає, що злодій крадене підкидає, вчинить сполох, і тоді прощавай, воля!

Беру візника... Ідемо... Куди?

— Базарна вулиця, 765,— кажу я впевнено.

Візник дивується: як це 765? Та в цілому місті стільки будинків нема. А на Базарній найбільше число 75.

— Поганяйте, побачимо,— удаю я найбезжурніший вигляд, а самого хапає обценьками тривога: ще у Вітебську мене здивувала ця чудна цифра — 765, але хлопець мені нічого не міг пояснити, бо так само йому дано адресу.

Кінець Базарній. Справді, останній будинок — 75.

— Що ж, повертайте назад, будем шукати...

Мій голос іще досить твердий, але в голові безпорадна метушня думок: «Що ж я робитиму, коли адресу наплутано?»

Згадую, як у Вітебську шукав кравця Шварцмана. А тепер, ніби навмисне, мені Шварца треба, тільки вже шевця, а не кравця. Чи ж не допоможе те саме «довідкове бюро» провінції, що й у Вітебську?

Побачивши відчинену ще крамницю, гукаю візникові, щоб він став, а сам вітром до крамниці.

Спочатку купую зовсім не потрібну мені халву і потім уже — між іншим — питаю:

— Чи не знаєте ви шевця Шварца?

Це просте запитання, що я його зробив звичайнісіньким тоном, справляє на крамаря чудне враження. Він

блідне, очі йому бігають, і він запевняє, що ніякого Шварца-шевця він не знає і ніколи не знав.

— Рівю, ти не знаєш шевця Шварца? — запитує він крізь двері таким голосом, що Ріва ще з кімнати відповідає — ні, і за мить вона в крамниці й дивиться на мене теж переляканими очима.

У чім справа? Здивований і лютий, — змова якась проти мене, чи що? — я вертаюсь до візника.

— Дізналися? — питає він.

— Поганяй, — буркаю я похмуро: мовляв, нема чого балакати.

Візник байдуже смикає віжки й рушає... Куди ж тепер, справді? Та хоч у той он заулок. Там темно. Стрибну з дροжок та й гайда вітром куди попало... Спробую сам уночі кордон перейти; до нього ж верстов із шість. Не пропадади ж тут, на порозі волі!..

Шукаю очима, де будинків менше й паркан нижчий, щоб ризикнути, як раптом:

— Це що?

Я не вірю своїм очам. Але й справді, ліхтар і на ньому вирізьблено: 765.

— Он туди їдьте! — гукаю зраділо візникові. — Я ж вам казав — 765!

— Але ж це не Базарна вулиця, — зауважує він.

— Ну так Базарний заулок, — авторитетно кажу я.

— Предтеченський він, пане, а не Базарний, — сперечається візник, але я вже не слухаю його. Ще коні не стали, як я стрибаю з дροжок і біжу у двір будинку.

Будиночок, на щастя, невеликий. Шварца я враз знайду. І я біжу на другий поверх...

Захекавшись, влітаю в бідну квартиру якогось ремісника.

— Тут мешкає Шварц?

— Ні...

Що таке? Чому знову налякані очі?

— А де ж?

У відповідь боязке:

— Не знаємо. Спитайте внизу в пана господаря.

Я приголомшений: що за таємниця? Вона дратує мене. Ніби в мур б'ється головою... Нетерпляче я стукаю в двері квартири першого поверху й, не діждавшись, щоб мені відчинили, відчиняю сам.

Опиняюсь у покою, що серед нього коло столу патріархальна постать старого єврея. Він читає біблію. Побачивши непрошеного гостя, він з достоїнством підводиться...

— Пробачте, — белькочу я, вражений його патріархальною величністю. — Ви, певне, господар цього будинку. Де у вас тут мешкає швець Шварц?

І з старим стається раптова зміна. Це вже не гордий патріарх, а старий бідний єврей, що звик до знущання, і ось і зараз затремтів, чекаючи чергового вдару...

— Я... я шевця Шварца не знаю. Може, він і мешкає отам, унизу, в келарі...

О! В мене вже очі на лоба лізуть. У чім, нарешті, справа?

До того самого келара я влітаю лютий, як диявол...

Ось він — швець Шварц. Нехай тільки спробує зректись свого імені! І я налітаю на зіщулену в кутку коло професійного шевського приладдя постать.

— Ви Шварц?..

В моєму голосі скрегіт зубів.

Він вирячує на мене з переляку очі, хитає, стверджуючи, головою, але вуста йому зціпило.

— Ось вам, — суну я йому злісно під ніс листа й якийсь папірець із дивним знаком, що його хлопець мені дав у Вітебську.

Але в бідлоха з переляку руки так трясуться, що він не може розгорнути папірця й безсило кладе його на стіл.

В мене терпець уривається.

— Та послушайте, — гукаю я гнівливо. — Надворі ж візник на мене чекає. Дозвольте ж хоч речі сюди занести...

У відповідь — розгублене, гнітюче мовчання. Секунда, друга, третя...

Вся нещасна шевцева родина ніби завмерла в корчах переляку. Це на мене впливає. Мій запальний гнів зникає. Я починаю хитатися. Залізне кільце безпорадності стискує мене й одриває від ґрунту.

— Тату, треба щось робити...

І до мене:

— Ходімте по речі, я вам допоможу.

Зрадільй, я обертаюся на цей рятівний заклик: дівчина років п'ятнадцяти, східна красуня з прекрасними чорними очима. В одну мить пригадую, що я її тільки що бачив нагорі. Вона там одна не злякалася, а пильно подивилася на мене. В її очах стільки співчуття, навіть ніжності до мене, що мені враз стає тепло й привітно, і я опановую себе.

— Ходімте, — кидаюсь я до неї. І до шевця: — Прочитайте ж листа!..

Коли ми вертаємося, позбавившись візника, що якомсь

підозріло мовчки, не подякувавши, взяв од мене проші (втричі більше того, що йому належало), бідний швець уже й листа прочитав і розібрав на папірці умовний знак-гасло.

Він крізь окуляри винувато посміхається мені:

— Бачите, в нас на тому тижні був великий трус серед пачкарів. Багатьох арештували. Всі страшенно налякані. І не знають, кому вірити. Про вас думали, може, шпигун...

— Та хіба ж він на шпигуна схожий! — з гнівним обуренням втручається в розмову моя люба рятівниця.

Я з гарячою подякою дивлюся на неї, одним вухом слухаючи шевцеві пробачення: він дуже привітний до мене; видно, що хлопець із Вітебська в своєму листі атестував мене якнайкраще...

За хвилинку полагоджуємо справу з грошима. Я радо віддаю те, що з мене запрошує швець, дивуючись, як дешево він розцінює своє тривожне діло. Він біжить підготувати мій від'їзд, а дівчина береться провести мене туди, звідки я мав вирушати до кордону.

Вона, загорнена в шаль, веде мене вузькими вуличками. Дзвінко, як у коридорі, лунають наші кроки. Вгорі мерехтить декоративне зоряне небо. Обіруч здіймаються химерні середньовічні будівлі. Я скоса позираю на тонкий профіль моєї поводиторки, що ніби зійшла з якоїсь екзотичної картини. І все це здається мені швидше уривком з якоїсь східної казки, ніж правдою.

— Ось ми прийшли, — проворкотала мені дівчина.

Мені здається, що їй жаль розлучатися зі мною.

Ми увіходимо в халупку, що притулилася до якоїсь кам'яниці. В середині звичайна селянська хата, що враз розвіює чари нашої мандрівки таємними вуличками.

У хаті вже стоять мої речі: коли й хто їх устиг принести? А за мить загуркотів віз. Час їхати!

Дівчина стискує мені руку.

— Бажаю вам щастя! — бринить її голос від самого серця..

Іду надвір.

— А хто ж мене повезе?

Це я питаю надворі двох хлопчиків, що пораються коло воза.

— Ми,— впевнена відповідь...

Я не сперечаюсь. Я чув, що в пачкарів не треба ні про що розпитувати й ні з чого не можна дивуватися.

Ідемо просто вулицею. Коло якогось мосту один з хлопчаків злізає зі мною з воза, й ми йдемо пішки.

Хлопчак попереджає мене, що, коли вартовий на посту спитає, куди я йду, я мушу відповісти: «До касарень».

Однак вартового не зустрічаємо... Ось ми вже за містом. Знову сідаємо на воза й женемо коні.

За пару кілометрів звертаємо з шляху просто в ліс. Під деревами зовсім темно, дороги нема, й раз по раз ми впірнаємо в рівчаки та якісь ями, повні води. Хлопчаки, видно, не гаразд знають, як їхати. Вони сперечаються, лаються, і я вже втрачаю надію на те, що ми видеремося з цих хащів. Але ось дерева розступаються, і на галявині вирізьбляється хутір. Він стоїть так самотньо тут, у лісі, що в голову мимохіть лізуть думки про розбишак та злодіїв, — не дуже приємні думки вночі, в лісових нетрях.

Здоровенний, похмурий дядя пускає мене до хати, де вже спить його численна родина. І мені пропонують лягати, підславши на долівку соломи.

— А коли ж кордон переходити? — запитую я.

— Це ми взавтра побачимо, — похмура відповідь, що мене мало втішає. Воля від мене так близько: може, кілометр, може, два... Але що зробиш? Треба коритися...

На ранок усі з хати розходяться: хазяїнові треба до церкви, щоб там побачитися з унтером прикордонної охорони, його синам — знайти мені проводирів. Виходить, що перейти ту пару кілометрів, що за ними — воля, справа складна.

Мене замикають у хаті, щоб я часом не вийшов на двір, бо близько шлях і хто-небудь може побачити мене. А то й із сусідів захоче хто завітати. Нехай вже колодка на дверях висить.

Цілий день я, самотній, тягну години нудного чекання. А день хороший. Тут ще осінь, її останні дні. Деревя вже голі, але ж сонце таке веселе, що смішними здаються мені мої марення вночі про цей «розбійницький» ліс.

Вертаються мої хазяїни аж увечері. Саме на те, щоб не бути вдома, щоб хтось чужий не завітав до них. Я дізнаюся, що все полагоджено, вночі рушаємо... І мені так весело, що я беру жваву участь у танках, які затіяла молодь: прийшли ж бо такі сусідські хлопці й дівчата. Та це були свої.

Коло півночі з'являється двоє вусатих дядьків. Вони поважно сідають до бесіди з хазяїном. Побалакавши з родиною, звертаються до мене:

— Ну що ж, їдьмо.

— З вами? — дивуюся, бо зовсім не так уявляв собі пачкарів.

— Атож...

Хутко вбираюся і йду за ними. Надворі — віз. Навіщо? Невже через кордон та возом?

Але я вже не питаю нічого. Очевидячки, так треба, щоб возом. І корюся, коли мені пропонують на возі лягти й накривають мене рядном.

Віз рушає. Я засинаю. Я вже втомився так довго чекати. Та й що його робити, як не спати, коли тебе обернули на якийсь лантух?

Прокидаюся від того, що віз став.

— Вилазьте швидше! — тривожний шепіт.

Я стрибаю з воза. Віз зникає. Я один на дорозі, що біжить униз, у балку, певне, до села, бо чути собак.

Може бути так, що мене кинули серед поля, взявши з мене гроші й завівши мої речі. Так трапляється. Я ж не піду до поліції їх викривати...

Але я жону ці думки. Навіщо марно хвилюватися? Все ж одно ради собі не даси!

Десять, двадцять хвилин... Бере морозець. І я зі сну їм дрижаки. А може, не зі сну й не від морозу. Лишитися отак у полі, коло кордону... Я ще раз стримую себе. Треба чекати!..

Щось тупотить. Може, прикордонна варта? Я шукаю очима, де б сховатися, і відходжу вбік з дороги... Але ні, селянська постать. «По мене, значить!» — зітхаю вільно.

— Ходім! Тільки тихо...

Йду майже навшпиньках. У темряві — силует будівлі. На дорозі — троє селян. Мене перехоплюють і хутко заводять до клуні.

— Цигарку запалити можна? — питаю.

— Можна...

Від цигарки заспокоююся. Тепер нехай ведуть далі... Повели два хлопці. Йдемо, видко, задами. Хлопці часом сплянуть, сторожко вдивляються в темряву. Я розумію: треба, щоб нас ніхто не перестрів. Мені вже подобається ця сторожка напруженість: як на полюванні на великого звіра...

Обходимо село, спускаємося в балку — ліс. Хлопці стиха свистять, чекають із хвилинку і йдуть собі. Я знову сам.

Аж ось куші на узліссі ворухнуться й до мене підходить знову двоє хлопців. Мої очі звикли до темряви, і я бачу їхні постаті й рухи. І те, й те не навіває жодної довіри. Вони мовчки беруть мої речі, один стає позад мене, другий спереду, і ми заходимо в ліс.

У лісі зовсім темно. Я не бачу свого поводиря, хоч він на крок од мене. Однак хлопці, видно, напам'ять знають свою стежку. Лише інколи передній світить сірника, й тоді мені робиться трохи моторошно: в хисткому світлі на мить виринає з темряви його обличчя, таке, що не варт із ним стрінутися в такому місці, як оце тут. Я навіть виймаю кишенькового ножа й тримаю його лезо так, щоб воно блиснуло в світлі: нехай подумає, що це цівка револьвера. Але за хвилину мені вже соромно моєї дитячої витівки. Я ховаю ножа й переводжу думки на інше: ось зараз кордон. Певне, широкий пролісок, освітлений сяйвом ліхтарів. Звідки тут, у лісі, можуть бути ліхтарі, я не думаю. Я лише збираю сили, щоб, коли треба буде, взятися в ноги, перебігти вирішальну смугу світла й пірнути знову в темряву, але вже вільну, затишну — закордонну...

Але ліс кінчається, а мого химерного «кордону» нема. Пішли полем. Оддалік гавкає собака — село...

Один із хлопців іде сам наперед. За півгодини вертається.

— Ходім!..

Із темряви — силует хати. Мене заводять до присінка, через темну кімнату ще кудись... «Кухня!» — вирішую я, бо наступив на коцюбу, що привіталася з моїм лобом.

Хлопці садовлять мене на ослін. Певне, коло пічки, бо мені тепло. І зникають...

До кухні заходить із свічкою якийсь дідок, вороже дивиться на мене, щось невдоволено буркотить і йде собі. Буркотить він польською мовою. Певно, лається! І я вирішую, що це добре — не знати тої мови, якою тебе лають.

Після дідка рипить ліжко десь у кутку. Чолов'яга, засвітивши сірника, теж п'охмуро дивиться на мене. Мені знову доводиться втішатися з незнання його мови... Але що ж я зроблю? Очевидячки, мушу сидіти собі далі. І я вмощуюся зручніше, бо мене бере з тепла дрімота.

Минає година, друга. Ліжко знову рипить. На цей раз встає господиня і, засвітивши світло, починає поратися в пічці.

Мені вона нічогосінько не каже. І я мовчу. Далі видно буде, як налагодяться наші взаємини.

Нарешті приходить один з моїх хлопців.

— Що, йдемо? — зраділо питаю.

— Ні, ще...

Він сідає поруч мене й дримає. Що ж далі? Мене вже це не цікавить. Я вирішую покластися цілком на долю,

Далі ми рушаємо, коли вже і тут і там, у віконцях,— світло. Значить, ранок.

— Невже й цієї ночі не перейдемо кордону? — питаю я пошепки поводитирів.

— Тс... Тихо! Лягайте! — у відповідь.

Корюся. Лежу десять, двадцять хвилин. Земля мерзла, і я майже заляк. Я знову сам. Мої хлопці зникли... Десь близько рипить журавель і гавкає собака. Видко, чує мене. Журавель замовк: певно, хазяїн зацікавився поведінкою собаки.

Я вже міркую, куди б його й собі зникнути, як із темряви шипить:

— Плазуйте до мене...

Плазую... Натикаюся на хлопця, що теж плазує... Ось він підводиться, я — теж. Ми обидва притулилися до муру, певне, клуні. Стоїмо якийсь час. Собака перестав гавкати. Тоді хлопець хапає мене за руку, тягне за риг клуні, штовхає в браму і зачинає її на колодку...

Тепер я вже нічому не дивуюся. Раз на колодку зачинили мене, значить, доведеться довго чекати. Я намацую коло себе сіно, вмощуюся й засинаю так, ніби це я в номері готелю і відпочиваю після дальньої подорожі...

Прокидаюся від нетерплячого тупцювання коней десь близько: видко, стайня поруч. Вже зовсім світло: день. Я чую, як хазяїн із кіньми розмовляє. Зараз прийде по сіно... Дійсно, за хвилинку брама одчиняється й на порозі кам'яніе від здивовання постать селянина:

— Ви як сюди залізли?

Це він до мене. Я пояснюю йому, що я не залазив, а мене завели...

— Ой і біда з цими пачкарями! — лементує дядько. — Отож, не питаючи, заведуть когось, і їм дрижаки зі страху. Диви, варта взнає. А виказати страшно, — підпалять...

Я йому дуже співчуваю й обурений з поведінки пачкарів. Але, звісно, мені дуже приємно, що виказати мене дядько боїться. І я ще зручніше вмощуюсь, щоб продовжувати перебитий сон.

— Ви хоч нагору лізьте. Щоб хтось, у клуню зазирнувши, вас не побачив, — прохає мене дядько.

Це я роблю з охотою, бо сам не маю бажання з кимсь там бачитися.

Нагорі крізь дірку в стрісі дивлюся на волю. Справді, волю: коло клуні — шлях, що ним якраз іде кінна чота прикордонників. Далі — поле, а за ним — лісок. На узліс-

сі видно вартового в німецькій уніформі. Отже, лїс — Німеччина!

Мене обіймає радість близької волі. Але втома перемагає її, і я знову дримаю. Крізь дрімоту чую:

— Швидше! Швидше!

Мене пронизує електричний струм бадьорості. Стрибаю просто вниз на купу сіна. Один з пачкарів хапає мене за руку, й ми біжимо просто через поле...

На узліссі, в куцах, спиняємося. Пачкар визирав: чи все гаразд? І смачно, на radoшах, лається: ми в Німеччині!..

Переді мною ще довгий шлях до Швейцарії, де я вже зовсім буду гарантований від повернення до Росії. Але ж кордон перейдено! І я дозволяю собі сказати пачкарям, що вони врятували мене від тринадцяти років каторги.

В невеличкому селі, у заїзді, на radoшах я частую їх на рештки своїх грошей. Байдуже: тут мені вже можуть надіслати, скільки треба, щоб добитися до Цюріха, а там деякий час відпочинку — і знову життя і боротьба.

НЕПРОХАНИЙ ГІСТЬ

Вечір, нудь. Осінь...

Смерк сидів у кутку й снував думки...

Осінь рання, тільки серпень відходить, а вечори, як у жовтні, холодні... Я не кохаю її. Вона ніби гарна й розумна, але ж ми такі різні: в її роду старовинні прамоти, а я тільки свого діда знаю...

Потім я чув, як до них (жінчиних батьків) хтось прийшов. Мені байдуже було хто, але коли дружина чомусь увійшла, я спитав:

— Хто там?

— Бабуня,— кинула вона й знов пішла.

Я зрадів: боявся, що нажене смерк. А він снував.

З хутора (під мостом) за сім верст притягла лантух із харчами. Як же! Більшовикам служити вони не будуть, а їсти треба. Однак хто ж їй допоміг на гору лантух вистежити? Це мій обов'язок.

Коли раптом дружина знов увійшла, якась чудна, збентежена.

— Ти знаєш? — людина від Йосипа! — сказала вона.

— Якого Йосипа? — питав я і враз пригадав: хтось схопив мене й поставив на рівні ноги.

— Не знаю, не провокатор часом? — тремтів голос дружини.— Але рука Йосипа.

Жадібно читав я на клаптику цигаркового папірця: «Доручаємо вам...»

О, доручення хоч куди: зібрати, розбити повстанців у районі Одеси, а як почнетесь в Румунії наступ...

— Ну що ти скажеш? — спитала вона, й чорні брови гадюками вигнулися над її сірими очима.

Я нічого не сказав, бо якраз думав: «Рівнесенько місяць тому назад говорив я Павлові: зі вступом до партії я зачекаю, бо я певний, що вони звернуться до мене...»

Жінчині очі пильно дивились на мене.

— Як він прийшов? — спитав я.

— З бабуною, з хутора. Вранці добивсь до хутора. Цілу ніч од Дністра йшов...

Я підійшов до вікна: над містом небо зробило сірий залізний дах. Подививсь на нього, ніби думав, потім сказав:

— Поклич його сюди...

Він увійшов, сірий у смерку, міцно стиснув мені руку, сів край столу, витяг з кишені очеретову дудочку, розламав її й дістав з неї кілька записок на малесеньких клаптиках цигаркового паперу.

— Якби мене піймали на кордоні, — казав він, — я б кинув цю дудочку, ніхто б і не помітив...

«Еге, такі вони дурні», — думав я, а він розповідав:

— Пан отаман наказав...

Ну, ясно: наступ буде через три тижні. За цей час треба зорганізувати Чорноморський район так, щоб по першому знаку можна було зірвати залізницю, зіпсувати телеграф, насипати піску в машини пароплавів, витягти магнето в автомобілів...

Тільки й всього! Зараз треба передати на той бік дислокацію військ.

План чудесний! Цікаво, скільки ж пан гонець привіз грошей на цю справу?

Хлопець засоромився: «П'ятдесят тисяч радянськими та сімсот романовських, рівно на пуд білого хліба».

Я заспокоїв хлопця тим, що ранок вечора мудріший...

Дививсь на пальці його ніг, що вилазили з подертих, заскорузлих чобіт, і аж закипало в мені: ну й щастить тій сигуранці на дешевих наймитів!

Я пригадав розмальованих, як повії, румунських офіцерчиків... Щоб оце паскудство мало за пуд білого хліба дислокацію військ, та ще й організацію на придачу!? Ніколи!..

Довго не спав я в цю ніч. Мене пекла образа... Так, так! Я все пригадав: і сірий зимовий день на Роздільній, гурток селян...

Десять тисяч війська, добре вбраного, зброєного, що рвалось до бою, і один тільки ешелон якихось кумедних чумазих чужинців спокійнісінько в'їздить на станцію, де штаб цього війська. Білий офіцерчик заклопотано бігає по колії і щось показує юрбі сорокатих генералів. Генерал Греков збирає свій штаб і каже: «Панове! Ви бачите: Роздільну взято».

І те, як у Кам'янці розгнівався кам'янецький польський староста та й посадив трьох міністрів «союзної держави» в кутузку. Правда, скоро випустив: бо мав розпочинатися наступ на Київ...

Та хіба тільки це?

Гнів мене пік так, що холодна осіння ніч стала задушною, як у липні...

Нижні дитячі уста мав гонець і дитячі довірливі очі, а я нітрішки не шкодував його. Нітрішки! Отак устав би, пішов і сам задушив би його...

НЕСПОДІВАНИЙ ВІЗИТ

Павло тільки що вмився: щоки його були як яблука після дощу, а очі — як два шматочки антрациту.

— Чому так рано?—привітно всміхались антрацитинки.

Я ще нічого не сказав, але вже весь загорівся, й він це відчув.

— Справа є,— кажу, сідаю проти нього й лукаво питаю: — Може, вгадаєте?

— Ні, не вгадаю,— каже Павло.

Звичайно, йому лінощі думати.

— Пам'ятаєте, місяць тому назад я вам казав, що я вже комуніст?

— Ну, то, може, в партію записались?..

— Еге ж, пальцем у небо!.. А скажіть правду: ви мені тоді вірили?

— Правду кажучи, не зовсім,— усміхнувся Павло.

— Так от вам! — не втерпів я.— В мене сидить людина від Пшоника, що привезла явки й план організації, й ми підем зараз у Чеку... Тепер вірите? — одним духом випалив я... Через чверть години ми вже були в чекальній комісії.

Чекали ми не більше п'яти хвилин. Коротко й твердо дзвякнув дзвінок, секретар легко перейшов паркет чекальні, зник за дверима, замаскованими книжками, через мить вернувся і запросив нас.

Дух мені перехопило, коли я переступив поріг заллятого сяйвом сонця кабінету.

«Скільки світла й радісної бадьорості в цьому страшному для міщанства місці»,— мимоволі подумав я й спинився очима на товаришеві, якому складав такий несподіваний візит.

— Прошу сідати,— сказав він просто й поважно.— В чому справа?

Я розповів коротко про вчорашній вечір.

Ні один м'яз не здригнувся на блідому, змученому обличчі, тільки невеличкі жваві очі дуже пильно дивились на мене.

— Ви бачите, як злочинно ставляться вони до людської долі,— казав я, трохи ніяковіючи під цим поглядом.— Уявім собі, що гінця з його дурною дудочкою схопили б на кордоні. Де ж тоді були всі ці, кому адресовано записки? Можливо, що й я з ними, хоч мого прізвища й не було, а тільки ім'я. Але, я гадаю, дошукалися б...

Він, співчуваючи, всміхнувся.

— Так от,— підбадьорився я,— про себе не кажу: самі бачите. Але й більша частина адресатів, ручаюсь, ніякого зв'язку з повстанком не мають. Просто Пшоник пам'ятав їх по сімнадцятому році та й написав, бо не мав кому писати...

— Ви певні в цьому? — поважно спитав товариш.

— Звичайно,— відповів я переконано.

— Добре, товаришу,— була відповідь,— ваша поміч, очевидно, буде корисною для нас.— Він подзвонив.— Покликати,— він назвав двох відповідальних робітників Чека.— Насамперед сюди ви більше ні ногою,— казав він мені,— навіть не підходьте близько...

В цю мить у кабінет не ввійшли, а буквально влетіли ті двоє, кого покликали.

Він зараз же звернувся до них:

— У товариша,— глянув він на мене,— гонець од Пшоника. Крапка. Він привіз явки і план організації. Крапка. Є явка до Заболотного. Крапка. Товариш,— підкреслив він «товариш»,— допоможе нам. Зараз же дати адресу, де б можна було як слід побалакати з ним...

Адресу мені дали, і я зібрався йти.

— Чекайте, а перепустка,— спинили мене.

Дали, сміючись, перепустку.

Міцно, по-товариському стиснули один одному руки...

Не встиг я одвернутись, щоб іти, як вони всі аж кинулися до Павла: що скаже відповідальний комуніст про цього несподіваного візитора?!

ХЛОПЧИК ТА ЗАЙЧИК

Ішов собі хлопчик до лісу, а назустріч йому зайчик стрибав з лісу. Хлопчик собі — топ, а зайчик собі — стриб, стриб... Та й зустрілися! Глянув хлопчик, бачить «звір лі-

совий!» Та як дремене додому! А зайчик, звичайно, злякався та й собі як дремене до лісу! Так і розбіглись вони...

Так от.

З насолодою витягнув одубілі руки й ноги. Ніч була ще глибока. Тільки станція блимала жовто, безсило. Ніби довшній вогонь коло ліжка безнадійно хворого.

Я озирнувся: де ж він? Ага, є!..

Увійшли в залу. На підлозі валялись сірі купи пасажирів. Повітря — хоч вигрібай лопатою.

— Їсти будете?

Не відмовився... Кругле, грубе обличчя. Якесь, ніби сірий камінь-дикун: невиразне, але характерне.

— Тільки, знаєте, з таким підливалом,— ткнув я пальцем в пусте повітря, ніби в глину.— Ходім надвір.

Пішли.

Містечко, звичайно, про ранок ще й не марило...

Ну, що він розвідав за ці три дні? Ого, щось надто багато... До світу часу досить: треба добре розпитати його, що воно таке.

Почав розповідати... Еге-ге! Який же з нього секретний співробітник, як він бреше товаришу?! Погана справа!.. Мені аж їсти захотілось. Правда, ми вже години з дві балакали.

Повів мене в якусь «свою» крамничку. «Свою»... Гм!

Їсти він уміє! Звідки в нього нова синя піджачна пара? Йому ж дали на дорогу тільки тридцять тисяч. Раніш він казав, що ці три дні йому коштували більше ста тисяч... Хіба він пив? Ні!..

«Я бекешу продав свою»,— каже. «За скільки!» — «Сто п'ятдесят тисяч...» — «Погано лічиш, хлопче!»

Заглянули на станцію. Ага, й він є! У цього теж місія: розповісти про мене в Балті. Сам він нічогісінько не підозрівав. О, коли б він знав про свою місію!

О! Кость!! Що? Що в Одесі на губнарадї був?

З Костем якісь товариші. Словом, на підводу компанія набралась. Пішли, найняли...

Їхати вже треба, а тут той, з місією, пішов по тютюн та й... Пішов! Чомусь надто охоче побіг мій брехунець його шукати. Той вже вернувся. Бачу брехунця, кричу, щоб ішов до воза. Коли він ніби не чує (ніяк не чує), вперто одводить од мене очі та йде кудись убік, бо ж йому туди треба!..

— Хіба не бачили, як кликав? — лютую.

— Ні,— каже якомсь сіро.

«Еге ж!» — думаю...

По дорозі привітався із кимсь. Ніби підморгнув... «Старі, мовляв, приятелі й знаєм, що робим!» Словом, ясно!

— Як снідали? — він говорив.

— Не можу витримати, коли в мене, хоч і вжарт, ціляться. Прямо вмираю на місці!

Еге ж! І на який біс у людей два слова: полохливість і підлість, коли це точнісінько те саме?!

— Словом, ясно!!

Коли (на гору) злізли з воза, я затримав Костя, щоб нікого близько не було, та й кажу:

— Я посланець губчека. Іду до Заболотного. В Балті я з тим хлопцем, — показав на брехунця, — прямо до тебе. Ти зараз же в Чеку, щоб у ту ж мить прибіг пред.

Кость страшенно схвилювався. Але ні мур-мур. Тільки брови насупив та перепитав, як робити, щоб не помилитись. І нічогісінько більше... О, цей Кость — поважний хлопець!

В Балті я, звичайно, насамперед добре нагодував Костя й свого брехунця (себе теж не забув). Після того Кость пішов.

Срий камінь-дикунець — нічогісінько! Наївся — веселий...

Не пройшло й п'яти хвилин, як дзін, дзін! І на порозі з'явилося під комунаркою гарне вусате обличчя, свіже й яскраве, але zarazом холодне, ніби намальоване...

От чучело: в повній уніформі! Я ж просив конспіративно.

Назвав себе, а я себе.

— Пробачте, — кажу, — мені треба тут одного перевірити. — Повертаюсь раптом до брехунця й, уявивши себе Шерлоком Холмсом, сиплю в нього, як із кулемета...

Ефект якраз такий, якого бажав: хлопець справді помирав із переляку. Але все ж його зблідлі губи белькотали не признання, а заперечення.

— У чім справа? — спокійно, але все-таки нетерпляче запитав пред. Я вислав брехунця в суміжну кімнату й оповів усе.

— Тільки самі підозріння, — зауважив він.

— Тільки, — охоче погодивсь я. — Але я не можу з ним працювати, коли я не вірю.

— Одішліть назад.

— А як підозріння мої мають прунт?

Він подумав мить:

— Нехай поки що побуде тут.

— Добре, — відповів я. — Мені що? Я попередив...—Стало враз нудно.

Пред розпитав мене про мій план. Я досить мляво розповів... Пішов, залишивши після себе нудь. Але піддатися їй я не міг: стільки діла! Насамперед де мешкати? Просто на заїзді й бридко, й завхудсектором не має такої платні, щоб за заїзд платити. У контрреволюціонерів вийде надто сміливо... Вирішив!

Кость обурився. Можна ж у нього! Нема де? Байдуже! Він може спати на підлозі... О, звичайно, на станції, на стелі, як муха — лапками догори. Нема чим укритись? Таж він дає свою шинель! Йому нічого не треба. Розумієте, в жовтні така спека, що тільки голим можна спати. Може, ще вікно одчинити, щоб дощик поливав?.. Насилу переконав його, що йому буде досить мого брехунця, б ж у його кімнатці трьом не те що спати, а сидіти тісно...

— Розумієш, ніяк не міг кращої кімнати знайти: всі занято.

Ну, звичайно! Хіба ж може бути добра кімната для Костя? Або добра шинель? Або шапка?..

— Все, розумієш, якось інші розібрали! На те ж він Кость, щоб йому нічого не лишилось. Такий собі Кость із сірими задуманими очима, — в дев'ятнадцять років редактор († добрий!) газети...

Прийняли мене там, куди я вирішив удатись, дуже добре. Раді були свіжій людині. Я теж радий був привітній, гарній кімнаті з роялем. Те, що кімната мала не господаря, а господиню, не тільки не вадило, а, навпаки, цілком відповідало моїм намірам.

Вечері прийшла якраз потрібна мені людина, і я так захопився, що й забув про брехунця. А коли вранці прийшов до Костя, то дізнався, що він утік.

...Хлопчик як дремене. А зайчик і собі як дремене... Так і розбіглися!

УПОВНОВАЖЕНИЙ ТЮТЮННИКА

Такий собі кріпкесенький, як бичок. Рішуче, але хвилюючись:

— Пана (називає мене) можна бачити?

— Можна, — кажу. А вже з годину на нього чекав.

— Ну, що ж, їдьмо! — каже не то весело не то насмішкувато.

— Їдьмо!

Поїхали.

Поки їхали містечком, а потім селом, я спокійно примічав дорогу: щоб потім дати нарис, бо ж не питаю, що за село, куди їдемо, до кого? Отак їдемо, та й годі! Все одно — хоч чорту на роги.

За селом повернули зі шляху в якийсь байрак... Ніколи б я не подумав, що під самою Балтою таке глухе місце! Ось, ось вийде на доріжку добрий парняга: «Стой!.. Ага, свої!..»

Та добре, як це «свої» буде привітне. А як вирішили нарешті заспокоїти мене? Щоб не дерся так гаряче в ліс!..

Не питати ж мені про це свого бичка. А сам він — ні мур-мур! Біс його знає з чого: чи з пошани до своєї місії, чи з того, що не варт балакати з людиною без п'яти хвилин на тім світі...

Коли це виїхали з байраку на горбок, і на обр'ю забовваніла водокачка залізничної станції, а я з полегшенням зітхнув — не так глухо! Ми запалили цигарки й перекинулись кількома словами про ліс, який от знищено.

Підїхали до якогось хутора. Він зайшов у хату, через хвилину вернувся і конфіденційно доклав:

— Зараз нема. Години через три буде.

Я не спитав, хто буде. Навіщо це мені знати? З мене було досить того, що Дмитро (його ім'я) враз перемінивсь. Ніби хлопець розміркував, що на три години такої поважності не вистачить, і став собі веселий та привітний.

— Тут близько змінимо коні та й поїдем на село, в гості, — сказав він. — Добре?

Я охоче згодився. Коні змінили на «совхозі», бо вони звідти й були. Цей «совхоз», як я враз помітив, тримав зв'язок більше з лісом, ніж із містом... Звідти, через лісок, приїхали в гарне село у глибокій долині.

Дмитро мене завіз до якихось типових сільських шляхтичів. Якись паничі й панночки... Я зімпровізував літературний — ну як сказати? — підвечірок, чи що? Бо вже було після півдня.

А як вернулись до хутора, вже темно було.

Е! Господар — теж шляхтич — провів нас у задню кімнатку. Нам назустріч підвівся з ліжка бородатий чолові'яга.

— Янковський, — назвав він себе, — уповноважений Тютюнника по залізниці... — Який саме учасок мав він під собою, я добре не розчув: у цю мить він так і впивсь у мене своїми ясними, блакитними очима й я звернув всю увагу на те, щоб так само твердо заглянути в саму глибочину його очей, і так дивився доти, доки він не опустив свої.

Тепер я міг його розглянути. Ніс він мав тонкий і рівний, високе чоло й золотаву бороду під рожевими гарними вустами. Взагалі все обличчя було розумне й гарне. Років йому було під тридцять. Одягнутий він був у якесь дрانتя...

— Обідравсь у поході,— всміхнувся він, помітивши, як я розглядаю його вбрання.

Розпитав мене, чому мені саме треба до Заболотного.

Я розповів свій план: у Московській дивізії, яка була розташована по губернії, є могутня повстанська організація. Ця організація, коли Пшоник і Тютюнник ударять звідти, підійме повстання; але, боячися, що населення їх, чужинців, не зрозуміє, вони хочуть, щоб Заболотний взяв на себе командування. Для цього отаман і його старшини повинні заздалегідь приїхати в Одесу й розташуватись по конспіративних помешканнях... Наприклад, на Моразлієвській вулиці добре помешкання! В дужках: усім контрреволюціонерам добре відоме.

Обговорили цей, треба сказати, нахабний план. Янковський ніби згодивсь. Потім він почав оповідати про стан партизанщини. Говорив досить довірливо, бо, виявилось, він чув моє ім'я ще за кордоном. Але самий стан він намалював так морочно, що я на всякий раз виразно зажуривсь і навіть спитав його «щиро»:

— Чи ж не кинути все та не їхати собі додому?

Коли він не згодивсь, сказавши: «Ідьте собі, а ми вже як-небудь самі»,— я, звичайно, засоромивсь свого зневір'я. Словом, розлучились ми досить привітно. Янковський обіцяв побалакати з отаманом про мій план...

— По вас приїдуть, коли треба буде,— сказав він.

Він глянув у віконце, в яке знадвору дивилась глупа ніч.

— Час мені вирушати,— сказав він...

Я провів його надвір.

— Хочете глянути на моїх козаків? — пропонував він.— Тут близько, з півтори гони...

Ще б пак, я не хотів! Але показати себе цікавим мені було не вигідно.

— Та вже якось у другий раз. Спати охота,— позіхнув я...

Ночував я на гостинному хуторі, вранці коней дав мені не менш гостинний «совхоз», і я у веселому товаристві двох лісових панночок тріумфально вернувся до Балти, де зараз же до Костя:

— Клич преда! Скажи: від Янковського приїхав.— Це ім'я в комісії було добре відоме.

І як це та сама річ, а раптом стає цілком іншою?!

От, скажім, дош: лляв він та й лляв. Такий нудний та гидотний! Балтяни, перелізши тин, відважно пірнали в широкі, як море, калюжі.

«Та що я маю тут жінкою й дітьми обзавестися?!» — подумав я з розпачем і, зчинивши цілу революцію серед балтських собак, по тинах та через тини добивсь-таки до Костевої кімнати в той момент справжнього гострого порятунку й від калюж, і від багато страшнішої за всі калюжі на світі перспективи сімейного життя.

Кость рішуче пірнув на вулицю (хіба ж він спиниться перед тим, щоб віддати своє життя за порятунок товариша?) й через пару годин якимось чудом притяг воза, запряженого парою волів. Певне, що Костеве завзяття тягнуло воза, а не воли, бо через балтське болото навіть цим дужим звірятам тягти воза не під силу.

Тільки я зібравсь спробувати силу свого завзяття, коли той, угорі, прямо сказився, проклятий: розв'язав усі свої лантухи та як сипне!..

«Чи ж не видно, що старий тримає зв'язок з повстанком?!» — подумав я, міркуючи, як би на нього парочку чекістів наслати. Воли тим часом так жалібно дивились на мене, що мені шкода стало топити неповинну худобу, і я лишивсь.

На другий день той, угорі, взявся лантухи насипати. Я зрадив тим більше, що господиня гарної кімнати з роялем дістала мені воза, запряженого кіньми.

«Еге,— подумав я,— видко й тебе, голубко, сімейна перспектива не приваблює, коли так охоче виряджаєш». Але жорстоко помилився: зараз же за Балтою стало очевидно, що або треба вертати, або загусле болото зассе навіки. Ясно, надія була на те, що я злякаюсь такої страшної смерті!

Еге ж! Якраз!.. Або пан, або пропав!

Після восьмої години завзятої борні за життя ми таки добились до гостинного «совхоза», проїхавши за цей час сім верстов. Тут посадили мене вже верхи, та й гайда далі. Той, угорі, вигадав собі, що повітря — вода, та й почав у цю воду пускати тонюсінкі сітки. Певне, з недоброю метою; бо, щоб їх не видно було, він зробив смерк.

Дві лісові панички зустріли мене дуже радо. Нагодували, примилували, спати поклали по-хазяйському, щоб м'якенько, та чистенько, та тепленько. «Е, та тут можна й

півроку чекати на побачення з отаманом»,— сказав я тихенько до лампади в кутку, пестуючись у ліжку, коли вже всі принишкнули, ніби поснули. «Авжеж!»— відповіла вона так, що я тільки чув. О, вона знала, чому так казала, бо якраз під нею спали вкупі: одна привітна, світлоока, повненька, як пампушка, славна собі дівчина; а друга... Е, ні, про цю парюю слів не скажеш!..

На ранок старий знов розв'язав свої лантухи. На цей раз він зробив добрий запас отого прозорого зерна, бо сипав день, сипав другий, а на третій... Отут і сталась ота дивна зміна, про яку я згадав спочатку! Дощ... Ну, та хіба можна було собі уявити, що це така краса?! Велетенська арфа: агатове підніжжя й дуга зі шляхетної платини, а між ними напнуто силу струн прозорого срібла. Незримі пальці невпинно грають тиху, ніжну казку капель... О, без кінця б її слухав!..

Ще б пак! Уранці в хаті тростиночка без вітру гнеться. Ви б сказали: дівчина хату підмітає, та й годі. Нічого ви не розумієте! Ну, хіба ж ото ніжки, а не стеблинки— ніжні, стрункі стеблинки?.. Вдень собі, як котятко, бавилось. То ж справжнє, любе котятко. А вночі... І де та олія на лампаду запропастилась?! Ніяк її тростиночка не могла знайти! Аж зажурилась... Ви повірите?..

Самий неприємний час дня був вечір. Тоді приходило два товариші з полка, розташованого в селі. Бачити їх мені було, звичайно, приємно. Але біда, що один з них вирішив агітувати панночок за Радянську владу. Така агітація мені була не вигідна... Ой діставалося ж од мене бідному хлопцеві. Кінчилися ті дискусії трохи несподівано для мене: раптом з'являється червоноармієць і кличе мене до штабу полка. Пішов. «До штабу не до штабу, а до канцелярії»,— пояснив мій проводжатий.

Приходжу: порожня хата, а в ній величаво, як півень на сідалі, мій агітатор.

— Добридень,— кажу, а він так тільки головою дригнув.

— Пробачте, громадянине, нам треба перевірити ваші документи,— не каже, а урочисто вимовляє. Як треба, то треба: даю. Переглянув пильно. Все гаразд: завхудсектором, їде по губернії для ознайомлення із працею на місцях. Однак він досить твердо:

— Документи ви лишіть: ми їх перевіримо,— каже,— а нам ви дасте підписку, що на протязі тижня нікуди не виїдете.

Маєш! А як Янковський через годину прийде або пришло, щоб я до Заболотного їхав?! Тоді я:

— Попросіть, щоб усі вийшли.

В хаті було кілька червоноармійців. Хіба лісові панночки не оповіли мені, хто він? Провінціальна конспірація!..

— Розумієте,— кажу через чверть години, щасливо вернувшись у лісове кублечко,— наш агітатор! Допік я його, видно. Документи питаю.

Панночки тривожи:

— Ну?

— Ну то що — завхудсектором. Відповідальний робітник!..

Панночки весело засміялись.

— А знаєте,— казав я далі,— ваші підозріння справедливі: він таки чекіст. Коли я його припер до стінки, яке, мовляв, право маєте перевіряти документи, він і каже: «Я співробітник Чека...»

А сам думав: «Взавтра в Балті скажу, щоб цю розтяпу хоч чорту на роги забрали».

Вечері я попросив собі на ранок коня.

— Треба зі своїми зв'язатись. Може, новини є,— сказав я цілком правдиву причину, бо дійсно вже з тиждень не мав із Чекою жодного зв'язку.

«Може, так станеться, що й не повернуся»,— глянув я на лісову квітку. Яке враження це зробило на неї, я дізнався тоді, коли всі поклались у темряві спати, бо ж олія до лампади знов запропастилась. Скрізь шукала її лісова квітка й ніяк, ну ніяк не могла знайти! Певне, хтось украв...

Арфа зі струнами прозорого срібла не грала вже, бо надворі мороз будував вежу з синього кришталю й на мурах її розвішував золоті ліхтарики. Це теж гарно, коли дивитися з темної хати крізь мережане віконечко, притиснувши до себе теплесеньку лісову квітку...

ТЕ, ЩО МАЛО СУМНІ НАСЛІДКИ

Нарешті мені, мені шкода її стало. Не лісової квітки, ні!

Я про ту господиню кімнати з роялем... Як-не-як людина своя. Без лапок, таки справді своя. А вона не могла врешті не помітити дивовижну зацікавленість завхудсектора лісом. Ніби там зосередилась уся художня праця губернії. Правда, художності тієї «праці» ніхто не міг запе-

речити, але всім було відомо, що такою художністю цікавиться Чека, а не політосвіта...

Я теж врешті не міг помітити у неї тяжкої боротьби почуття з обов'язком. Як два залізні гаки, вчепилися вони в її серце та й тягли: почуття до мене, а обов'язок у Чеку... Ось, ось розірветься бідне жіноче серце!.. Шкода мені його стало, і я зробив дурницю.

— Тільки вашій приятельці ні мур-мур! — сказав їй і додав: — Правду кажучи, не розумію, як може відповідальна партійна працівниця приятелювати з петлюрівкою?

— Ні, вона цілком лояльна культурна сила, — була переконана відповідь.

— Розкажіть ви своєму діду лисому! — не втерпів я, ніби мав цілком певні відомості, що дід її з лисиною. Ще б пак, лояльна! «Коли б не ця лояльна культурна сила, не бачити б мені Янковського, як своєї потилиці...» Це я тільки подумав, а не сказав, бо й без того вже наговорив їй більше, ніж треба було.

Правда, все якось так склалось, що, можливо, інакше я й не міг зробити: мусив був їй про себе хоч частину правди розповісти. Все одно, певне, обов'язок перемиг би, й їй сказали б інші. Крім того, я не міг обійтись без деяких послуг з її боку. Все робити самому було надто тяжко. Все-таки це, певне, в перший раз було в комісії так, щоб таку тяжку розробку вела одна людина цілком самотійно...

Так чи інакше, але, посіявши цю дурницю (дурниця — збіжжя таке) ще перед тим дощем, тепер, сидючи в її кабінеті (на службу до неї зайшов), я мусив був признатись, що ґрунт обрав добрий: зеленіло вже рясно.

— Що нового? — питаю.

— Підозрівають вас дуже, — каже так собі, ніби між іншим.

— Хто? — трепихнувсь я.

— Та... — Вона назвала свою приятельку. — Ви їй часом нічого не сказали? — додала вона.

Я тільки пильно подививсь на неї. Вона хотіла глянути мені в очі, але так і з'їхала вбік.

«Роман романом, а, чекай-но, ти в мене запищиш, інтелігентська ганчірка», — подумав я люто, твердо вирішивши свою погрозу здійснити: це ж так цікаво почути, як ганчірка пищить...

Головне, як сміла вона бути ганчіркою, коли це моя привілея?!

Звичайно, з нею про це не варт було балакати. Я пішов до Кості писати доклад, бо ж лісова казка казкою, а тим часом я дізнався багато цікавого.

Тільки я встиг дописати останню (кільканадцятую) сторінку, як увійшов Кость:

— Там твій бандит, — буркнув він сердито.

Ще б пак! Як-не-як, а помешкання редактора комуністичної газети й на тобі — бандитська явка.

— Костику, скажи, щоб він почекав хвилинку у крамниці, — ніжно попросив я (Кость мешкав у крамаря).

— Добре, — сказав він, ніби — грр!..

Я скорше взяв маленький клаптик паперу й дрібнесенько написав самому собі: «Поспішайте. Виступ наближається. Про день сповістимо. Як не встигнете сюди, зв'яжіться з нашими частинами на місцях. Людей дамо». Написавши, звинув дудочкою й сунув у мундштук цигарки. Вклавши цигарку в портсигар «догори ногами», щоб одрізнити, вийшов до Дмитра.

— Сердитий ваш цей Кость, — сказав він, посміхаючись.

— Нічого. Він так, щоб не бачили, який він добрий, — обізвався я щирою правдою... Через півгодини ми вже гарцювали на кониках по дорозі до лісового «совхозу».

Не встигла тростиночка нарадітися, що я таки вернувся, як ми всі зі здивуванням почули моє прізвище, голосно вимовлене в телефон в суміжній кімнаті, де мешкав ад'ютант полка, що не повинний був ніде про мене чути! Панночки вже почали тремтіти, коли раптом він, постукавши до нас, запитав про мене й сказав, що командир полка дуже просить мене до себе.

— Завтра ми вечірку робимо. А ми чули, що ви з худсектора. Може, допоможете? — пояснив він...

«Еге, щось цікаве», — враз здогадався я, говорячи.

— Коли ж іти? Зараз?

— Чому йти? Подадуть тачанку, поїдемо, — відповів галантно ад'ютант.

«Якась нова комбінація», — думав я через десять хвилин, з приємним хвилюванням сидячи у тачанці, яка дерлася крізь таку густу темряву, що я двічі добре сіпнув себе за ніс: чи не заплющив часом очі у сні? Носа трохи не одірвав, а ясніш не стало...

У великій хаті їх було декілька. Я привітався зі всіма, називаючи себе завхудсектором...

Поки ад'ютант сидів, щось м'ямлили дійсно про вечірку. Але тільки він вийшов, всі аж кинулись до мене.

— Не помітили там нічого? — було перше питання.

— Нічого. Придумано добре, — весело відповів я, оглядаючи запитливо товариство. — Зампред бучки, — відповів на мій погляд один з них, гарний хлопець великоруського типу, — це комполк, а це начрозвідки. Всі свої...

— Я боявсь, що ви враз пізнаєте мене й гукнете мое ім'я, — говорив тим часом теж із політосвіти. — Тому й сховався у куток... Ну гайда, почнем нараду. Вам, певне, треба якнайскорше вернутись?

— Звичайно...

Це був якраз день наскоку Пшоника на Тирасполь. Наскок ще не було ліквідовано й настрої був досить збен-тежений. «Тут тхне загальним повстанням», — робив паніку губчекіст. Я заспокоїв, що до цього далеко, а втім, пропонував їм такий план: назвавши комполка «своею» людиною, повести банду на з'єднання з ніби повстанським полком, знищити її.

— Не повірять, — зауважив комполк, — ми ж не раз би-лися...

— Ну, в такий момент і неймовірному вірять, — сказав я, маючи на думці виступ Пшоника. — Крім того, в лісі про вас особисто чомусь дуже доброї думки. Кажуть: «Комполк «свій», — зробив я бідолашному командирі при-ємність.

Він тільки ніяково засміявся. Чекісти перегляну-лись...

Довго радились, але вирішили поки нічого не робити: вранці буде ясніше. А на ранок прийшла вістка про кі-нець пшониківської авантюри. І вранці було так: радились, як їм провести арешти так, щоб часом не впало підозрін-ня на мене...

— А комполку все-таки не вадить у кублечко залі-ти, — сказав я своє, — може, мені доведеться тримати через нього зв'язок... Це ж ясно: в Балту з банди незручно явля-тись, а сюди саме враз. Там цікаві панночки: можна за-лицятись.

Всі засміялись і весело перекинулись кількома жарта-ми з тих, якими так охоче, з таким смаком чоловіки паску-дять найкраще й найглибше таїнство природи, ніби розум людський їм тільки для паскудства та підлості дано.

ГРІЗНЕ ЗАСТЕРЕЖЕННЯ

Ох, як я ненавидів її!..

— Дивна річ...— Так натиснула на «дивна», що це гнучке слово трохи не тріснуло.— Дивна річ, в паросі для Чека взято якраз таку саму кількість і такі самі документи, як ви привезли лісовикам...

— Я їх уже знищив: знаю вже про це,— казав я тим часом, виразно чуючи, як документи в моєму портфелі пищали: «Це брехня!»

«Я вас!..»— зиркнув я люто на портфель...

— Крім того, ви казали одній особі...— І вона назвала інтелігентську ганчірку,— що на друге грудня було знищено бандитизм.

— Чому ж саме на друге? — щиро зацікавився я.

— Не знаю,— трохи збилась вона, відчувши безглуздя такої заяви.— А ви часом не мали побачення з предчека? — знов намацала ґрунт.

— Ніколи! — переконано, а сам: «І треба ж було йому, чучелу, завжди в формі приходити. А як помітили?»

Тим часом два жіночих ока так дивились на мене, що я цілком виразно бачив, як під ними хутко, хутко трясеться гадюче жало.

А Дмитро обернувся у вареного рака: він уже так повірив мені, що йому було страшенно ніяково за мене. Мені теж було ніяково. Страшенно! Ще б пак, чесну людину підозрівати в такому... Просто не знаєш, що його робити. Навіть не ображаєшся: таке неймовірне підозріння!

Нарешті й гадюці стало ніяково. Вона скинула з себе гидотну шкірку, й з-під неї показала гарненька вчителька з цікавими очима, які весело заіскрилися, коли вуста (зовсім не гадючі) казали:

— Й наплетуть же таке!..

Дмитрові раптом обридло бути вареним раком, і він обернувся собі в місяць ясний, так і засяло навкруги.

— Ви ж, певне, голодні, а в мене обід готовий,— пригадали карі очі, й через десять хвилин я старанно заливав смачним борщем ту порожнечу в душі, яка сталася від випущеної ніяковості. Скільки ж я її з себе випустив!..

Дмитро після обіду пішов: йому треба було ще розпитати про Янковського перед тим, як вертати до «совхоза», де він служив (ой і цікава ж несподіванка там на нього чекала!). А я, не гаючи часу, взявся до праці. Насамперед узяв, роздер на дрібненькі шматочки й по вітру пустив отой дурний план із поїздкою отамана до Одеси.

Вже пізно. А нехай їм біс! Як хочуть повстати, то нехай самі повстають. Ручаюсь, що у них нічого не вийде. А потім, хто його знає: чи не провокація часом? У мене навіть є підозріння, що цей самий Петровський, ад'ютант штабу дивізії й голова їхнього повстанкому, просто-напросто чекіст. Та я певний цього, ця історія з документами... Але так вони й бачили мене. Не сьогодні-завтра я в лісі. Нехай тоді шукають вітра в полі!.. Та й хіба їм зараз те в голові? Що?! Ліквідовано виступ Пшоника? Знаємо ми ці звіті!.. Дайте тільки до Заболотного добратись. Ми з ним ураз тут загальне повстання підіймемо.

— Знаєте? — завзято метнуласть тонка ручка. — І я вмю добре стріляти! Йї на коні їжджу не гірше хлопця...

Все було б добре, коли б якийсь біс не приніс із «совхоза» когось із вісткою, що там усіх арештовано. Рівне-сенько через годину після того, як я й Дмитро виїхали з села... Що таке?! А Дмитро поїхав на «совхоз»... Ну, він не такий хлопець, щоб датись у руки. Певне, попередять його...

— Як ви гадаєте? — збентежено питала вона мене, ось-ось знову натягне гадючу шкірку...

Опівночі прийшов Дмитро. Я вже лежав у ліжку.

— Коня пустив у поле, а сам... — оповідав він.

— Перепелицею в бур'яни? — докінчив я.

— Та ні, — боронивсь він, — сам пішов пішки додому.

— Еге ж, коли вже смеркалося, — сміявся я.

Дмитро й собі посміхнувся, але раптом став поважним та мовчазним і аж почервонів, витискуючи з себе:

— А може, це по ваших слідах, — назвав він мене по імені й по батькові.

— Можливо, — відповів я поважно, — хоч я дуже обережний...

Звичайно, я тільки так міг зрозуміти його запитання.

ЗВІРУ В ПАШУ

Він дуже хвилювався. Написав одну записку, зім'яв та в кишеню. Другу — так само!..

— Я сам піду! — рішуче заявив він невідомо кому: чи мені, чи бородатому дядькові. — Ходімте, — різко кинув він мені й так побіг надвір, що я ледве встиг стиснути тоненьку руку, яка добре стріляла й правила конем.

«Чим це розхвилювала його так записка Янковського?» — думав я, вивертаючи собі ноги на замерзлих груд-

ках. Питьма була така густа, що ніби це Люцифер роззявив пащу й ми в неї лізли, спотикаючись на з'їдених зубах... Чи ж мало він прішників попоїв? А тут ще схвильований Дмитро біг, як бегемот. Дядько в постолах собі не йшов, а пурхав поруч з ним. Тільки я в своєму тяжкому кожусі стрибав за ними, не то жаба, не то старий цап.

Пробігли по якихось темних вуличках, перейшли річку по слизькій колоді й вийшли за село.

«Еге-ге,— озирнувшись, невесело подумав я,— а місце якраз таке, щоб пристукнути чекіста, якому дуже в ліс заманулося...»

Дмитро й дядько тим часом хутко дерлись кудись угору. Ледве я встигав за ними. Аж упрів, і кожух було важко тягти, а головне, я майже відгадав записку Янковського.

«Присилай свого гінця: ніч темна, місце глухе. Ніхто не побачить і не почує». Така догадка хоч кого зогріє.

Вийшовши в чисте поле, ми звернули ліворуч і почали спускатися з крутої гори. Врешті трохи не скотились, хапаючись за кущі, на чийсь гарман...

«Конверт!»— блимнуло в моїй голові: я вже знав цей далекий куток села в глибочезному яру, улюблений прилуток бандитів.

Три здоровенних пси, учувши нас, кинулися з твердим наміром з'їсти нас із кісточками.

«Ш-ша!»— шипів на них господар, стурбований не стільки нашою долею, скільки галасом, який пси зчинили, сповіщаючи сусідів про пізніх гостей...

— Скорше заходьте,— шепотів він нам, одчиняючи двері хати.

Та ми й самі поспішали, бо гарчало вже коло самих литок.

В накурений хаті тьмяно блимала лампочка. Три голови, як по команді, підвелися з запічка, розглядаючи нас. Одну золотаву, синьооку голову я пізнав, а другі були незнайомі. Одна з цих двох була людська, а друга більш на бугая здавала. В цьому я переконався ще більше, коли вона наблизилась до мене й ревнула:

— Пароль знаєте?

— Та знаю,— відповів я, виразно чуючи, що мої коліна затрусило: стільки лютості й сили було в сірих очах, які впилися в мене,— але цей пароль застарий...

— А новий знаєте? — гукнув він.

— Та це ж пан...— Назвав Янковський мое прізвисько.

— А! — раптом змінився бугай на доброго українського волика.— Сотник Фотій,— ткнув він мені здоровенну лапу.
— Старшина зв'язку при штабі,— заявив мені посідач другої незнаної голови.

«Та й миршавий же ти, старшина»,— подумав я, оглядаючи його.

Але мені було не до цього,— я вже почув себе, як корабель, якого бурєю прибило в затишний порт, і, не гаючи часу, брався до діла: витяг урочисто портсигар, розшукав цигарку, що була догори ногами, розламав, витяг записку й голосно прочитав її. Це зробило певне враження. Після цього сповістив про наступ Пшоника, не сказавши про його ліквідацію. Це вразило ще більше...

— Часу не можна гаяти ні хвилини! — рішуче закінчив я.— Я мушу у цю ж ніч побачитись із отаманом...

— Добре,— твердо сказав Фотій.— Я вас можу провести до нього. Але можливо, що нам доведеться цю ніч пройти пішки сорок п'ять верстов. Ви згоджуєтесь на це?

— Ще б пак! Хоч і сто,— відповів я рішуче.

Фотію це сподобалось. Він жваво одяг шинель і комунарку.

— Гевер мій! — скомандував він старшині зв'язку.

Той подав йому карабін.

— Ви зброю маєте? — звернувся він до мене.

— Ні.

Янковський дав мені свій наган-самозвод.

З насолодою причепив я його собі до паска. «Тепер як що, то принаймні дорого віддам свою голову...»

Через хвилину ми вже дерлися, хапаючися за куші, на темну гору. З поля знов повернули в село. Очевидячки, важно було, щоб не знали, з якого кутка села йдуть, а йти через село — байдуже! Дійсно:

— Стой! Хто йдєот? — гукнув хтось із темряви.

— А ти хто? — спинив Фотій свою монументальну по-стать.

З темряви боязко підсунувсь селянин.

— Обходной,— була відповідь.

— Как твоя фамилия? — grimнув Фотій.

Той назвав...

— Ну, то мовчи! А то знаєш? — виразно й з натиском сказав йому Фотій і догнав мене.

Я пройшов наперед, якимось самі ноги перенесли. Але, звичайно, я не подумав, що то спинив нас патруль і зараз почнеться стрілянина. Зовсім ні... Просто не хотів, щоб, скажім, селянин мене бачив!..

Йшли ми дуже хутко. З моєї сорочки, якби її викрутити, певне, аж поллялося б. Проклятий кожух на кенгуровому хутрі, який мав гріти мене в лісі, надто щиро взявся до виконання своїх обов'язків, ніби не бачив, що до лісу ще далеко...

«Ох коли б крок зменшити»,— думав я з тугою, але ні слова!.. Я ж чудесно розумів, що Фотій навмисне так жене: мою терплячість випробує.

Пройшли верстов п'ять полем і пірнули в темні лози. Фотій упевнено марширував, видно, добре знайомими стежками. Вийшли на чийсь город. На горбочку хата залицялась до місяця, який сидів на вербі, міркуючи, як видертися на той дах синій, золотими цвяхами цвяхований. Фотій обережно, як кицька до горобця, підліз до темного віконечка й тихесенько подзьоркав у шибку...

— Я! Фотій! — пошепки казав він комусь у хаті.— Семен є?

Очевидно, ні. Фотій одійшов од вікна, гукнув мене, й ми вийшли на вузесеньку вуличку. Питали ще в двох-трьох хатах — не було...

Вийшли на широку вулицю, яку я впізнав: я вже давно намацав приблизно район перебування отамана й задалегідь ознайомився з географією місцевості... Раптом Фотій прислухався: десь близько рипіли вози. Ми зайшли в чийсь двір і присіли під тином. Але даремно: дядьки їхали...

Обійшли більше десятка хат, коли нарешті в одній сказали, що отаман виїхав напередодні.

— Два хлопці лишились, і коні є,— казав Фотій.— Але зараз пізно й не встигнемо їх знайти та вирядитись у до-рогу...

Я спробував сперечатись, але дійсно, до світу не можна було заїхати сорок верстов до якогось місця, де мав бути отаман.

— Переночуємо тут в одній хаті, а завтра я розшукаю хлопців,— пропонував Фотій...

Постукалися до одної хатинки, де, як видно, Фотія добре знали, поклалися на діл спати на соломі, а під ранок Фотій кудись помандрував, сказавши мені, щоб я на день ішов до вчителів, увечері по мене прийдуть.

Через годинку я теж зібрався у путь і, подякувавши господарів хати, сиріт-хлопчат, за гостинність, пішов собі до школи.

На вулиці всі хатки було вимазано з одного боку в рожеве, а сонечко сиділо собі за коробком і ні мур-мур! —

ніби й не його це робота. Самітний журавель коло криниці голосно репетував, що його кароока молодиця так рано розбудила. Я заступився за журавля. Молодиця вищирила зуби, але не вкусила...

— Завхудсектором, — казав я через півгодини вчителю, безвусому хлопцю з очима, в яких хоч шахти пороби, а до розуму не докопаєшся. Переконавшись, що це слово для нього порожній звук, я з'ясував йому:— Я від Дмитра, маю побачитися з отаманом, і по мене ввечері прийдуть...

— Ага! — вимовив він так, ніби все це вкупі й означало завхудсектор.— Розумію. Прошу, ви можете перебути хоч і в моїй кімнаті.

Я згодився із тим, що це зручніше, ніж, наприклад, на даху школи, й, напившись гостинно запропонованого мені чаю, зараз же заліз спати, бо не виспався за попередню ніч і мав не спати другу...

Ввечері прийшов дядько з чорною бородою. Пошушукався з учителем і звернувся до мене:

— Ходіте, пане. Хлопці вже чекають...

Дійсно, чекали. В темряві, щоб хто на світло не надійшов. Тільки на мить засвітили сірника: сметану мені господиня наливала в мисочку — перекусити на дорогу. І з п'ятьма виринули коло столу два гарних, справді козацьких обличчя.

«Не хлопці, а орли, — подумав я, глянувши на них, — з такими хоч на край світу...»

Фотій теж був у хаті.

Стали виряджатися у путь. Справа не проста, бо трое коней (їхав тільки один із хлопців, а другий лишався для зв'язку) було сховано у різних хазяїв, а сідла й збруя — знов у інших. Поза тим усім треба було так іти, а особливо так підходити до «своїх» хат, щоб сусіди не помітили...

Перелізши декілька тинів, ми з Фотієм підійшли крадькома до чиеїсь стайні.

— Є! — прошепотів Фотій, послуховавши коло муру.

В ту ж мить зі стайні вийшов дядько й привітався з нами. На нас уже чекав один із хлопців зі своїм конем.

Сідали в стайні, в темряві.

— Оце вам буде, — вивів Фотій гарного сірого коника. — Чекайте на мене коло хреста, — сказав він Юхиму — хлопцю, який мав їхати з нами. — Ну, з богом!..

Коник мій весело затрусив вуличкою вгору, й через п'ять хвилин ми виїхали за село.

Переїхали горбок, спустилися у яр. Щось довге й сіре виринуло з п'ятьми, підійшло до нас і стало: хрест...

«Фрр!» — сказав коник, покосив чорним оком і наставив назад вушки. В ту ж мить земля задудніла — й з п'ятьми вплив на коні Фотій.

— Гайда через ліс, — сказав він і, переїхавши ще горбок, ми пірнули в чорну вовну під дубками.

— Бережіться гілки, — попередив мене із запізненням Юхим, бо якраз у цю мить хтось у темряві розмахнувся й хляснув мене в чоло, аж блиснуло...

Іхали без дороги. Іноді злазили з коней, бо гора була дуже крутою. Тоді під ногами м'яко шаруділо листя, шепочучи про те, що от мороз уже, а снігу нема — зимно!..

Виїхали з лісу, бачимо, щось на горбі прикурнуло. Велике!.. Ніби спить, а само за нами стежить!..

— Спитаємо лісника, — сказав Юхим і пішов до того, на горбку. А ми стали поїти коні коло криниці. Фотій лив воду в крижаний жолоб, бентежачи тишу обуреним скигленням журавля.

— Не знає, — прийшов Юхим. — Певне, поїхав у... — Фотій назвав якесь село.

Я не розібрав, бо якраз гнуздав холодну мокру мордочку мого коника. Він признав залізо й весело побіг, тільки нога дістала стремено.

Поїхали полем. «Ага, ось ви де!» — визирнув місяць із-поза лісу й зараз же вкрив шлях перед нами срібним серпанком. Він давно це хотів зробити, та не знав, де ми...

Іхали довго то дорогою, то просто по замерзлій ріллі або лісом. Часто йшли пішки: все могло трапитись, і коні мали бути свіжі.

— Приїхали, — сказав Фотій.

Ми стояли на високій горі. Глибоко в долині ледве-ледве бовваніло село. Пішли під гору, ведучи коней на повіді й пильно придивляючись у білясту далеч, готові кожну мить стрибнути на сідла — й гай вітром. Часто спіялись і слухали. Біляста ніч теж слухала. Ми не чули нічого, вона — наш стриманий подих.

Нарешті підсунулись тихенькі хатки. Фотій підійшов до одної, другої, третьої. Вернувся:

— Лиха година! Певне, не те село...

— Ідьмо до вдови, — пропонував Юхим.

— Згода, — підхопив Фотій...

Поїхали сонним селом. На обрїю — на сході — в тумані ясно горів ліхтар, розливаючи навколо себе рожеве світло.

— Зоря,— сказав Юхим. І в досвітній тиші заскрипів журавель.

— Скоріше заїжджайте,— шепотїла вона,— бо ж ранок!..

Розсїдлували в стайні коней, а вона, легенька, як сарна, стояла коло коней і сріблясто цокотїла:

— Чую, дзьоркає у вікно. «Хто такий?» — думаю. Глянула: козарлюги!..— Й вона до чогось зраділо засміялась.— Гайда в хату, в мене вже сніданок готовий. Ніби знала, що приїдете,— приспїшала вона.

— Спочатку коням дамо поснідати,— солїдно з пїтьми прогудїв Фотїй.

— Зараз! — обїзвалась «сарна» й через хвилину вже тягла мішок із вївсом.

— Та давайте мені, він тяжкий,— не втерпїв я та й забув, якою рукою брати — правою чи лївою.

Темні очі лукаво зиркнули:

— Ну чого ж стали? Не знаєте, як приступити?

— До кого це? — обїзався Фотїй.

— До мішка,— засміялась вона.

Коні смачно хрумтїли вївсом, а ми вмивались у великій чистенькій хаті. В кутку весело опївала пїчка, а на стїнці танцювали золотаво-червоні чортики...

Після сніданку полягали спати. Я був дуже стомлений, але довго не міг заснути. Ну, як його заснеш, коли по хаті ото крутиться? Ач, як сміються очі! Й зовсім ні,— і не думаю дивитись! Мене надзвичайно цікавлять оті візерунки по стїнах... Тїльки!

Ввечері прийшли хлопці. Село це було, так би мовити, столицею лісовиків: вони тут вільно ходили вдень. Зустріли на вулиці вдову, дізнались про Юхима й Фотїя й прийшли навідати, про новини розпитати. Були озброєні тїльки наганями, без рушниць: у відпустці, відпочивали... Де отаман, вони не знали. Але чекали на нього з дня на день. Порадившись, вирїшили далі не рушати, а зачекати тут день-два.

Я охоче згодивсь, але жорстоко розчарувався: лишатись у вдови далі було б необережно, бо вже знали, що в неї лісовики бувають. Довелося переночувати в якогось багатенького дїдуся, клянучи на чім світ конспїрацію. А вдень пішли по хатах. Там поснідали, там обїдали, там чарочку перехопили... Рїшуче лісовикам тут було вільне життя.

Ввечері знов зішлись у вдови. За день я собі здорово натер ногу й тепер ну ніяк не міг іти далі...

— То лишайтесь тут, як не боїтесь,— співчутливо пропонував Фотій.

— Та воно трохи небезпечно, але доведеться,— сумно зітхнув я.

Фотій переглянувся лукаво з Юхимом...

«Переглядайтеся хоч до ранку,— подумав я, лежачи на тепленькому припічку,— така тобі постіль, що й не придумаєш кращої. Головне, можна собі задумливо дивитись, як коло пічки на долівці й на стінці танцюють червоні чортики. Це ж так цікаво! Безумовно, цікавіше, ніж оті темні очі, що так лукаво й задикувато поглядають, ну, звичайно, в піч: диви, ще молоко збіжить...»

Фотій з Юхимом пішли собі шукати безпечної ночівлі. Я провів їх до тину. Не дійшов до хати, як на вулиці прозвеніло:

— Стій! Хто йде?..

Я завмер, ловлячи вухом далекий гомін...

— Вбирайтесь, козацтво приїхало! — весело гукнув з вулиці Фотій.

Враз забув я про натерту ногу! Як вітер, влетів у хату, одяг кожуха й вибіг до Фотія...

— Ходім! Отаман позаду лишився,— казав він...

— Стій! Хто? — спинив нас через кілька хат кіннотник.

— Свої! — відповів Фотій, вітаючися з ним. — Де Семен?

— А ондечки!..

По вулиці наближалась кавалькада й серед неї — на здоровенному коні, в чорній цератовій киреї від дощу, як із чорного мармуру висічена, — монументальна постать отамана.

НАРАДА Й «РЕЙД»

Скинув кирею, кожух на кенгуровім хутрі, як мій, і лишився в чорному френчі здоровий парубок, трохи надто важкий — пудів із шість; невеличкі чорні жваві очі під оксамитовими бровами, рівний, але товстий і короткий ніс, товсті ж синюваті губи й тяжкі, якісь кабанячі щелепи...

Все-таки обличчя можна було назвати гарним тою нескладною, грубою красою, яка мала бути до вподоби сіль-

ським дівчатам, молодицям та попівнам, над серцями яких він мав такі ж численні перемоги, як і в боях. Вуса й борода майже не росли. Напущений аж на брови чорний блискучий чуб навмісно ховав низьке звіряче чоло. Коли отаман підняв на мить гребінкою волосся, поправляючи зачіску, я аж одвернувся: така гидотна образина дикого кабана на мене глянула... Взагалі, щоб не ображати своє почуття краси, я старався дивитись на його очі, справді гарні: життя аж іскрилося в них...

— А ми воювали,— казав він мені, поблискуючи ними, вислухавши моє оповідання про те, з якими труднощами я розшукав його.

— Шарпонули вас трохи? — фамільярно запитав я, вже знаючи, що напередодні банда попала в добру перепалку, загубивши кулеметника з кулеметом.

— Наші втрати незначні. Ворог більше загубив,— відповів отаман тоном полководця, який дає інтерв'ю журналістові.— Як зглянутись на втрати, то ми скорше виграли, ніж прогнали...

По похмурих обличчях декількох козаків, які були в хаті, я бачив, що вони іншої думки про подію... Декотрі спробували висловити це дотепним жартом.

Тоді отаман ураз згадав, що час починати нараду.

— Лишаються в хаті тільки старшини й представники козацтва,— твердо сказав він.

Декілька чоловік вийшло. Один із перев'язаною головою та свіжими плямами крові на пов'язці лишився, спершись задумливо на шаблю...

— Ти ж, Кириле, не член ради,— звернувся до нього отаман.

Той у відповідь тільки чудно глянув на нього розумними світлими очима.

— Ну, та цей може лишитись,— раптом заспішив отаман.

— Починаймо, панове!..

Перше слово дали мені для доповіді про політичне становище. Задача моя була не з легких. Те, що проклало мені шлях у ліс — вістка про виступ Пшоника,— тепер могло й справді вчинити, ну, як не загальне повстання, то значний заколот. Треба було говорити так, щоб лишилося враження небезпеки сепаратних необдуманих виступів. Одночасно не можна було позбавляти банду всіх надій. Це було теж невідгідно.

Після мене взяв слово курінний, молодий хлопець із блідим нервовим обличчям. Я вже думав, що все пропало!..

Він казав, і я чув, як гудуть на сполох дзвони, а звідусіль тече чорна юрба з вилами, косами, граблями...

— Я на себе беру дванадцять волостей,— репетував курінний.— Ручаюся, що всі підіймуться на перший знак.

Після нього знов говорив я. Звичайно, я був надзвичайно радий бойовому настрою населення. Повстання? Гаразд! Візьмемо Балту, Тирасполь, Одесу!.. Враз відкриємо фронт своїм із Румунії!.. Коли пан отаман ручається за все (о, за кордоном знають, що він на вітер плани не робить!).

Нарешті говорив сам отаман. Небагато, але «дуже розумно!» — як я голосно зауважив. Це ж просто по-наполеонівському: зробити рейд, тобто об'їхати всі села, ну, скажім, не всі, а частину й наочно побачити, який настрій населення й які сили повстанців. От і все! Тоді видно буде... Звичайно, я не спитав, де досі був отаман, що не знав ні своїх сил, ні настрою людності. Певне, в нього були важні справи...

Голосували пропозицію отамана.

— Й пана представника закордону,— додав він.

— Звичайно, я згоджуюся із паном отаманом,— поспішив відповісти я.

Ще б пак, хіба мені не цікаво було знати сили банди й настрої людності? Потім пропозицію курінного. За останню був тільки він сам, та й то зрадив, коли не пройшла. Такий він уже був: аж блідий з переляку, але кричить, репетує, стріляє в повітря й таки першим лізе в бій. Тут він теж вважав своїм обов'язком показати рішучість і відвагу, хоч розумів, як і всі, що повстання, звичайно, не буде, а як спробують вчинити заколот, то пошарпає влада потім дядьків і перестануть вони їх пускати до хати.

Словом, нарада скінчилась добре. Всі повеселішали: як було, так і буде, зрідка бої — тільки тоді, як певна перемога, а як ні — коні добрі! Миршаві радянські не доженуть... Люди годують, дівчата й молодичі люблять. Хоч і довіку так!.. Добрий собі хлопець, цей представник закордону. Розуміє козацьке життя!..

Вранці мали вирушати зі світлом, але затрималися: кілька козаків дезертували, тобто самовільно лишилися у селі на відпочинок.

Одному козаку, який хотів був лишитися вдома зовсім, покинувши «бандувати», вселюдно «всипали». Аж за кілька хат було чути, як ляскотіли шаблі платом по голому тілу. Я прийшов на місце езекуції вже тоді, як бідний хлопець, білий як стіна, з якимись не своїми очима, вже

збиравсь, ніяк не потрапляючи тремтячою рукою в рукав свити. На коні він потім сидів боком...

У похід вирушили десь, певне, опівдні. Їхали по двоє, кроком. Часто йшли пішки, щоб не стомлювати коней. На кожний горбок виїжджав наперед Юхим із біноклем; видно, ніс службу дозорця.

У той же день я був свідком першого при мені «бойового діла» банди. На шляху їхало кілька підвід.

— Спекулянти,— вирішив Юхим, уважно розглянувши їх у бінокль.

Ми пересікли шлях і поїхали собі далі. Коли це курінний надумав.

— Ану поїдьте подивіться, що там,— каже двом козакам. Ті охоче зірвались із місця й через кілька хвилин уже вертали кар'єром, тягнучи на бечівці чоловіка, що його за шию прив'язали до сідла. Я глянув і зараз же одвернувся, бо міг наробити дурниць: дикий жах застиг в очах бідного селянина, а уста вкрилися кривавою піною...

«Питаємо, хто такий?» — доповів курінному один із розвідників. Каже: «З-під Ананьєва, хлібороб, їздив по хліб, бо не вродило...» Тоді Охрім йому: «Брешеш, ти бандит!» А він, гадаючи, що ми червоні: «Де там! Я сам чимало цих бандитів рубав...» Ми йому: «Де служив?» — «В Червоному козацтві...»

— А-а! — вовком завив молодий хлопець із жорстоким обличчям.— Ми ж тобі зараз покажемо Червоне козацтво...— Й він витяг з-за паска кинджал.

Я вже знав, що його фахом було обрізувати жертвам вуха й ніс... Банда співчутливо загомонила: Червоне козацтво й залізна дивізія вважалися найлютішими ворогами, бо не раз добре били бандитів.

Стримуючи хвилювання, щоб не зрадити себе, я взяв у того, кого назвали Охримом, документи спійманого й, хутко переглянувши їх, під'їхав до отамана:

— Простий селянин. У війську, очевидно, по мобілізації був... Українець. Не варт із ним возитися,— сказав я, всіма силами удаючи цілковиту байдужість.

Не знаю, чи згодився зі мною отаман, чи хотів виказати новій людині свою гуманність, тільки він під'їхав до курінного й щось сказав йому стиха. Було видно, що той не відразу згодився, бо, певне, жорстокість уважав атрибутом відваги. Але все-таки голосно дав наказ:

— Всипати двадцять п'ять та й пустити...— й гидкою лайкою закріпив сказане.

Той, з кинджалом, так виразно барився коло своєї

жертви, що курінний мусив був коротко й грізно, як на звіра, гиркнути йому:

— Ну?!

Били аж надто широко. Від першого удару нещасне тіло відскочило од землі на аршин. Нестерпуче хотілось дати шпори коню. Але я дждавсь, доки побитий чоловік не побіг, стрибаючи, як підстрелений птах, до свого воза...

«Наказ наказом, а так певніше»,— думав я, стараючись перебороти млявість. Тоді дав шпори й пустив кар'ером. Обігнав банду, поїхав вперед і спинився тільки тоді, коли в долині показалось село. Я не знав, чи заїдемо в нього.

— Тут ночуватимемо,— розрішив мій сумнів Юхим, який догнав мене.— Але самі не їдьте: може, червоні є. Тут ми один раз добре попались,— додав він і почав пильно розглядати в бінокль далекі хатки...

Я став в одній хаті з Юхимом та його братом Кирилом, отим поранилим козаком, що лишивсь самочинно на нараді. Брати чомусь подобались мені, й, видно, я їм теж, бо в поході трималися більше коло мене.

— Золото, а не хлопці,— сказав про них мені отаман, від якого я держався подалі.

Часу на вивчання його я мав досить, а завжди бути з ним неприємно: якось відчувавсь у ньому не то виродок, не то звір... Він заходив у хату, жартував з молодицями так, що не розібрати було, чи від жару в пічці, чи від цих жартів соромливо червоніли стіни. Але молодиці, видно, кріпші за стіни були. Нічого, реготали собі...

— Наш бугай вже десь лизнув,— стиха казав Кирило до Юхима, не знаючи, що я теж чую.

А бугай тим часом потюпав кудись вечеряти. Я лишився із братами, які мені все більше подобались. Але скоро по мене прислали від отамана.

Довелося піти. В просторій, килимами вбраній хаті вже гуляла круг столу здорова срібна чара у супроводі щирого: «Дай боже!..»

Уранці довго тягнули з виступом у похід. То коні кувати треба було, то зброю поладити. Козаки, видно, виміряли так, щоб лишитись на обід. Я теж небайдужно слухав коло печі, як заклопотано белькотали галушки із салом, а на столі, як літаки на аеродромі, розташувалась рядами ескадрилья ще сирих вареників... Коли раптом цю ідилію, як сокира лозину, розсік стріл на вулиці. Аж повітря здригнулось. Кирило й Юхим ураз зірвалися з місця й вибігли з хати...

— Ой лишечко! Б'ються... Тікайте, тікайте! — кинулись до мене молодиці, гадаючи, певне, що я зібрався у їхній хаті ховатися від червоних. А я просто не второпав одразу, що воно таке, так несподівано вдерся цей грубий звук у мої затишні мрії про вареники зі сметаною. Переконавшись нарешті, що моя ескадрилья для мене полетіла без вороття, я солідно оперезав своїм паском із наганом і вийшов надвір. Кирило тримав мого коника.

— Сідайте скоріше,— збентежено казав він.— Червоні!— й зараз же, стрибнувши на свого коня, полетів когось доганяти...

«Слава!» — не досить дружно розсипалось по вулиці. «Ага, в атаку!» — зрозумів я й собі пришпорив коня.

«Фюїть! Фюїть!» — у далеч прозорі птахи...

— Що таке? — питав я Фотія.

— Розвідка червоних,— відповів він, гостро дивлячись вперед...

— Ах! — щосили гукнув хтось у мене над вухом.

Я глянув: Юхим ще цілився із карабіна, а попереду вже якийсь кіннотник чудно пірнув убік із коня й зник без сліду. Його коник пробіг трохи й став, довірливо дивлячись на нас, коли ми під'їхали.

Збилися купою коло церкви: курінний наказав далі не їхати.

— Ще потрапимо в пастку, як у...— він назвав якесь село.

Налякані селяни поглядали з-поза плотів: думали, бій буде. «Свої» хлопці підійшли й сказали, що підстрелений Юхимом червоноармієць сховався в одній хаті.

— А я думав, що городами втік,— казав Юхим...

З коліна точилася ясна кров. Очі з жаху й болю стали світлі, аж прозорі...

Мій мозок старанно працював, вишукуючи спосіб порятунку, бо я знав, що банда ні в полон не брала, ні поранених не визнавала: всіх прикінчувала шаблями. Під'їхав до отамана:

— Ой дістанеться тому дядькові, де цей підстрелений сховався. Обов'язково скажуть, що він сам виказав...

Я бачив, що дядько з багатих хазяїв, а ці були, звичайно, в пошані у бандитів.

— Дійсно,— згодивсь отаман,— не помилують...

Тоді я зауважив, що, певне, й усе село не минуть репресії за переховання повстанців (бо ж не доповіли й розвідку не попередили), а зараз це дуже не бажано. Словом, врешті зробили, ніби селяни стали багаті, щоб

червоноармійця помилували, я бачив, що дядьки справді зраділи, коли понесли на руках пораненого, якого їм віддали. Не знаю, чи боялись кари, чи дійсно шкода було хлопця...

Довго ждали тих, що погналися за червоною розвідкою: їх не встиг курінний спинити. Нарешті вернулись; один червоний утік, а другого, політрука, зарубали. «Нехай живе комуна!» — встиг він крикнути перед смертю, оповідали козаки...

Вирушили вже підвечір. Ночували недалеко, верстов за вісім. У село в'їхали поночі, тихенько, щоб люди не чули: тепер треба було стеретися.

Вранці вже не засиджувалися, ще до сонця рушили далі. Курінний марив про те, щоб переправитися через Буг і погуляти на тім боці...

Вже недалеко від Бугу запримітили в полі трьох кінотників. Курінний наказав чотирьом козакам нагнати їх. Ті близько не підпустили: випустивши кілька куль, зникли за обрій...

В село у долині не всі разом поїхали: послали трьох на розвідку й скоро почули стріли. Спинилися, чекаючи, що буде. Виявилось, що в селі три червоноармійці збирали хліб. Двох зарубали на місці, а третього з тачанкою взяли в полон. Розташувались на відпочинок. Місцевість була така зручна до бою, що вирішили спробувати щастя, коли надійдуть червоні: після всього, що сталось, можна було чекати щохвилини погоні. Але банда вже забула недавню невдачу.

Сідало сонце, коли вирушили. Спочатку взяли напрямок на ліс, але курінному кортіло ще раз побачити, чи не можна переїхати по кризі Буг, хоч уже дізнались, що крига ще під пішим гнеться.

За селом їхали вузькою смугою берега: з одного боку височезні скелі, а з другого — річка під тонкою кригою. Ще й до того берег вкрито здоровими каменюками. Тільки я подумав: «От де б коні ноги поламали, якби хто пугнув з кручі», — як на горі ніби арапником хтось почав бавитись.

— Повертай, — гукнув курінний.

Але вже й без його наказу всі в безладді, стрибаючи через каміння, поспішали назад у село, ще хвилина — й, певне, всі пропали б або від куль, або під кригою в Бузі...

— Вперед, вперед! Тут небезпечно! — кричав мені курінний, сам лишаючись позаду, щоб розглянути ворога.

Але мені кортіло лишитись. Зі мною був Кирило. Курінний десь зник у закоулочках, і ми собі тюпали вдвох, оглядаючись із-поза хат.

Очевидно, нас примітили. «Тю-у! Тю-у! Тю-у!» — весело затюкали навкруги. А коло церкви, на горбку, кулет мет уже почав своє глузливе: «Так-так-так-та-ак їх!» Й над нами незримо пролетів велетенський птах...

— Ач, розібрало їх! — посміхнувся Кирило, пришпорив коня, й ми полетіли навздогін банді, яка чорніла гони за три в сутіні долини...

Довго плутали в темряві тихими чорними полями, замітаючи слід, а ночувати спинились у тому селі, де забили розвідку. Приїхали поночі, тихесенько. Стали з самого краю і ще вдосвіта вирушили далі. Переїхали Кишевський ліс, а коли ліс увесь закурився туманом ранку, виїхали до села, свіжого й рожевого після сну. В міцних, як старе вино, холодках порались хазяїни чепурних, заможних хат.

Пообідавши, я собі сидів у чистенькій хаті, як кіт, гріючись на сонечку, яке щедро ляло золотаве тепло крізь віконце, жмурились і думав: «Чи поспати трохи, чи поглядати далі на ту пару лукавих чорних черешень на припічку». Буває, бачте, що й на припічку черешня росте; о ще яка струнка та весела! Коли раптом по шибці розплющився ніс нашого вартового й хтось з-під землі гукнув:

— По конях! Червона кіннота!..

На цей раз я не поспішав цілком свідомо! Я знав уже, що не сьогодні-завтра ми поїдемо з отаманом під Балту розвідати, що діється в моїй «повстанській дивізії», й марка божевільної відваги для мене була дуже цінна. Я чудесно чув, що моє перебування в банді може закінчитись для мене дуже сумно, бо вже надто виразний лишився за мною слід...

Спокійно я вдяг своє «кенгуру», підперезавсь і привітно побажав усього кращого господарям хати. По тому, як вони не приспішали мене тікати, очевидно, зовсім не боячись, що червоні мене в їхній хаті знайдуть, я зрозумів, хто червону кінноту покликав.

На селі вже не було нікого з лісовиків. Тільки вірний Кирило тримав мого сірого коника та Юхим воював зі своєю вогонь-кобилою, якій не стоялось: розумне звірячуло вже бій. З гори насупроти котилась низка сірих паучків...

«Де ж їхні коні?» — подумав я. «Тю-у! Тю! Тю-у!» —

засміялось навкруги, ніби моя думка була така чудна. Мій коник зрозумів цей сміх, бо без шпор рвонув до лісу. За селом курінний гримав на козака, який нічого не міг зробити з запасним конем на повіді: сідло перевернулось під живіт, і бідне перелякане звірятко з розпачем фицало, не рушаючи з місця. Банда бовваніла вже десь під лісом. Ззаду перестали стріляти: очевидно, ми попали на мертве місце. Курінний вилетів на гору глигнути, що робить ворог. Постав трохи й раптом гукнув:

— Тікають! В наступ! В обхід!.. — І він засвистів сигнал у свисток...

Очевидно, піхота (а не кіннота, як думав наш вартовий), побачивши курінного на горі, вирішила, що її обходять, перш ніж банда дійсно почала широким півколом обіймати її. Я догнав курінного: невеличкий відділ спішно відступав на чорній ріллі. Бандити тримались на дуже пристойній дистанції, добре знаючи свою перевагу — влучну стрільбу. Тільки курінний, я та Юхим були всередині півкола, зовсім близько відділу, який правильно розсіпався, час од часу спиняючись і присідаючи до землі. Тоді хтось раптом роздавлював силу горіхів. «Чирк! Чирк!» — чомусь курилась тут і там рілля. А під лісом глузливо свистіли: видно, комусь цей спектакль рішуче не сподобався...

— В атаку! В атаку! — з розпачем кричав курінний, свистів, стріляв із нагана вгору.

Але добре досвідчені бандити чудесно бачили, що відділ ще не деморалізовано, не візьмеш атакою, і пострілювали собі здаля, ніби й не чули курінного. Тоді він повернув назад лаяти своє неслухняне військо. Юхим теж трохи відстав, і я лишився сам. Відстань між мною і відділом хутко зменшувалась. Я виразно бачив, як один піхотинець без рушниці спинився і раптом усі присіли... «Чав-чав-чав!» — жваво обізвалась на лускання горіхів рілля навколо мене: очевидно, цілилися в мене, але, мабуть, були новобранці, бо джмелі кружляли коло мене й коника, а не чіпали. Час од часу я стрибав на землю, ставав на коліно й собі роздирав карабіном повітря, старанно цілячись у чорну ріллю понад сіре...

З другим випалом закурилась уже під ногами коника, аж він підстрибнув. Учити новобранців по собі стріляти не було моєю задачею, бо я все-таки не був інструктором стрільби; я вирішив, що можна повернути назад.

Якраз і карабін мій перестав подавати. Попоравшись кілька хвилин коло затвора, демонстративно ще доганя-

ючи відділ, я круто повернув і під'їхав до курінного, який лаяв зайцями козаків, що збиралися коло нього. Відділ уже перекотився через горбок, видершись із кола.

Обходити його знову було небезпечно: в тилу лишалось село з доброю (знали це) організацією комсомолу.

Поки про це міркували, піхота знов вийшла з долини на горбок і привітала кількома кулями нараду.

— Розсипся! — буркнув похмуро курінний — і банда повернула назад до того села, з якого її так нечемно попросили.

Вирішили взяти у дядьків оброку коням, як кара за те, що доповіли. В село в'їхали, звичайно, переможцями. Коло канцелярії зібралась купка селян.

Я під'їхав ближче й гукнув:

— Що ж, побили ваших червоних!

Крижане мовчання було відповіддю. Я відчув, що мій вигук влучив не одне серце, й помітив очі, які вороже стежили за лісовиками, що побідно гарцювали на шляху. Село було бідне, й тільки той куток, де ми спинились, красувався хатами під гонтом.

Годували коні в лісі. Хоч добре морозило, а вогнище курінний не дозволив робити: червоні добре знали, що значить димок над лісом, а ми ще не були коло самого місця бою. На постою я ясно відчув, що недурно ризикував уранці головою: козаків привітно жартували зі мною.

«Відважний козак, а походного звичаю не знає...» (Ота черешня на припічку таки встигла сунути мені в торбинку пиріжків на дорогу, а якийсь добрий знавець похідного звичаю з'їв їх за моє здоров'я, забувши, певне, на мої ж пиріжки запросити...).

А курінний щиро, приятельськи відмовляв мене од поїздки за отаманом.

— Плюньте ви на ці організації, — казав він, — ще попадетесь ненароком. Лишайтеся із нами! Погуляємо добре, а як Дністер стане, майнем у Румунію. Там відпочинемо, добавим свіжої сили та й знов сюди. Ці всі виступи... — Він зневажливо махнув рукою. Але щоб не образити мене, представника закордону, дипломатично закінчив: — Певне, раніше літа не будуть.

Я помітив, що курінному аж кортить стати самому отаманом і що козаків досить прихильно ставились до такого, так би мовити, династичного перевороту. Справа в тому, що отаман ще підтримував деякі традиції: наприклад, не грабувати селян та й взагалі не чіпати мирне населення; словом, дуже «зважав на громадську думку».

Все ж він добре розумів, що самим конем та рушницею довго не проіснуєш. А курінному на це розуму не вистачало, й він дозволяв — так, під руку — гульнути козакам і, певне, був би давно отаманом, але банда все ж розуміла, що на саму просту бойову стратегію курінному розуму теж не вистачає. Такі випадки, як тоді, із ним не раз траплялись. Отаман навмисно той раз усунувсь від командування, щоб дискредитувати суперника. Все ж співчуття банди було на боці завзятого курінного. Я дуже обережно, звичайно, теж привертав до нього козаків, з таким ватажком банда легко могла так вскочить, щоб вже на сухе й не вилізти. Тому-то я й тягнув отамана за собою, хоч міг і сам їхати під Балту. А курінному я сказав:

— Не знаю, може, я й зроблю так, як ви кажете, але все ж треба поїхати... Перевірити організаційну працю отамана на Балтщині,— додав я так виразно, що курінний весело посміхнувся, зрозумівши, що я вже чув козацькі жарти про цю організаційну працю отамана, за яку селяни прозвали його громадським бугаєм...

Ночувати поїхали далеко, на Ольгопільщину. Вже ночі підїхали до тихого сивого від рясного інею села... Постій мені випав нещасливий: господиня хати, чоловіка якої недавно забрали за зв'язок із бандою, всю ніч скиглила, щоб ми «йшли собі, звідки прийшли».

— Та замовчіть ви,— стогнав, мучачись, Кирило.

Але жінка не втихомирювалась, поки не поснули всі.

Ще сіріло, коли, зробивши повний круг, ми вернулись знов до лісової станиці. Тільки я почав розробляти стратегічний план, метою якого було стати на постій у сарни-вдови, коли із жалем дізнався, що днюємо в лісі, бо в сусідньому містечку червона кіннота (не могли знайти іншого місця!). Тут ми набрали тільки оброку коням (а собі калачів та сала) й рушили далі...

Заїхали глибоко в ліс, і тому курінний дозволив погрітися: тільки, щоб не куріло... Задзвеніли шаблі, біленькі берізки ахнули й упали. Жалібно цілували ніжні білі тіла веселі червоні бісенята, і згодом у синю блакить забив фонтан світлого, світлого прозорого меду.

День видався погожий. Сонечко сіло на стрункі берези й заткало ліс золотим павутинням. Лісу це сподобалось: «Ще! Ще!» — просив він і завмер у дзвінкому чеканні.

Мальовничим гуртком розташувались лісовики коло вогнища. Здоровий козарлюга зняв сорочку й тримав її

над вогнем, приносячи в жертву лісовим богам козацьку худобу.

— Тримай за ноги, а то втече,— гукнув хтось перелякано.

— Не бійся, бита. Дай ножа, вріжу до хліба, ач, як бік гарно засмажився.— І ліс весело зареготав на козацькі жарти...

Коли сонечко сказало: «Годі!»— й пішло собі за горбок, ніби йому було цілком байдуже, що холодки зараз же вибігли з гушавини й покрали його золоте прядиво, я, отаман, Фотій, Юхим і Кирило посідляли коней, попрощалися з козацтвом і вирушили в путь.

Сутіні вечора, зачувши про кражу золотого прядива, вилізли їм собі з глибоких долин: їм теж золота захотілось. Та запізно: золота вже не було й сліду. Тоді, роздратовані, вони подерлися вгору битись із тим козаком у синьому жупанові,— певне, він був усьому виною. Козак зараз же одяг на синій жупан залізну кольчугу, але зробилась ніч і не видно було, хто кому перцю дав. Тільки чути було, як у п'яті тупотіло двадцять копит по шляху до Балти. Часом я лишався останнім і довго дивився на чотири спини, які мирно то здіймались, то опадали. Ох, як мене кортіло вихопити свій самозвод. «Раз! раз! раз! раз!»— і полетіти рівним шляхом прямісінько в хатинку Костя...

Вже коло півночі розвели ми коней по хазяях у тому селі, звідки я «по отамана» вирушив, і сам отаман із Фотієм глибокими ярами, потім через цвинтар, провели мене до школи. Вчителі приємно схвилювалися, коли ми веселим товариством вперлися в їхню кімнатку. Тут умовились, в який день і де знову стрінемося (звичайно, було тільки призначене місце, куди по мене прийдуть, а не так, щоб сам отаман на мене чекав: не з тих він був, що кладуть пальця в рот). Я віддав їм свій карабін і наган і раптом відчув, як це добре бути собі мирною людиною: йти або їхати, куди заманеться, й не чекати, що другий з отим дурним причандалом, зобачивши його при тобі, зараз же: «Бах! бах!»...

Побажавши ще раз успіху моїй розвідці в тилу ворога, отаман із Фотієм пірнули собі в темну ніч. Я вже примірювався, який з кутків учительської хатинки пом'якше, коли раптом вчителі повідомили мене, що я ночуватиму у панотця... Ще б пак! Це вже був не якийсь там завхудсектор, а сам... (увага!) представник центрповстанкому, пан отаман Степовий!..

— Замучились, певне? — співчутливо питала мене білява попівна. — Два тижні на коні! — зітхнула вона...

— Чого там! Не такого ще бувало! — гордо кинув я, цілком не пригадуючи, коли це я в житті був таким завзятим кіннотником.

У привітній вітальні на широкій канапі вона зробила мені постіль.

Я дививсь, як розіслалися білі, як сніг, простині, три-возможно думаючи: «Біда! Видно буде, як яка, упаси боже, не вдержиться при мені».

Урочисто подали мені миску з водою, мило, рушник. Я поталалався тільки для чемності; соромився попросити лопату й шкребницю. З'ївши три вечері (попівна, видно, вже отаманський апетит знала), щільно зачинив двері й озирнувся: чи не побачить ніхто? Але, видно, ніхто мною так не цікавився, крім ночі, яка приплюснула до вікна чорне око.

«Можеш! — подумав я до неї, — ти надто стара, щоб тебе соромитись», — і з насолодою обернувся у мавку. Правда, мені дечого бракувало, наприклад, риб'ячого хвоста. Та байдуже: пірнув собі в запашне ліжко, фуркнувши на каганець, і коли б через три хвилини мене повісили на гак у стелі замість отої великої лампи, я б, певне, висів нерухомо, як і вона...

Через десять годин сонячний промінь проліз у вікно й, певне, з півгодини лоскотав у мене під носом золотим пір'ячком, аж поки я не чмихнув. Продер очі й довго міркував, де ж це я опинився? Аж нарешті пригадав, що я отаман Степовий. Приємно посміхнувшись (ще б пак, такий ранг за два тижні служби!), я з достоїнством визирнув у суміжний покій.

— Зараз, зараз! — запобігливо привітав мене голос попівни, й через мить мені принесли миску з водою, мило, рушник. Проробивши знов те, чого вимагала чемність, я ретельно приготував апетит на сніданок і не помилився: вистачило б на трьох. Довівши, що я за трьох упоратись умію, я щиро подякував попівну за прихильність до козацького роду й помандрував на розвідку...

Спробував взяти підводу, як завхудсектор, але возили якийсь податок, і коней не було вільних. Сперечатись не варт було, бо я підробив дату своєї командировки, — як у гніві причепляться?! А йти було далеченько, особливо не відпочивши ще після походу, який таки добре стомив

мене. Тільки через те я засидівся по дорозі у вчительки з карими очима. Та й пообідати не вадило... Правда, взагалі чомусь не поспішалося після того, як вона, побачивши мене, раптом густо почервоніла, засміялась і сховалась у куток, ніби покаране за шкоду дівча...

До лісового кублечка дістався вже зовсім поночі. Бідна квітка з радощів так заверещала, ніби раптом десяток мишей залізло їй за комір. Пампушка теж зраділа...

— Насамперед грійте казан із лугом та пошукайте десь цеглину погрубше, — попросив я й через годину ретельно вишкрібував наслідки козацького життя на своєму тілі.

А ще через годину вже ніжився у тепленькому ліжку. Ох і добра ж це річ: запашна свіжа білизна та чистенька постіль!.. Ще й з ніжною колисанкою!..

Уранці я писав Костю:

«Приїжджай в лісове кублечко. Дуже хочу побачитися з тобою. З нетерпінням чекаю на тебе. Отаман Степовий».

Записочка поїхала до Балти опівдні, а смерком Костя вже присунув. На цей раз він не сердився. Певне, зворушила така вірна дружба: до отамана дослужився, а старого приятеля — якогось там нещасного журналіста — не забув.

— Ой боялися ж ми за тебе! Думали, вже загинув... — встиг він шепнути мені, гаряче стиснувши мою руку.

Коли панночки спитали, чи не лишити нас на сам для наради, я сказав:

— Ні, навіщо? У нас од вас таємниць нема...

Справді, я міг чудесно при них оповістити Костю про весь свій похід. Хлопець, звичайно, зрозумів, що йому робити. Аж чоло йому зупріло, так старався мозок записати стенографічно в пам'яті моє оповідання. Виклав йому теж і свої міркування про те, де приблизно мала оперувати банда. Про арешт отамана ще рано було думати: треба було наперед добре вивчити поле його організаційної праці: оті глибокі нори, де він міг сховатися кожному цілком безнадійно. Довго ми так собі стиха розмовляли. Кость питав, а я ще раз оповідав йому цікаві місця. Тим часом панночки приготували таку вечерю, що я аж злякався за бідні редакторські щелепи: такої праці їм завдав Кость. «Нічого, — заспокоїв я себе — на завтра вони знов дістануть безсрочну відпустку, нехай пороблять».

Спати поклали Костика, правда, на долівці: вже не було місця, але й тепленько, й м'якенько. Я дуже хотів,

щоб він спав зі мною. Але квітка рішуче заперестувала:

— Таж на моєму ліжку для одного місця ледве вистачає!..

— Хіба? — спитав я невинно.

Замість відповіді квітка втекла в кухню.

На ранок Кость на воликах (звичайно, якийсь там редактор) вирушив до Балти, а я на добрих конях (ще б пак, отаман) — до свого штабу. Але не більше як через годину після свого тріумфального від'їзду я вже побачив першу ознаку наближення крутої зміни в моїй кар'єрі, яку розпочав був так блискуче...

Набігли хмари й почали ретельно засліплювати снігом очі, ніс, обличчя — все! Ніби вирішили, що з мене, наприклад, вийде добра снігова баба. Кохаючи дуже жінок, я сам зовсім не мав охоти обернутись у жінку, та ще стару й негарну, й тому з головою накрився світою (нехай буде курган! все ж поезія, а то — баба!), коли здивоване: «О!» незмінного Дмитра витягло мій ніс із його захистку: коло саней стояла вся біла постать Янковського.

«Певне, в бочку з медом вскочив, а потім у пуху викачався», — подумав я весело, але враз осікся.

— Сідайте, підвезем, — запрошував Дмитро.

— Я й пішки дійду, — якимось замерзлим у повітрі його слова, а очі ключоче зиркнули у відповідь на моє привітання. Коні шарпнули — й він слизнув назад. Я оглянувся, щоб іще раз побачити його обличчя. Але біла завіса вже вкрила його.

«Що таке?» — думав я, й ніби хтось реп'яхів напхав мені попід груди...

Чекати на отаманового гінця я мав у кароокої вчительки. Я вже гадав, що тут буде новий допит, і їхав до неї, як у загусле болото з головою ліз. Яка ж то приємна несподіванка була, коли втрів мене веселий вигук:

— Нарешті!.. Хлопці вже під саму школу підходили. З прикrostі, що вас нема, обходцю одному ноги поперебивали: надумав дядько їх спинити, — сміючись, оповідала вона, й її голос тремтів глибокими нотками, які так, в дужках, казали тим часом: «А я дуже рада! Хіба я можу вірити своїм сумнівам, коли... коли я так дуже радію?»

Дмитро пішов і дізнався, що хлопців на селі нема: після історії з обходцем лишатись було небезпечно. Треба почекаати до завтра, а як ні — самому йти до другого села.

Чекати, кажучи по ширості, зовсім було б добре, якби не візит Янковського: прийшов увечері, пив чай, а потім години з дві розводив ляментациї на сутужне лісове життя й на те, що от Пшоника побито й взагалі нема жодних надій...

— Що ви на все це скажете? — нарешті виразно запитав він.

«Те, що ти — дурень», — подумав я, ніяк не розуміючи його глибокого підходу, й одрубав:

— Як вам сутужно, тікайте в Румунію. А мені, наприклад, і тут добре.

— Ще б пак! — не втерпів він.

«Ну й іди під три чорти!» — вилаявся я в думці, а сам гостро спитав:

— Що?!

— Та нічого, — проковтнув він.

Однак моя різкість, очевидно, збила його з пантелику, бо на прощання він став привітним і розповів, як скорше зустріти отамана...

НЕ БАВСЯ ЖАРОМ...

Бо попече! Є діти, які довго не можуть засвоїти цієї мудрості. Певне, я до таких належав, бо ще й досі божевільно люблю оте радісне й пекуче живе золото... Що золото! Воно таке мертво, жирне, гідке, а жар — о! як непереможно тягне завжди мої пальці до тої жгучої радості! Що потім пухирі — байдуже, про них я вмю забувати...

Вечері була нарада, й вирішили, звичайно, те, чого мені хотілось: щоб я поїхав до Одеси, зв'язався із закордоном і дістав інструкцію на дальшу «працю». Певний того, що цю інструкцію я зумію дістати і в Одесі без закордону, я весело виходив сонячним ранком зі школи, тримаючи курс на канцелярію, де мав дістати підводу. Коли — шасть! — Янковський... (На раді його не було). Дізнавшись, куди йду, так собі лагідненько:

— Лишайтеся на вечір: цікаві справи є, — каже.

«Еге ж! Справді, цікаві», — ураз кумекнув я, а сам так, про людське око:

— Е, ні! Треба їхати. Вчора так вирішили... Якщо важне, то, може, мені зараз скажете?

— Та ні! Нехай вже, коли вернетесь, — відповів він, уважно розглядаючи сніг на землі: воно ж цікаво, чи багато його за ніч випало...

Звичайно, підводи для мене не знайшлось, довелося таки відкласти поїздки на завтра. Сповідання про це Янковський вислухав так, ніби він чудесно бачив, як я походив коло канцелярії, забувши, очевидно, як усередину потрапити, та й вернувся додому, а про підводу мені горобці під стріхою розповіли: вони ж знають!..

Янковський ліг спати на ліжку одного вчителя, а я зайняв позицію на ліжку другого й став терпляче дочікуватись вечора, від нічого робити будуючи десятками плани: як вони скажуть так, то я так і так, а як так, то так; а сам знав, що буду говорити цілком несподіване для самого себе, бо слова і вчинки, як зерно, посиплються з тієї віялки, яка без моєї участі отам десь (обов'язково в потилиці) перевіє всі ці плани плюс щось таке, чого ніяк плани не можуть передбачити: оті, ніби електричні токи від людей, на які мій мозок так чуйно завжди реагував... Щоб мати його цілком свіжим та гнучким, я скоро змів віником усі ті плани в куток, спробував причинити свою клуню й лишити її порожньою, але коли сміття неслухняно полізло з кутка на середину, рішуче взяв книгу й читав доти, доки не стемніло. Тепер можна було помріяти. Наприклад, про лісову казку, або про карооку вчительку, або... О, цих «бо» вистачило до того моменту, коли шибка задзьоркала й через хвилину всунулись отаман і Фотій. Побачивши мене, вони здивувались:

— Не поїхали?

— Та он,— хитнув я на Янковського,— у пана уповноваженого справи якісь є.

— Що таке?— відразу відчув тривогу отаман.

— Та потім,— заспокоїв його байдужим тоном той і почав оповідати про свою останню подорож: він увесь час кудись їздив, щось дізнавався, ніби й справді організаційну працю вів.

Діждався, коли всі заспокоїлись (для дужчого враження), а тоді й каже:

— А я маю відомості, що пан (він назвав моє прізвище) співробітник губчека.

Раптом стало тихо, тихо. Всі ні мур-мур! Отаман і Фотій вп'ялись у мене грізними очима, а за моєю спиною я виразно чув, як затрепихався жах: там припишкли вчителі й пара хлопців із співчуваючих.

Це було в першу мить. А в другу мій стілець затріщав від мого крутого руху і я здивовано вигукнув:

— Що таке?!— Здивування було щире, бо такої точної інформації я не сподівався. Ну, там чекіст взагалі,

а то саме — губчекіст!.. Однак із слів Янковського, якими він відповів на моє здивоване запитання, я зрозумів, що то було випадково. Насамперед я урочисто обіцяв балтським комуністам на друге грудня знищити бандитизм.

Я щиро розсміявся й доповнив інформацію.

— Розумієте, зробили величезні збори, всі балтяни зішлись. І тут вселюдно я зробив урочисту обіцянку, щоб усі знали, чого я до лісу поїхав, і вас про те сповістили...

Прес, яким прикрутило стелю кімнати, трохи відпустив, і в мене з'явилась надія, що мене принаймні в цю ніч не зарубають. Я твердо й насмішкувато спитав, які ще докази?

Ну, звичайно, документи й арешти по моїх слідах!.. Документи? Тут плутанина, ясно! То в мене самого якось переплутались дати й виходило, ніби Чека взяла в наросі документи тоді, як вони вже були в моїх руках. А арешти... Хіба це доказ? Може, й справді за мною стежили. Та й де ж по слідах: лісове кублечко ціле, й Дмитра не заарештовано!.. А сам із тугою: «Ех, не треба було чіпати «совхоз» і хутір...»

— Що ж ви скажете в своє виправдання? — Це Янковський до мене.

— Виправдання? Та я не бачу обвинувачень!.. А втім... — і мій голос набрав дзвінкості й сили: я випускав свій сорокап'ятисантиметровий, якого приборег на кінець... — Коли б я був чекістом, хіба я т а к,— натиснув я на «так»,— поведився б у поході? Скажіть, будь ласка,— так отруйно — будь ласка,— на який біс чекісту ризикувати своєю головою без усякої мети? Адже ж представнику закордону зовсім не треба лізти першим у бій і відступати останнім...

«Ого! — подумав я, помітивши, як просвітлили очі Фотія,— не тільки голову, а ще, може, й справу не програно. Тепер тільки час виграти...»

Словом, мені все було ясно: в останній час Чека виробила новий метод, щоб нейтралізувати, так мовити, діяча повстання, вона пускає чутки, ніби він співробітник Чека. А зі мною це мало бути особливо пікантно: адже ж Чека мала рацію сподіватись, що повстанці мене живим із лісу не випустять?

Фотій виразно зареготав у відповідь на моє запитання.

— Отож! — підхопив я, а моя пропозиція була така: насамперед перевірити джерела чуток: можливо, що так можна потрапити на справжнього чекіста чи на близьку до Чека особу (ясно, я мав на увазі інтелігентську ганчірку); далі — спитати про мене людей, яким, я гадаю, ота-

ман повірять (і я назвав осіб, яких дійсно отаман добре знав і знав за своїх); нарешті, щоб не було місця дурним балачкам, од цього дня я ні на крок од повстанців; ясно, коли я й справді чекіст (я посміхнувся глузливо), у лісі та по сільських хатах під постійним доглядом я не зумію зв'язатися із Чека; а після перевірки моєї особи ми всі майнем за кордон, де вже ясно скажуть, хто я...

Глибоке мовчання, яким відповіли присутні, я по відомому трафарету з'ясував, як згоду. Якраз до речі від попа мені принесли вечерю. Отаман галантно запросив мене їсти, а сам тим часом напружено думав.

— Добре, — нарешті вимовив він. — Однак розкажіть нам свою біографію: ми врешті вас так мало знаєм...

— Цілком слушно! — охоче згодився я й почав спокійно оповідати.

Напружений момент минув, нерви враз розкрутились і розм'якли, і я ледве втримував себе од сну. Насилу доїхав до кінця свого досить довгого оповідання. Потім виробили план перевірки моєї особи, й тут виявилось цілком несподіване для мене підозріння лісовиків: вони думали, що я — не я, бо про мене як українця вони справді дещо чули; але, мовляв, мене давно розстріляно, а моїм ім'ям користується звичайнісінький чекіст; на щастя, в мене була своя фотографічна картка, і я попросив показати її нашим спільним знайомим.

Нарешті отаман заявив:

— Хлопці, спати, — й поспішив уместитись на ліжку.

Фотій ліг коло нього. Янковський з ліжка й не сходить: він був слабкий, і мені довелося лягати на долівці. Та хіба мені було до того?!

Як тільки всі угомонились, поснувши хто з храпом, хто із сопінням, крім одного із співчуваючих, який куняв, сидячи коло дверей («Наказано вартувати мене», — подумав я), втома з мене зараз зіскочила й голова стала такою свіжою, ніби я це тільки прокинувся після довгого кріпкого сну. Я розумів, що це перевтома, й силувався тримати голову цілком порожньою. Але незабаром, як бульби на воді під дощем, застрибали на сірій поверхні бездум'я уривки пережитого: то грізні отаманові очі, то розірване надвое сутінню жорстоке обличчя Янковського, то дикий регіт Фотія... Я нетерпляче крутнувся із боку на бік, сів — не помагало. Тоді вчепився за один із настирливих малюнків і почав: якби сталося так, то вийшло б те й те...

Й через хвилину вже лялалась плавна фантастична історія, як колисанка, покоюючи нерви...

Зробив пробу: вийшов надвір. Вартовий глянув на мене, глянув на отамана, що спав, і не пішов слідом. Не знаю чому...

Постояв трохи, ковтаючи чудове свіже повітря. Темна ніч манила: «Йди до мене! Хіба ти не знаєш, що завтра тим дикунам припаде на думку?» — «Так, хіба я знаю»... — відповів я й раптом гостро відчув, що я — полонений! «Гей, на волю!» — рвонуло мене в чорну запашну безодню так, що я мусив був учепитись за двері й силоміць затягнути себе в задушну, смердючу кімнату, де туберкульозно блимала забута лампа...

КЕПСЬКА СПРАВА

сказав я йому.

Він співчутливо хитнув головою.

Ще б пак, був отаман Степовий, а став спійманий бандитами чекіст!.. Такий вибрик долі хоч кого примусить мудро зауважити: «Кепська справа»...

— Що ж робитимем? — спитав я його. (Хто — він? Все одно... Скажім, отой сірий зимовий день, що так настирливо заглядав у віконце).

Ніякої розумної поради він не міг мені дати... Отаман і Фотій хропли, як коні на пічці; хазяїни пішли до церкви, зачинивши зовні двері на колодку. Звичайно, дурниця! Я міг, наприклад, кішкою дряпнутись на горище, зробити дірку в даху та й — гай-гай!.. Але що з того? Отак з'явитися, розшифрували й утік?! Та мої власні руки носа розквасили б і повидирали отой довгий (поетичний! Щоб тебе!) чуб на дурній голові!

— А звичайно, дурній! — підтвердив я, ніби хтось сумнівався в цьому. — Розм'як! Ганчірці довірився... І взагалі на який біс було повіт втручати?! Зайця злякався, Холмс нещасний... У! — понюхав я свій власний кулак, який міркував, на який бік повернути оте правило над собою: чи праворуч, чи ліворуч?..

Тоді йому (не кулаку, а, скажім, дню сірому) стало шкода цієї, безумовно, видатної частини мого обличчя. Він подумав і пригадав:

— Зброя Фотія й отамана у них під головами. Але якусь рушницю, здається, з набоями хазяїн поніс у холодну хату...

— Ну?! — насторожився я. — Зброя для полоненого велике діло.

— Отак тихенько в холодну хату — рип! — гаряче зашепотів він. — Знайти там рушницю, обережно чма-ак! Ага, набій у дулі; тоді назад сюди... тільки ледве-ледве клямка — дзік!.. Прицілитися добре й — ббах!! Дві голови враз!.. Ну, що?

— Гм! Нічого собі, — пустив я крізь зуби, щоб він не дуже задався. А сам: «...Отаманові чоботи взути (до речі — як? Мої ботики вже давно заповіт написали), його сиву шапку на голову, паском з наганом кожух кенгуровий підперезати; френч теж нічого... (рішуче я вже лісовим духом дихав!)). Сів і чекаю. Коли зирк у вікно — сунуть... Ага, господиня із сином завернули до сусідів. Краще, менше галасу!.. Ось колодка скреготнула, й через мить хазяїн білий як стінка поточився з переляку назад у сіни. А я грізно:

— Мовчок! Я уповноважений губчека! Коні — через мить!.. Якщо... хату спалимо, з землею зрівняємо... Поки я вернусь із Балти, нікому ні мур-мур.

О, вони мовчать вміють, оці приятелі лісовиків... А підвечір зачорніє на горбку кіннота... Треба з лісу, щоб хлопці в селі не дізнались. Вночі — облава!..

Я вже глянув на двері, коли раптом пригадав, що головного в цьому блискучому оперативному плані не вистачає.

— Ну, чого ж ти? — затурбувався він, — час іде...

Правди не хотілось казати. Я спробував одбредхатись.

— Еге ж! Поціль дві голови враз!.. Бо ж на другий стріл не буде часу. Диви, віконечко між комином і муром. Сюди стрільну. Один, скажім, лишиться спати, а другий скочить, як звір, враз за комин, і поки я поверну дуло та набій викину, мене з-поза комина — ббах! Із нагана...

— Не бреш! — ткнув він мене носом у саме віконечко. — Бачиш?..

Дійсно, дві голови як навмисно лягли: від краю віконечка, на який для опору можна було покласти дуло, рівна лінія проходила крізь скроні одної й упиралась межі очі другої...

Далі я критись не міг. Глянув ніяково вбік і сказав йому стиха:

— А як ти гадаєш: міг би я, наприклад, утопити цуценя?

Йому сором стало за мене — така ганчірка!.. А я дивився у сіре вікно й думав журливо: «Й чому воно так?! От, скажім, лечу я верхи на коні в атаку на банду. Кулі свистять. Дзік! Схрестилася моя шабля. Рраз! Його шаб-

ля, блиснувши, полетіла вбік: висмикнув її з його руки. Наші коні загризлились... Тепер... Стоп! Далі ніяк... От і зараз так мирно, гарно сплять дві голови й раптом — брр!» Аж млосно стало...

— А чи ж не до того ти ведеш справу, щоб оті дві голови куля прострелила. Це ти, лицеміре, можеш? — отруйно зашипів він, присівши в куток.

— Можу! — огризнувся я. — Йди під три чорти! — порадив я йому, ніби три чорти, то, наприклад, як три явори, й добре зробив: колодка справді скреготнула, й увійшов господар (ще б застав непрошеного гостя!). Господиня до сусідів не пішла, а теж показала у хату, скинула свитку і, попоравшись коло пічки, поставила на стіл щось запашне та принадне...

— Семене, Фотію, обідати! — штовхала вона прокляті колоди, які зовсім не розуміли, як мене кортіло до столу скорше сісти.

Нарешті вмилась і посідали: отаман під богами, я коло нього, а Фотій насупроти. Їли довго й смачно.

Тільки тепер, добре поївши, я раптом відчув смертельну втому після вчорашнього допиту й безсонної ночі. Я просився у холодну хату, мене там зачинили (щоб ненароком чужі не зайшли, еге ж!), і я, залізши під кожух, з насолодою віддався свіжому повітрю, самоті й спокою, зрештою й на той світ не вадило показатися зі свіжою головою...

Прокинувся я вже у темряві. Надворі, певне, мороз прикутив, бо мій ніс був як огірок із діжки. Віконнички біліли у п'ятьм'ї своїм білим мереживом. Дзвякнула клямка — й у мою хату зайшла господиня.

— Спите? — гукнула вона. — Ходім вечеряти.

Отаман і Фотій сиділи на припічку, як горобці на чершні, готові вмить пурхнути на пічку, коли ввійде хтось чужий: звичайно, треба було ховатися від сусідів, бо ж на селі багаті й бідні живуть упереміжку...

Поставивши вечерю на стіл, господиня взяла двері на защіпку.

— Скажу, вітер одчиняє, як хто, — вимовила вона, — а то неділя, ще завітає хтось ненароком...

Після вечері перехрестились на богів, подякували господарів і вирядились у путь: отаман в один бік (задля моєї справи, як я зрозумів), а я з Фотієм — у другий; він

мав комусь передати мене, а сам іти кудись далеко теж через мене. Словом, завдав я їм праці.

— Хоч тобі що, не скажу, де ми й куди мандруємо,— казав я невинно Фотію, плутаючись із ним глибочезними яругами, а сам чудесно намалював би на папері весь план місцевості: тільки ж це мені й лишалось, що мовчки все примічати, бо й раніш я не питав ні назв, ні прізвищ, а тепер годі було про це й думати... Ось хатка, де ми шукали першу ніч отамана; тільки ми йдемо од лісу; ось вулиця; заулочок до ліз, а ось і хатинка на горбку... О, певне, в неї скоро весілля з ясним місяцем, бо милуються вже зовсім прилюдно.

«Дзьорк, дзьорк, дзьорк — ту-ту-ту...» «Свої» (пошепки):

— Одчиняй, діду!

Дід там десь усередині рипнув дверима, човгнув засовом і засяв срібною бородою до місяця.

— А це хто? — показав він на мене.

— Чоловік, — відповів Фотій.

Певне, дід якраз у цьому сумнівався, бо зараз же мовчки поліз на піч...

У хаті у п'яті сиділо ціле товариство: Кирило, Юхим, ще пара хлопців справжніх і пара кандидатів. На долівці м'яко шарудів очерет.

— Чули? — спитав я стиха, намацавши коло себе голову Кирила, яку пізнав по пов'язці.

— Чув! — здогадався він, про що я питаю, й обурено додав: — Дурниця!..

Товариство тим часом глузувало з отамана.

— А той бугай що, до організації взявся? — питав хтось.

— Та... — І в темряві весело зареготали жарти, яких отаману краще було не чути.

— Подивлюся я на вас, хлопці, — обізвався дід із печі, — орли! Невже собі справжнього отамана не знайдете? Он же є новий чоловік — відважний, вчений. — Певне, вже він там когось на пічці розпитав.

— Цього чоловіка ми ще не знаємо, — рипнув у відповідь Фотій, і на хвилину настала ніякова тиша.

«Дуже добре!» — занотував я собі тим часом і хутко хутко ткав собі мережу...

Днював я з Кирилом, який, звичайно, мене не стеріг. Та я вже й не думав тікати. Де там? Банда розвалювалась — це ясно. А в таких умовах можна було ще гой-гой скільки діла наробити!..

Ночували знов у діда. А під ранок (чергу вартових, видно, було призначено) взяв мене під свою опіку ще зовсім молодий хлопець, ну дитина. Правда, він був дуже грубий та товстий, прямо Тарас Бульба. Але картоплею ніс і пухкі губи виглядали зовсім по-дитячому, а в невеличких очах світилась проста дитяча довірливість. Спочатку він мене насмішив: як ішли по темних вуличках, витяг наган і тримає його за дуло, як гирлигу. Певне, було наказано зброю наготові тримати (рушниці в нього не було). Потім, пізнавши мене за пару днів, що на них мене було йому, видно, доручено, він вже соромився своєї ролі конвоїра. З лісовиками зв'язався він цілком іздуру, був ні за що ні про що присуджений до концтабору, здається, за «Просвіту», втік, не витримавши голоду; переховуючись, злигався з лісовиками, от і він лісовик. Од нього ж я дізнався, що й Кирило з Юхимом майже в такий самий спосіб у лісі опинились: оговором загнали їх туди, от і мусили були до банди прилучитись. Та хіба тільки вони? Правда, були й такі, яким у лісі й довіку жити. Були кляті вороги нового життя, синки зруйнованих революцією багатих господарів... Словом, банда бандою, ліс усе крив і всіх зводив до купи...

Хоч і добре мені було з Петрусем (ім'я хлопця), а я зрадив, коли на третій день він передав мене самому отаману (Фотій ще не вернувся), якимось спокійніше було бачити його перед собою. Хто його знає, що він там задумає за спиною? А більше всього я боявся, щоб вони не повтікали всі, лишивши мене на бобах. Так усе смішно переплуталось, що й не відомо, хто кого тримав у пазурах: чи вони мене, чи я їх?.. Правда, на їхньому боці була така перевага, що в найліпшій разі я міг сподіватись видертись на волю. Не більше!.. Ну ж справді, беззбройний запідозрений чекіст у руках бандитів. Ще думати про якусь перемогу? Але стільки було в мене бадьорості, радості життя, віри в щастя, що часто під густе отаманове хропіння я мав, як тріумфально повезу його, арештованого, до Одеси... Правда, бувало й так, що через оті електричні токи я раптом відчував круту зміну в думках отамана (я не помилявся, як перевірів потім). Тоді (треба ж життя своє боронити) під його густе хропіння я тихенько тягнув до себе його карабін. Ось витяг, ось він у мене. Тільки прикласти дуло до скроні, спустити обережник, раз за ящиком... Не можу! Я кидав карабін і вже лаяв себе. Ну справді, дві людини (все-таки людини) день у день удвох.

Якось уже навіть звук до нього. Й на тобі: мертва душа з діркою в скроні. Брр!..

Нехай там хтось інший десь, колись... Тільки не власною рукою!..

— Хто це витяг мій карабін! — питає, прокинувшись, отаман.

— Я! — відповідає я рішуче, світло дививсь на нього, і в моїх очах дзвонили сонячні дзвони: «Я дужчий за тебе! Бо ти на мою місці б убив!..»

— Навіщо? — питає він.

— А так, щоб показати: коли б я був чекіст, я міг би забити вас, — весело сміявся я.

Отаман хмурился, бо в голові його робилась каша.

А я радів... Що куля! Та ще й сонного... Не штука так. А от так: бути цілком в їхніх руках і все ж їх живими пімати! Оце триумф! І я сам не знаю, чи це божевільне завзяття, чи просто мені, ганчірці, рішучості бракує?..

А сітку на них було з чого плести. Хіба ж я не знав, наприклад, що я — «гоніць із закордону», «вчена людина» — дуже потрібний йому? Хто ж інший міг краще підтримати в ці сутужні, останні місяці його престиж серед козаків і серед дядьків?.. О, це чудесно виходило: прийдемо в яку-небудь хату.

«Що новенького?» — питають довгі вуса або борода. «Все гаразд, все гаразд!» — готова відповідь у отамана. «Он вони, — про мене, — звідти — спитайте!» «Вони» спочатку мичать щось невиразне (тільки на вустах невиразне, а в голові найвиразнішу лайку), але таки доводиться «їм» свою красномовність виказувати. І заможненькі дядьки тануть у рожевих мріях про повернення своїх сорока чи п'ятдесяти десятин, а тіточки тим часом: і борщик, й вареників у сметані, й узвар на солодке... Словом, престиж на славу виходить!.. Ясно, що доводиться отаману подумати: чи, одрубавши голову, пустити його під лід, чи нехай собі. Врешті що, як і чекіст, ну що ж він зробить отак по хатах. Але ж не може бути: досі не вбив... Ну й задача!..

ОРГАНІЗАЦІЯ Й ПРОПАГАНДА

Безумовно, щось було. Він біг такий збентежений, що аж мене сум узяв. Уздрівши через віконце його сиву шапку й заклопотане обличчя, я чомусь раптом зрозумів, що мені погрожує велика небезпека й Дмитро (це був він) біжить боронити мене. Він влетів у хату (привітався зі

мною, густо почервонів: це він уперше бачив мене в новій ролі спійманого чекіста — цікава роль!) і зараз же почав про щось тишкуватись із отаманом та Фотієм. Звичайно, мене зовсім не обходило, чого вони там тишкуються. Мені, наприклад, захотілося полежати на пічці, а вони сиділи коло столу: досить далеко...

Коли раптом Дмитро покликав мене по імені й по батькові. Звук його голосу був такий, що я легко, як пір'ячко, злетів із пічки й присів до них.

— Пробачте,— почав він...

О, чого там! Вони ж мусили були так зробити... Я їм так щиро пробачав, що аж сльози зворушення мені набігли на очі! О, я не так ще зробив би. Насамперед не треба було нічогісінько мені говорити... І я виклав такий план перевірки своєї особи, що коли б хоч наполовину його вони виконали, певне, давно вже моя голова окремо від тулуба поглядала б зі дна річки крізь кригу на небо. Я того не знав, що таку саму долю мала б моя голова, якби випадково Дмитро не стрінувся в той день із Янковським.

— Біжи скорше, коли хочеш, щоб той професор жив ще, бо, здається, сьогодні хлопці його стукнуть, обридло вже їм,— між іншим сказав він Дмитрові.

Були там ще підозріння, але вже зовсім смішні. Наприклад, дядька лісової квітки тому не арештовано, що він мій помічник, теж співробітник Чека. Я його встиг загітувати, коли гостював. Бо я ж усе можу!..

Я щиро розсміявся такий комбінації.

— Ну, а ви — теж мій співробітник? — спитав я Дмитра.— Вас теж не арештовано.— Але й на це було з'ясування... Тоді я взяв і без труда розплутав їм це хитродумне прядиво.

— Хто ж би тоді знав все про «совхоз» і про хутір? — міркував Дмитро. Виявилось, що відважний хлопець продерся в лікарню, де зумів бачитись із хворими на тиф арештованими, й від них дізнався, що їх питали в Чека...

— Та вас же самих могли вхопити,— здивувався я,— вас, певне, досі просто не знаходять через недбалість...

— А в мене в кишені наган був,— відповів він,— п'ять куль їм, шоста — мені...

— Ага! — вигукнув отаман, який тим часом напружено думав: «Певне, вона...» Й вони знов почали тишкуватись... — Вона! — вирішили нарешті переконано... Звичайно, я мало цікавився тим, хто це «вона». Досить із мене було, що це не я. А коли дізнався, що «її» вже давно заарештовано й «вона», певне, в Чека все розповіла, й зов-

сім перестав про неї турбуватись: певне, що туди помста лісовиків не досягне!..

А через день я вже ніжно тиснув до серця повернутий мені карабін. О, тепер вже не те! Тепер могло, наприклад, статись так: ідем удосвіта з отаманом глибокими яругами. Я лишився на мить: обмотка розв'язалася.. Й раптом у досвітній тиші дзвінке й різне: «Бережись, отамане!..» Він — тікати? Ніколи!.. Дж-бах!.. Ага, тепер і я можу,— хіба ж я гірше його поцілюю?!

Ну, скажіть, будь ласка, хіба не з лицарського роману? Благородний Гідальго і т. д. А щоб тебе, інтелігентська ганчірка!

Після смачної вечері, вареників в сметані (не зле?), хрестимося вдячно богам у кутку, потім — зирк на віконце! Ого, чорне, аж вилискує.

— Ну, гайда! — командує отаман. Збираємося так собі поважно, поволі... Справа справою, а над нами не тече ж?..

Виходимо. Спочатку дуємо в лози. Тут сідаємо на колуду й починаємо нараду. Голови зборів нема, слова нема в кого просити, й тому довгий час панує глибоке мовчання. По кризі, певне, гуляє мороз, бо чути, як вона тріщить (він, дідусь сивий, тяжкий)!.. Нарешті, вирішивши, що дискусії досить, бо справа уже ясна, я роблю конкретну пропозицію, коротеньку й ділову:

— До вдови!

— Якої,— питає з місця отаман. Я даю пояснення... — Тц! — чмокає журливо він,— пси люті: сусідів збудять... Я чудесно розумію, що сусіди — то така мерзота, що вранці обов'язково заведуть: «І хто це так пізно до Горпини ходив?» Звичайно, хлопці (не лісові, а прості). Ну, а хлопці (народ дружний): «Ти був? Ти був? Ну!.. Маєш!» Вдова нових хлопців завела. Ану засядемо, підглянемо, хто такий? Еге, якісь із рушницями!.. Тут із прикрості та ревностів можна й «предкомзаману» бовкнути. Словом, біда! А Горпина славна молодиця, щоб її...

Одначе я не втрачаю надії.

— Може, не вчують? — подаю я щасливу думку,— ми справді, як то кажуть, насобачились так підходити, що й собаки не чули...

— Гайда! — вирішує отаман.

На вулицю визираємо з-поза тину: не варт обхід спокшати. Правда, отамана давно знають у вічі і його грізного «щоб ні гу-гу!» як вогню бояться, але... хто його знає? Чимсь новим починає повітря смердіти!..

Деремося по кручі. Дерево зрадливо протягає нам на поміч гілку й раптом тр-р-р! Аж луна покотилась. «Гум, гум, гум, гов, ап, ап!» — дружно й запально обзивається на горі численне товариство.

— А... — завзято лається отаман і раптом змінює план праці: — До Ярини!..

Котимось, сміючись, у яр. Звідти бережком до замерзлого ставу, сковзаємося весело по кризі, гепаємо зі сміхом і за півгодини ми вже в Ярининій чепурній хатці.

— Так пізно! — солодко тягнеться вона зі сну, а очі її блищать, ніби вона й не спала, а з гулянки.

— Де Омелько? — питає отаман. Звичайно, йому тільки Омелька й треба!..

— В обході,— воркотить молодиця. Ну, скажіть, чи ж не геніальний організатор цей отаман?! Прямо чує, де саме організації бракує...

— Треба було б до Прокопа піти по підкови,— гризе його сумління: вже давно коні в лісі під доглядом хлопців на коваля чекають,— через Дністер не поїдеш некутими. Але хіба ж так просто — здобути третій номер підків, коли дядьківські коні на другий? Або заліза на саморобні... Не той тепер час, коли все під рукою. Нехай хлопці в лісі почекають...

Я й не заперечую: можна й до Прокопа. Там і переночуємо... Еге ж! Хіба ж лицар-козак лишить молодицю самісіньку ночувати? А як злодії! Ну що вона, бідна жінка, робитиме?!

Словом, отаман вже покидав усю амуніцію, чоботи сохнуть коло припічка, а онучі на комині. Я знаю, що він охоче послав би мене на прогулянку під три чорти. Але ж я людина вихована й не буду дочікуватись такого запрошення. Мене раптом розбирає сон, я лізу на пічку й засипаю під таку колисанку:

«Бався, хлопче, бався!.. Тим у лісі обридне чекати (вже казали мені), й вони майнуть до банди. А банда... Невже ж її після моїх вказівок не намацають? А курінний — стратег хоч куди. Бався, хлопче! Румунії тобі не бачити!..»

Але не все ж організація. Пропаганда, наприклад, теж потрібна. Ми й не забували про неї... Іноді (коли вечеря була занадто пісна) ми виходили, тільки смеркалося, й тоді ті ж лози були свідками такої сцени:

Отаман Заболотний. А не вадило б завданки попоїсти. Хоч би у бабусі Параски — добра!..

Отаман Степовий. Еге ж! Недарма бабуся все біблію читає: сподобив її господь на хист до завданки...

Отаман Заболотний. Га-га-га!.. (Регоче, значить).

Отаман Степовий. А в дядька Тимона, здається, кабана смалили, ковбаски після завданки не завадять?...

Звичайно, ні!

Словом, план готовий. І обидва отамани вирушають у похід...

Трохи згодом: «Ну, скажіть же, що новенького?» — «Все гаразд, усе гаразд! От вони звідти, розкажуть...» А, щоб тобі! Хіба ж була така умова, що йому — організація, а мені — пропаганда?! Дякую красно за такий поділ...

ЛІСОВИЙ ЗВІР

Зрештою хто він такий?

Не раз дивився я на його фотографію (потім, коли для нього самого вже все скінчилось): грізно здвигнуті брови над лютими очима... О, справді славетний отаман! Трохи не три роки тероризував два повіти. Двічі Балту брав, і тоді його козаки розрубали вагітним жінкам черева й ще не народжених дітей підіймали на шаблі...

Але не тільки на фотографії. Бачив я його теж у житті таким, коли він оповідав про те, як вони «рубали їх...». Не в бою — то окремо, а так піймають — комуніст... Що, кулю на нього витрачати?! «Комуніст» було дуже широке поняття. Не обов'язково член партії... Врешті все залежало від отаманової волі...

— Тисячу двісті з лишком поклали,— вихвалявся він і, певне, не перебільшував.

О, коли б небо було не дурна порожнеча, мальована про людське око синькою, а справді твердь, давно б воно впало від стогонів і проклять матерів, батьків, сестер, братів, дітей і жінок, замучених ним жертв!.. Часто я диву давався: як з такого моря крові виринув усе-таки звичайнісінький веселий сільський парубок, не дурень добре попоїсти, чарочку випити, з молодицями пожартувати. Отої дурної культурної хвороби — муки сумління — він не знав, цілком не шкодуючи своєї жертви. Правда, час взагалі знизив вартість людського життя. Але в нього

це було, так мовити, не придбане, а цілком природне, своє... Взагалі безпосередності й простоти в ньому було через край.

Хоч він був не простий, учився... Он у тій школі садівництва, через садок якої ми не раз уночі переходили. «Добре вмів яблука красти! — пригадував він, — на зиму обов'язково кілька ям наховаю, а потім потроху перетягаю в скриню. Товариші дивуються: що це вона в мене без дна?..» «Бунтарем був...» — пригадував він далі, і, як живе, виростало хлопча зі жвавими чорними очима, як вогонь, палке й бурхливе; гарне, певне: це потім літа роздули таке обличчя, роздали оті щелепи, синькою мазнули по товстих губах... Потім ефрейтор у кінній гвардії (не пам'ятаю, якої частини). Генеральська дочка закохалася... Хотіли одружитись, та раптом бридке стало здоровому парубкові оте аристократичне курча...

«Знаєте, — мріяв він, — розвів би я тут садок, пасіку поставив би. Дивіться, яка гарна моя батьківщина, — засміявся він, — кажуть, що в мене палац... Ось він який! Ніч старанно притрушувала мокрим нафталіном землю (згадала, коли вже хутро облізло), й ми сховались під дах на зрубі, який мені чомусь завжди нагадував Полінезію (я вже не раз бачив цей палац знаменитого отамана).

«Отак почав будувати, та й, певне, вже не скінчу», — говорив він із ширною тугою селянина-хазяїна, і я охоче вірив його бажанню кинути все, докінчити хату і... забути, що він «начальник чорноморської дивізії», що, може... ну, хіба ж так-таки й не буде зміни?!

Отак прийшла контрреволюція, довго шукала. Знайшла оте запале чоло, оті важкі щелепи. О, з цього будуть люди! В перший раз як повстали дядьки проти «розверстки», знайшли його, на коня без сідла посадили: «Веди нас на Балту». Й повів! Дядьки торби грабованим добром набгали, а він здобув собі свою долю. І пішло!..

Сам він на добро не зазіхав. Мав дві пари білизни, френч, подерті штани й підтоптані чоботи. Кожух-кенгуру, сукном критий, зняли йому хлопці із забитого командира-сибіряка та сиву шапку.

— Ось де мое добро, — клав руку на карабін та наган, — є ще шабляка.

І в нього це гарно виходило. Але щоб він був таким завзятим воякою, того б не сказав я. Фотій, Юхим, Кирило — о, вони були куди відважніші за нього!..

Коли банда перед тим, як зарубати «комуністку», по своєму звичаю спочатку примушувала жертву зазнати жаху, гіршого за смерть, отаман не приставав до компанії. Заслуга, звичайно, не така вже велика. Але ж не треба забувати, що все-таки — лісовий звір... Для нього й це — лицарство! Не вимагає ж, щоб він і хлопцям не дозволяв!? Бо ж хлопці — хлопці! Нехай собі бавляться...

Надзвичайно добрий мав інстинкт небезпеки. Якусь дикунську гостру опостережливість до того, що могло стати загрозою його життю. Всі свої плани я мусив міркувати тоді, коли він спав або був на самоті. Бо інакше я чудесно бачив, що він чує мої думки. Й це не була моя фантазія: кілька разів я мав тому безперечні докази... Властиво, цей живий інстинкт, дужий первісною силою природи, був причиною всьому: й тому, що його ніяк не могли піймати, й тому, що банда під його приводом завжди виходила сухою з води. Зрештою він боронив тільки своє життя. А цього хисту мав він стільки, що на цілу банду вистачало...

О, я охоче вірив йому, коли він оповідав:

— Лежу собі під черешнею — літо. Коли бачу, кіннота біжить з гори. Зирк: хутір вже оточено! Певне, хтось доказав. Я гульк у хату, одяг юпку, спідницю, хустинку, взяв відра — баба по воду йде... Трохи присів, щоб не вдарило в очі, який здоровий... Питали: «Чого ж ваша наймичка не вертається?» — «По гуси, певне, пішла», — каже господиня...

Трохи не другого дня шарую залюбки в одного дядька на городі (працю він любив), коли глянув, два кіннотники поза городами їдуть. Поки кумекав, що не по мене, а підводи заганяють, уже лежав, як кіт, між рядами картоплі. А вони помітили: був і зник. До господаря: «Певне, бандит». А я — в жито, на дорогу! Йду собі, сапа на плечі, босий: у поле парубок іде. Вийшов на горбок. Побачили. «Стої!» — чую...

Еге ж! Я в жита — стриб, стриб! Вони за мною, але коні в житі плутаються. Вони на цій гірці, а я ген аж на тій. За горбком знов пішов собі — парубок у поле. Прийшов у друге село. Цигарки заманулось. Все є, крім вогню. Бачу, пастушки курять, а коло них червоноармійці. Підійшов, прикурив. Один червоноармієць питає: «Що, про Заболотного тут не чути?» — «Еге ж, — кажу, — чути. Він тут десь близько...» Трохи одійшов, коли чую, хлопчик один: «А їй же богу, це сам Заболотний!» (Населення добре знало отаманову характерну постать і облич-

чя). Червоні до нього: «Що? Хто? Де?» Я як учварю! Добіг до річки, бац по ланцюжку човна та в очерет! Стріляли, стріляли,— думали, багнищем по той бік перейшов. А мені чого в болото лізти? Посидів до вечора та й назад... Іду вже городами, коли: «Стої! — біжить.— Не бачив,— питає,— тут із сапою пройшов? Ми на нього чатували...» Сапу непомітно на землю, а рукою показує: отуди побіг...

Це дуже скидалося на байку, але в порівнянні з тими легендами, які про нього оповідали, це було блідою дійсністю. Його оточували не раз, стискували залізним, здавалось, кільцем, і — на тобі! — знаходили порожнє, ще тепле від отамана місце. «Щоб мене піймати, треба оточити хату отак і так»,— казав він. І я його порад не забув...

Отакий він був! Живі почуття й недалекий, неглибокий, але гнучкий, хитрий розум. Воля? Ні! Замість волі дужі бажання... Словом, лісовий звір!..

ЧИ Ж ІМ МОЖНА ВІРИТИ?

В хаті було темно. Тільки в грубці горіло й обличчя Юхима то виринали червоним човном, то знов потопало у хвилях п'їтьми... Я став маленькими горстками підкладати солому, щоб рівно горіло, бо мені треба було не тільки чути найменше бриніння його голосу, а й бачити його обличчя...

Хлопці таки підків не діждались і майнули самі, без отамана, до банди, а тепер повернулись із надзвичайними новинами:

— Банду розбито; багатьох забито, решта розсипалась; курінний зник, а хлопці трохи не всі з'явилися на амністію... Й нічого! Не чіпають. Дядьків, що їх ховали, теж не рушають,— оповідав Юхим.

Те, що в голосі Юхима бриніло: «Й ми з'явимося скоро, як не з'явилися вже»,— мене не дивувало: від нього й Кирила я цього чекав. Але я не розумію: чого вони тут, чому знов стали в лісі й питають, чи скоро через Дністер рушимо? Невже?! І я зиркнув на отамана. Він мовчки блискучими очима дивився на вогонь у грубці, й здавалось, думки його дуже далеко: там, де розпорошено банду, останнє опертя його, де козаки прийшли з повинною головою, не злякавшись його байок про те, що все одно всіх розстріляють.

Але, видно, його вуха слухали не гірш моїх. Коли вони пішли, він роздумливо сказав:

— Щось є...

— Так,— підхопив я. — Ви теж помітили? — Й, подумавши, додав: — Чи ж можна їм вірити? — намічаючи вже план останнього бою...

Нарешті зібрались у ліс не кувати, а хоч глянути на коні. По дорозі завітали до лісника розпитати, що хлопці в лісі роблять? (Ой обережний був цей отаман!). Якраз один із них прийшов по відро та казанок (лісник був свій): зібрались куліш варити...

Стояли вони невеличким табором: Кирило, Юхим, Петрусь та ще пара з сусідніх сіл. Вогнище, навколо солома, щоб лежати. Грілись по черзі. Коней ставили так, щоб вітер од вогню тепло віяв. На ніч частина йшла по харч. Сутужно було, проте в одному можна було їм позаздрити: сонце й повітря. За цей час гулянки по хатах я став білий як стінка. Ніби рік у в'язниці пересидів. Отаман і той посинів...

Після кулешу посперечались про амністію. Ця справа тут, видно, вже не раз обговорювалась. Отаман мовчав, а потім і провокнув:

— Ну, а як скажуть — викажіть усіх, хто переховує?

— Ну й що ж?! І сказав би!.. — не втерпів гарячий Юхим. — Хіба вони ради мене ховають та їсти дають? Для себе ж! Щоб їм каштани з жару тягнув... Ану скажіть їм: ніякої зміни не буде. Хто тоді сховає?!

— Юхиме! Кинь дурниці говорити,— намагався вгамувати його стриманий Кирило.

Але той поніс, як гарячий кінь...

Звичайно, все це хлопці могли й так говорити, на вітер. Мало про що хлопці говорять? Банда бандою... Але отамана вже ніяк не можна було витягти в ліс, хоч мені дуже хотілося знов напитись сонця і повітря. «Йдіть самі», — казав він...

Тепер вже не він мене, а я його не відпускав ні на крок. Мені здавалося, що іноді він це відчував, бо його починала без причин дратувати моя присутність. Він зривався, нетерпляче й злісно гиркав на мене: гілочка, бачте, тріснула під моєю ногою, собаку збудила!.. В таку хвилину я ледве стримував себе від того, щоб не схопитись за свій карабін. Зрештою й він мені обрид...

«Коли ж кінець?» — тужливо питав я долю, але вона вже сама поспішала на поміч: у цій темній ямі я вже

намацав залізну руку історії й довірливо сперся на неї. Було ясно, що бандитизм конає...

«Знаєте що-о? — тягнула Наталка, господиня одної з найглибших нір (про цю хату знав тільки я, отаман та Фотій). — Сьогодні Василь (її чоловік) дізнався, що...» І вона розповіла ще місяць перед тим неймовірно, а тепер цілком можливо річ: Фотій і Федоній написали у волость лист, де обіцяли отамана живим привезти... Цей Федоній мене давно зацікавив. Коли вирушали в похід, він завжди хворів. Бувало, ходив без рушниць... Відчувалось, що життя бандита його мучить...

Довго ми з отаманом дошукувалися джерела цих чуток. Але нитка тягнулась у кола населення, нам неприступні. Довелося лишити під знаком запитання: Але хлопці ніби самі себе зраджували.

— Й навіщо вам кувати коні та верхи через Дністер їхати? — питав Фотій: вирішено було хоч невеличкою кавалькадою за кордон утікати. — Давайте я одведу вас пішки й ураз переправлю!

Фотій справді знав добре берег Дністра і вже переходив його, а отаман у тих краях ніколи не бував.

Виходило надто спокусливо: хоче завести кудись у пастку!.. Я й сам не знав, що думати: звичайно, «лист у волость» здавав на дурницю. Я ж знав, що такі справи не так робляться. А втім?! Міг же розпач на хлопців знайти: банду розпорощено, отаман безнадійно загуляв, знайшовши собі доброго товариша до молодичь та на вареники в сметані. Може, й справді дременуть удвох за кордон («Той, видно, такий, що всі ходи знає»), а про виїзд гуртом так, очі замазують... Що ж тоді робити? Ясно, що не для божої ласки дядьки їх ховали й годували. Хіба дядько щось дурно робить?! О, це хлопці добре розуміли!..

Звичайно, такими думками я щиро поділився з отаманом. Нехай же він знає, що зрада навколо й тільки я можу його врятувати.

— Чи ж можна їм вірити! Селяни — завзяті матеріалісти. Був час: вони сподівались, що ви їм податки одіб'єте (дядько ж і курки без бою не віддасть). Цього ви не зуміли зробити. Ну й не потрібні ви більше дядькам... А хлопці — хіба ж не селянські вони діти? Та що, пошкочують вони вас, щоб мати змогу до ріллі повернутись?! — викладав я оторопілому отаманові щирісіньку правду...

МОЯ ПЕРЕМОГА

— Мой! Чуєш? — викотилась із темряви головка капусти й притулилась до шибки.

— Ну? — присунувсь ізвідси до віконця чорний ведмідь.

Капуста (за вікном): «Бу-бу-бу-бу...»

Ми (я й отаман) разом нетерплячим шепотом:

— Що він там каже?!

Ведмідь (до капусти): — Зараз вийду... (До нас) — Кіннота, каже, прибігла й на санках. Може, чекісти... Кинулись сюди, де Антонова хата, — певне, трус...

Антонова хата була зараз, через річечку, кроків із двісті. Але чого нам було турбуватись, коли ведмідь, то — «предкозаман», а капуста — обходний? Чудесно могли ми пересидіти в новій, великій, теплій «предкозамановій» хаті (не будуть же в нього шукати), доки він піде й дізнається, що там таке.

«Певне, дурниці. Коло Антонової хати ніхто з хлопців ніколи не ховався», — міркували ми, ніжачись коло грубки на пухнатих кожухах (скільки ж їх мав «козаман»!). А в наших шлунках теж ніжились ковбаски та добра смажениця, якою тільки що частувала «козаманова» молодиця. Хоч було вже далеко за північ, але «для таких любих гостей» можна було і вночі вогонь у плиті розвести... У «козамана» в хаті не діл, а дубова підлога, плита, велика люстра, панські кріселка, фіранки... Ну, словом, культура... Та й мудрий він чолов'яга: всім догодить. І «начальство» його цінує, вміє «продналог» вишкулити, й пан отаман «його не забувають...». Мудрий чолов'яга! Садиба ач яка?! Де тим «рукулям» до нього!..

— Хлопці! — шепоче з печі «козаманова», — а як начальник сюди прийде? Вони часто в нас ночують...

— Ну то й що? Ми до вас на піч!..

— А Пилипа з ними покладем: нехай їх стереже від нас, — докінчує мою думку отаман.

Я чую, що отаман вже надмухується щось далі казати, коли раптом з-під землі:

— Мой! Одчини...

Щось тепле перекочується через нас і до віконця:

— Сам?..

— Чотири хати оточили, кожний куточок оглядають, — увійшов Пилип...

Які саме хати? А, можуть до паски шукати...

А коли ніч стала скляною: з темно-синього скла, щоб

зараз же зробитись олив'яною (й навіщо вона ці фокуси показує? Подумаєш, чарівниця яка!), ми з отаманом:

— А це добре, що стежки поробили: чоботи сухі будуть... Гу-гу-гу!..— сміх, значить.

— Скорше! Вже сусіди повставали!.. — радила нам Ярина. — Снідати будете?

— А що є? (Тільки річку та з п'яток садків перейшли, мала прогулянка).

— Вертуна до сметани та узвар,— зрозуміла нас молодиця.

— Це можна було — давайте!..

— Нате вам чисті сорочки,— зробила нам дорогий подарунок люба молодиця,— а то, певне, вже скоро верхи на них посідаєте...— Ох, що правда, то правда: кіннота хоч куди!..

— Розбирайтесь: прати буду...

Приємно отак засипати в чистій сорочці на теплій пічці самому, тобто без всякого настирливого товариства. Волохатий здоровий павук хутко, хутко обплітає м'яким павутинням віко... Кліп! зачинив уже одно дивилко. Тепер друге. Тепер отой дурний мозок, щоб не трепехався... «Дррр!» — розірвало павутиння.

— Хлопці! Хлопці! Вставайте!.. Біда...

Омелько, білий як стінка, посеред хати, а з його рота вилітають сірі крилаті птахи:

— Бомба розірвалась у канцелярії... Кинули... Забиті... Ранені... Сто кіннотників!.. Облава!..

І б'ють із розпачем крилами в шибки, стелю, мури. Повна хата бентежного трепехання!..

Застиглими очима дивиться Ярина, як ми — раз, раз, раз! вбираємось. І я дивуюсь: «Як це так: то з годину взувався, а тепер я хоч вирушай, а отаман ще метушиться».

«Еге, хлопче,— раптом переможно регоче в мозку,— а я таки дужчий за тебе. Диви, як ти злякався! Аж по-синів!..» (Дарма, що свої! В цілому повіті предчека та зампред про мене знали. Коли б нас оточили, то, безумовно, забили б обох)...

Тримаючи карабіни під полами, ми хутко йдемо (бігти не можна) задами... В селі хтось роздавив мурашник, і чорні комахи збентежено розлазились на всі боки (базар розігнали)... «Фррр!» — з'їхали ми, як на саночках, у яр. Тепер ноги самі підхопили тіло й понесли дном яру вгору, до лісу!..

Спочатку я радісно наливав легені смачним, п'янким повітрям, але враз отруївся: серце безсило забухотіло,

ноги розм'якли. Я лишився ззаду. А він біг, як слон. Злісно двічі обернувся, але чекав: удвох — дві рушниці й веселіше. Я вже вибирав місце на його спині, куди б вліпити кулю, почувуючи, що зараз хляпну (весь — вода) на пухнатий сніг, коли він раптом пішов поволі; ми вибігли з яру: із села могли в бінокль помітити, що двоє біжать. Зачекав на мене, й пішли поруч: ніби його спина почула небезпеку... Перейшли гребінь і знов бігцем покоїлись у долину (тепер вже легко — з гори). На тім боці дримали білі дерева. О, там вже нехай до літа шукають! Сліди на снігу? Та чи ж мало мисливців блукає!.. Ось, наприклад! І ми старанно ступаємо в довгасті ямки...

Стоп! Що це?! По дзвінкому повітрі, як по кризі, поковзом сунеться через гору різноголосий гамір. Довго слухаєм, деремось на гору й дивимось на шлях: низкою повзуть чорні павучки. Багато!..

— Підводи,— каже отаман,— якусь частину перевозять. Певне, цілий полк...

Тишу лісу широкими ножами розрізує луна стрілів...

— Ач, бавляться прокляті!.. Доведеться де смерку чекаати. Тоді шлях перейдемо.

Я пробую перекопати, що на нас не звернуть уваги. Та й вони зараз проїдуть...

— А хто їх знає, скільки їх. Бачите? — З-за обрію повз тонесенький чорний хробак.

Короткий зимовий день вже студенів. Сонце раптом пригадало, що воно вже слава богу, віку зазнало: нехай собі молоді по тому сивому майдану цілий день волочаться: а воно собі загорнулось у вовняну ковдру, й не розбереш, чи ще сидить за тим сірим муром і чмихає (перестудилось), чи вже спати полізло. «Спати!» — рішуче сказали мої мокрі онучі, замерзаючи на ногах (моїх, звичайно: я добре чув, що не на чужих). «Певне, що так», — підхопила моя мокра сорочка, обертаючись у слизьку холодну жабу на моїй спині. Я не сперечався, бо сірий мур в одному місці почервонів, знов посірів і зараз же в долині й під деревами почорніло: я давно знав, що цей фокус зветься — захід сонця... Однак однастайність думок моїх, моїх онучів і моєї сорочки мене нітрошки не втішила: від цього перспектива замерзнути в лісі веселішою не ставала...

— Чий це хутір? — хитнув я головою в долину, де ще біліли дві хатки, чекаючи, коли їх накриють чорним рядом.

Отаман сказав:

— Ніби свої, але не знаю, чи приймуть?

— Тримайте мою рушницю й чекайте на мене тут,— відповів я...

В теплій (о, яка це благодать це тепло!) хаті господиня готувала вечерю. Господар бавився з дитиною, слухаючи, як я оце був на базарі з його, господаря, братом й тепер іду на «совхоз» (я ж там служу): дай, гадаю, погріюся трохи...

Нарешті мій мозок одтанув (оте все про брата язик без нього зладнав) і почав так здаля:

— А Семен у лісі чекає...

— Який Семен?!

— Та...— я назвав отамана й, не даючи очунятись, ху-тенько виклав подію дня.— Тільки обігрітись! — закінчив я...

— Та йдіть уже,— згодився хуторянин...

— Що, замерзли? — весело питав я, насилу розшукавши його: раптом темно стало.— Ходім!..

Сміявся жар у грубці, і його золотий сміх котився теплими хвилями по хаті, але вже ложки, наробившись коло вечері, поклалися спати на столі (ще б пак, так і лишить їх там господиня!). Треба йти: до ранку мали зробити двадцять верстов, а то й більше, як лісом та яругами! Й ми, як у крижану воду, знов полізли в чорну пільму...

Рішуче нам не щастило.

— Неодмінно сьогодні вдосвіта зайдуть (червоні),— казав один лісник, давнішній приятель отаманів. А він і так моститься, й так приляже... Нічого не помагає! З годину дав поспати, та й годі! Ну що ти зробиш?! А може, й справді червоні...

А другий лісник (вже не приятель, а просто знайомий), так той просто:

— Боюсь, хлопці! Прикрутили це нас... Стара! Дай їм галушок, нехай поїдять та й з богом!..

Ох, невесело було таке чути! (Не мені, звичайно, я собі злорадно думав про те, як вовки рвуть свого раненого товариша...)

Словом, місили ми, місили ногами оту хрускотливу білу піну під деревами та по ярах, а коли до села, де було лісове кубелечко, лишалось верстви зо три, світанок вже зладнав віконце край неба (цілу ніч майстрував) й зирк з-поза едвабної фіранки. Далекі білі хатки ніжно почервоніли, нібито він на них. Нічого подібного, на берези! Бач, які високі, стрункі... Не те, що якісь там печериці порозсідалися!

Але нам було не до женихань світанку з берізками: вогкі онучі й взуття під ранок аж дзвеніли (морозець добрий взявся). Ноги ніби обценьки вхопили: ось-ось одкусить... Сухого нічогісінько, щоб розвести вогонь...

— Ні,— рішуче й твердо заявив я,— краще нехай розстріляють цілого, ніж з одрізаними ногами!..

— Що ж ви зробите? Вдень на село не можна: тут мене всі знають,— обізвався отаман.

— Що? Піду сам на село, принесу їжі й розпалку. А на вечір організую притулок на «совхозі»! — раптом випалив я.

Отаман трепихнувся, як підстрелений,— влучив! Та як же — ні: в селі, ми знали, червона частина, лісове кублечко на підозрінні... Словом, ясно, аж прозоро!..

— Як вам не сором! — одверто почав я, зрозумівши, звичайно, мовчання.— Ви ще не переконались?

Я пригадав йому всі ті випадки, коли міг переконати його, гаряче говорив про вперту вірність інтелігента богам, бодай розвінчаним, бодай розбитим... О, це я міг казати цілком щиро!..

Нарешті він чекає на мене під дубом! О!!

Віддав йому рушницю й... пішов? Ні! Розгорнув велетенські срібні крила перемоги, сосни-сурми гуділи: «Слава!..»

— Чого треба! — сердито буркнув заспаний сторож на переможця.— В канцелярії ще нікого нема...

— А де тепер той... як його, що тут раніш жив?..

Дядько підказав.

— Так, так!..

— А тут, через стінку.

Між іншим спитав, яка частина (що полк вийшов, знав) і скільки. Думаєте, пішов до штабу? Знайшли дурня, щоб свою дорогу здобич якійсь «роті звязі» довірити!..

Нема лісового кублечка! Зруйноване лісове кублечко!.. Квітка? Злякалась арештів і... і ще деяких наслідків захоплень лісом та й віддалась за... краскома! Сама лишилась пампушечка — нареченою комуніста! (Бідний хлопець! Може, хоч вичистили...)

— Як ви гадаєте, чи ми будемо щасливі? Така різниця в поглядах...— питала вона мене, сідаючи поруч зі мною на санках: захотілось хоч одним оком здаля на нього, отамана, глянути; зворушилась, у лісі такий холод!

Останні герої!..

— Н-не знаю,— промимрив я.

І воно туди ж:

— Погляди!..

Такий він дурний, щоб під дубом стояти! Я й не глянув туди. Пішов просто до того місця, де розійшлись, та й по слідах. Щоб тебе! Наплутав як... Довго він розглядав, кого я привіз із собою. Нарешті цілком несподівано вийшов: ні один слід у той бік не вів!..

— Хліб, сало, солома, тріски...— викладав я на стовбур.— Робіть огнище, а я — до «совхозу» умовитись про постій... Із ким це їдете?

— З панною...— назвав він пампушку.

— Еге ж! — відповів я.— Вона з моєю запискою до Балти. Ми до хати, а чекісти навкруги хати! — передав я вільно прислів'я.

— Припишіть там, що у нас дві рушніці й двісті десятів набоїв,— підбадьоривсь отаман..

ОСТАННІ ДНІ

То був його останній жарт. Від тої хвилини він... за-непав!

На «совхозі», де нас привітали, як рідних, він був ще веселий, бадьорий. Пишався навіть, бо ж панночка трохи не молилась на нього. Два дні ми відпочивали після пережитого. Але тільки темна зимова ніч знову прийняла нас у свої залізні обійми (хрещенські морози 22 року!), як я раптом відчув, що нема вже славетного отамана! Є тяжка душа, яка, часто охлянувши, безсоромно чіпляється за мою руку, безсила й гидотно полохлива... Раз поза раз збентежений шепіт:

— Дивіться, що то таке?!

Я напружую притомлені очі: звичайно, куц...

Мої нерви нили, як зуб хорий: огидно панькатися з таким... барахлом! Але я терпів: сьогодні рано, коли засіріє (треба ж бачити обличчя), скажу йому: «Слухайте, Семене Федоровичу (я вже давно перестав величати його паном отаманом, відтоді як хлопці про загибель банди оповіли). Ми тут загинемо обидва. Ви ж бачите, як після тої облави дядьки нас приймають?..» — «Перетерпимо! Дядьки заспокоються»,— скаже він. «Е, ні,— ріжу я.— Бачите, сніг який?! Враз стежки заборознить; тільки не зайдіть тиждень-два, так присипе, що й не знайдете, де ваші ноги ступали...»

О, він розуміє, про який сніг тут ходить!.. Хоч і потьмарились жваві чорні очі, але гнучкий розум ще не потьма-

рився й, правду кажучи, я дуже хвилююся, думаючи про ту рішучу мить, коли я йому пропоную: «Я поїду, зв'яжусь із закордоном, поверну за вами, й утечемо разом...» Одесу я не міг назвати: треба було такий пункт, куди або пішки, або на конях. Я вже знав, що отаман нізашо на світі не поїде залізницею. Проти неї в нього був твердий, як кремінь, забобон. Так само — проти міста!.. Даремно я переконаував його, що там тишу раз легше сховатись, ніж по його селах та лісах, де його знала кожна дитина й кожний дядько міг виказати. Нізашо! Нарешті я зрозумів, що справді в місті він попався б ураз, бо був би безпорадний, як дитина; що гвардія, ефрейтерство, поїздки по залізниці — усе це ліс злизав з нього, як відома корова мальованийий з неї портрет... Словом, лісовий звір, та й годі!

Де там, руїни лісового звіра...

— Та ми ж блукаємо,— кажу я обурено й виводжу його на вірну дорогу в лісі, де я вдруге, а він...

Цілий день падав сніг. Величезні пухнаті пластівні, як живі,— пурх, пурх. Присіли на землю, й годі! Не підіймуться вже ніколи. Ніколи!.. Аж сумно!.. І я сказав йому. Якраз на роздоріжжі: шлях на Балту й шлях на село, де остання надія переховатись.

Він одразу згодився, але... Невже?! Його голос затремтів: «Ну, трохи згодом! Через кілька день...» Він боявся лишитись сам... Грізний отаман, перед іменем якого тремтіло два повіти, й він боявся лишитись сам!.. Гордо стояв я на роздоріжжі. Я — дрібнесенька гаечка у велетенській машині, але така потрібна!.. Я — на вагівницях історії малесенька дробиночка, але не остання, а та, що переважає! Звичайно, я лишився. Переможець має бути ласкавим...

Ми брели трохи не по крижі в снігу. Вишукували, де здуло. Тяжко було: від учорашнього ранку не іли. Часом під гірку сніг був із головою. Тоді лягали й котились униз. Це я придумав: приємно було хоч на мить лягти на ту пухнату перину... Втома смертельна. Жагучий мороз...

Якось додерлись до знайомої хатки в лісі. «Дзьорк, дзьорк — ту, ту!» — «Хто? Ой хлопці, тікайте: у мене в хаті чата на вас!..»

З хати: «Хто там?..» Гей, як дременем через кущі, стовбури стриб, стриб!.. Аж у долині стали. «Ух!.. Покурим?» — «Гаразд!..» Зігрілись, цигарки закрутимо, а то ніяк!.. «Куди ж тепер?» — «На село!» — «Ні, можуть шукати...» Ой, який же він полохливий... «Назад, у льох!» — «Ох, щоб тобі!..»

Коли раптом: «Дивіться!..» Аж присідаю. Що таке? Або вітер за горбком верхи тополі пригинає, або справді кіннота... «Тополі тут є?» — питаю (місце йому добре знає). «Ні», — каже твердо. «Ну, то кіннота! Геї, за дубки!» Присіли... Коли раптом бачимо ззаду шлях (ну цілком виразно), піші йдуть. Ого, пастка!.. Спустили обережники... Раптом щось надзвичайно знайоме вражає мене в одній з трьох постатей у білім смерку, і я враз пізнаю й тих двох. «Фотій, Федоній та Філіпп», — кажу я. «Справді», — зітхає отаман і забуває про кінноту: за цей час вона вже набігла б... Забуває він про те, що Фотія й Федонія треба стерегтись, радо вітаючись із ними.

У хлопців є коржики, і я роблю відкриття: якщо ви хочете спробувати найсмачнішу їжу в світі, походить, не ївши добу на морозі по крижі у снігу, потім візьміть отакий звичайнісінький, на воді, коржик і кусайте невеличкими шматками; в роті у вас буде танути «Рафаєлева мадонна» (такий крем); а коли ви зумієте одночасно сьорбати оте запашне, іскристе вино, що зветься морозним повітрям, ви сміло можете брати патент на першого в світі гастронома (така машинка!).

Я влучаю момент, коли ми з отаманом на сам, і нагадую йому про Фотія й Федонія. Крім того, хлопці брешуть, кажуть, ідуть за дванадцять верст, а сніг не липне до їхніх чобіт: онучі не впріли... Але він не хоче й чути: з ким же він лишиться?..

«Чорт із тобою», — думаю, бо вже певний, що про Фотія й Федонія — байка. Інакше боявся б: зіпсують музику...

Днюємо в «балагані» — яма, крихітна земляночка, на одного діда — сторожа садків на горі, у полі. Пункт чудесний: шпиль горбка. Видно на десять верстов, а в тилу — ліс. Ми всі (крім мене) стрільці хоч куди. Набоїв півтищі. Три добрі бомби. Очевидно, тут візьме нас тільки полк... По дорозі розбираємо жердини, що ними огорожено криницю, й робимо в балагані вогнище, потроху втягаючи жердину знадвору. Ховатись від диму нікуди, й він ретельно їсть нам очі. Через годину — шляхи в долині в тумані сліз, і голову рве на шматки. А спину обценьками пробує мороз. Коржики — річ чудова, але ж не наїсишся парою коржиків на цілий день... Словом, божевільно радієш, коли горбок нарешті розвиває в долину синій сувій; ще, ще — всю долину ніжно-синьою тканкою крито, а на обрію червоний перкаль...

Біжимо зрадло в долину, потім деремось угору, за

день сніг осів, і можна знайти місця, де витримує нашу вагу. Я зумисне лишаюсь позаду: я не звик до лісового життя, страшенно змучився,— очевидно, мені треба поїхати. Я боюсь, щоб хлопці не відмовили отамана, й не знаю, чи тільки удаю втому, чи справді зараз упаду, бо вже давно втратив міру своїх фізичних сил...

НА ВОЛІ!

Тільки тричі в житті я зазнав таке почуття: вперше — коли після п'яти літ кайданів і неволі, мене, як із хреста знятого, казали люди, скинули десь у таємному селі на Лені; вдруге — коли я вскочив із контрабандистом у прикордонні кущі Німеччини, лишивши за ними нових дванадцять літ каторги за те, що все не навчився слухняним підданцем бути; втретє,— отепер!..

Ясним золотом розливався погожий день. Морозний: битий сніг на шляху аж дзвенів, аж співав...

О сині прозорі далечі! О світлі промені, що діамантами впали на срібну парчу! Нічний птах вітає вас... Ви йому печете очі, червоні очі, поїдені димом, кволі від темряви ночі та смерку хат і запічок... Байдуже. Як їм зле, вони можуть собі плакати. А йому добре... О, як добре впиватись отим крижаним повітрям ранку!..

Останню ніч я не спав. Правда, дубова лавка після останніх мандрівок була чудовим ліжком. Але... не спалося! Певне, тому, що нас у хаті було аж семеро. Хазяїн тюпавсь у темряві, не знаходячи собі місця. Хіба він впустив нас? Самі себе впустили... Що ж робити? Не лишатись надворі, коли мороз — аж сумно! В нього не було, наприклад, ані крихточки хліба. Не весь вийшов... Байдуже! Можна напиться води (з морозу так п'ється), а потім наминати оте смачне тепло так, що аж ляскотіло... од наших жартів. До мене всі були такі уважні: я їхав далеко шукати останній порятунок. Останній порятунок!.. І мені було... тяжко!

«Чи прокинулась?» — підходив я до ще тихої школи. Певне: двері вже відкрито... Вона аж побіліла й поточилась. А я раптом згубив свої ноги, встиг подумати: «Від тепла»,— й сів!..

— Напився козак,— блідо посміхнувся я...

— Почекайте, я вам дам зараз гарячого молока,— збентежено й суворо відповіла вона.

Коли вона вийшла, я підсунувся до люстри. Звідти

глянула на мене така краса, що я й сам більше на неї не дивився і її благав: «Ну, хоч у куток, тільки не на мене...»

— Сьогодні?! В Балту?! — обурилась вона.— От вам зараз постіль зроблю...

Скорився. Мився, шарувався, потім спав, їв, трохи ходив коло ганку й знов спав. Проте на ранок усе те: блукання ночі, задушні хати, дим у ямі в лісі — одсунулось так верстов на двісті, хоч моє ліжко за ніч, здається, ніхто не рушив з місця. Глянув у люстру й весело подумав: «Як з гуся вода!» Ще б пак, завтра в Одесі! Й жар, нерви знов розіпріли застигле тіло...

— Їдемо!— весело привітав я здивовані карі очі (вона мала їхати зі мною до Балти).

— Дивіться на нього! — мірялося каре сяйво із золотим у віконці.— Вчора, думала, не встане, а він уже танцює...

«Хі-хі-хі-хі-хі!.. Ха-а ха-ха-ха-ха!.. Тю-урр-лю-лю-лю! Ті-і-і-і-і!..»—сміялись, співали, свистіли санки. Коники повернули хвости на південь і хутко-хутко дригали на місці ногами. Хтось за нами вхопив два пухнаті килими — праворуч і ліворуч — та й тяг їх бігцем назад...

Я загортав її полою свого «кенгуру».

— Лишіть, вам зимно,— лукаво зиркнуло каре...

Зимно?! Що вона розуміє! А я так певний, що вже весна...

О, як зрадів Костик! Навіть забув про чудесну зміну в його бідній халупі... Уявіть собі — пікейна ковдра! Сама справжня: біла з рожевим. Розляглась собі на ліжку й бровою не моргнує!.. Ніби так і належить... Що? Пікейна?! У Костя?! Але, все пояснюючи, з-під простині на стінці визирає кінчик спідниці!..

— Це так — дурниці! — каже Кость, провівши мої очі до цього ехидного зрадника, й хмуриться. Мені трохи сумно. Звичайно, дівчина вона славна. Але хіба ж це та казка чарівної задуми, про яку я мріяв для Костя...

«Чому саме про таку? Певне, десь у самому Кості я підгледів ту казку»,— міркую я й, пригадавши з полегшенням, як він рішуче: «Дурниці!»,— думаю вже про інше...

— Просить обов'язково... Ввечері,— притягнув Кость звідти харчу трохи не на цілу роту.

— Нізащо! — рішуче відрізав я.— Сьогодні ж коні до станції, квиток до Одеси, й більш нічого!..

— Авто буде,— підкупляв мене Кость.— Його хати ніхто не знає.

Й увечері я сидів у порожній хаті нового «преда». Він підкладав тріски в «румунку» й слухав, такий біленький, тихий! В Одесі теж зміни: грізне світило Чека закочується...

«О, як далеко пішло життя, поки я сидів у лісі!» — ма-рю я, п'ючи чай з голим житняком, «предівська» вечерея, а сам оповідаю йому, як достукатись до Фотієвого й Федонієвого серця.

Крізь мури чути, як десь далеко в морозній пітьмі починає гудити здоровенний джміль і безсило стихає.

— Давайте вже коні! — уривається мій терпець.— Не розігріють! — і через десять хвилин санки пірнають в темну ніч.

Хлопець («у дошку свій») ніжно загортає бараницею мої ноги.

— Не турбуйтеся, товаришу,— робиться ніяково мені, але їм там добре в теплі, отим дурним застудженим ногам...

Тиняємось, тиняємось по станції — нудь! Хлопець бравий, а говорити з ним не можна: «Берегти, як дитину, посадити в поїзд, вернутись, дати звіт і забути», — дістав він наказ...

Нарешті опівдні, замість півночі (заноси), на пероні клекоче сіре тісто. Він хапає мене за ноги й встромляє головою в химерну бабку з рук, ніг, боків, спин, голів та інших непотрібних речей. (Біс його знає, і так тісно, а вони понабирали...) Бабка крута, і я лишаюсь стирчати в ній, шкодуючи тільки, що не можу подякувати товариша за таку влучну «посадку...».

«Дзінь! дзінь! дзінь!» — і бабку ритмічно трусить...

Приїхали пізно. Місто спало, тихе, темне, голодне... Бідне, обкрадене жирними варениками в сметані, місто! О, як тяжко, місто, гасли твої електричні зорі, потопаючи в морі крові «тисячі двохсот»... Де там, крові тисячі тисяч!..

Місто! Рідне!.. Коли я можу дістати там, на дні, хоч одну твою зорю, візьми мое життя! Візьми... Я ж твоя помста. Я ж жмутик твоїх електричних нервів, кинутий в пельку звіра! О місто! Цей жмутик, він дужчий буяння дикої сили.

Диви, він переміг!..

Нарешті «пред» покликав мене:

— Що ж, їдьте!.. Попереджаю, я даю тільки тридцять відсотків за успіх.

І я щиро виклав усі труднощі:

— Зробіть, що можете.

Того ж вечора була нарада. Я казав:

— Нічого лзти в яму. Взяти його можна зовні. Знаючи трохи не всі нори, знаючи життя їхне й рух, зібрати легкий невеличкий гурт добрих хлопців на добрих конях і з допомогою самих селян (так, так!) загнати звіра в куток...

— Несерйозно,— ріжуть малинові вуста бувшого «преда»,— потрібно глибокий агентурний підхід...

— А зв'язок? — зриваюсь я.— Як ви з тої ями зв'язок зробите? Ну, стрінувся я з ним. А далі?

— Треба зробити зв'язок,— уперся він...

Еге ж! Зробити... Цікаво, чого він його не робив, коли я зник у ліс?! Словом, вирішили, що на місці буде видніше.

Ну й хіба ж не те саме я вигадав там, на місці, в порожній хаті біленького «преда»: «Доберем ще два хлопці-молодці, буде нас четверо, та й гай по хатах! Щоночі будем обхід свій робити, цілком як бандити. Врешті, стрінемося. Спочатку я увійду, потім їм одчиню і — рраз! — як вовки».

Він на все погодився — уповноважений губчека з аршинним мандатом. Тихенький «пред» теж не заперечував...

— Ідемо цієї ж ночі, час не жде!.. Ач, як їх кортіло!

Ну й поїхали! Поки сиділи на просторих санках і найкращі коні нас несли в хистку млу ночі,— нічого, весело... Для настрою «постріляли» свої карабіни. Потім коні нетерпляче рили сипучий перемерзлий сніг, а я ходив, пригнувшись, пильно розглядаючи довгасті ямки.

— Далі! — скомандував врешті, але їхав стоячи й напружено різав оком непевну далеч: місцевість була аж надто знана! Ось, ось на тьмяно-білому забовванні два стовпчики: один трохи повище, другий присадкуватий... Хлопці припишкли.

Стоп! Глибоко внизу ледве чорніло, ніби там просто мла. Але я кинув оком навколо, так,— «конверт». Тут, на горі, бігав, як скажений, північний вітер, хапав із землі дрібно-дрібно бите скло й щосили шпурляв ним в обличчя. «Треба коні поставити в захисток»,— відгикнуло мене

лісовою турботою про коні. Навколо рі-івно! З'їдемо трохи під косогір... Рраз! Поринули коні трохи не по вуха. Розпрягли. Збентежені звірятка стрибали, як жаби.

— Н-ну, разом! — тягли ми санки. Нарешті добилися твердого.

— Ти ж не замерзни, — наказали погоничу (без наказу, диви, забув би, що такі речі не варт робити!), а самі гай у яругу.

Часом пірнали по груди у білий дрібний пісок, але поки до хат — усе честь честю — бандити, та й годі! Проте тільки з імли виїхав перший дах і сів так глузливо при дорозі, ніби підморгнув: «Ану, побачимо!» — як я раптом почув за собою щось тверде, негнучке — колода, та й годі. А як обхід, хіба оте перекотиться пір'ячком через тин? Еге ж! А дядьки, хіба ж їм скажеш: «Мовчіть, ні гугу?!» Чудесно вони своїх хлопців знали. А ці? Знаєм, не раз начальство таке виробляло... О, вони вміють себе служби-стами показати, ці дядьки, щоб їх!..

Ішли вони дуже старанно. Ну зовсім так, як я казав їм. Але ж перший пес учуяв фальш і дзвінко сповістив про те своїх товаришів. Усе пропало б, та ми теж не з кізяка зроблені: хабара вітру! Він хап за носи тих кудлатих товаришів. Ну скажіть, чи варт після цього гавкати?

— Стійте тут! — примостив я їх під скирту. — Ні мурмур! Песик не песик, а дзвоник, — прошепотів я по черзі в три вуха, а сам легким кроком до високої чепурної хати. О, цей дядько дарма що сам цурпалок обмизганий, а жити вмів. Якби не ці рогаті, щоб їм, вже, певне, ген-ген куди б його межі сягнули...

«Дзьорк, дзьорк — ту, ту, ту, ту...» Не забув!

— Х-хто-о? — Пауза. — Ага! — Біле від шибки відхитнулось і через мить уже шепотіло зраділо мені в сінях: — Заходьте! Звідки?!

Дівчина метушливо засвітила каганець. На печі застогнало...

— У нас нещастя, — цокотіла вона, — сестра на тиф захворіла... Молока хочете?

Молоко тепле, калач пухкий, білесенький: не їв такого від тої облави, і я вирішив, що треба ж як слід розпитати. (Бідні під скирдою!)

Дівчина зветься так мудро, що й не пригадаю, — інтелігентно! На ній пікейна юпчинка й спідниця (що в січні — байдуже, кожух е!). Взагалі вони на інтелігентне пнуться, отже, й сміливості більше. Є дещо з тої впертої вірності розбитим богам. Я не помилився, як сюди насам-

перед стукнувся. Але вже п'ять днів не було... Міркуємо — де? Нарешті в п'ятьмі (після світла).

— Ви тут ще? — зраділи.

— Покурити можна?

— Я вам покурю!..

Перетягнув їх через ярк і поставив під курник, а сам ще в пару хат — нема!

Ну, гайда до сусіднього села, повертаюсь. Перелякане:

— Пішки?

— Навіщо! Під'їдемо,— заспокоюю їх, і ми бадьоро, вже як попало, маршируєм назад.

Як тільки останній дах пірнув за горбок, закурюєм і деремось угору. Через п'ять хвилин я гублю їх позаду у млі, але мені байдуже: знайдуть по моїх слідах. Мені цікаво скорше до коней. Нічого, хрумкають собі. Дочікуюсь їх, і ми марно силкуємось витягти санки на гору. Це вичерпує останні сили (в них я давно вже перестав розуміти, що то останні сили...), й ми вирішуєм з'їхати вниз. «Чорт з ним. Скажемо, комсомольці!»

«Еге ж,— думаю,— такі вони дурні, ці реп'яхи». Але не заперечую: дочекатися світла не краще...

Виїздимо за село, й раптом ясно стає, що по хатах вже цієї ночі не підемо, а як їдем до сусіднього села, то тому, що там в одного з хлопців, комескадрону, є добрий знайомий, ковбасник. Можна, наприклад, в нього посушити чоботи й онучі, а на ранок — до Балти...

У Балті полягали покотом на долівці, підклавши під себе всю «предівську» одіж, але не встиг я промарити перший сон, як його роздерли надвое й кинули на долівку, щоб хлопцям було тепліше й м'якше. В очі нахабно ліз білий день. Хтось пхав мені в руки жовтий кожух і сибірську шапку:

— Вбирайтесь скорше, ходім, Філіппа піймали. Закривайте обличчя...

Хутко пройшов через кімнату, де сидів він, уп'явши скляні очі в моторошну прірву...

— Ведіть того...— назвав «пред» його прізвисько. Увійшов, як зацькований вовк. Я скинув шапку...

— Товариш Степовий! — божевільно зрадів хлопець.

«Чому ж ти радієш?» — думав я, журно посміхаючись йому.

«Людині!» — відповіли вже не скляні, а живі, розумні очі веселого хлопця. «Навколо ці казкові примари,— довірливо розповідали вони далі.— Ну, а ви... Хіба ж я не

знаю, що ви справжня людина? Смерть? — дурниці! Хіба ми до неї не звикли в лісі?..»

Охоче виклав мені свої міркування про те, де зараз отаман. Такі цінні, бо ми ж розуміли один одного з півслова. Для нас ліс був простісіньким буденним життям, а, наприклад, для «преда» — дикою, неймовірно плутаною казкою.

— Таки зрадила тебе твоя вдова. Дарма, що під своїм ліжком ховала,— пожартував я наприкінці, відчуваючи, що його жарт не вколе.

— Чого під ліжком, коли й на ліжку місця на двох вистачає,— розійшовся Філіпп.

— Це тебе Федонька,— не втерпів «пред», і біль нестерпучої втрати затьмарила очі бандита.

Втрата віри в людину? О ні, можливості зробити так, як Федоній...

Уночі поїхали в село, де стояв ескадрон (напоготові). Там мало бути моє побачення з уже перевіреним Федонієм. План я мав уже готовий. Треба тільки знати, що думає про мене той хлопець із високим чолом і різнобарвними очима: одно зелене, а друге жовте...

— Семена ми злапаємо,— казав він, і чітко вирізувалось од мене темне обличчя з гострим носом назустріч крутому підборіддю,— але якщо приїхав уже отаман Степовий, тоді — біда! Ой, той хитрий... Куди Семенові! Й він ніколи не дасться живим...

Тоді я вийшов із темного кутка й скинув комунарку.

— Диви! — весь затріпотів із радощів хлопець.— А я думав, така вчена людина, очі такі великі має,— зробив він круги коло очей,— бачить усе й на тобі — з тим кабаном! О, тепер ми його враз! — святкував він потрійну перемогу: над розбитою раптом страшною казкою про чекістів, над своїм сумнівом, чи пощастить доконати діло, від якого, гадав він, залежить його життя... І я знав тепер, що мені Федоній не зрадить ніколи.

У досвітній млі на крутій горі над сонним селом стояло два справжніх, а не фальшивих бандити: під їхніми легкими, як пух, кроками не гнувся мерзлий сніг; мирно спали пси й тоді, як вони їм трохи не на хвості ставали, рівно й вільно дихали їхні легені після бистрого підйому на круту, високу гору. Вони порадилися і розійшлися: один пити тепле молоко з білим калачем, подане дівчиною в пікейному вбранні, а другий... О, той мав тепер досить клопоту!

Вона спалахнула, перекрутилась на одній нозі й ткнулась носом у куток. Потім тихенько повернула голову:

— Ви завжди так несподівано!

Я не спитав, чи вона всі несподіванки так зустрічає? Як тоді, перед від'їздом, карі промені мірялись із золотими: хто ясніший?!

— Добре робите, заберіть їх звідси, бо й до весни не додержаться... А втім, знаєте? Щось чудне в мене в голові робиться. Я нічого не розумію.

Я збентежено глянув на неї. Але каре світло було не суворе, не пронизливе, а ясне, тихе. Тоді я тихенько зануривсь у теплі, прозорі хвилі: на дні моря лежала розкрити книга, в якій можна було читати:

«Змагаються дві сили: стара — така люба, рідна, уквітчана мріями, й нова — світла, могутня, але ніби холодна, чужа. Однак мені здається, що я починаю кохати її, нову силу, незаквітчану, просту, але все ж прекрасну й т. д.»

Увечері, смерком, я знов перегортав оту чарівну книгу на дні моря. А бідний Федоній сидів перепелицею в снігу, чатуючи на двері, де мала з'явитись одна постать у білому кожусі, а за нею друга — в чорному кожусі на кенгуровім хутрі. Тоді він мусив обернутися в кицьку, сову, в що хочеш, тільки так, щоб ніхто на світі не бачив, як він простежить, куди кожухи підуть. Довівши їх до хати (коли б знання — якої), бідний хлопець має обернутись уже в сірого зайця й мчати в сусіднє село, куди, ніби продвідділ, пересунули ескадрон, що грав одночасно роль затички: так певні були, що в ті дірки не полізе. Далі він мав привести ескадрон і оточити хату саме так, як колись навчав мене отаман. Та Федоній теж добре знав як!

— До вас! — влетіла вона, вся радісно збентежена, як перед останнім рішучим боєм, що дасть певну перемогу.

Аж я глянув пильно на неї. «Невже розуміє?» — й міцно стиснув тоненьку руку (яка вміє конем правити й стріляти; цікаво — в кого тепер?..).

— Є! — шепотів білий кожух, коли шасть! — Федоній: хлопець не втерпів, зробив сам розвідку й теж хотів сповістити, що є! Білий кожух чогось зрадив і здуру бовкнув, в якій хаті є. Тоді я залізним тоном Федонію:

— Ви йдіть собі ночувати туди, — мотнув я, де ескадрон, — а то нас і так буде забагато.

Сірий (Федоніїв) кожух ураз пропав у п'ятьмі, а білий та чорний посунули собі тихими вуличками в «конверт».

Чорний кожух був у безжурному, навіть легковажному настрою. Наприклад, забув цигарки.

— Не варт! — урезонував білий. — Вже далеко, та й помітять.

— Чого там, пусте! — легковажив чорний. — Як же без цигарок?!

Ще б пак, іноді півгодини часу коштує так дорого, що й за «все достояннє» республіки не купиш!

По дорозі до нас підійшов «свій хлопець». Ще один... «Ач, пікети розставив, — подумав я. — Такий я дурний, щоб про це не кумекнути».

Усі збились у маленькій кухні: отаман, Фотій та ще пара хлопців. На смалених морозом обличчях ще химерно витанцьовували відблиски радості зустрічі (чи, може, каганця, хто його знає!). Пікейна дівчина весело брязкотіла глечиком і філіжанками. Цурпалок із цурпалихою блаженно роззявили рота, куди мали стрибати румуни з мого рота, де вони якраз переходили Дністер.

Після «пропаганди» перейшли в темну хату: тепер я мав поговорити з отаманом ділово. Всі, крім старих, перейшли, але тільки Фотій дозволив собі прилягти поруч із нами на широке ліжко. Решта шанобливо трималась осторонь: два отамани раду держать. По-перше, великі зміни в політиці: Чека закочується, розстріли припинено (це щоб іздалися без оборони); по-друге, виступ із закордону відкладається на довгі роки... (це значило, що сидіти тут нема чого й треба тікати). Моя переправа ціла... Так ось: колонія Мангайм, третя хата на шляху, звідси з півночі (чи є там шлях із півночі на південь?)... Але він твердо заявляв, що вони лишаються тут. Ось зараз поговоримо й Фотій поведе далеко, в глухі, йому одному знані нори...

«Та-ак? Ага! — блискає в моїй голові. — Ти все ж хитрий звір. Але ти думав, що я прийшов до тебе тільки з планом пастки? Е, ні, я ж добре знаю, крути, та не перекручуй... І ти гадаєш, що будеш сьогодні вдосвіта десь на не знаних мені лісових стежках весело реготати з мене?! Побачимо! Що ж, нехай навіть лихо трапиться з Федонієм, з ескадроном, не знаю з чим, і вони не прийдуть... Не підеш все одно з хати!..»

І я почав згадувати ще одну вість, надзвичайно цікаву. Але ніяк, ну ніяк не міг згадати. «Нічого, потім згадаю... Так, потім, коли вже нічого іншого не лишиться!..»

Двічі затрепехався у п'ятмі сірий птах небезпеки. Вперше сїни дихнули морозом, чоботи вдарили в долівку,

поклали коло себе (напевне) пару краях снігу й пригадали задумливо (так, ні до кого): «Й чого це Федоній підійшов був до хати та й повернув?..» О, як забелькотало моє джерело-колисанка-розмова, присипляючи увагу отамана. Ще б пак! Хіба ж я не пригадав умить, як радив йому стерегтись «особливо цього Федонія»?! Ну, найбільше скаже: перейдем у сусідню хату (через ярк). А як же звідти добре буде йому бачити, як оточили приведені Федонієм «рогаті» хату, й весело реготати! О, «найбільше»!.. Вдруге чоботи пішли, подумали надворі, довго — з півгодини думали! Потім вернулися, знов поклали краяхи снігу на долівку й прямо до отамана:

— Чого це Федоній прийшов був до хати й повернув?

— Та це ж я сказав йому коло хати, щоб деінде ночувати йшов! — одрізую я нетерпляче. — Нахаба, заважає нараді.

Звичайно, сказав Федонію я зовсім коло іншої хати, тої, що зветься школою. Але зрештою хлопець міг не зрозуміти мене, а я його...

— Небезпечно все-таки з ним, — кажу я, між іншим, отаману і з жахом чую, як свердло в кабанячій голові повертається поволі й починає свердлити в другому напрямку. Я збентежено мацаю, чи груба дошка, й хапаюсь за годинника.

«Однак! — стрибає циферблат у зроблену сірником світлу хатку: — Не одна з чвертю, а цілих півтори...» Мій мозок починає метушливо бігати по хаті: за що б учепитись? І аж присідаю від задоволення коло Фотієвих ніг: вони поважно лізуть у нові чоботи, що їх тільки що принесли. Насамперед можна зробити невеличку спекуляцію: змінити мої чоботи на його, бо мені видали теж нові. Спекуляція не виходить, але комісійні: ціла чверть години! Задоволено кладу собі в кишеню... Все? О ні! Чи ж він здурів, цей Фотій. Нову юхту та в сніг! Змазати! Ну хоч салом... Ноги думають мить, потім рішуче вилізають із чобіт, що через десять хвилин аж світяться в пільмі. А ми з мозком уже, певне, заробили ще з півгодини, бо ж такий добрий хазяїн (хата під бляхою!) не піде, поки не висохне зовсім сало на чоботях.

Однак висохло! А дзвоник-песик ні... гав-гав! Забута вістка, замкнена десь у потилиці, стукає й питає:

— Тепер?

— Ні, ще, голубко, — відповідаю я, й мене рішуче розбирає голод (хіба ж отаман такий діяч, щоб не допомогти в справі «пропаганди?»)... Хліб із салом? Пхел!..

— Смаженицю! — пропонує пікейна дівчина.

Я б охоче попросив: борщ, вареники, узвар, ще що — щоб до півдня варити!..

В голові вже дзвоном: «Ну, хлопці, гайда!» Йї перед очима ця туша, яку чути рукою, бере в кутку карабін та й прощавайте назавжди!..

А дзвоник-песик ні-ні.

На пічці — хвора, йї тому можна курити тільки в пічку. Моеї цигарки вистачає аж на чверть години. Нарешті з розпачем летить в огонь напівспалений мундштук гільзи. Сідає отаман (більш ніхто не курить). Я на лавці коло віконечка спиною туди, звідки йде порятунок, напружую слух так, що аж дзвоники срібні десь дзвінко, дзвінко розливаються, йї пильно слідкую, як (неймовірно скоро!) зменшується відстань між червоним жучком і білою трубою, що її смочче отаман. Забута вістка вже тихенько відчинила двері йї стала, чекаючи, на порозі: бліда, в чорному кепі (на кого траур? о, вона знала!..). Рука попорпалась у кенгуровому хутрі, знайшла собі щілину, пролізла до того, тяжкого, твердого. «Вставай, хлопче!» — йї потягнула його за вухо: не те ще, а друге.

Крицевий хлопець ураз підвівся. О, він добре знав своє діло: коли вістка переступить поріг там, у темній хаті (не тут же прилюдно, бо ж вона таємна), хлопець — рраз! — прямо в кабанячий лоб. Фотій туп, туп, дрр дверима. Що таке?! Рраз! Йїому куди попало. Решта зайці!..

Серце зиркнуло на ці приготування йї (чому гріх таїти!) побіліло...

«Дзінь-дзінь-дзінь-дзінь-л-л-л...» — розливались собі срібні дзвоники. Ні! Стрибнув я: не дзвоники, а песик-дзвоник. О!!

Пуф! — на каганець і смик набік фіранку: на білому чорна трісочка жваво, жваво посунула... за льох!

«Федоній!» — телепнувсь, як не свій, язик... Ще, ще трісочки.

Коло мене тяжко засопіло. Я слизнув до пічки...

— Дядьку! Біжіть подивіться, що таке! — глухо гукнув отаман.

— Я піду! — аж закрутило мені язик, ще б пак, чотири «льюїси» на хату — в решето!.. Разом зі мною... Але язик не трепехнувся: а як не оточили ще, йї вони інстинктивно за мною!..

— Нещастя! Червоні!.. — аж зайшовся цурпалок.

— Скільки? — різнуло.

— І-і, сотня!..

«Неправда, вісімнадцять»,— подумав я.

— Давай палку! Де палка? — метушилися усі вже в сінях: пробити віконечко над дверима, кинути бомбу й зараз же в двері — гай.

Я пам'ятаю, що своїх про бомбу попереджено, всі під прикриттям, а втім...

«Навіщо ж палка? Карабін у руці!» — думаю й одночасно схвильовано кажу:

— Хлопці! Я здаюся. Все одно не розстріляють! — і, не спиняючись, кричу: — Я, отаман Степовий, здаюся!

— Виходь! — сурмить іздала призивно комескадрон.

Дзвук — рраз! — двері...— Степ...— і причинив за собою. Раптом убік: ще куля в спину!..

— Сюди, сюди! — надривається шепіт під скиртою...— Руки вверх! Руки вверх! Руки вверх! — Збентежились червоноармійці.— Бандит тікає.

Ще мить — і град куль у спину, бо я забув піднести шапку догори (знак).

— Та держу! — кричу я, підвівши руки, й несподівано для себе «крию» так, що ззаду враз тихо:

— Свій!..

По ланці голосно передається, скільки рушниць, набоїв і які пункти треба пильнувати.

Через чверть години Фотій гарно шпурляє на землю карабін, і монументальна постать, розкинувши хрестом руки (трохи вгору), поважно суне до комескадрону.

А ще через десять хвилин «славетний» отаман галантно каже мені:

— Шаную вас (ім'я по батькові) за те, що ви так розумно виконали своє завдання!..

Так піймали лісового звіра.

КРИШТАЛЕВИЙ КРАЙ

Науково-фантастичний роман

ПЕРЕМОГА

Фріц Грубер розігнув стомлену спину й випростався. Кров відхлинула од перевтомленої голови. В очах зарясніли цифри та формули, від яких тільки що одірвався молодий учений.

Він одчинив вікно й сперся на лутку, жадібно вдихаючи повітря осіннього світанку. Його легені жваво запрацювали, похапливо поновлюючи перегорілу кров. По всьому тілу розливалася втома, вимагаючи сну-відпочинку.

Тільки голова ще горіла. Як у лихоманці, ще тремтіла роздратована надмірним напруженням тонка мозкова тканина. Думки то летіли вихром, то раптом падали від утоми й кружляли, зблякли, знеможені...

Тоді Фріц звично напружував свою волю, і електричний струм проймав мозок... Ні, він не дасть утоми перемогти себе. Ще трохи, ще, може, година роботи, й тоді...

Фріц стримав себе. Хвилину, дві, три, п'ять хвилин ні про що не думати. Повний відпочинок. Тільки дихати повітрям, тільки дивитися на гори,— вони такі велично-спокійні, так добре від них стомленій голові...

Нічна тиша відходила до узгір'я, де віками дрімали сиві велетні гори, чіткі й неможливо легкі в кришталі повітря, ніби не справжні, ніби намальовані на синьому фарфорі неба тонким пензлем вигадливого художника.

В глибокій долині ще лежала сутінь. У місті де-не-де блимали ліхтарі. А сонце вже забарвлювало в рожеву емаль снігові верховини.

Бліда від перевтоми посмішка засвітилася на худорлявому обличчі молодого вченого. В його ясних сірих очах зайнялася радість. Та ось очі потемніли й стали глибші. Дотик одвічної краси життя надав думкам нової сили. Вони завирували, як хвилі в морі. І, як хвилі, одна за одною, щораз вищі, щораз дужчі, щораз настирливіші, помчали на скелі нерозв'язних завдань...

Фріц боявся ворухнутися, відчуваючи, що ось-ось він

досягне своєї заповітної мети. Йому не треба було писати своїх формул. Він їх уже настільки добре знав, що тепер вони самі викреслювалися в уяві так чітко й виразно, що Фріц їх майже бачив фізично. Прозора плівка простяглася перед його очима. Крізь неї маячили далекі рожеві гори. А на них незрима рука писала формули. Такі сміливі... Фріц ніколи не думав, що він отак, цілком несподівано, розв'яже проблему.

І коли рожеву емаль на снігових вершинах заступило золоте проміння сонця, що нарешті визирнуло з-за обрїю, Фріц в екстазі простяг до величних гір свої руки.

— Є! Знайшов! — шепотів він. Але йому здавалося, що його голос могутньою сурмою гримить на весь світ, що луною озиваються гори й долини, що навкруги звучить чудова пісня — пісня його перемоги.

Це була хвилина. А може, й година. Велика радість спалила час. Велика радість спалила і рештки сил. Фріц непевним кроком відійшов од вікна. Що ж, тепер він може відпочити. Хитаючись, як п'яний, він підійшов до ліжка і, мов підрізаний колос, упав, не роздягаючись, на постіль.

За хвилину він уже міцно спав. Рівно дихали груди назустріч ранковому вітерцю, що горобцем впурхнув до кімнати крізь вікно, пустотливо граючи клаптиками паперу на столі. На обличчі вченого, блідому від втоми, і ввісні світилася щаслива посмішка перемоги.

ІСТОТА З СТОРІНОК «ФАУСТА»

Фрау Надель звичним рухом нахилилася, щоб узяти Фріцові черевики коло дверей його кімнати. Акуратно щовечора він їх виставляв, за звичаєм, і господиня їх чистила. Мацнувши порожнечу, фрау Надель здивовано випросталася. Її біляві брови полізли на лоба, на якому розтягнута вічною турботою шкіра зібралася гармонійкою. У безбарвних, колись синіх очах фрау Надель застигло німе запитання. Що ж воно сталося? Пан Грубер не міг так рано вийти з дому, та ще й у нечищених черевиках. Невже ж він ще й досі не приходив?

І раптом тепла посмішка лягла на сухі вуста фрау Надель. Від тої посмішки помолодшало її змучене роками обличчя. У сутінках коридора вона могла здатися зараз такою, як була колись, — ніжною, білявою фрейлейн, наївною і принадною, як кондитерський пиріжок...

«О молодість!» — солодко й журно зітхнула фрау Надель.

Так, безперечно, так. Учора ввечері вона бачила, як пан Грубер з своєю нареченою Маргаритою Клейнмюнцлі заходили до кав'ярні, де вони, безперечно, їли тістечка, пили смачну каву з вершками на ванілі й цукрі, слухали музику, потім шепотіли й цілувалися до світанку в міському парку... «О молодість!» — таємниче шелестіли віти дерев; на доріжці, ніби величезний павук, біг кудись всохлий листок; десь далеко на головній алеї шарудів гравій під ногами прохожих... О молодість! Після того на світанку вони, певне, поїхали на Ютліберг зустрічати сонце й цілуватися в його першому промінні... О молодість!

Але ж леле! Фрау Надель глибоко помилялася. Це могла б цілком щиро засвідчити Маргарита Клейнмюнцлі. Так, безперечно, вони вдвох з нареченим у кав'ярні «Альпійська троянда» слухали музику, та рівно о дев'ятій годині Фріц Грубер спочатку заклопотано покрутився на місці, а потім ніяковіючи сказав:

— Моя люба Гретхен! Ти пробач, але ж мені треба йти додому працювати...

Нічого не відказала на це Маргарита. Мовчав і Фріц, уболюючи за свою нечемність з нареченою... О, як журно тоді грав оркестр на естраді кав'ярні «Альпійська троянда»! Плакала віолончель, ридали скрипки, й такі сумні, як на цвинтарі, були айстри на столику перед ними.

— Ну що ж. Як треба, то треба,— стиха вимовила на решті Маргарита, підводячись.

— Ти ж розумієш, моя люба,— похапливо, сухим від хвилювання голосом казав Фріц,— ти ж розумієш, від моєї роботи залежить наше майбутнє. Ми будемо багаті, як Ротшільд, коли я зроблю цей винахід...

Він іще щось казав. Маргарита слухала наполовину, бо вже все давно знала. Вже більше року її наречений розповідав їй про свої мрії. Дівчина їм мало вірила, бо те щастя, якого сподівався Фріц, було неймовірне, казка, а не дійсність. Однак — молодість. Серце дівчини вабило мрії її нареченого.

Була тепла-тепла осіння ніч. Пахло вологою й пожовклим листям. Вони йшли тихою вулицею...

— В парку тепер гарно,— зітхнула Маргарита.

Фріц відчув, що його обличчя палає. Він чудово зрозумів, що хотіла сказати Маргарита. На хвилинку хитнула-ся завіса формул та цифр, що нею відгородив себе Фріц од життя. Відмовити дівчині в такій справі, як любе вор-

кування в затишному куточку міського парку? Та це ж зрада молодості... І, щоб урятувати себе від спокуси, Фріц набрався духу й рішуче вимовив:

— Якщо хочеш, Гретхен, то я можу завтра піти з тобою до кірхи...

О, з якою гарячою вдячністю пригорнулася Маргарита до свого нареченого! Вона розуміла всю велич тієї жертви, що її приносив коханий. Він же був запеклий безбожник. Скільки перламутрових сліз печалі пролила з цього приводу Гретхен, скільки ніжних, як пелюстки троянд, благань адресувала вона своєму лютому, прохаючи, хоч про людське око, піти з нею до кірхи, як це роблять усі закохані хлопці й дівчата її, крамарівни, кола (батько Маргарити мав невеличку крамницю капелюшків). І все марно. Її коханий був непохитний, мов скеля. А тепер раптом сам запропонував піти з нею до кірхи. Що це з ним? Певне, кохання перемогло його впертість...

Гордоші переповнили серце Маргарити. Вона нічого не казала, тільки тулилася до свого нареченого, що дбайливо вів її під руку. Лише на східцях свого дому,— вони жили в одному будинку, але на різних поверхах,— коли вони стояли, прощаючись, Маргарита глянула на чорне вікно, в якому тремтіла ясна зоря, і, не втерпівши, знову сказала:

— А гарно тепер у парку...

Фріц, боронячись від спокуси, похапливо поцілував її і побіг східцями вгору до своєї квартири...

Отак воно було вчора, а не так, як це уявляла собі фрау Надель...

Маргарита, згадуючи це зараз, уранці, сумно похнюпилася. Білява голівка дівчини потрапила в сніп золотого вранішнього проміння, й на розкішному хвилястому волоссі спалахнула справжня золота пожежа. Дівочий сум розвіявся. Фріц кохає її, вона кохає Фріца. Фріц зробить свій винахід, і вони одружаться. Ну, через півроку, ну, через рік... Нічого, можна почекати. Батько й мати привчили Маргариту до терпіння. Таке життя, що треба терпіти... Все тяжче воно стає. Якщо Фріц не закінчить свого винаходу або не знайде собі на якомусь заводі посади,— а це тепер ще тяжче, ніж зробити винахід,— то з чого вони житимуть? Бо ж зараз хоч Фріц і дуже здібний учений, і скрізь, навіть у закордонній пресі, відгукнулися на його хімічні дослідження скла,— але він так мало заробляє, що йому самому ледве вистачає на життя. Як же буде, коли вони одружаться? Маргарита майже нічого не може

заробити. Батько й мати готували її лише до того, щоб вона була зразковою дружиною свого чоловіка. Правда, вона вміє добре шити. Навіть навчилася робити жіночі капелюшки. Та кому це потрібно тепер, коли найкращі майстри без роботи?

Турбота збрала зморшки на ніжному дівочому лобі. Леле! Не так багато років мине, і стане він такий самісний, як у фрау Надель. Але ж поки що — молодість, золотий ранок сонячного, теплого осіннього дня...

Маргарита весело підвела голівку, збираючись далі розчісувати пишне волосся, і вп'яла свої волошкові очі в люстро. Звідти на неї глянуло обличчя лялечки. Маргарита йому щасливо посміхнулася. Дівчина знала, що вона гарна. А те, що обличчя в неї таке, як у ляльки, її аж ніяк не турбувало, бо іншої краси, крім лялькової, вона собі не уявляла й була певна, що її Фріц має такий самий смак, як вона.

За півгодини Маргарита вже вбралася, щоб іти до кірхи. На ній була дорога святкова сукня. Щоправда, вона була старомодна — надто коротка. Та що поробиш! Уже другий рік крамниця старого Клейнмюнцлі давала такі малі прибутки, що годі було думати про нову сукню. Маргарита востаннє оглянула себе в люстрі. Мелодійний дзвін ратуші сповістив про пів на дев'яту ранку. Вже мав бути Фріц. Він завжди такий пунктуальний. Маргарита сіла до вікна. Зараз обережно дзвякне дзвоник, і вона почує батьків голос:

— А, пан Грубер! Доброго ранку!.. Прошу, прошу, заходьте. Я зараз покличу Маргариту.

Минуло п'ять хвилин, десять, п'ятнадцять. Тихо. Нікого, нічого... Чути лише, як у другій кімнаті шелестить батькова газета та часом зашкварчить його святкова люлька. Потім стало чути, як стукає в тривозі власне серце. Фріц завжди такий пунктуальний. Не може бути, щоб він спізнився. Певне, щось сталося...

Серце б'ється дедалі дужче. Його стукотіння сповнює тишу. В очах затьмарюється золоте сяйво погожого ранку. Все стає пустельно жовтим і мертвим...

Далі Маргарита не може терпіти, зривається з місця й легким кроком — ноги самі несуть — біжить у коридор. — Ти куди, Гретхен? — падає в тишу батьків голос.

— Я зараз, — відповідає Маргарита й більше нічого не може сказати, бо хвилювання перехоплює її голос.

Легенько, як кицька, біжить Маргарита східцями вгору. Білою айстрою, вчорашньою айстрою в кав'ярні, впа-

дає їй в очі візитна картка, прибіта замість таблички на дверях Наделів. Крім картки, ще щось затримує увагу Маргарити. Першу мить вона не може зрозуміти, що ж це. Однак це «щось» притягує до себе очі. Це черевики. Чому ж черевики аж за вихідними дверима? Це безглуздя страшенно вражає. Воно навіває жах своєю незрозумілістю. Жах цей котиться в грудях і підступає до горла. Дівчина щосили натискає дзвоник і не відриває пальця від кнопки. Довгий дзвінок трохи заспокоює. Від похاپливого шарудіння пантофлів за дверима стає ще легше. І коли фрау Надель з'являється здивована, навіть трохи перелякана на порозі, Маргарита вже здатна досить спокійно спитати її:

— Фрау Надель! Скажіть, ради бога, що це сталося з паном Грубером і чому ви його черевики викинули на східці?

Фрау Надель глянула на черевики, що безпорадно приулюлися до дверей, і зайшлася сміхом.

— Ой, який же він неухажливий, цей пан Грубер! — сказала вона. — Це ж він замість того, щоб поставити їх за двері своєї кімнати, аж сюди поставив...

— А що з ним? — спитала спятеличена Маргарита.

— Та нічого, — відказала Надель, витираючи сльозинки, що їх викликав ширий сміх, — певне, ще спить, бо в його кімнаті зовсім тихо...

— Спить? — невимовним сумом забриніло запитання дівчини. — Але ж він обіцяв піти зі мною до кірхи...

Співчуття до дівчини ворухнулося в серці фрау Надель.

— Ви не журіться, Гретхен, — сказала жінка дівчині, — пан Грубер, як завжди, до ранку сидів коло своїх книжок. Отож він і заспав...

— Він же обіцяв мені... — трохи не плачучи, вимовила Маргарита.

Фрау Надель не знала, що робити. Збудити Грубера? Але ж ніяково. Фрау Надель дуже шанувала молодого вченого. І дівчини шкода. Нехай Гретхен зачекає хвилинку. Фрау Надель постукає до пана доктора. Може, він уже прокинеться.

Маргарита чула, як у вранішній тиші коридора пролунав стукіт і потому боязке запитання фрау Надель:

— Пане доктор! Ви вже прокинулися?

Летіла секунда, друга, третя... Ніякої відповіді. Тиша. Така тиша, що чути, як у кухні фрау Надель з водопровідного крана одна по одній падають краплі. Ось зачов-

гали пантофлі фрау Надель, і вона з'явилася на порозі.

— Що ж я зроблю, Гретхен? Пан доктор ще спить, і я не можу його збудити,— сказала вона.

Мовчки, без єдиного слова, вклонилася їй Маргарита і тихо пішла вниз. Фрау Надель, дивлячись їй услід, сумно зітхнула: «О молодість!..»

РОЗГАДАНА ТАЄМНИЦЯ

Маргарита буде терпеливо чекати, поки не прийде Фріц...

Минула година, друга... Леле, вже скінчилася, певне, відправа по кірхах. Та байдуже. Аби прийшов Фріц. Як не до кірхи, то так пройтися. День ясний, золотий осінній день. Неділя сьогодні. На вулицях святково вбрані люди... Так гарно пройтися. Якби ж швидше прийшов Фріц.

Маргарита застигла, чекаючи коло вікна. За вікном падало з кленів багряне листя, а в серці дівчини облітали білі пелюстки айстр, учорашніх айстр з кав'ярні «Альпійська троянда»...

У кришталевому повітрі попливла з ратушевої вежі пісня, а потому густий, мелодійний дзвін... Дванадцять. О, це занадто! Не може бути, щоб Фріц і досі спав. А може, він хворий? Може, лежить у тяжкому забутті?

І знову тривога охопила Маргариту. Ні, вона не може далі чекати. Вона піде, дізнається.

Коло дверей фрау Надель дівчина завагалася. Що подумає про неї фрау Надель? Негоже дівчині так настирливо добиватися до хлопця. Маргарита вже хотіла вернутися додому. Та тієї ж хвилини почула за дверима чийсь кроки.

Це була фрау Надель.

— Що вам, Гретхен? — запитала жінка цього разу непривітно: дівчина повинна шанувати себе...

Аж зів'яла Маргарита від її запитання. Однак зібрала всю свою мужність і сказала:

— Пробачте мені, фрау Надель, але я боюся, що з паном Грубером щось сталося. Не може бути, щоб він так довго спав. Хіба він має звичку так пізно вставати?

Фрау Надель подумала. Дівчина каже правду. Такого з паном доктором ще не бувало. Хоч іноді й до ранку він сидів, а все ж ніколи не спав аж до півдня. Треба дізнатися, що воно значить...

За хвилину обидві жінки, притулившись до дверей, ловили вухом ознаки життя в Груберовій кімнаті. Там пану-

вала німа тиша. Моторошною здавалася вона Маргариті. Її уява малювала Фріца мертвим на ліжку. Він помер від розриву серця або крововиливу в мозок від перевтоми. Дівчина не могла більше втерпіти. Порушуючи закони моралі, вчиняючи «страшний гріх», вона переступила неприступний для порядної міщанської дівчини поріг холостяцької кімнати й кинулася до ліжка, на якому лежав горілиць її наречений. Він був одягнений, ноги звисали на підлогу; ніби помер наглою смертю.

— Він помер! — зойкнула Маргарита й припала вухом до грудей ученого.

Серце билося рівно. Ледве чула його Маргарита, так гучно калатало її власне серце. Одночасно її щокі торкнувся подих нареченого.

— Живий,—прошепотіла, зрадівши, Маргарита до фрау Надель, що остовпіла з переляку коло ліжка.— Однак з ним щось трапилось,—шепотіла Маргарита,—він, мабуть, непритомний упав на ліжко.

І вона ніжною рукою підвела з підлоги Фріцові ноги. Грубер здригнувся і враз прокинувся. Світло дня, різнуло йому очі. Нестерпно хотілося ще спати. В мозку плуталося безпорадне запитання, чому це в його кімнаті Маргарита й фрау Надель і чого обидві так стурбовано дивляться на нього? І раптом блиснув спогад про те, що він же зробив відкриття: він після довгої й наполегливої праці досяг мети. Рвучко, одним рухом, звівся Грубер на рівні ноги і здивовано глянув на жінок.

— Фріц, ми зайшли подивитися, що з тобою,—відповіла на його німе запитання Маргарита,—чи не хворий ти, бо вже південь, а ти спиш, та ще й одягнутий...

— Уже південь? — здивувався Грубер.

— Авжеж,—озвалася Маргарита.

— Слухай, Гретхен, слухайте, фрау Надель! — вигукнув Грубер.— У мене велика радість. Я зробив відкриття. Я розгадав досі не розгадану таємницю будови скла. Це дає змогу виробляти скло так легко й дешево, що досі про це не могли й мріяти.

Він кинувся до свого бюро, де стояли штативи з пробірками, й, узявши одну, показав у ній жінкам прозору цупку рідину, яка їм обом здалася розтопленим до рідкого стану цукром.

— Дивіться,—квапився він,—це скло. Воно зараз саме в такому стані, як на виробництві, коли з нього роблять різні речі. Воно м'яке й цупке, і однак, дивіться,—воно зовсім холодне. Добув я його без вогню, без нагрі-

вання до тієї високої температури, яка потрібна, щоб виплавити скло в звичайний спосіб. Далі я скажу, як саме я добився свого скла,— ніби на лекції, викладав Грубер свій винахід жінкам, що були дуже далекі від технології скла,— а тепер дивіться, я доливаю в це м'яке скло іншої рідини. Тепер скло почне твердіти. Я можу, як схочу, визначити час цього затвердіння. Він залежить від кількості реактиву... Завтра ж я беру патент.

Останнє речення жінкам було цілком зрозуміле.

— І ми зможемо відразу ж побратися з тобою, Фріц? — запитала Маргарита, не ймучи віри своєму щастю.

— Оразу ж, Гретхен! — вигукнув Фріц, світлий і радісний, і вхопив за руку дівчину, готовий танцювати.

— О пане доктор! Так це з вас могорич,— подала голос фрау Надель, милуючися з радощів молодят.

— Аякже, безперечно! — енергійно озвався Фріц. «Сьогодні ж»,— хотів він сказати, та вчасно схаменувся, згадавши, що вчорашні відвідини кав'ярні вичерпали його обмежений бюджет.— Тільки-но одержу аванс на патент,— додав він уже з меншим запалом,— зараз же влаштуємо такий бенкет, що небу стане жарко...

— Фріц! Ходімо гуляти. День такий гарний,— ніжно просила Маргарита свого щасливого нареченого.

Погуляти? Можна. Правда, Груберу більше хотілося сісти до свого бюро і переглянути пройдений шлях боротьби — проконтролювати себе, уточнити свої формули. Та що зробиш, він обіцяв своїй золотоволосій Гретхен сьогоднішній ранок.

— Добре, Гретхен,— сказав він.— Тільки почекай трохи: я одягнуся й поснідаю...

Далекі й через цю далечінь ніби з легких хмаринок зіткані гори креслили на синьому фоні кришталевого неба нижній візерунок снігових вершин. Золоте сонце вкрило лаком озеро, в яке зазирали будинки міста. Чайки кружляли з вереском коло перехожих, вимагаючи від них поживи. Маргарита посміхалася їм, слухаючи Фріца, що пояснював їй свій винахід.

— Розумієш, Гретхен,— казав він,— скло, як переважна більшість речей, з якими ми стикаємося в природі і в нашому побуті, не проста матерія, а складна. Ти ж знаєш, що таке хімічні елементи?

Маргарита ствердно хитнула головою. Однак цей рух був непевний. Дівчина вже встигла забути те, що вона вивчала в школі. Фріц, як добрий викладач, одразу відчув, що треба нагадати напівзабуте.

— От, наприклад, візьмемо звичайну страву — суп, — пояснював він. — У цьому супі є картопля, морква тощо. Ти знаєш, що поклала туди всі ці продукти, і ти їх бачиш там. Вони так і лишилися окремо, тільки зварилися. А от візьми борщ. Ти налила води, поклала в неї м'ясо, картоплю та іншу городину. І от вона перетворилася на юшку. Ти знаєш чудово, що юшка — це вже не вода, бо це соки з м'яса та городини, але соків цих ти не бачиш. От і переважна більшість речей, що нас оточують, теж такі, як той суп. Є в них такі частиночки, що їх можна відрізнити, а є такі, що без особливих засобів їх не відрізниш... От ми й кажемо: частини, що їх можна відрізнити, становлять фізичну будову речі, а ці частини й собі складаються з різних елементів, що становлять уже хімічну будову речі. Ну, юшка з супу — це ще не хімічне сполучення елементів. Це тільки розчин соків. А от глянь на цю воду, — Фріц показав Маргариті на озеро. — Вода є сполучення двох хімічних елементів: водню та кисню — дві частки водню й одна — кисню, або, як кажуть, два атоми водню і один атом кисню, а разом — молекула води. Кожен з цих елементів — водень та кисень — сам по собі є газ. Кисень, наприклад, є в повітрі. І коли б його не було, ми не могли б дихати. Він потрібен для нашого життя. Тепер про скло...

Вони йшли поволі берегом озера. Маргарита довірливо сперлася Фріцові на руку, з цікавістю поглядаючи на озеро, на далекі гори, на прохожих і одним вухом слухаючи лекцію свого нареченого. Фріц відчував її неухважність. Однак сьогодні він міг говорити тільки про свій винахід. Скільки ж місяців він мовчки добивався до цієї таємниці будови скла! Тепер прорвало греблю його мовчання. Слова самі лилися. Він не міг їх стримувати.

— Про будову скла ми знаємо дуже мало, — казав він, намагаючись висловлюватися так, щоб його зрозуміла наречена. — З дуже давніх часів люди користуються склом, а що воно таке по суті, так-таки й досі не знають. Відомо тільки, що скло — суміш різних хімічних сполук. Найважливіша з них — кремнезем, або, як його звуть у хімії, окис силіцію. Окисами звуть сполуки різних хімічних елементів з киснем. Кремнезему в природі дуже багато: пісок, гравій, пісковик, граніт, порфір та інше — це все буде окис силіцію, тобто силіцій та кисень у чистому вигляді або з іншими елементами. Крім кремнезему, в склі завжди є луги. Різні луги бувають у склі, залежно від того, що це за скло і для чого воно. Найуживаніше скло —

віконне — складається з соди, вапна чи крейди і кремнезему. Але ж кожна з цих складових частин сама складається з різних елементів, уже не кажучи про різні домішки, що є завжди в склі. Ці елементи чи їхні різні сполуки, безперечно, переплітаються між собою під час утворення скла, і в готовому склі ми маємо дуже складну хімічну й фізичну будову, що й досі була людям невідома. І от я взявся вивчити цю будову. І я вивчив її. Я її знаю. Досі люди робили скло наосліп, на підставі досвіду. Після мого відкриття є змога поставити виробництво цілком на науковий ґрунт. І я поставив його. Поки що тільки в моїй лабораторії. Знаючи будову скла і особливо ті процеси, що відбуваються під час утворення скла, я зміг свідомо керувати цими процесами. Я винайшов такі хімічні речовини, що за нашим бажанням змінюють ці процеси. Додаючи тієї чи іншої речовини, я без вогню плавлю скло.

Додавши ще іншої речовини, я надаю йому того вигляду, який воно має під час вироблення з нього різних речей. І я сам визначаю той час, протягом якого воно має стати твердим.

— Ну, то що? — запитала наївно Маргарита, аби щось сказати, дуже мало розуміючи з того, що їй розповів наречений.

— Як що?! — вигукнув той, дивуючись нетямучості своєї Гретхен.— Досі ж бо, щоб розплавити кремнезем з вапном та содою, потрібна була надзвичайно висока температура. Понад тисячу градусів. Для такої температури треба було будувати особливі печі з вогнетривкого матеріалу і з різними приладами, щоб досягти такої температури. А це все коштувало великих грошей, уже не кажучи про те, що робота коло такого пекла була важка й дорога, а тепер скло можна буде робити майже так само просто, як вапняний розчин. От хоча б отут, де ми йдемо, викопав яму так-сяк, обклав її шамотною цеглою або чим іншим і роби скло...

— Ну і що з цього? — знов запитала Гретхен.

Фріц з жалем подивився на свою наречену: як вона не розуміє значення цього винаходу? Йому навіть сумно стало: майбутня дружина, товариш на все життя — і така нетямуща. Однак цей сум тривав лише хвилину. Фріц згадав, що інакше й бути не може, що жінки його одружених колег-учених так само нічогісінько не розуміють у роботі своїх чоловіків. Таке життя! У жінки своє призначення: діти й кухня. Наука — справа чоловіка...

— Ти моя дурненька,— вимовив Фріц так ніжно, що серце Маргарити розтануло.— Ну, як ти не розумієш? Та це ж буде цілий переворот у житті людей. Подумай тільки, яку величезну роль відіграє скло. Де тільки його нема? Воно в побуті: на кухні, яку ти добре знаєш, і в твоїй їдальні — скрізь. Воно в медицині. Згадай лиш аптеку з її пляшечками. Воно в науці. Згадай мікроскоп і телескоп. Якою була б наша наука без цих приладів? А електрика? Хіба світила б вона нам без скла? Та куди не глянь, на що не подивись — скрізь воно, скло, цей могутній чинник нашої культури.

Маргарита мимоволі озирнулася.

Коло берега плив невеличкий пароплав. Як у дзеркалі, відбивалися сріблясті хвильки озера в його ілюмінаторах. Тут же, на березі, стояли високі, стрункі будинки, усміхаючись сонцю своїми дзеркальними шибками. Внизу на набережну озера дивилися вітрини, за якими стояли різні скляні вироби або ж інший крам, що зберігався у скляному посуді. Куди не потрапляв погляд Маргарити, скрізь вона зустрічала скло...

— От бачиш? Бачиш? — радісно вигукнув Грубер, стежачи за поглядом своєї нареченої і читаючи вираз здивування на обличчі дівчини.— Ти зараз ніби на світ народилася і вперше на нього глянула. Скло відіграє таку велику роль у нашому житті, що ми через звичку до нього навіть не помічаємо його. Так само, як повітря, яким дихаємо. Був час, коли скло вживали в сто разів менше, ніж тепер. Узяти хоча б середньовіччя. Тоді у вікнах не було шибок, і в розкішних замках лицарів було так холодно, як у сараї. Люди грілися коло камінів, сидячи в напівтемряві. Скляні речі були такі ж дорогі, як, наприклад, срібні чи навіть золоті... Ти можеш собі уявити, яке непривітне, яке брудне, неохайне життя було тоді через недостачу скла. Уяви собі, що нашим нащадкам, коли увійде в практику мій спосіб виробництва скла, так само наше життя буде здаватися не досить привітним і не досить охайним. Уяви собі, що будинки, замість каменю, цегли чи цементу, будують із скла.

— Ой, як же це буде? — спалахнула Гретхен.— З вулиці видно буде, як я роздягатимусь...

— Моя дурненька,— посміхнувся Фріц,— скло не обов'язково має бути цілком прозоре. Але воно все ж даватиме в кімнаті багато світла. А світло — ворог всілякого бруду:

— А як же тоді влітку буде, коли надворі так рано

світає? — запитала Гретхен. — Сонце тоді не дасть поспати.

Фріц знову посміхнувся.

— Ну, такі ледарі, що люблять довго спати, нехай собі будують свої спальні з зовсім темного скла. Усе ж кращий матеріал за теперішній, бо пил чи інший бруд на скляних мурах не вдержиться. Уяви собі, Гретхен, що на вулиці замість кам'яного бруку, чи асфальту, або гудрону теж буде скло. Звісно, таке, що не б'ється. Мій спосіб виробництва скла дозволяє виготовляти дуже просте й дешеве, таке гнучке, еластичне скло. Відповідна домішка, і все... І от скляні вулиці, і брук, і панелі... Яка краса, яка чистота! Скляні, напівпрозорі будинки... Скільки світла! А світло дає радість. Можеш, Гретхен, уявити собі наше життя? — питав Фріц наречену.

— Ти розповідаєш казку, Фріц, — відгукнулась Маргарита, — та байдуже; як тобі дадуть добрі гроші за твій винахід, то нехай там буде наш будинок скляний чи цегляний, ми в ньому собі зів'ємо гарне, затишне кубелечко. Правда, Фріц?

Маргарита ніжно зазирнула в очі своєму коханому. Грубер нічого не відповів. Знову йому сумно стало, що його майбутня дружина така обмежена.

— Чому ж ти мовчиш, Фріц? — спитала Маргарита. — Чи, може, тепер, коли ти станеш багатим, ти вже й не схочеш дивитися на свою Гретхен?

Голос дівчини забринів ніжним докором, і Груберові стало соромно за свої думки. Яке він має право вимагати від дівчини того, чого вона не може дати? Таке вже життя навкруги, і нема чого йому вигадувати щось своє. Справа жінки — кухня і діти, а не наука.

— Що ти, Гретхен, що ти? — вигукнув він. — Та навіщо мені багатство без тебе?

Він ще далі говорив такі ж самі ніжні, беззмістовні дурниці і розумів, що це — дурниці, і знав, що іншого він своїй Гретхен не міг сказати, бо вона б не зрозуміла його, і від цієї суміші почуттів йому ставало боляче. Він несподівано попросив:

— Люба Гретхен, ходім додому. Я, мабуть, за ці дні дуже втомився. У мене болить голова.

Дівчині дуже хотілося ще пройтися. День такий ясний, такий гарний. І так багато сьогодні людей на березі озера, так цікаво розглядати вбрання, обличчя. Однак у її нареченого зовсім пропало бажання гуляти далі. Вони пішли додому.

Вдома Фріц сів до бюро.

— Так! Безперечно, так,— стиха промовив він до себе, ще раз стверджуючи свої відкриття.

Щастя переможця бриніло в його голосі. Забувши про обід, він аж до півночі перевіряв свої формули та обчислення...

РОЗБИТІ МРІІ

Минуло кілька днів...

Осінь мжичка заткала далечінь, гори сховалися в низьких, волохатих хмарах, дерева безпорадно простягали до сірого, байдужо-холодного неба свої віти, з яких вітер злісно здирав останне листя.

Та в кабінеті пана Шварцберга, власника кількох найбільших у країні заводів, було гарно й затишно. Величезне, на всю стіну, вікно з надзвичайно прозорими увіоловими шибками,— тими, що пропускають життєдайне ультрафіолетове проміння,— навіть у цей похмурий день давало багато світла. В кабінеті було все скляне. Величезний письмовий стіл з дзеркального скла, стільці з грубого триплексу — потрійного накладного скла. Кришталеве приладдя до письма, скляні дзеркальні полиці для книжок і камін,— той теж був скляний — з пайрексу, що не боїться вогню. Це був, власне, не камін, бо він був закритий, а грубка, і чудно було бачити, як за склом, не шкодячи його, буяє яскраве полум'я.

Шварцберг, ставний, повновидий, уже сивий чоловік, нервово ходив з кутка в куток, часто задумливо спиняючись то перед каміном, то перед вікном. Дошові краплі на чудовому увіоловому склі відсвічували сріблом, а ввібравши в себе багато води, зривалися з місця й бігли вниз кришталевими сльозами. Шварцберг зажурено дивився на ці дошові сльози.

— Тяжке життя,— зітхнув він і знову почав нервово ходити з кутка в куток.

Шварцберг міг назватися хазяїном не тільки своїх скляних заводів. Він був директором акційного товариства, що обіймало більшість найкращих заводів країни, і, маючи в цьому товаристві більшу половину акцій, він фактично керував усіма скляними виробництвами своєї батьківщини. Ще кілька років тому в його кабінеті в цю пору дня завжди було повно різного ділового люду. Тоді в його кабінеті вивало життя, а тепер...

Шварцберг задивився на вогонь у каміні. В його голові ворушилися полохливі думки про майбутнє. Похмуро воно, суворе, як ті гори в осінніх хмарах. Страшне воно, як те полум'я, що зараз бує за склом... О, коли б воно видерлося з своєї скляної в'язниці!

Шварцбергу стало неприємно дивитися на вогонь. Він одійшов до стола. Звідти йому впав у вічі останній номер фінансово-промислового журналу. І тут те саме: сльози горя, полум'я повстання. Примари життя суворо визирають із-за сухих рядків фінансових звітів і стовпців статистичних зведень...

— Пане радник,— Шварцберг мав ранг радника комерції,— пане радник,— повторив секретар Шварцберга, зупинившись на порозі,— якийсь доктор хімії хоче вас бачити.

— Що йому треба? — похмуро запитав Шварцберг, невдоволений, що порушили його меланхолійну самотність.

— Він каже, що хоче запропонувати вам свій винахід,— відказав поштиво секретар.

Шварцберг знизав плечима.

— Це, певне, якийсь чудасій,— сказав він.— На біса здався його винахід, коли мало не всі скляні заводи стоять? Якби ще він був доктор алхімії, а не хімії, тоді інша справа. Може б, він навчив нас перетворити на золото усе те скло, від якого мало не луснуть стіни наших склепів. А втім, нехай заходить. Послухаємо.

Секретар, улесливо посміхаючись на дотепи свого хазяїна, вклонився, зник і за хвилину повернувся, пропускаючи поперед себе Грубера.

Грубер був блідий. Він хвилювався. Вирішувалася його доля. Шварцберг — володар скляних виробництв. Його слово — закон...

Шварцберг помітив хвилювання молодого вченого. Поблажлива посмішка лягла на його повні губи. Цей доктор хімії ще зовсім молодий. Юнак. Певне, в нього якась хиерна фантазія.

— Сідайте, будь ласка,— запросив ученого промисловець.

Грубер сів і, чекаючи, поки хазяїн почне розмову, оглянув нашвидку кабінет. Речі, що ними оточує себе людина, визначають її вдачу. Скляний камін, скляні стільці, стіл та інші меблі... Хазяїн, видно, любить скло, якщо це не лише реклама. Це добре. З таким легше буде розмовляти... Ясне сіре світло з вікна, вітрини й жовтогарячі відблиски полум'я в каміні... Все гарне і заспокійливе.

— Я вас слухаю,— сказав досить привітно Шварцберг.

Він розглядав Грубера. Цей вчений з розумними очима йому подобався. Шкода, що доведеться його розчарувати. Зрештою промисловець мав чуйне серце: він, наприклад, дуже журився, що тепер його робітники, втративши роботу, голодують. Та що зробиш? Таке життя...

Підбадьорений ласкавістю хазяїна, Грубер докладно і ясно розповідав про свій винахід. Шварцберг одразу став уважним. Добре знаючи своє виробництво, він розумів, що у винаході нема ніякої фантастики...

— Ви розумієте, пане радник,— казав Грубер,— досі невідомим було найголовніше: внутрішня будова скла. Дивно, але це так. Ми обробляємо дерево, залізо, інші метали, докладно знаючи, що являють вони собою. А от скло ми робимо з прадавніх часів. Ще на єгипетських фресках ми бачимо склодувів. А що таке скло, так ми досі й не знали. І не дивно, що й досі виготовлення скла так мало відрізнялося від прадавнього способу виробництва. Мені пощастило вивчити будову скла. Фізичну й хімічну. І це дає мені змогу зробити цілий переворот у техніці виробництва. Знаючи фізичну й хімічну будову скла, я зрозумів і виклав у формулах усі ті процеси, що відбуваються в склі, коли воно топиться у печі. Ті хімічні реакції та сполуки, які відбувалися під впливом підвищення температури аж понад тисячу градусів, досі були таємницею. Ми їх не знали, а проте мусили їх регулювати, щоб мати потрібну нам якість скла. Ми робили це наосліп, навпомацки. Тепер я розкрив таємницю. Я можу цілком свідомо керувати всіма процесами. Більше того, це дає мені змогу в корені змінити саме виробництво. Знаючи точно всі хімічні процеси, що відбуваються під час утворення скла, і хімічні сполуки — наслідки цих процесів, я зміг добитися таких сполук, які дають великі температури. Ви ж бо знаєте, що є такі хімічні сполуки, які під час утворення віддають тепло, і такі, що поглинають його. Додавши певних реактивів, я викликаю високу температуру, потрібну для утворення скла. Вона не така висока, як була досі в наших скловарних печах, бо ці самі реактиви дають змогу виплавити скло при значно нижчій температурі. Коли треба, щоб скло твердішало, я додаю нові реактиви. Ясно, що цього не можна було зробити раніше, коли невідома була будова скла. А тепер ось вона...

Грубер розгорнув перед Шварцбергом аркуш паперу з хімічними формулами різних гатунків скла. Тут же були формули різних хімічних процесів.

— Усі ці формули я старанно перевірив на практиці,— сказав Грубер.— Вони абсолютно правильні...

Шварцберг пильно розглянув формули. Все те, що казав молодий вчений, здавалося дуже ймовірним. Добре знаючи, як варять скло, промисловець сам не раз мріяв про такий винахід. Однак, звичайно, він ніколи б не зміг зробити тієї величезної дослідницької роботи, яку виконав учений. Але чого цей вчений так невчасно взявся до свого винаходу? Коли б він його зробив років три тому, виробництво одержало б мільйонні прибутки. А тепер? Кому те скло потрібне?

Грубер скінчив свої пояснення і чекав, що скаже хазяїн. Хазяїн мовчав.

— Що ви на все це скажете? — запитав нарешті Грубер.

— Скажу, що все це дуже цікаво,— відказав Шварцберг.

— Аякже,— підхопив зраділий Грубер.— Мало сказати цікаво,— це цілий переворот у культурі людства...

— Зачекайте з цим, пане доктор,— перебив його промисловець,— я ще не все сказав. Ваш винахід, безперечно, цікавий, але не гнівайтесь на мене, коли я, знаючи добре теперішній стан промисловості, скажу вам, що ваш винахід зараз — ні до чого. Зовсім ні до чого...

— Як це — зовсім ні до чого? — ледве вимовив Грубер.

Підлога під його ногами враз обернулася на вату, весь кабінет хитнувся й поплив перед його очима. Всього сподівався молодий учений, але не такого глуму...

— Та ви не хвилюйтеся, пане доктор,— чув він ніби здаля голос промисловця.— Справа звичайна. Мало зробити винахід. Треба, щоб він був потрібен промисловості й саме в цей час...

— Та невже ж мій винахід...— почав було запально Грубер. Отямившись від першого страшного удару, він тепер був готовий боротися за свій винахід, за своє дитя до останньої краплі крові. Шварцберг владним рухом спинив його.

— Зачекайте хвилинку, пане доктор,— сказав промисловець.— Я не можу назвати вас мрійником, бо ваш винахід не химера, а цілком реальна справа. Однак ви, як і всі вчені, дуже мало розумієте життя. Подумайте самі. Зараз у нас тяжка промислова криза. Навіщо ж нам ваш винахід, який в десять, у сто разів збільшить виробництво скла, коли нам нема куди дівати те, що ми зараз маємо?

— Але ж мій винахід у десять разів, якщо не більше, здешевлює скло,— одчайдушно боронився вчений,— отже, його в десять разів більше купуватимуть, ніж зараз.

Шварцберг посміхнувся.

— Відразу видно кабінетну людину,— лагідно сказав він.— Скло стане вдсятеро дешевше, значить, вдсятеро більше його купуватимуть. А навіщо? Про це ви подумали, пане доктор? Щоб ставити шибки в нових будинках, коли старі стоять порожні: нема кому наймати їх! Чи, може, скляний посуд потрібен, коли нема чого їсти-пити? Чи, може, є потреба в лікарському та лабораторному приладді, коли в нас закривають через брак коштів лікарні та школи? Скажіть мені, хіба це не так?

Грубер похилив голову. Це правда. Жорстока правда. Так що ж робити? Навіщо жити, коли в нас нема мети життя? Шварцберг відчув, що діється з молодим ученим.

— Зачекайте кілька років з вашим винаходом. Може, знову настане розквіт промисловості, тоді я перший скористаюся з нього,— потішив він його.

Надія ворухнулася була в серці юнака і знову завмерла.

Про те, що криза зробить його винахід непотрібним, він не подумав, а от звідкись він пам'ятав твердження, що капіталістичне суспільство не може уникнути криз, що вони при капіталізмі неминучі. Звідки це — Грубер не зміг би сказати.

— А зараз зовсім нема ніякої надії застосувати мій винахід? — запитав ще раз вчений. І сум, і розпач, і зневіра бриніли в його голосі.

Промисловець посміхнувся. Ох, ці вчені, ці вічні мрійники! Гадають, що їхня наука — найвища в житті.

— Бачите, якби я не був власником найбільших скляних підприємств у країні й директором тресту,— сказав промисловець ученому,— я б ще міг і зараз скористатися з вашого винаходу...

— Тобто? — мимоволі вихопилося у вченого.— Я гадав, що навпаки. Велике підприємство завжди швидше застосовує новини техніки...

— Тоді, коли в країні розквіт промислового життя,— перебив міркування свого гостя Шварцберг.— А під час кризи може статися зовсім інакше. От, наприклад, ваш винахід. Суть його в тому, що він дуже спрощує виробництво скла. Уявіть собі, що якийсь власник дрібного заводу застосовує ваш винахід. Виробництво скла йому буде коштувати вдсятеро дешевше, ніж іншим. Він зможе

його дешевше продавати крамницям. Природно, що братимуть скло в нього, а не в інших промисловців.

О, звичайно, Грубер зрозумів цю механіку. На його обличчі відбилася внутрішня боротьба: навчити б якогось бідолашного власника невеличкого заводу робити дешевше скло, щоб помститися хоча б оцьому Шварцбергу за нехтування його винаходу. Та навіщо це? Все одно мрії про кришталеві міста лишаються мріями, і його винахід збагатить якогось там дрібного промисловця, та й то, певне, на короткий час. Бо правду каже Шварцберг. Те, що скло стане дешевше, не збільшить попиту на нього, якщо криза триватиме й далі. Коли ж вона мине?

Мовчки Грубер зібрав свої формули і схеми.

— Пробачте, що потурбував вас. Прощайте,— вклонився він промисловцеві.

— Чому ж «прощайте»? — ласкаво заперечив той.— До побачення. Я сподіваюся, що, як мине криза, ми з вами зустрінемося в цьому ж таки кабінеті...

Грубер сумно посміхнувся. «Як мине криза»... Коли вона мине? Шварцберг зрозумів посмішку вченого і мимоволі зітхнув, спіймавши себе на тому, що він і сам не вірить у кінець кризи. Коли зачинилися двері за Грубером, він сердито схопився з місця і забігав з кутка в куток. Чорти б узяли цього мрійника! Замість розважити, тільки ще більше смутку навів своїм винаходом, зайвий раз підкресливши безвихідь їхнього життя.

Промисловець тяжко сперся на стіл, вп'явши очі в кришталеву прозорість вітрини вікна, рясно вкритого сріблястими слізьми осіннього дощу...

Грубер, похиливши голову, простував додому. Прийти, впасти на ліжко, забути тяжким сном і відпочити. Тепер, коли розвіялись його мрії, він особливо відчув тягар безмежної втоми від надмірної роботи останніх місяців, втоми непомітної, поки горіла надія. Згасла вона, і зразу далось взнаки, що вичерпані сили, витрачено здоров'я і час. А навіщо? Виходить, що його горді шукання, його висока наука, чиста і велична, як снігові вершини, тільки іграшка ринку, його крамниць, його хазяїв. Хочуть вони — і квітне наука пишним цвітом. Не треба її — і вона має в'янути, як нікчемний бур'ян... Чи варто ж тоді жити? От біжить, дзеленькотить трамвай. Кинутися б на рейки. Мить — і кінець... Вчений одвернувся від вагона, що з гуркотом промчав мимо. Молодість заперечувала таке безглуздя, як самогубство. Рано ще, рано... Жити треба. Це що?

Грубер на мить спинився коло кав'ярні, повз яку проходив.

Першу мить він не зрозумів, чому його так зацікавили вітрини цієї кав'ярні, звичайної кав'ярні, такої ж, як і всі інші. Кілька кроків він ніс у собі здивоване запитання. Що ж це таке? Чому ж його вразили ці дві ялинки коло входу до кав'ярні? Скляні двері з матовими шибками й прозорим написом: «Ялинковий ліс»... «Ялинковий ліс»!.. Ось воно що! Саме цей напис і дві молоденькі ялинки врізалися йому в пам'ять, коли він кілька місяців тому випадково завітав сюди. Йому здалося, що туди зайшов один його колега, потрібен Груберові в той момент. Та виявилось, що він обізнався. І Грубер хотів уже виходити, але на хвилинку затримався. В кав'ярні, що часто здавала своє приміщення під різні збори, в цей момент була доповідь про кризу. Грубер встиг почути частину доповіді. Вона його зацікавила. Він звичайно не звертав уваги на політичне життя, переконаний, що це не стосується його наукової роботи. Але йому припала до вподоби чіткість та ясність викладу. Він зник, що мітингові промовці говорять плутано, напускаючи туману в очі слухачів. А цей переконував лише тією правдою, яку Грубер, науковий дослідник, викривав у плутаній мережі життя. Грубера захопила ця щирість, дослідницька чесність промовця. Він дослухав доповідь до кінця і хотів навіть познайомитися з доповідачем. Але той кудись зник, скінчивши своє слово, і Грубер ніяк не міг його знайти. В кав'ярні тим часом стався скандал. Після доповідача були ще промовці, палкі заклики до боротьби. З'явилася поліція, почалися арешти... Здивований вчений ніяк не міг зрозуміти, як це з такої дослідницької, зовсім наукової доповіді спалахнула така пожежа пристрастей. Поки він міркував про це диво, його потягли разом з іншими до поліції, де він просидів до другого дня, поки поліцаї не переконалися, що він справді цілком випадково потрапив на цей, як виявилось, комуністичний мітинг. Цілий вечір і ніч втратив тоді Грубер, вечір і ніч, які він міг віддати винахідницькій роботі. Після цієї пригоди вчений ще більше уникав усяких політичних справ...

«Отоді, на мітингу, я й чув, що в капіталістичному суспільстві кризи неминучі,— пригадав Грубер.— І довів це доповідач з математичною безперечною. Отже,— зітхнув учений,— мені з моїм винаходом, виходить, доведеться довго чекати. Аж поки капіталістичне суспільство зміниться на якесь інше...»

Зовсім інакше сприйняла невдачу з винаходом Маргарита, золотоволоса Гретхен. Вона спокійно слухала Грубера, коли той розповідав їй про свій візит до Шварцберга. Цей спокій навіть трохи образив її нареченого.

— Гретхен,— сумно промовив він,— я тобі розповідаю про своє велике горе, а ти слухаєш так байдуже.

— Мій любий, ти помиляєшся,— розсудливо відказала дівчина,— ну як я можу бути байдужою, коли від твого винаходу залежить наше щастя? Без тих грошей, які ти мав дістати за патент, ми не можемо одружитися..

Грубер ворухнувся. Він хотів сказати, що зовсім не це головне. Мрії його загинули, мрії! Без них не варт жити, не те що одружуватись. Маргарита ніжним дотиком руки стримала його.

— Почекай, мій любий,— попрохала вона.— Дай мені сказати. А то я боюсь, що зникне щаслива думка, яка раптом з'явилася в мене, поки я слухала тебе..

Грубер байдуже відвернувся до вікна. Яка там може бути щаслива думка? Що може вигадати дівчина, коли він, відомий учений, нічого придумати не може?..

— Я так і знала, що цей Шварцберг твого винаходу не купить,— сказала Маргарита.

— Чому ж це ти знала? — не втерпівши, трохи глузливо запитав Грубер: дівча вдає з себе мудрого пророка. Та, собі на диво, Грубер почув з рожевих уст своєї нареченої майже те саме, що йому казав Шварцберг про кризу й непридатність через це його винаходу.

— Звідки ти, Гретхен, навчилася так добре розбиратися в складних справах народного господарства? — запитав учений дівчину.

— Народного господарства я не розумію,— скромно відповіла Маргарита,— але я мушу керувати маленьким господарством мого батька, я буваю в крамницях, ну й бачу, що на світі робиться.. Але чекай, мій любий, не перебивай мене, а то я забуду головне. Тобі казав Шварцберг, що в малому підприємстві твій винахід можна застосувати?

— Казав. Та що мені з того? — сумно озвався Грубер.— Хіба на те я зробив велике відкриття в науці, щоб збагачувати якогось дрібного підприємця? Адже ж нічого, крім прибутків для власника скляного заводу, не дасть мій винахід на малому заводі..

— Я й не кажу, щоб ти продав свій винахід дрібному

підприємцеві. Він тобі мало заплатить,— розсудливо зауважила дівчина.— Але, не відкриваючи секрету, на малому підприємстві ти можеш сам керувати виробництвом скла, а прибутки будете ділити порівну.

Фріц тільки рукою махнув. Навіщо йому цей клопіт?.. Маргарита напружила всі свої здібності, щоб упіймати в сітку слів ту пташку-думку, яка майнула в її голові. Жіночим серцем вона відчувала, що самі прибутки не спокусять її Фріца. О, ці чоловіки! Їм треба слави, якихось ідей. Їм замало любого затишного сімейного кубечка. Гретхен нахмурила брови. Її сині очі аж почорніли від хмари думок. Аж ось лукава посмішка, як сонце, визирнула з цієї хмари.

— Ото! — заворкувала дівчина.— Ти в мене такий розумний, а не розумієш простих речей. Невже ж Шварцберг та інші великі власники скляних заводів спокійно дивитимуться, як ти з своїм дрібним підприємцем одбиває в них прибутки? Невже ж вони не постараяться переманити тебе до себе й купити твій винахід?

Фріц розгублено глянув на свою Гретхен. Справді, він про це й не подумав. Можна примусити підприємців застосувати його винахід, коли вони не хочуть цього зробити добровільно.

— Треба буде про все це подумати,— поважно вимовив учений, глянув на свою наречену й тепло посміхнувся.— Гэта ти в мене мудра! Я й не думав...

Гретхен зашарілася.

— Не така вже я мудра,— відказала вона.— Але в життєвих справах ми, жінки, завжди краще справляємося за вас, чоловіків.

І вона, запишавшись, гордо підвела свою золотаву голівку. Тепла посмішка не сходила з уст її нареченого, і, пригріті нею, бджолами зароїлися його думки. Справді, він так і зроби́ть, як каже Гретхен. У нього є колега, молодий доцент фізики, батько якого має старий маленький скляний завод в горах. Колись Фріц, зібравшись на екскурсію в гори за кварцитами, навіть одвідав цей завод і познайомився з батьком свого колеги. Дуже люб'язний старий. Патріархальна родина. Треба буде до нього вда́тися...

Другого дня Грубер у супроводі своєї мудрої Гретхен сідав на поїзд, що мав одвезти його в гори, на завод... Довго махала Гретхен хусткою вслід різнобарвним вагонам, що вилискували в промінні сонця. За годину Фріц зійшов на маленькій гірській станції. До заводу та будин-

ку його власника, старого Зіммеля, треба було йти ще кілька годин пішки. День був погожий, як той, що на світанку його Грубер зробив свій винахід. Вченому це здавалося доброю ознакою. Вдихаючи на повні груди запашне гірське повітря, він легко підіймався кам'яною стежечкою.

Грубер зовсім не помітив, як пройшов дорогу від станції до Зіммелевого будиночка, що раптом визирнув із-за сосен, білий та привітний.

Перед будиночком був квітничок з різнобарвними айстрами: білими, рожевими, багряними... Серед них, як на малюнку, порався старий з срібною головою й рожевим, чисто поголеним обличчям. Він довго придивлявся до Грубера, що, привітно посміхаючись та вклоняючись, підходив до квітничка. Нарешті старий впізнав ученого.

— Прощу, прощу, заходьте,— запросив він, широко відчинивши хвіртку квітничка.— Певне, знову камінці наші збираєте?

— Ні,— відказав учений, тиснувши Зіммелеві руку,— я до вас приїхав в одній справі...

— Може, щось мій Йоганн доручив? — запитав старий, і в його голосі забриніла турбота, чи не сталося щось із сином.

— Йоганн сьогодні ввечері затримається і тому не міг приїхати зі мною,— поспішив Грубер заспокоїти старого, відчувши його тривогу.— В мене особисто до вас є справа й дуже важлива,— додав він.

Старий Зіммель здивовано глянув на гостя. Які справи та ще й важливі можуть бути в цього молодого, хоч уже й відомого вченого до нього, власника старого скляного заводу, що, до речі, вже рік як не працює? Може, він дізнався, що продається його, Зіммелів, будинок?

— Прощу, заходьте до хати,— запросив старий гостя.— Матильдо! — гукнув він кудись у простір так, що в лісі залунало.— В нас гість. Накажи принести молока... Ви ж не відмовитесь, за гірським звичаєм, покуштувати нашого молока? — питав старий гостя, певний, що його дружина почує його і зробить розпорядження.— У нас своя корова, все своє. Взагалі в цьому затишному куточку, серед цієї чарівної природи можна чудово провести решту життя,— заздалегідь робив старий рекламу своєму будинкові, все більше схиляючись до думки, що гість хоче купити його.

Яке ж було його здивування; коли він почув від Грубера справжню причину приїзду! Старий рішуче захитав головою.

— Куди вже мені кидатися на всякі авантюри,— казав він.— Мій завод уже більше року не працює. Я винний уже чимало грошей людям, а головне — банкові. Мені загрожує притягнення до суду. І на тобі — я ще буду щось затівати. Тут, як кажуть, сиди й не рипайся. Дякувати богові, що люди, шануючи мою старість, терпляче чекають, поки віддам гроші... Та й віддам. Нехай ось продам будинок...

— Ви їх швидше віддасте, як пристанете на мою думку,— казав Грубер, бо в ньому тепер прокинулося наполегливе бажання за всяку ціну впровадити свій винахід у життя.

— Та що ви! Та в мене нема грошей, щоб розпочати роботу, а не те що...— заперечував старий.

Довго переконував його вчений. Старий не піддавався. Нехай грошей, щоб почати роботу, треба дуже мало. Нехай він якось їх назбирає. Але хто ж може поручитися, що відразу винахід матиме успіх? Старий дещо чув про такі справи. Він знає, як не раз гинули підприємці, намагаючись якоюсь новиною побити своїх конкурентів. А хай їм усячина, тим новинам! Далі б від них. Вони під силу лише великим підприємцям. Ті можуть після першої, другої невдачі з винаходом шукати дальших удосконалень. А дрібний власник — раз! — і загинув. Чому Грубер не звернеться хоча б до Шварцберга?

Вчений широко розповів про свій візит до промисловця. Звичайно, він не забув розповісти й про думку щодо застосування винаходу на малому підприємстві. Авторитет великого промисловця вплинув на старого Зіммеля. Він було на хвилину завагався. Однак страх перед новаторством узяв гору.

— А ви скажіть Шварцбергу, що він може купити мій маленький скляний завод, зробитися таким чином дрібним підприємцем і нехай собі тоді застосовує ваш винахід,— раптом висловив старий блискучу, на його думку, ідею...

— Я гадаю, що Шварцберг на таку пропозицію не пристане,— сумно озвався Грубер, бачачи, що йому несила подолати консерватизм старого Зіммеля,— бо, певне, його не цікавлять ті малі прибутки, які зможе дати ваш завод.

Грубер уже збирався йти, переконавшись, що з Зіммеlem нічого не вийде, й поклавши собі знайти іншого, сміливішого підприємця, як до кімнати зайшов чоловік, теж старий і сивий, як Зіммель. Виявилось, що це був його майстер. Він зайшов дізнатися, чи не чути чого з продажем будинку, бо хоч він і робітники, яким Зіммель лишив-

ся чимало винний за роботу, і можуть ще почекати, однак їм важкувато, і добре було б дізнатися, що незабаром Зіммель матиме гроші...

— Про покупців на мій будинок, на жаль, ще нічого не чути,— відказав старий, зашарівшись від сорому, що йому нагадують про борг,— хоч мій Йоганн старанно шукає таких покупців. А от послухайте пана доктора хімії. Він пропонує застосувати на нашому заводі його винахід, що надзвичайно здешевлює скло...

Майстер зацікавився справою й попросив Грубера хоч трохи розповісти йому про суть свого винаходу. Грубер глянув на годинник. Все одно до станції йому йти рано. Ну, що ж, він може ще раз розповісти про свій винахід. Звичайно, секрету він відкривати не буде, бо він певний, що як Зіммель не згоджується скористатися з винаходу, то на це легко знайти іншого підприємця.

Старий майстер уважно слухав ученого, коли той стисло розповідав йому про свій спосіб варити скло.

— А знаєте, пане Зіммель,— сказав майстер, коли Грубер скінчив свої пояснення,— я певний, що це справді великий винахід. Я не людина науки. Я практик. Тридцять років я варю скло. І за ці тридцять років мені не раз спало на думку щось подібне до винаходу пана доктора хімії. Я казав про це іншим робітникам, і вони приставали на мою думку. Справді, коли ми тепер користуємося різними домішками, щоб так чи інакше регулювати процес утворення скла, то чому б не знайти такі домішки, що в корені змінять цей процес?..

— Та я, Руммель, не заперечую винаходу пана доктора,— нетерпляче перебив Зіммель свого майстра,— тільки ж не мені, дрібному підприємцеві, братися застосовувати цей винахід...

— А чому б не взятися? — заперечив майстер.— Шихта на скло в нас лишилася. Є й пісок, і сода, і крейда. Але пану докторові потрібні будуть деякі домішки...

— Дуже дешеві. І в невеликій кількості. Зрештою я сам їх придбаю,— озвався Грубер, гадаючи пожертвувати на цю справу свою місячну заробітну плату.

— Ну от. А я та кілька робітників попрацюємо з такою умовою, що як спроба не вдасться, ми за роботу нічого не візьмемо,— запропонував старий майстер.— Все одно ми нічого не робимо. А тут є надія заробити...

Старий Зіммель ще трохи сперечався. Краще було б, щоб Грубер таки переконав Шварцберга купити в нього скляний завод і застосувати винахід.

— Навіщо вам той Шварцберг? Я певний, що з винаходом пана доктора ви самі за півроку таким, як Шварцберг, станете. Давайте сьогодні ж відсвяткуємо народження на світ великого підприємця, пана Зіммеля,— жартував старий майстер.

Зіммель нарешті піддався. Під натиском свого веселого майстра він дістав з льоху пляшку доброго жіанті, яку він колись, ще тоді, як про кризу не було й чути, привіз з Італії, і товариство відсвяткувало «початок нової доби в історії людства», як сказав Грубер.

— Була мідяна доба, була залізна,— сказав він, підносячи свій келех,— а тепер настане скляна. Ще ліпше сказати, кришталева доба, бо мое скло прекрасне, як кришталъ...

На ранок Грубер поїхав до міста, привіз свої реактиви, й увечері того ж дня почали варити скло. На заводі Зіммеля скло плавалося в горшках. У старій будівлі заводу, що нагадувала швидше старий сарай чи навіть руїну сарая, зібралося декілька робітників-склодувів, хоч їм було ще рано приходити. Процес виплавлення скла за Груберовим способом потребував значно більше часу, ніж звичайно, і тому видувати скло мали аж уранці наступного дня. Однак старі робітники дуже зацікавилися винаходом, про який розповідав майстер Руммель, і ніхто не думав спати цієї ночі. Усі хотіли бачити, як це скло без вогню само себе варитиме.

У напруженій тиші засипали в горшки шихту. Грубер стежив, щоб точно відважували складові частини шихти — соду, пісок та крейду,— матеріали, що в його способі відігравали головну роль так само, як під час звичайного плавлення скла. Щоправда, ця точність відважування для Грубера не мала особливого значення. Знаючи будову скла та процес його утворення, він завжди міг своїми хімічними реактивами виправити в той чи інший бік цей процес, чого не могли зробити раніше, коли варили скло наосліп, без точного знання хімічних реакцій під час плавлення шихти. Однак перша спроба варити скло у заводському масштабі, хоча б і на цьому малому заводі, хвилювала винахідника, і він точним складом шихти хотів звільнити себе від зайвої роботи тоді, як скло вже варитиметься.

Коли засипали шихту, Грубер дістав із свого кошика темну пляшку й налив з неї в горшки якоїсь прозорої й густої, як мед, рідини. Ніхто в нього не питав, що це за рідина. Всі знали, що це секрет винахідника. Цей секрет

він не розкривав нікому, бо Зіммель у нього, звичайно, й не збирався купувати патент, прийнявши винахідника на свій завод як компаньйона. В глибокій тиші Грубер налив своєї таємничої рідини в останній горщик і оглянув завод. У сутінках убого освітленого приміщення чорніли постаті робітників. Крізь широку браму зазирали цікаві зірки з холодного кришталевого прозорого неба. Це все аж ніяк не нагадувало аудиторію, і все ж Грубер, як лектор, що робить перед студентами свій дослід, пояснив:

— Рідина, яку я долив, не реактив, тобто вона не входить сама по собі ні в які хімічні взаємодії з матеріалами шихти. Це — каталізатор. Тобто ця рідина, сама лишаючись вільною, прискорює ті хімічні процеси, які мають відбуватися в шихті, коли я підсиплю в неї ось цього реактиву...

І Грубер дістав із свого кошика мішечок з якимсь порошком, що його він потроху підсипав у горшки.

— Без каталізатора,— пояснював Грубер,— мені треба було б чимало цього реактиву, в якому і полягає головний секрет мого плавлення скла без вогню. Реактив цей не такий уже дешевий — це перше. Без каталізатора він навіть у достатній кількості впливає на шихту надто повільно — це друге. Мені вдалося винайти до нього могутній каталізатор. О, дивіться! — вигукнув Грубер.— Каталізатор уже починає діяти...

На поверхні шихти в горшках тут і там з'явилися язички синюватого полум'я. Вони здалися присутнім такими химерними, що дехто навіть поточився зі страху. Грубер посміхнувся, помітивши те враження, яке справив на його аудиторію хімічний процес, що, очевидно, успішно розвивався в шихті.

— Нічого тут особливого нема,— забринів у напруженій тиші його спокійний голос,— у шихті місцями температура досягла такої точки, що почав горіти всім вам добре відомий чад, тобто окис вуглецю. Цей газ, а не вугільна кислота, як звичайно, виділяється тепер у шихті через мій реактив. Тепер дивіться — вогонь зник.

Справді, синювате чарівне полум'я зникло так само таємниче, як з'явилося. Замість того в напруженій тиші забринів якийсь чудний звук, що йшов від горшків. Ніби десь далеко торохкотіли кулемети й одночасно щось настирливо сичало...

— Температура вже піднялася так,— пояснював Грубер,— що реактив, чи, краще сказати, ті сполуки, які сталися в шихті через цей реактив, поглинають чад, не

даючи йому горіти, тобто сполучатися з киснем. Це поглинання — енергійний хімічний процес, що проходить дрібними вибухами. Їх, власне, викликає каталізатор. Сичання — це бурхливе виділення тепла. Сичить пара, яка утворюється з води, що є в соді, в піску — в кристалах цих речовин. Поки що це тільки початок процесу. Далі цікавіше буде. Зачекаємо.

І Грубер замовк.

Минали хвилини. Минуло, певне, півгодини, а то й більше. Однак ніхто не порушував тиші. Іноді лише то в того, то в іншого з присутніх мимоволі виривалося зітхання. Ті, хто втомився стояти, посідали, де трапилось. Аби мати перед очима горшки з чарівними явищами.

Минуло кілька годин. Від горшків уже почало пашіти тепло. Шихта в них розплавилася. Грубер набрав масу на залізко й подивився її на світлі від свого кишенькового електричного ліхтарика. Маса була каламутна.

— Скло буде чисте тільки тоді, як горшки зовсім прохолонуть, — сказав Грубер робітникам, що підійшли ближче подивитися на його дослідження. — Це скло подібне до відомого вам рідкого скла, що робиться тільки з піску та соди — без крейди чи вапна, хоч тут у шихті є крейда. Вона теж, як рідке скло, не застигає в холодному вигляді. І воно має тоді саме ту цупкість, яка потрібна для складувів або для виробів машинним способом. Щоб скло стало твердим, придатним для виробництва, додаю ще один реактив. Це я зроблю вранці. А тепер до ранку вже нічого не буде цікавого. Поволі будуть стигнути горшки, і в них робитиметься скло. Вам було б краще піти додому та виспатися перед роботою, — сказав Грубер старим складувам.

Однак ніхто з них не пішов. Кожен подумав, що вечний навмисне це каже, щоб не було свідків його чарівного способу виготовлення скла. Грубер лише посміхався, бачачи, як складуви тиняються по заводу, щоб не послухати, сидячи на одному місці, а додому ніхто не йде. Звичайно, він не боявся розкриття свого секрету, бо, якби і знали його реактиви та каталізатори, все одно без знання будови скла та ходу хімічних процесів виплавляти скло з цими реактивами довелось б так само наосліп, як і без них. І кожна дрібниця, найменше відхилення в процесі утворення скла неминуче — внаслідок надзвичайної складності цього процесу — звели б нанівець увесь винахід. Тільки знаючи таємницю будови скла, можна було тримати в руках процес його утворення, керуючи ним з допомогою тих

реактивів чи каталізаторів, які мав Грубер, або ж навіть інших, подібних до них. Знаючи, в який спосіб вони діють, Грубер міг легко замінити їх іншими, бо серед хімічних елементів та їхніх сполук було декілька з такими властивостями, які потрібні були вченому. І він не ворухнувся, коли побачив, як один робітник нишком одсипав у шматок газети трохи реактиву, що залишився на столику з хімічним приладдям. Проте, подумавши, що робітник може заподіяти собі лихо, коли сам візьметься поратися з цим сильним реактивом, учений покликав його до себе й сказав:

— Не надумайте бавитися з моїм порошком, бо він — пекельна штука. Може вам наробити шкоди. Як вам дуже цікаво знати, що це таке, однесіть у лабораторію. Там, може, й скажуть...

Спійманий на гарячому, робітник дуже засоромився.

— Та я, пане доктор, просто так... з цікавості... Зовсім я не збирався красти вашого секрету. Я — чесна людина. Але, знаєте, ціле життя я коло цієї справи. Ну й цікавлюсь нею. Хотів просто роздивитися вдома ваш чарівний порошок. Він-бо ж цілий світ перевертає,— сказав він так широ, що Груберові схотілося зробити йому приємність, пояснивши природу свого реактиву. Але як він це зробить? Робітник не зрозуміє його, бо немає в нього освіти.— Схвилював мене ваш винахід, пане доктор,— казав далі робітник, що зрозумів Груберове мовчання як осуд своєю вчинкові.— Ви вже пробачте мені моє нахабство.— І робітник зітхнув:— Отак працюєш ціле життя і не маєш змоги вивчити своєї роботи. А ви от книжки почитали і вже знаєте більше за мене, старого скловара,— вимовив він, і в його голосі забринів такий глибокий сум, що Груберові стало шкода старого. Справді, це несправедливо. Чому б робітникам не пояснювати тієї роботи, яку вони виконують? Їм це цікаво знати...

— Я зовсім не засуджую вас за те, що ви зацікавилися моїм реактивом,— сказав учений.— Мені приємно, що ви так прагнете до знання, і я б охоче розповів вам про свій реактив. Ви ж, певне, зовсім не знаєте хімії скла...

— Звичайно, ні,— ще раз зітхнув робітник.— Така вже наша робітнича доля. Не про нас наука. Нам лише тяжка робота... Та не скрізь воно так,— раптом бадьоро й твердо забринів голос робітника.— Є на світі країна, де все зовсім інакше... Там робітники вчать, роблять винаходи, будують нове життя...

— Яка ж це країна? — запитав Грубер.

— Хіба ж ви не знаєте? — здивувався робітник. — Я кажу про Радянську країну, про СРСР. От де б мав успіх ваш винахід...

Грубер хотів спитати, чому саме в Країні Рад його винахід мав би успіх, але, глянувши на годинник, він побачив, що зараз мають починатися найважливіші процеси утворення скла. Треба пильнувати, щоб не сталося ніяких шкідливих відхилень. До самого ранку вчений не відходив од горшків, у яких маса ставала дедалі прозорішою. Раз по раз він брав пробу. Аж ось, нарешті, він досяг того, чого добивався. З залізної палички стікала густа, цупка рідина, така самісінька, як скло, коли його беруть з печі чи горшка. Але ж вона була цілком холодна. Дивно було старим складувам, коли вчений брав її руками. Здавалося, що ось-ось він закричить, обпечений страшним жаром.

— Будьте обережні, — порадив ученому майстер Румель, — ми вже бачимо, що ваше дивовижне скло не печеться. Однак воно застигне на пальцях і тоді, поламавшись, поріже, певне, вас, як звичайне скло.

— Ви забули, — відказав Грубер, — що моє скло почне застигати лише тоді, як я додам до нього певного реактиву. Це я й зроблю зараз. Треба тільки після цього добре перемішати скло і дати йому з годину постояти. Тоді воно буде цілком готове для виробів...

За годину почалося видування. Робили різний аптечний та лабораторний посуд, що його хотів Зіммель дати на пробу невеликому аптекарському підприємству, давньому споживачеві продукції його заводу.

Дивно почували себе робітники, видуваючи холодне скло. Не було звичайної пекельної спеки, не лився з усього тіла піт, не різало очей від жару та вогню, яким пашіла розтоплена маса.

Видутий посуд брали просто руками й ставили на дошки, розкладені на підлозі, замість відпалювальної печі. Посуд з холодного скла не потребував відпалювання, тобто перебував в особливій печі протягом кількох годин з поступовим зниженням температури. Відпалювання потрібне було для гарячого скла, бо в ньому через остигання створювалося нерівномірне напруження у внутрішній будові і тому скло мало бути надто крихким, таким крихким, що могло тріснути само, навіть без дотику. Посуд з холодного скла мав правильну, скрізь однаковою будову. За кілька годин він був уже твердий, цілком готовий до вжитку.

Грубер узяв одну готову колбу й кинув її на землю. Колба, не розбившись, підстрибула, як м'яч.

— Це скло має властивості відомого пайрексу,— сказав Грубер здивованим робітникам.— Воно не боїться вогню й міцне, в кілька разів міцніше за пайрекс... Можете зробити собі сковорідки з мого скла. Гарний подарунок буде вашим хазяйкам.

— Добре було б такі сковорідки зробити не тільки для наших хазяйок,— озвався старий майстер Руммель,— та в нас нема такої пресувальної форми. Як трохи розбагатіємо, тоді замовимо на ливарному заводі.

— А поки що можна з дерева зробити сяку-таку форму,— сказав Грубер.

У робітників мимоволі вихопилися вигуки здивування: як це, щоб форма на скло була дерев'яна? Але вони згадали, що скло в них тепер холодне. Зараз же відрядили чоловіка до столяра, а за годину вже почали пресувати з скла гарні, прозорі й міцні сковорідки. Сміх і жарти залунали в старому заводі. Робітники уявляли собі здивування своїх жінок, що, певне, нічого не чули про пайрекс.

— Ваші хазяйки можуть трохи почекати на подарунки,— раптом втрутився в справу Зіммель.— Ці сковорідки я заберу до міста. Є в мене один знайомий, власник крамниці посуду. Нехай продає наші сковорідки. Буде реклама нашого винаходу. Блискуча реклама, бо в нашому місті ще мало чули про пайрекс.

Усі привітали думку старого. Винахід став спільною справою. Кожний бажав йому успіху... Грубер посміхнувся, почувши, як хазяїн назвав винахід «нашим». Тільки позавчора пручався, а тепер, коли вже бачить прибутки,— «наш винахід»... Та байдуже. Нехай собі загарбує ті прибутки. Аби тільки чудовий винахід поширився в світі. Молодий учений не шкодував, що в договорі з хазяїном він собі визначив одну десяту частину чистого прибутку. Цього ранку він відчув себе так, як тоді, коли зробив відкриття. Так само, як тоді, починався сонячний осінній день. Рожеві снігові вершини пливли в ясній блакиті, такі легкі, ніби зіткані з хмар, осяяних першим промінням золотого осіннього сонця.

Того ж дня Зіммель повіз до міста першу партію аптечно-лабораторного посуду та сковорідок з чудесного скла. Грубер поїхав з хазяїном. Йому нічого було робити на заводі, бо вирішили провадити далі виробництво скла лише тоді, як будуть гарні наслідки від першої партії виробів. Безперечно, вони будуть гарні. В цьому Грубер зовсім не сумнівався, бо навіть старий Зіммель аж зарожевів од

палких надій. Та все ж ученому хотілося на власні очі пересвідчитися в своїй перемозі.

Зімелю та Груберові пощастило. Хазяїн аптекарського складу, якому Зіммель давно постачав свої вироби, страшенно зацікавився новим посудом з дивовижним сполученням кристалю і пайрексу. Справді, колби, реторти, пробірки та пляшки, що їх тріумфально витягав з кошика старий Зіммель, були надзвичайно прозорі й чисті і грали на світлі, наче самоцвіти; вони не тріскалися на вогні, витримуючи температуру значно вищу за ту, що була межею для найкращого пайрексу; вони були міцні, як сталь, і зовсім не билися.

— Почекайте мене з годину. Я гадаю, що зможу купити весь посуд з цього скла, який вироблятиме ваш завод. Мені тільки треба побачитися з одною діловою людиною,— сказав аптекар Зімелю та Груберові й пішов.

Повернувся він раніш як за годину.

— Привітаймо один одного з успіхом,— весело вигукнув він, ледве переступивши поріг свого кабінету, де підприємець і вчений з нетерпінням чекали на нього.— В повітрі пахне порохом, якщо годиться цей вислів для нашої доби, коли є воєнні речовини, значно пахучіші за прадавній порох,— казав він далі.— Одна країна, яка саме — секрет, замовляє скрізь, де можна замовити, різні скляні вироби особливого призначення. Ніхто не знає, навіть раптом треба цій країні так багато тих виробів. Але раз ім'я цієї країни в секреті, значить, це не інакше, як для війни... Я звернувся в справі похідних аптечок до агента цієї країни і показав одну з ваших колб... Колба справила таке враження на агента, що він одразу зробив мені замовлення на вироби з вашого скла.

Про умови постачання виробів з нового скла домовилися швидко. Пляшка доброго вина закріпила згоду, і за півгодини поїзд мчав Грубера й Зіммеля до старого, тепер омоложеного заводу з радісною звісткою про успіх. Грубер не встиг навіть завітати додому, щоб сповістити про свою радість Маргариті. Він тільки написав їй спішного листа. Дівчина, одержавши листа, засмутилася, що її любий не прийшов, однак думка про щастя, яке тепер обом їм усмінулося, перемогла той смуток.

— Тату, тату! Подивись, що пише Фріц,— кинулася вона до батька.

Старий Клейнмюнцлі прочитав і замріявся... Тепер, коли він матиме багатого зятя, він, диви, зможе й покинути остогидлу крамничку. Яюсь коло молодих проживе. І старий

запалив свою святкову люльку. А Гретхен, як пташка, співала весь вечір початок світлих днів свого життя.

Того ж вечора у скляному кабінеті Шварцберга відбулася коротка, але значна своїми наслідками розмова. Підприємець сидів у кріселку коло каміна, мовчки стежачи за полум'ям, що вирувало під склом. Тут же стояв секретар Шварцберга, поштиво чекаючи на наказ свого хазяїна.

— Так, — нарешті порушив мовчанку підприємець, — так, значить, цілком точно, що підписано контракт із цим самим аптекарем, як його?

— Сіменс, пане радник, — озвався секретар. — Контракт, безперечно, підписано, й причиною тому незвичайний скляний посуд заводу Зіммеля, де тепер працює доктор хімії Грубер, який приходив до вас, пане радник, з своїм винаходом. Відомості нашої агентури цілком певні.

— Так, так. Прогавили ми цей винахід, прогавили, — журливо вимовив підприємець. — І все через мою надто велику добрість до людей. Я ж міг тоді купити патент. І дуже дешево. Я ж бачив, що цей доктор хімії не зуміє загадати справжньої ціни. Але ж, знаєте, шкода мені стало молодій людині. Нехай, думаю, пошукає щастя десь в іншому місці. Може, й знайде... Таке м'яке серце в мене.

Секретар зігнав з обличчя глузливу посмішку, що мимоволі визирнула з-під його маски поштивості. Він добре знав м'яке серце свого хазяїна.

— Так, так, — міркував далі Шварцберг. — Що ж його робити?

— Може, закликати до нас доктора Грубера? — нерішуче подав свою думку секретар.

— Запізно, — відрізав Шварцберг. — Я знаю таких учених, як Грубер. Раз він підписав контракт — край. Не знаючи життя, він наївно гадає, що закон — залізна штука...

— Можна було б його переконати, що це не залізна, а гумова штука, — наважився пожартувати секретар.

— Поки ми переконаємо цього мрійника, Зіммель з аптекарем, з Сіменсом, встигнуть виконати контракт. Можуть статися ще й гірші речі. Ні, тут треба рішучих заходів. Не пізніше як цієї ночі я мушу знати, чи нема боргів у цього старого чурбана, в Зіммеля, і як поводить ся цей чудасій, Грубер. І добре було б, щоб Зіммелеві борги були великі й безнадійні, а Груберова поведінка химерна. Розумієте?

Це «розумієте» було сказано так владно, що секретар зіщулювся. О, він чудово все розумів! Він добре знав м'яке серце свого хазяїна.

Старий Зімелів завод схожий був на розворушений мурашник. Користуючись з погожого дня, робітники, за Груберовою порадою, повиносили горшки й форми надвір, щоб видувати скло на свіжому повітрі, бо в заводі було й тісно, і темно, і непривітно без звичного вогню в печач. У ясному промінні сонця діамантами горіло скло, яке набирали з горшків, і здавалося, що це не робота, а якась цікава гра дорослих. Жінки робітників, почувши про чудесне скло, що не боїться вогню й міцне, як метал, прийшли подивитись на диво. За ними вчепилися діти. І було так, ніби на подвір'ї заводу урочисте свято.

Старий Зімел, помолодівши років на десять, метушився, підганяючи робітників і стежачи, щоб акуратно складали готовий посуд. Учора, як підписали контракт, він дістав чималий аванс, уже заплатив свій борг робітникам і тепер, щасливий, підраховував у голові, за скільки днів він погасить усі свої борги і почне збирати прибутки. Тепер він вірив, що й справді може стати великим підприємцем, і вже поклав собі від того ж дня інакше поводитись із своїми робітниками: не так просто й привітно, як він це робив, коли був дрібним підприємцем і часто доводилося просити робітників зачекати з заробітком, бо нема чим платити.

— Пане хазяїн! Ви б хоч могорич поставили,— по-приятельському звернувся до нього робітник, той самий, що дуже зацікавився Груберовим реактивом.— Та й нам не вадило б більше за роботу платити. Вам пощастило...

— Чому пощастило? — сухо відказав Зімел.— Звичайне замовлення, та й годі...

— Не було б, пане хазяїн, цього звичайного замовлення, якби не це надзвичайне скло, що його винайшов пан доктор,— одрізав робітник.— Щастя вам з неба звалилося. От і поділіться хоч трохи з нами. А насамперед з паном доктором, що дає нам такі прибутки... Що ж це ви йому приділили тільки десяту частину?..

— Не суньте носа в мої хазяйські справи,— погордливо відповів Зімел і пішов, щоб не розмовляти більше з цим нахабою, забуваючи, що не далі як позавчора він тиснув йому руку в подяку за згоду працювати на заводі без грошей, поки не буде перевірено винахід Грубера.

— Так, так. Ач, який! — підморгнув своєму товаришеві робітник.— А ми ще похвалялися, що в нас дуже добрий хазяїн.

— Усі собаки однакові,— була відповідь.

І обидва мовчки взялися до роботи, побачивши, що до них іде Грубер. Вчений проминув їх, вийшов з двору, відерся на горбок, сів на пень сосни відпочити, бо він дві ночі не спав. Від втоми в голові плуталося, і старий, напівзруйнований скляний завод, оточений сосновим лісом, та метушня складувів коло горшків з блискучою, цупкою масою, що горіла на сонці, здавалися примарою з казки, а не дійсністю. Часом дрімота брала своє, і тоді все навколо оповивалось напівпрозорим серпанком, ніби опускалося на дно озера, і здавалося, ось-ось попливуть перед очима дивовижні риби та потвори. Голова вперто хилилася до колін, і від цього боліли м'язи шиї. Зручніше буде, як лягти на той камінь. Сонце нагріло його, і добре буде трохи відпочити під його ласкавим промінням... Грубер так і зробив і незчужся, як заснув глибоким сном.

Спочатку це був сон без примар. Стояла темна ніч без зірок, без місяця, волохата чорна ніч, оксамитово-м'яка, чарівна.

Грубер не сказав би, скільки тривала ця ніч. Аж ось почало розвиднятися. Такий дивний прозорий світанок. Дивовижний світанок, бо небо яснішало не тільки зі сходу, а разом з усіх сторін, ніби не одне, а сотні сонць мали зійти навкруги по всьому обрію.

О, Грубер знав, чому це так! Це відсвічують звідусіль кришталеві міста і села, що вже вкрили країну замість колишніх темних і непривітних людських осель. На місці старого Зіммелевого заводу підноситься величезна кришталева будівля. Це центральна лабораторія скла, де він, Грубер, вдосконалює новітні способи виробництва скла. В лабораторії працює сила народу. А сама лабораторія розташувалася в десятках поверхів велетня — кришталевого будинку, на шпилі якого Груберів кабінет. На скляному бюро перед ним хімічні формули, діаграми та якісь плани. Він має дати свої висновки на проект велетенської будови з кристалю. Але він одсунув від себе роботу, милуючись, як у долині від першого променя сонця діамантами спалахують села і далі морем вогню загорілося над озером місто, ніби там, на зелений берег, упало ще одне сонце.

І раптом Грубер чує Зіммелів голос...

— Пане доктор! Докторе! Де ви?

Грубер дивиться вниз і бачить, як старий біжить до кришталевого будинку і все кричить:

— Де ж ви, пане доктор?

В голосі старого бринить тривога і розпач. Що з ним?

Хіба ж він не знає, де Грубер? Крізь прозорі мури та підлогу вченому видно, як старий маленькою комашкою забіг до вестибюля, кинувся до ліфта і вже, певне, ліфт мчить його вгору, бо комашка Зіммель росте, росте, росте без кінця. Ось він уже такий, як людина, ось уже більший, більший... І вже ціла гора, а не Зіммель, суне на остовпілого Грубера; із черева гори, як із кратера, гуде підземний, усе ж Зіммелів голос:

— Пане доктор! Ви заснули? А тут таке нещастя...

«Що таке? Землетрус? — хоче спитати Грубер і вже чує могутні підземні поштовхи. — Треба рятуватися», — думає Грубер і розплющує очі.

Перед ним Зіммель з двома поліцейськими. В Зіммеля бліде обличчя, на обличчі жах. Очі темні від жаху, і старі висохлі губи тремтять.

Грубер миттю звівся на рівні ноги.

— Що сталося? — запитав тривожно.

— Те, чого можна було сподіватися, — відказав зів'яло старий. — Мої векселі сьогодні зранку опротестовано, мій завод зараз опишуть, запечатають, а мене... Але ж я не розумію, не розумію нічого, — раптом жваво і запально перебив сам себе старий, звертаючись до поліцаїв, — кредитори — мої давні приятелі. Не може бути, щоб вони раптом, не попередивши мене, зняли протест на векселі. І потім, навіщо мене арештовувати? Що я, пройдисвіт? Хіба мене не знають? Хіба я втечу?

Старший з поліцаїв знизав плечима.

— Нічого, мій любий пане, не знаю, — витиснув він з себе крижані слова, — такий наказ. Я його вам уже зачитав.

Переборюючи туман в голові, що лишився від химерного сну, Грубер нарешті зрозумів, у чому справа. Чому Зіммель так стурбувався? Та це ж дурниці. За кілька днів, ну, за тиждень, завод дасть стільки прибутку, що можна буде сплатити всі борги. Звичайно, арешт — неприємна штука, але... І він сказав:

— Пане Зіммель, я ручуся, що не більше як за тиждень я викуплю всі ваші векселі...

— Як? — зрадів старий, сподіваючись, що, може, вечний має великі гроші.

— Дуже просто, — відказав Грубер, — ваш завод виробить стільки посуду...

— Та хіба ж ви не чули? — в розпачі перебив його Зіммель. — Завод запечатають...

Грубер розгубився. Зіммелеві слова про те, що завод запечатають, дійшли до вуха вченого, але його мозок не міг сприйняти цього безглуздя. Навіщо ж у людини виривати змогу сплатити те, що він винний? Хіба кредиторам краще буде, коли старий, замість повернення їм боргу, сидітиме у в'язниці? Хіба хто купить цю руїну — завод — з торгів? Учений спробував це довести поліцаєві.

— У мене є наказ, мій любий пане, і я його виконую, — сухо відказав той, — прошу мене не затримувати, бо незабаром поїзд. Пане Зіммель, ви просили дозволу побачитися з паном доктором, щоб доручити йому важливу справу, — звернувся поліцай до старого. — Отже, робіть швидше ваше доручення, і ходімо до станції.

— Пане доктор, — кинувся старий підприємець до вченого, — благаю вас, їдьмо зараз до міста. Я певний, що все це якесь страшне непорозуміння. Ось вам адреси моїх кредиторів. Розкажіть їм про все. Покажіть контракт. Ось він...

Старий метушливо совав ученому в руки папери і запобігливо зазиравав йому в очі. Груберові аж ніяково стало.

— Не турбуйтеся, пане Зіммель. Я зроблю все, — широко запевнив він підприємця. — Ручаюся, що сьогодні ж увечері ви будете на волі.

Зіммель зітхнув. Він краще за молодого вченого розумів життя. Він догадувався, що вся ця історія щось таїть у собі. Певне, хтось могутній злякався конкуренції й опростував векселі, скупивши їх у кредиторів. Отож мало надії. А втім, нехай доктор поклопоче. Може, щось і вийде...

— Час уже йти, — нагадав поліцай.

— Що ж, ходім, — відказав глухо старий. — Так ви з нами? — благально звернувся він до Грубера.

— Звичайно! Звичайно! — бадьоро озвався той.

Незабаром усі четверо — Грубер, Зіммель і два поліцаї — вже під'їздили до міста. Ще з вікна вагона Грубер помітив на пероні університетського кур'єра.

«Що він тут робить?» — подумав учений, і раптом йому в голову вдарила догадка про те, що, захоплений своїм винаходом, він не попередив університет про свою поїздку на завод. Аж задушно стало, і піт укрит чоло від думки про те, що студенти приходили на його лекції, а його не було. Яке нехлюйство з його боку! Хоча б написав, що захворів. І як він про це забув? Оце ж, певне, кур'єр збирається їхати на завод шукати втікача-професора. Треба попередити його, щоб не їхав.

На пероні кур'єр сам підійшов до Грубера.

— Пане доктор,— сказав він,— вас просить до себе ректор. Я мав їхати по вас, то ж добре, що зустрів...

— На коли ректор запрошував мене? — спитав Грубер.

— Казав, щоб зараз прийшли. Негайно...

— Пробачте, пане Зіммель,— звернувся вчений до підприємця,— я мушу зараз піти до університету. Я певний, що це не більше як півгодини. Після того я зараз же візьмуся до вашої, чи то пак, до нашої справи. До побачення.

І Грубер поїхав до університету.

Ректор просив Грубера зайти через годину, бо він зараз дуже зайнятий. Вчений задумався: як використати цю годину? Відвідати Зіммелевих кредиторів? Ні, він не встигне. Треба піти додому і розповісти Гретхен про всі події. Через них він зовсім забув про бідолашну дівчину, а він має бути їй вдячний, бо це ж її думка зв'язатися з якимсь дрібним підприємцем. Може, й тепер її практична голівка щось вигідає в справі порятунку старого Зіммеля.

Клейнмюнцлі обідали, коли прийшов Грубер. Юнака запросили до столу, та він відмовився. Через втому й хвилювання йому зовсім не хотілося їсти.

Батько й донька уважно слухали Груберову чудну розповідь про першу ніч виробництва нового скла, і про несподіваний контракт з чужоземним агентом, і про ще більш несподіваний арешт Зіммеля. Старий крамар хитав головою. Він розумів, до чого йдеться...

— Ну, що ви на це скажете? — запитав Грубер, скінчивши свою химерну історію.

— Що сказати, мій любий? — вихопилася поперед батька Гретхен.— Треба шукати ще одного Зіммеля, коли з цим не пощастило...

— Як так? — обурився Грубер.— І залишити старого в біді?

— А тобі що? — відказала дівчина.— Дбай про себе. Не ти ж робив ті борги, що погубили Зіммеля. Та й штукка ж він, видно. Тільки десять процентів тобі з чистого прибутку, а собі всі дев'яносто. За що? За його старий завод? За те, що, як ти розповідав, він навіть не хотів твого винаходу, та майстер його переконав?

Грубера вразила незламна логіка життєвого егоїзму, що була в словах дівчини.

— То як же бути? Я ж обіцяв клопотати,— спробував він заперечити.

— Ой не беріться, пане доктор, за цю справу, бо вона вам наробить багато клопоту,— подав свій голос старий Клейнмюнцлі.— Послухайте мене. За своє життя я чима-

ло бачив таких справ. Нічого ви тут не вдієте. Арешт Зіммеля і всю цю справу добре зважено. Будьте певні, Зімме-лів завод не працюватиме. Дивіться, щоб ви самі щасливо вискочили з усього.

Пересторога, що бриніла в словах старого, стурбувала Грубера. Він згадав, що в ректора університету був якийсь чудний вираз обличчя, коли він просив його зайти через годину. Чи не готують йому пастки? Може, його теж арештують? Але за що? Невже за те, що він пропустив кілька своїх лекцій?

Думка ця була абсурдна і все ж чомусь таїла в собі погрозу і тим тривожнішу, що вона була ніби безпідставна. Незрозуміла небезпека завжди страшніша за ту, яку ясно бачиш. Грубер глянув на годинник. Ще можна було посидіти хвилин десять. Але не сиділося. Хотілося швидше бути на місці розв'язання тривожної загадки. Справді, коли б тільки справа з невідвідуванням лекцій, ректор не викликав би до себе. На те є декан. Тут таки щось є...

Стурбований Грубер нашвидку попрощався з Клейнмюнцлями й подався до університету. Хоч він прийшов на чверть години раніше призначеного часу, кур'єр зараз же запросив його до ректора.

В кабінеті, крім ректора, було ще двоє. Одного Грубер десь бачив. Напруживши пам'ять, він згадав, що це відомий лікар-психіатр. Певне, він завітав у якийсь справі до ректора й зараз піде. А другий пан, певне, його асистент або колега, бо сидять вони поруч і щось тихо сказали один одному, коли зайшов Грубер.

— Сідайте, прошу,— запросив ректор вченого якимсь надто урочисто.

Той завагався, чекаючи, що психіатр та його колега або підуть, або ж ректор познайомить його з ними. Ректор помітив Груберове вагання.

— Пізніше ви дізнаєтеся, хто ці панове,— вимовив він так, як слідчий, що збирається допитувати злочинця.— А зараз прошу сідати. Нам з вами,— ректор підкреслив «нам», кивнувши на психіатра та його колегу,— треба поговорити про одну дуже важливу справу.

Грубер сів, притиснутий незрозумілою тривоگوю. В чім справа? Що це таке? Він мовчав, чекаючи, поки ректор висловиться ясніше. Той, витримавши хвилину мовчання, сказав:

— Ми чули, що ви зробили якийсь винахід. Чи не розповіли б ви нам, що це за винахід?

Тривога Грубера змінилася великим здивуванням. От

тобі й маєш! Навіщо ректорові, докторові психології, та психіатрам його хімічний винахід? Він посміхнувся і сказав:

— Пробачте, пане ректор. Але якщо моему винаходові треба зробити експертизу, то я гадаю, що ви й присутні,— одного пана я знаю,— аж ніяк не можете бути експертами в галузі хімії.

— Якщо хочете знати, то нам потрібна зовсім інша експертиза. І тому ще раз прошу розповісти нам про ваш химерний винахід,— сказав ректор так зухвало, що від образи кров шугнула в голову вченого.

— Думаю, що ви неспроможні будете визначити, чи химерний мій винахід, чи ні! — скрикнув він, підводячись.— І коли ви не маєте до мене іншої справи, крім цієї, то дозвольте мені залишити ваш кабінет...

Груберові на диво, ректор не тільки не розгнівався на цю різку вихватку, а навіть був з неї задоволений. Він весело посміхнувся й підморгнув психіатрам. Ті закивали головами. Мовляв, усе як слід...

— Пане доктор, заспокойтеся,— лагідно звернувся ректор до вченого.— Пробачте, якщо я вас образив. Я зовсім цього не хотів, коли назвав ваш винахід химерним. Різні химери бувають. Прекрасні теж, хоч це й звучить трохи неприродно. Не гнівайтесь на нас. Ці панове справді не хіміки. Вони психіатри, мої добрі знайомі. Вони почули від мене про ваше велике відкриття, а мені про нього сказали ваші колеги. Нам цікаво почути все з уст самого винахідника. Невже ж ви думаете, що такі речі цікавлять тільки фахівців? Дуже прошу вас, сідайте, поговоріть з нами...

Спонтелічений Грубер знову сів. Він нічого не розумів після цієї ректорової ласкавої промови. Невже ж йому тільки почулася зухвалість у попередніх його словах? А втім, може бути. Його нерви роздратовані від перевтоми, і він міг помилитися. Люди й справді просто зацікавилися його винаходом. Що ж, він може задовольнити їх цікавість.

І вчений почав розповідати про свій винахід...

— Пробачте,— перебив його психіатр,— не гнівайтесь на мое зауваження, але, розумієте, ми — не хіміки й не промисловці. І тому нас цікавить не так самий винахід,— на ньому ми мало розуміємось,— як наслідок цього надзвичайного винаходу. Оті кришталеві міста, що ви про них казали вашим колегам, ваші мрії про майбутнє людської культури у зв'язку з вашим відкриттям...

Грубер зашарівся. Йому лестило те, що вже, видно, в широких колах суспільства пішла чутка про його винахід і

люди розуміють його величезне значення. Такого успіху він навіть не сподівався. Він сказав:

— Що ж, я можу про це розповісти, бо я багато думав про наслідки того перевороту, який викличе мій винахід, але ж це тільки мрії. Життя, знаєте, складніше за наше уявлення про нього...

— Цілком справедливо,— відповів психіатр,— ви дуже логічно міркуєте...

Він підкреслив «логічно» й пильно глянув на свого колегу. Той кивнув головою й щось відзначив у своїй записній книжці.

— Але й мрії теж цікаві,— вів далі психіатр.— Вони ніби промінь прожектора, що освітлює майбутнє,— постарався він поетичною мовою повернути до себе вченого. Мрійники ж бо, а всі винахідники-мрійники люблять поезію.

Бідолашний Грубер, не бачачи підготованої йому пастки, почав викладати свої чудесні мрії про кришталеву добу людства. Його думки від нервової перевтоми останніх днів трохи розбігалися. Щоб зосередитись, він дивився не на своїх слухачів, а у велике вікно кабінету, бо там, у далині, сяяли в промінні призахідного сонця величезні снігові верховини, такі ж гарні, як кришталеві мрії молодого вченого... Йому не дали скінчити розповідь про них.

— Годі! — раптом різко й зухвало обірвав його ректор.— Досить ми наслушалися химер...

Пригломшеним Грубер аж очима закліпав. Що це? Він марить чи це насправді? Звідки така раптова зміна в поведінці ректора?

— Панове! — урочисто звернувся той до психіатрів.— Я гадаю, що мені, як психологові, і вам, як психіатрам, уже цілком ясна картина. Надзвичайна дражливість, що її виявив своєю вихваткою пацієнт на початку нашої розмови, далі — ця одноманітна легковірність, з якою він повірив, ніби ми й справді цікавимося його химерними мріями, поєднана з хворобливою зарозумілістю, нарешті, ці чудні мрії... Всі ознаки маніакального божевілля!

— Що?! — скрикнув як обпечений Грубер, отямившись нарешті і зрозумівши, до чого йдеться.— Я бачу, що мене хочуть скомпрометувати! — кричав він, обурений тим, як легко його обдурили.— Я розумію. Тут діє закон конкуренції. Комусь треба поширити чутку, що винахідник — просто божевільний, щоб ніхто його не слухав... Цього не буде! Чуєте? Не буде! — наступав розгніваний вчений на свого ректора, в цю мить забуваючи про традиційну пошану до нього.

Ректор натиснув кнопку дзвоника. Миттю відчинилися двері, і на порозі з'явилося двоє здоровенних чоловіків в одязі служників лікарні.

— Хворому погано,— сказав їм ректор.— Вам доведеться заспокоїти його...

Служники погрозово наблизилися до Грубера. Той схаменувся. Тепер його ясний розум враз осяйнув становище. Ні, тут справа значно гірша, ніж поширення чутки про його божевілля. Його, очевидно, просто хочуть силоміць посадовити в лікарню для божевільних. Чорним жахом повіяло від цієї догадки.

Перед лицем такої небезпеки Грубер зібрав усі свої сили. Спокій насамперед... І він сказав служникам, привітно їм посміхнувшись:

— Мої любі! Вас довелося даремно потурбувати. В мене, правда, був маленький нервовий припадок, але він уже минув. Я вже сам заспокоївся.

Служники розгублено глянули на ректора. Хворий справді поводився так, як нормальна людина.

— Вийдіть і почекайте, поки я вас знову покличу,— сказав їм ректор.

Служники вийшли.

— Я дуже радий, що на вас найшло просвітлення,— звернувся тепер ректор до вченого.— Може, й справді ваша хвороба має легку форму...

Грубер ледве стримав бажання знову зірватися на ноги й крикнути, що він зовсім не хворий. Ректор помітив його рух і ехидно чекав, що буде. Переконавшись, що вчений тримає себе в руках, він вів далі:

— Однак, бажаючи вам добра і піклуючись про вас як про одного з найкращих працівників науки, ми радимо вам негайно, зараз же, поїхати в одну лікарню,— не для божевільних, не бійтеся,— в лікарню нервових хвороб. Ви перебудете там тиждень-два. Вам зроблять правильний діагноз і визначать докладно, чи справді вам загрожує божевілля. Може, у вас немає грошей на це лікування, так ви не турбуйтеся. Університет, цінуючи ваші наукові заслуги, заплатить за вас...

— Я дуже вдячний вам, пане ректор, за турботу про мое здоров'я,— відказав Грубер без натяку на іронію.— Я пристаю на думку, що мені треба трохи полікувати нерви,— хитрував бідний вчений, думаючи, як би йому зараз видертися з пастки.— Я поїду до лікарні завтра ж, а сьогодні я хочу влаштувати деякі свої домашні справи.

Ректор ураз зрозумів наївні хитрощі вченого.

— О, не турбуйтеся про ваші домашні справи,— сказав він, підморгнувши психіатрам: мовляв, відомо, що божевільні люблять хитрувати, та їхні хитрощі враз бачить розумна людина.— Доручіть нам їх, ми все влаштуємо, а ви сідайте зараз же в карету і їдьте до лікарні.

І ректор подзвонив.

Знову з'явилися служники лікарні. Грубера піднімала з місця хвиля гніву й протесту, але тепер він, розуміючи свою цілковиту беспорядність, стримував себе. Він розумів, що тільки спокій, лагідність і розсудливість можуть врятувати його. Кінець кінцем, якщо в лікарні лікарі й будуть упереджені, а в цьому нема сумніву, коли з ректором у згоді такий відомий психіатр, то тільки надзвичайна витриманість доведе їм помилку.

— Ще раз вдячний вам за таку турботу про мене,— сказав він ректорові.— Я згоджуюся їхати до лікарні зараз. Що ж до моїх домашніх справ, то прошу повідомити про мій... «арешт»,— хотів сказати Грубер, та вчасно схаменувся,—...про мій раптовий від'їзд до лікарні,— витиснув він з себе,— прошу повідомити мою наречену Маргариту Клейнмюнцлі, що мешкає в одному зі мною будинку. Вона владнає мої справи.

— Буде зроблено. Я запишу прізвище вашої нареченої,— озвався ректор, роблячи в книжці якийсь знак, що нічого спільного з ім'ям Гретхен не мав.— До побачення, пане доктор. Бажаємо вам якнайшвидше одужати.

Ректорів голос забринів так зловісно, що Груберові раптом захотілося виплигнути у вікно або закричати щосили, кличучи на допомогу. Однак, пам'ятаючи свій зарок додержувати спокою, він лагідно вклонився ректорові та психіатрам і пішов з кабінету в супроводі служників.

У коридорі його ще раз потягло кинутися й тікати від своїх сторожів. Він глянув на них скоса. Обидва йшли легкою, пружною ходою. Видно, що були дужі й спритні — добрі фахівці своєї справи. Все одно не втекти від них — доженуть. Тільки погіршає становище.

В ректоровім кабінеті три «мужі науки» тим часом весело розмовляли, обмінюючись враженнями від своєї жертви. Всі троє були прихильниками тої теорії, що винахідники, поети, музики, художники, великі вчені — люди так званої творчої праці — божевільні і в божевільні їм належить бути. Однак поки людство росло й розвивалося, технічні винаходи, науки, мистецтво були йому потрібні. Тому всіх цих божевільних не садовили в божевільню, не лікували, користуючись з наслідків ненормального збу-

дження їхнього мозку. Тепер, коли людство вже вийшло з дитячого та юнацького віку і досягло мужності, даліше зростання і розвиток для нього неможливі, як для всякого дозрілого організму. І тому всі ці винаходи, мистецькі твори й наукові відкриття не корисні, а дуже шкідливі, бо вони штучно викликають непотрібний, хворобливий розвиток і разом з тим страшні кризи, як нормальну реакцію на ненормальне зростання. Отож треба всіх винахідників, представників мистецтва та видатних вчених або знищити, або ж у крайньому разі, йдучи назустріч непотрібній, по суті, гуманності, запакувати на все життя в будинки для божевільних...

Троє «мужів науки» були раді, що сьогодні їм пощастило позбутися одного небезпечного ворога людського добробуту. Свою перемогу над ним вони пішли відсвяткувати добрим бенкетом у ресторані, де промисловцеві Шварцбергу був відкритий рахунок із зазначенням, хто має право ним користуватися. На сьогодні таке право мали ректор та його друзі-психіатри, бо Шварцберга вже було сповіщено, що його волю виконано.

ЩУПАЛЬЦЯ СПРУТА

Закрита карета, в яку сів Грубер із своїми супутниками, за півгодини швидкої їзди спинилася на тихій вулиці край міста коло високого муру. Із-за муру витикалися дерева саду, а за ними видно було великий будинок. Грубер одразу впізнав його. Це був міський дім божевільних. Ученому стало моторошно. Але він мужньо подолав свій страх.

«Спокій і розсудливість»,— повторював він собі, йдучи з своїм почтом через сад до будинку, що похмуро дивився своїми ґратчастими вікнами. Кінець кінцем справа лише кількох днів, поки лікарська експертиза встановить, що він цілком нормальна людина.

В конторі лікарні, очевидно, вже були попереджені про Грубера, бо, навіть не викликаючи чергового лікаря, його зараз же повели напівтемним коридором, що мав з обох боків невеличкі важкі двері. Одні з них одчинили. Перед Грубером була справжня тюремна камера. Невеличке ґратчасте віконце під стелею так високо, що до нього ніяк не дотягтися, матрац на підлозі, і все. Ніяких меблів. Од тюремної камери кімната відрізнялася тільки тим, що мала круглі кутки й уся була пофарбована

жовтою олійною фарбою. Груберові наказали переодягтися в жовту куртку, такі самі штани й м'які пантофлі. Він скорився. Його одяг забрали, а двері замкнули на ключ.

Кілька хвилин після того, як брязнув ключ, Грубер стояв непорушно, збираючись з думками. Мертва тиша замкнулася навколо нього залізним колом. На мурі камери догоряв багряний промінь заходу сонця. Від темної підлоги підіймалися сутінки. Аж ось здаля, ніби з-під землі, почувся дикий нелюдський зойк. І знову настала тиша. Тоді десь ближче, але знову ніби під землею, розітнулося справжнє вовче виття. На нього відгукнувся пронизливий, але теж приглушений, вереск. За мить тиша обернулася у хаос диких звуків.

У Грубера захололо всередині. Все ясно. Його замкнули у відділі буйнохворих. Грубер колись читав чи чув, що буйнохворі якраз менш хворі, ніж тихі. Природно, що на іспит його посадили саме сюди. Однак чи ж довго можна витримати такий страшний концерт?

Учений затулив вуха, ліг на ліжко й накрив голову подушкою. Нічого не допомагало. Страшні звуки продиралися крізь усі перепони. Зціпивши зуби, Грубер мужньо терпів цю муку. Він згадав, що саме ввечері хворі найбільше збуджені. Є, значить, надія, що цей концерт не вічний. Треба терпіти...

Але терпіння вривалося. Пронизливий вереск вривався ланцетом у мозок, вовче виття,— десь воно зовсім близько,— жмутом підпирало груди, аж нудило. У голові паморочилось, туманилось, і з туману виринало несамолюбне бажання прилучитися до нелюдського хору, дико й лунко кричати, шкрябати нігтями підлогу й бити ногами в мур.

Напруживши свою волю, Грубер узяв себе в руки. Він підвівся з ліжка й підійшов до дверей. Треба постукати й попросити, щоб його перевели звідси. Хоч на деякий час, щоб відпочити. Йому надто тяжко чути ці божевільні зойки.

Коло дверей була кнопка дзвоника. Грубер натиснув. За кілька хвилин хтось нечутно підійшов до дверей. Одчилося вічко в дверях, і в ньому показалося суворе обличчя наглядача. Спокійне, розсудливе Груберове прохання його не здивувало. Він уже мав інструкцію, що новий хворий дуже небезпечний саме вмінням удавати з себе цілком нормальну людину. Спробуй його послухатися, він може зробити що-небудь страшне. Може й зарізати нагля-

дача ножем, десь прихованим. Такі випадки бували тут. Згадавши інструкцію, наглядач мовчки зачинив вічко.

Грубер зрозумів, що далі просити марно. На його щастя, хворі трохи заспокоїлися. Зойки, вереск, виття та інші несамовиті звуки поволі втихали. Змучений від усіх турбот та пригод останніх днів, учений каменем упав на ліжку й за кілька хвилин уже спав глибоким сном.

Дикий хор хворих двічі поновлювався вночі. Грубер не чув нічого. Разів зо три нечутно відчинялося вічко в його дверях, і в ньому стирчало здивоване обличчя наглядача. Старий уже давно служив у лікарні й бачив чимало хворих. Його здивував здоровий сон новачка. Так спокійно хворі не сплять. Чого йому дали таку сувору інструкцію?

Старий не знав того, що головний лікар одержав листа від самого Шварцберга. У листі підприємець просив вжити всіх заходів, щоб вилікувати молодого доктора хімії пана Грубера. Підприємець дуже зацікавлений долею цього талановитого вченого. Він працює коло надзвичайного винаходу в технології скла. І от така шкода: несподівана хвороба, дуже тяжка, за діагнозом професора К., перервала роботу вченого... Солідний чек та кілька слів посланця, що передав листа, недвозначно розтлумачили головному лікареві, чого від нього хочуть.

Грубера не викликали на експертизу, якої він так сподівався, ні другого, ні третього, ні четвертого дня. Навіть черговий лікар, маючи певну інструкцію, обминав його камеру. Вчений мужньо ждав, збираючи всі сили, щоб стерпіти своє страшне оточення. Своєю розсудливою поведінкою він остаточно привернув до себе старого наглядача. Той почав сумніватися, чи справді новий пацієнт хворий і чи нема тут якоїсь помилки. Старий навіть висловив свій сумнів Груберові.

— Справа проста, — щиро, не ховаючись, відказав той, — проти мене змова. Мене навмисне видають за божевільного...

Наглядач не став нічого розпитувати. Всі божевільні стверджують, що проти них змова. Це старий добре знав і знову почав берегтися Грубера. Однак коли той попросив сповістити його наречену Гретхен про те, що з ним сталося, наглядач не відмовився.

Йому хотілося кінець кінцем розгадати, чи справді Грубер хворий, і побачення з нареченою допомогло б цьому.

Гретхен була підготовлена до вістки про те, куди потрапив її Фріц. Коли вона в університеті дізналася, що Грубера кудись повезли в закритій кареті у супроводі двох сторожів, старий Клейнмюнцлі відразу зрозумів усе:

— Бідолашного хлопця не могли ув'язнити, як його компаньйона Зіммеля, бо ж у нього, напевне, ніяких боргів, крім, як, може, в пивній чи в кав'ярні, нема,— сказав він доньці.— Але я певен, що його замкнуть на довгий час, а може, й на все життя в лікарні нервовохворих. Так роблять багаті люди з тими, кого їм треба за всяку ціну усунути з своєї дороги. Твій Фріц, очевидно, добре нашкодив комусь своїм винаходом...

— Невже ніяк не можна його врятувати? — питала донька в батька, трохи не зомліваючи від горя.

— Та як же дізнатися, де він? Це найголовніше...— відказував старий.

І коли наглядач прийшов до Клейнмюнцлі, Гретхен зраділа. Старий Клейнмюнцлі зумів переконати його, що справді проти Грубера змова.

— Тоді треба сповістити його батька чи родичів. Може, вони зможуть урятувати хлопця,— казав наглядач.

Клейнмюнцлі тільки похитав головою.

— Ой ні,— зітхнув він.— Якби Грубер і мав батька, а мені донька каже, що в нього нікого нема, все одно б це не допомогло справі. Тут тільки одне можливе: допомогти хлопцеві втекти з лікарні, а відтак — за кордон, кудись в інші країни, щоб сховатися від його могутніх ворогів...

— Допоможіть нам врятувати його! — кинулася до старого наглядача Гретхен з таким благанням, що той засмутився. Він, правда, може допомогти втекти, але тоді він втратить службу, а це тепер — голодна смерть...

— Фріц вам не дасть голодувати. За кордоном куплять його винахід,— благала Гретхен.

— Справді. Очевидно, винахід має велику ціну, коли винахідника запроторили в лікарню,— підтримав доньку Клейнмюнцлі.— За кордоном він стане дуже багатим і віддячить вам за порятунок.

Наглядач завагався. Він обіцяв подумати. Може, він зуміє допомогти Груберу втекти, не ризкуючи своєю службою. Гретхен принесла з кімнати свій золотий годинничок, подарунок матері, її єдину коштовну річ, і, простягаючи його наглядачеві, благала:

— Візьміть од мене. Це все, що я можу дати...

Зворушений наглядач посміхнувся.

— Не треба цього,— сказав він.— Нехай уже як мене

виженуть, то ви підтримаєте мене, поки пан Грубер до-б'ється своєї долі. А я йому таки допоможу. Я вам завтра скажу, коли треба буде чекати на нього вночі з своїм одягом десь поблизу лікарні...

Наглядач придумав план Груберової втечі. Ввечері і вранці, коли змінялися наглядачі, перевіряли замки всіх камер. Перевірку робили так: одмикали замок і знову замикали його, пробуючи після цього, чи двері зачинені. Треба було так зіпсувати замок Груберових дверей, щоб ключ повертався й зачіпав пружину, як у непошкодженому, але насправді двері лишалися б незамкненими. Бувши колись слюсарем, старий наглядач міг так зробити. До того ж ніхто б не подумав, що це пошкодження навмисне. Просто гаечка сама собою відкрутилася. Ну, а хворий це помітив і під час перевірки знизу ногами придержував двері, щоб подумали, ніби вони замкнулися як слід. Потім треба було вночі відчинити двері, влучити момент, коли черговий наглядач у коридорі, як звичайно, задрімає, і тоді тихесенько пройти з коридора через передпокій, де вночі нікого не було, до саду. Ключі від дверей в сад звичайно лишалися в дверях. У саду треба було перелізти через високий мур. Там в одному кутку недалеко від муру росла тополя. Можна було з неї перелізти на мур. Лишалося тільки стрибнути з високого муру. Це вже залежало від фізичної вправності втікача.

Грубер ні хвилини не вагався, коли йому старий наглядач запропонував цей план. Звикнути до свого страшного оточення він не міг, хоч як переконував себе, що навкруги нього лише хворі, нещасні люди й не треба звертати уваги на їхні дикі зойки, стогін та вереск. Учений бачив, що його нерви перевтомлені від надмірної роботи і він довго не витримає. Божевілля, кажуть, причепливе. Краще розбитися на смерть, стрибнувши на брук з високого муру, ніж втратити найцінніше в житті — розум. Палко подякувавши старому наглядачеві, вчений запевнив його, що буде вправним, метким і колись зуміє по-справжньому віддячити за допомогу...

Стримуючи хвилювання, Грубер чекав на вирішальну ніч. Замок уже був зіпсований. Зробив це наглядач швидко і вправно. Не забула рука слюсарського мистецтва... Тепер треба було Груберові пильно прислухатися, коли почнеться перевірка, щоб підтягти матрац у куток ближче до дверей, впасти на нього й упертися ногами в двері, а спиною в стіну. Так можна було втримати двері, правда, з

деяким напруженням. Грубер з старим наглядцем уже зробили репетицію.

Під час перевірки той наглядч, що приймав зміну, звичайно дивився у вічко в дверях, чи на місці хворий. Він міг помітити неприродну Груберову позу. Однак трудно було уявити, щоб він звернув на це увагу. З вічка ніг не було видно. А те, що хворий забився в куток, нічого не означало. Божевільні всякі штуки витинають.

На мурі камери згас відблиск заходу сонця. Розпочався звичайний дикий концерт хворих. Сьогодні Груберові було легше його терпіти. Адже ж востаннє...

Вгамувалися хворі. В мертвій тиші напружене вухо впіймало ледь чутне брязкотіння ключів. Грубер хутко ліг на приготоване місце, і зараз же дзвякнув ключ у його дверях. Ноги відчули тиск, ніби двері трохи піддалися. Серце перестало битися й зараз же по тому загупало молотом. Це була хвилина, а може, й менше. А здавалось— година. І незрозуміло було, чи все гаразд минуло й перевірка вже скінчилася, чи, може, за дверима причаїлися й чекають, що робитиме хворий.

Напружені нерви, здавалось, дзвеніли, і навіть страшно робилося, що їх почують за дверима.

Поволі хвилювання вгамувалося.

— Однак погані мої справи,— прошепотів до себе Грубер і злякався свого шепотіння.

«Погані мої справи,— вимовив він уже в думці,— нерви мої розладналися так, що ще кілька днів — і край. Не треба буде моїм ворогам нікого дурити. Я стану цілком законним мешканцем цього жовтого будинку...»

Вчений звівся на рівні ноги. В камері було темно, й від дверей, що ледь-ледь прочинилися, на підлогу лягла золота стрілка світла з коридора. Першу мить вчений злякався її й кинувся причиняти двері, але зараз же стримався.

«Годі, годі, не треба бути таким нервовим,— умовляв він себе.— Цілком можливо, що в коридорі нічого не помітно...»

І він залишив двері так, як вони були. Золота стрілка світла зв'язувала з життям, з вільним життям по той бік мурів лікарні, і не хотілося, щоб вона згасла.

Губер почав було ходити з кутка в куток, щоб цим скоротати час. Але човгання надто великих, не по носі пантофлів могло притягти увагу наглядча в коридорі. І Грубер ліг каменем на матрац. Зімкнувши під головою пальці рук, він застиг у німому чеканні. Поволі минали години.

В голові сновигали думки про майбутнє, — про втечу за кордон, про те, що, може, вдасться там застосувати свій винахід. Однак перша тяжка поразка зламала крила надій. Хіба ж там не те саме? Останні дні вчений чимало думав про життя і вже починав розуміти життєву правду... Зараз він навіть упіймав себе на думці, що не варт, може, й тікати з цієї лікарні. Може, легше йому буде, коли він збожеволіє.

В божевільних мріях він збудує собі свою чудесну кришталеву добу людської історії. В божевільних, але прекрасних мріях він скоротає свій вік. Чи ж не краще це за сувору й бридку життєву правду?

Проте молода жага життя взяла гору над сумними думками. Глибоко в свідомості жевріла іскра надії, снувалися якісь, поки що таємні міркування.

— Поживемо — побачимо, що воно буде, — бадьоро вимовив до себе Грубер і жваво підвівся: здаля він почув дзвін годинника. Відбило північ. Треба подивитися, що робиться в коридорі. Правда, ще рано, але старий наглядач попередив, що вартовий дуже любить подрімати. Може, він уже клює носом?

Тихесенько відхиливши двері, Грубер обережно висунув голову в коридор. Двері були у заглибленні. Це дозволяло стежити за наглядачем.

Той сидів у кінці коридора на стільці, високо задравши голову, ніби він роздивлявся стелю. Але незабаром голова безсило впала на груди. Видно було, що людина бореться з дрімотою.

Почекавши півгодини, — час знову відзначив бій годинника десь близько, певне, в кабінеті лікаря, — Грубер насмілився вийти з камери, однак ще лишаючись у заглибленні дверей. Йому треба було пройти чи пробігти кілька метрів до дверей у передпокій, що були, на щастя, зовсім одчинені. Не треба їх навіть відхилати. Мить — і він сховається в їхньому темному отворі, що вабив до себе, як певний захисток під градом куль. Грубер уже скинув пантофлі й напружився, щоб перебігти до дверей передпокою, як раптом зарипів стілець наглядача. Втративши в дрімоті рівновагу, наглядач трохи не впав, а тепер перелякано схопився на ноги й затюпав коридором, щоб розігнати сон. Грубер ледве встиг ускочити в свою камеру й причинити двері...

Кілька хвилин панувала тиша, бо наглядач ходив по грубому килиму, простеленому в коридорі, щоб не чути було кроків. Раптом Грубер пригадав, що він залишив

пантофлі за дверима, забувши про них у хвилину сполоху. Аж змок комір сорочки від холодного поту. Пропало все. Безперечно, наглядач помітить пантофлі, хоч вони й стоять у куточку в сутіні... А може, не помітить? Він все ж сонний. Сонна людина неуважна... Надія боролася з розпачем. Бігли божевільні хвилини в мертвій тиші, яку, на щастя, сьогодні ще не порушували зойки хворих.

Аж ось напруженим вухом Грубер почув, як зарипів стілець. Наглядач знову сів. І зараз же Грубер опинився за дверима. На цей раз він не мав терпіння довго чекати. Щохвилини могли початися зойки хворих. Тоді б наглядач навряд чи задрімав.

Ледве голова наглядача похилилася на груди, як Грубер, стрибнувши на килим, миттю нечутно перелетів до дверей і кинувся в сутінки передпокою. Тут він спинився. Де вихід у сад — праворуч чи ліворуч? Хвилювання забило памороки. Приклавши руки до серця, що виривалося з грудей, Грубер намагався впорядкувати свої думки. Так! Двері до саду, безперечно, праворуч, бо, як його привели, ліворуч були оці двері до коридора... Безперечно, так. Грубер робив останнє напруження пам'яті, як раптом за його спиною ніби розітнувся постріл гармати і з дзвоном забрязкотіло розбите скло. Приголомшений Грубер не відразу зрозумів, що це з силою зачинилися за ним двері.

«Кватирка! Протяг!» — блискавкою майнула в голові думка.

Хапаючись, Грубер замість праворуч кинувся ліворуч, де були двері не в сад, а до кімнати чергової сестри. Двері були незамкнені. Грубер кинувся в ці двері, обачно причинив їх за собою й сперся спиною, переборюючи новий випадок хвилювання. В цю мить у коридорі розітнулися зойки хворих, очевидно, розбуджених стуком дверей та дзвоном розбитого скла. І тої ж миті Грубер почув, як недалеко від нього заскрипів пружинний матрац ліжка. Не встиг він, зовсім спантеличений, розміркувати, що це значило, як раптом спалахнула електрика, і він побачив спину сестри в білому халаті. Мить — вона повернулася б до нього, й тоді все пропало. Та, на щастя втікача, сестра нахилилася до столика, де лежав її годинник, подивитися, котра година. Цього було Груберові досить, щоб забитися в куток за шафу біля дверей.

Сестра вийшла з кімнати, лишивши двері відчиненими.
— Що це? — почув Грубер її голос.

Очевидно, вона питала наглядача про розбите скло дверей.

— Нічого не розумію. Видно, протяг. Але ж звідки?— відповіла стривожена зі сну людина.

— Ходім подивимося, — зазвучав спокійний голос сестри.

«Вони зараз побачать відчинені двері моєї камери і виявлять, що я втік», — подумав Грубер.

Треба було, не гаючи ані хвилини, тікати через передпокій в сад. Але Грубер не належав до тих, що швидко орієнтуються в такий момент. Його думка звикла до спокійних рухів під час дослідницької роботи, а не до таких стрибків, які потрібні були зараз.

«Добре було б загасити електрику в передпокої і тоді тікати», — міркував він, визираючи з дверей, ще не отямившись від того, що опинився замість прихожої в кімнаті сестри.

Він уже простягнув руку до вимикача біля дверей, але мусив схватитися назад у кімнату.

— Він, безперечно, втік до саду, — голосно сказала сестра, заходячи до передпокою, — треба зараз же всіх підняти на ноги і знайти його. З саду він нікуди не втече.

І вона вийшла в прихожу. Наглядач розгублено потюпав за нею...

Грубер завмер у своєму захистку за шафою. Що ж буде далі? Тепер до саду не можна тікати. Там уже чути було стривожені голоси. З коридора лунає дикий концерт божевільних... Вернутися до своєї камери, чи що? Нізашо, Тепер уже немає відступу. Після спроби втекти його так стерегтимуть, що годі надіятись на волю... Треба тікати зараз за всяку ціну. Але ж як?

Думки закружляли в голові, шукаючи виходу. Бігли божевільні хвилини. Лунав невгамовний дикий концерт хворих...

Стоп! Але ж не може бути, щоб коридор біля камер хворих мав тільки один вихід — до саду. А де кабінет лікаря, де приймальня? Грубер згадав, що будинок лікарні одним крилом виходить до саду, а другим, напевне, на вулицю або в сусідній двір. Якби добитися до такої кімнати, звідки вікна на вулицю...

Назустріч долинав хаос диких звуків. Моторошно ставало від цього пекельного хору. Перемагаючи себе, Грубер швидко пішов коридором...

Двері, двері... Всі однакові. Мабуть, до камер. Безперечно. Бо з-за них рвуться зойки, вереск, стогін... Аж ось

другий край коридора. Тут трохи тихіше. Тут повинен бути кабінет лікаря та інші службові приміщення... Так, тут вони. Оці, певне, двері.

Двері піддалися. Одчинені... Швидше! Бо в передпокої гомін. Люди вертаються до коридора...

В кімнаті, до якої вскочив Грубер, ласкава тиша й спокійне світло ліхтаря з вулиці. Це, напевне, кабінет лікаря. Та байдуже що. Головне — велике вікно. Воно на вулицю... Пам'ятаючи про дзвін розбитого скла в коридорі, Грубер надзвичайно обережно відчиняє вікно. Мить — і він уже на вулиці. Тепер він, не тямлячи себе, біжить уздовж садового муру. Лише пробігши п'ятдесят кроків, розуміє, що він напівсвідомо простує до того кутка саду, де тополя і де на нього, напевне, чекає з одягом Гретхен.

Він уповільнює ходу і важко посувається вперед, пильно вдивляючись у сутінки, готовий перейти на другий бік вулиці, як зустрінеться прохожий. Надворі осіння сльота і мжичка. Холодно. Босі ноги дубіють, і гидко ступати в крижану грязюку.

— Фріц! — долітає до нього придушений вигук.

Він упізнає голос нареченої й тої ж миті втрачає свідомість. Нерви й серце не витримали всіх цих хвилювань...

У ЗАПОВІТНИЙ КРАЙ

Грубер розплющує очі й бачить, як за вікном падає великими пластівцями сніг, певне, перший сніг. І надворі, мабуть, не дуже холодно, бо шибки вікна не гаптовані морозом. Вони ще чисті, тільки знизу повиростали на них срібні ялинки.

«От і зима прийшла», — думає Грубер, стежачи, як падає сніг. І раптом: «А де ж це я?»

Він здивовано озирається: селянська хата, він лежить під периною на високому ліжку, в каміні сичать сируваті дрова.

Грубер хоче підвестись, але це йому не вдається. Голова безсило падає на подушку. Покликати треба, щоб допомогли, але кого? Де він?

Він голосно кашляє, щоб його почули в сусідній кімнаті. Там хтось є. Він чує брязкіт посуду. Відчиняються двері, й на порозі Гретхен. Вона кидається до Грубера з радісним вигуком:

— Мій любий! Нарешті ти отямився.

Грубер хоче повернутися до неї, але тіло не слухається.

— Тихо, тихо! Лежи тихо,— перелякано каже Гретхен, помітивши його рух, і сідає коло нього на ліжку, ласкаво зазираючи йому в очі.

— Що зі мною й де я? — питає Грубер і не впізнає свого голосу, такий він кволий.

— Ти дуже хворий,— каже ніжно Гретхен, нахилившись до нього й милуючи рукою його голову,— ти страшенно застудився в ту ніч. Крім того, каже лікар, у тебе нервовий припадок. Уже більше як тиждень ти непритомний.

Грубер не розуміє, яку ніч згадує Гретхен. Він розпитує про це в неї і, ніби казку, чує про свій винахід, про завод Зіммеля й про лікарню для божевільних...

— Тобі не можна так багато розмовляти,— схоплюється Гретхен.— Я тобі дам зараз молока і спи: так наказав лікар.

Грубер не заперечував. Він був надто кволий і вже дуже втомився. Другого дня він дізнався, що тієї ж ночі, як він утік, Гретхен повезла його з допомогою старого Клейнмюнцлі до своєї тітки в гори. Він тоді вже був, певне, хворий, бо очі в нього були якісь чудні й говорив він нісенітниці. Гретхен навіть боялася, чи не божевільний він. Термометр пояснив, у чому справа.

Тітка Маргаритина, проста селянка, бездітна вдова, не зрозуміла гаразд, від кого ховається Грубер і що з ним таке. Однак добре серце старої та золотий годинник, подарований Маргаритою, поклали край будь-яким ваганням, і молодята дістали в неї притулок.

Грубер, мабуть, не видужав би,— у нього було тяжке запалення легенів,— але Гретхен дуже любила його, а кохання робить із жінки геніальну доглядачку хворого. Рятуючи молодого вченого, Гретхен рятувала своє власне щастя, свою власну долю. Вона упросила батька, щоб той за всяку ціну здобув десь хоч трохи грошей Груберові на поїздку за кордон, як він видужає. Тяжко це було старому Клейнмюнцлі. Не той час, щоб добувати гроші. Проте, підігрітий надією на щасливу долю й багатство свого майбутнього зятя, він таки дістав стільки, скільки треба було, щоб Груберові добитися до тієї країни, звідки були замовлення на військові похідні аптечки. Принаймні для неї його винахід потрібний. Так зміркував старий Клейнмюнцлі. Лишалось тільки видужати Груберові.

Догляд Гретхен робив своє діло. Грубер швидко видужував. Поволі пам'ять вернулася до нього. Він тільки ніяк не міг пригадати свого винаходу. Складні хімічні формули

без вороття вилетіли з хворої голови. Це турбувало вченого. Та Грубер потішав себе тим, що ось він одужає, і тоді, перед виїздом за кордон, заскочить якимсь додому й забере всі свої записи. Він попросив Гретхен зробити це, але та замахала руками.

— Мій любий! Це було б дуже небезпечно, — стурбовано сказала вона. — Того ж дня, як тебе забрали з університету, до пані Надель хтось приходив, питав про тебе, і з того часу, як ти втік, за твоїм помешканням стежать, каже батько. Певне, вони сподіваються, що ти прийдеш по свої книжки. Як побачать мене або мого батька, вчепляться й доберуться аж сюди. Нехай уже, як ти будеш за кордоном, у певному місці, я тобі надішлю твої книжки.

Грубер на це не згоджувався. Він без своїх записів нікуди не поїде, бо вони можуть загубитись на пошті, в дорозі. Однак він не хотів сперечатися з Гретхен. Не треба турбувати її. Він нишком сам візьме записи. А що стежать, байдуже. Він прийде ввечері і, зайшовши з парадного, попросить пані Надель випустити його через кухню. З двору є брама на іншу вулицю.

Настав день від'їзду. Гретхен плакала й благала Грубера зараз же сповістити її з-за кордону, як справи, і дати їй змогу швидше приїхати до нього. Зворушений Грубер обіцяв їй зробити все, що він зможе. А сам був сумний. Він тепер мало вірив в успіх справи. Йому навіть не хотілося залишати затишну хату Маргаритиної тітки. З тихої гавані в бурю й сніг вирушав його корабель на бурхливі хвилі житейського моря.

Саме й день був такий. Скаженіла гірська хуртовина, і він ледве добився з Гретхен до невеличкої станції, звідки мав їхати за кордон, а Гретхен — у другий бік, до свого міста. Поїзд Гретхен прийшов першим. Із сірого засніженого зимового присмерку виринули його золоті очі. Хвилинку він тяжко чмихав і сопів коло станції, потім зраділо зірвався з місця й поніс Гретхен назустріч білим примарам зими, що поставали в темряві. Грубер зітхнув з полегшенням. До суму розлуки з Гретхен і непевності своєї справи прилучалося тяжке почуття від того, що він ховався від Гретхен із своїм наміром не їхати зараз за кордон, а спочатку вернутися до міста і взяти свої записи. Тепер було легше, як Гретхен поїхала. Він не звик брехати, і все здавалося, що Гретхен бачить його прихований намір.

Грубер зайшов до невеличкого залу станції, чекаючи на другий поїзд до міста, що мав іти за кілька годин. В залі нікого не було. Самітно горіла лампа. В каміні

тріщали дрова. Грубер ходив з кутка в куток із своїми невеселими думками.

Пролетів поїзд з-за кордону, збудивши на хвилину затишок станції. З поїзда зіскочив газетяр з вечірніми газетами для найближчих від станції сіл.

Побачивши газетяра, Грубер згадав, що він уже давно не читав газет. Він покликав газетяра до себе і раптом несподівано для себе задумався над тим, яку саме газету взяти. Досі вони всі були для нього цілком однакові... Що це з ним сталося? Звідки така цікавість до політики?

В голові кублилися неясні думки, і раптом у них, як вогник житла вночі в хуртовину, знову зажеврив спогад про те, як колись він потрапив на комуністичний мітинг, чув доповідача, який йому страшенно сподобався своєю правдою, і був потім арештований. Чому це все він пригадав знову?

— Що ви бажаєте, пане? — спитав газетяр, дивуючися з його мовчання.

— Газету, таку газету, де пишуть правду, — вимовив розгублено Грубер, одірвавшись від своїх несподіваних думок, і засоромився того, що він сказав дурницю, бо ж кожна газета претендує на правдивість.

Грубер гадав, що газетяр сміятиметься з його наївної вимоги, але той цілком поважно відповів:

— Я не знаю, якої правди ви, пане, шукаєте. Про мене, правду пишуть тільки в комуністичній газеті, та, на жаль, нашої в мене немає. Є тільки паризька «Юманіте»... Останній номер. Цікавий. З'їзд Комуністичної партії в Москві, промова Сталіна, — додав він.

— Давайте, — сказав Грубер. — Я знаю французьку мову...

— Прошу, товаришу, — тепло вимовив газетяр, даючи газету Груберові і привітно всміхаючись йому. — Прочитайте. Бажаю вам щасливої подорожі, товаришу. Сподіваюсь, ви не гніваєтеся, що я вас так називаю, — казав весело газетяр, уже йдучи до дверей.

— Ні, ні, товаришу. Бувайте здорові! — кинув йому вслід теж весело Грубер і раптом відчув щось цілком нове і невідоме доти. На серці стало гарно й затишно, і звідкись з'явилася давно не знана бадьорість і певність своєї долі.

«Що це зі мною? — дивувався з свого настрою вчений, вибираючи місце ближче до лампи, щоб почитати газету. — Невже це мене так вразила привітність газетяра?»

І поки він розгортав газету, вмить в одній картині перед ним постало все його життя. Батько його був

сторожем університетської хімічної лабораторії, тієї самої, якою він, син сторожа, потім керував. Це була заповітна, божевільна мрія старого. Ради неї він з дружиною голодував, усе до останньої копійки віддаючи на сина. Старий вмер, коли здійснилася його мрія, коли його син дістав звання доктора хімії. На radoшах старий випив зайве, і не витримало його серце, вже підточене тугою за своєю дружиною, що вмерла незадовго перед тим... Тяжко було синові сторожа серед студентів, дітей заможних батьків. Рідко хто вітався з ним. Йому страшенно заздрили за його успіхи в науці, якій він віддав усю свою волю, всі думки, всі почуття, прагнучи одного — втішити свого батька. Тяжко переніс він безглузду смерть батька. Зовсім відлюдним став після неї. Гретхен? То зовсім інше. От сьогодні в голосі цього газетяра вперше забриніло для вченого те людське, товариське почуття, якого несвідомо він прагнув уже давно.

«Цей газетяр, певне, комуніст, і комуністи, певне, добрі хлопці»,— подумав учений, заглиблюючись у газету.

Чим далі він читав, тим більше охоплювало його якесь незрозуміле хвилювання. Він був ніби замуrowаний навіки в темному склепі, похований живим, і вже примирився з неминучою страшною смертю, а тут раптом розвалюється мур і темряву прорізує промінь сонця. Надія! Життя! Ще думка не тямить, як це раптом сталося, приховався в кутку свідомості острах,— а може, це тільки омана,— а вже серце радісно об'ється й стрибає в грудях, як сріблястий струмінь на камінцях.

Грубер читав, і все яснішим ставало те, що вже давно зародилося в ньому. Ще тоді, мабуть, як він вернувся від Шварцберга й згадав про доповідь на комуністичному мітингу. Чи, може, тоді, як на Зімелевому скляному заводі робітник йому сказав, що в Країні Рад його винахід мав би успіх? Так, так, безперечно, тоді. І лише велика втома заважала продумати все до кінця. А це ж так просто. Є ж на світі така країна, де не знають кризи, де кожний винахід зустрічають радо, де наука й учені у великій пошані.

Дивна річ. Як він раніше не дійшов до такої простої думки?..

Гуркіт поїзда, що підійшов, перервав його думки. Він поспішив сісти й тепер уже думав про те, як він пробереться до своєї квартири й забере свої записи. Треба бути дуже обережним. Тепер у нього відновилася жадоба до життя, що знову мало ясну мету, і не хотілося зустріти перепони на шляху до цієї мети... Так, так! Тільки до

Країни Рад! Там, у країні велетенського будівництва, його винахід матиме справді широке застосування. Але ж як потрапити туди? Та дуже просто: він піде до радянського посольства і скаже, що хоче поїхати, попросить допомогти... Дуже просто все. Як він раніше не додумався? А як же з Гретхен? Може, зайти до неї й сказати про новий план, про радісні надії, про цю газету, що він сьогодні читав, про привітного газетяра?..

Ой, ні! Всією істотою Грубер відчув, що не слід цього казати Гретхен. Не зрозуміє вона його. Ніколи. Її маленький розум боїться всього незвичного. Країна Рад... Це ж так далеко, й діється там щось зовсім не зрозуміле... Не треба казати про це Гретхен. Тільки стурбується, тільки плакатиме, що він загине серед страшних більшовиків. Він просто напише їй, коли вже буде на місці, і тоді, переконавшись, що йому добре, вона приїде до нього.

Думаючи й мріючи, Грубер і не помітив, як поїзд примчав його до міста, а потім трамвай довів до знайомого будинку. Легко, не дожидаючись зупинки, він стрибнув на брук і пильно озирнувся. Декілька перехожих мали звичайнісінький вигляд. Трудно було подумати, що хто-небудь з них стежить за будинком. Однак дух захоплювало від хвилювання. Десь близько відчувалась небезпека... Східцями Грубер біг швидко, боячись випадково зустрітись з Гретхен чи з кимсь із сусідів.

Обійшлося гаразд. Ось уже перед очима знайома табличка на дверях Надельів. Легкий натиск на дзвоник. Знайомі кроки Надель і радісний вигук.

— О пане доктор! Нарешті ви повернулися з наукової подорожі...

— З якої наукової подорожі? — здивовано питає Грубер, заходячи в коридор.

— А як же? — дивується пані Надель.— Ви ж бо несподівано поїхали в наукову подорож. Навіть не мали часу зайти додому.

Грубер вгадує, що Гретхен з обачності не сказала пані Надель, що з ним сталося. Певне, Гретхен вигадала цю історію з науковою подорожжю.

— Ах, ви про цю подорож,— старається вчений виправити свою помилку,— я здивувався, бо не вважаю цю подорож за наукову. Вона швидше ділова. Я їздив у справі свого винаходу.

— Ну і як справа? — спитала Надель.

— О, тепер все буде гаразд! — цілком щиро відповів Грубер і, заходячи до своєї кімнати, додав: — Я завітав,

пані Надель, тільки на хвилину. Мені зараз знову треба їхати в справі винаходу. Я лише візьму тут свої записки та трохи білизни... О! — здивовано вигукнув він, бачачи, що шухляда, де він клав усі свої записи про винахід, зовсім порожня.— Ви, мабуть, пані Надель, тут у мене в столі прибирали й кудись поклали зошити та малюнки, що були в цій шухляді?

Пані Надель здивовано дивилась на вченого.

— А хіба вам не передали ваші зошити й усе, що було в цій шухляді? — запитала вона.

Грубер аж поточився, передчуваючи лихо.

— Хто мав мені передати? — вигукнув він.

Очі в пані Надель стали круглі.

— Та як же, пане доктор?..— забелькотала вона.— Таж до мене приходив один чоловік з вашим листом. У тому листі ви просили дозволити вашому посланцеві взяти у вашому столі зошити й інше потрібне вам для роботи... Ну, я дозволила. Хіба він вам не передав? Це було вранці, я твердо пам'ятаю, коли... Це було...

Пані Надель назвала ранок після тієї ночі, як Грубер утік з лікарні.

Грубер тяжко опустився на стілець. Так, нема сумніву. Всі його записи, все, що стосувалося винаходу, вкрали ті, хто його замкнув у лікарню для психічнохворих... Що ж далі?

Розгублена пані Надель стояла перед ним.

— Той самий пан сказав мені про вашу наукову подорож, — говорила вона.

— О пані Надель!.. Це якесь страшне непорозуміння, — ледве вимовив Грубер. Голова впала йому на груди. Тяжка хвиля розпачу затьмарила свідомість...

В коридорі дзвякнув дзвоник. Надель пішла відчиняти двері.

«Чи не по мене прийшли?..»— раптом блискавкою майнуло в голові Грубера.

Він наздогнав Надель у коридорі.

— Як хто мене питатиме, кажіть, що мене нема вдома. Я зараз нікого не хочу бачити, — пошепки попросив він.

Надель кивнула головою на знак згоди.

— Кого вам треба, панове? — спитала вона, відчинивши двері.

— Чи не тут живе доктор хімії пан Грубер? — почув той з свого кутка.

— Тут, але його зараз нема вдома. Він ще не вернувся з подорожі, — відказала Надель непевним голосом.

— Ні, він вдома. Я бачив на вулиці, як він заходив,— сказав інший голос.

— Ви, певне, не помітили, як він зайшов до своєї кімнати,— казав перший з глумом у голосі,— нам треба його негайно побачити, і тому ми зайдемо до нього...

Грубер не став чекати далі. Він тихенько вийшов у кухню, а звідти темним ходом до двору. Коли він був унизу, то почув, як з гуркотом одчинилися вгорі двері й один з переслідувачів вигукнув:

— Швидше за мною! Він, безперечно, втік сюди...

Загуркотіли східці під важкими, похапливими кроками. Ніби вітром підхоплений, забувши про все, крім того, що треба за всяку ціну врятуватись, Грубер вибіг у двір, а звідти прожогом кинувся на вулицю. Слідом за ним з брами вискочили й переслідувачі...

ЗУСТРІЧ

Машина виробляла пляшки.

Поривчастим рухом, то враз спиняючись, то знову швидко рухаючись, нервовими стрибками оберталися два видувальні столи. Як метеор темної ночі, спалахувала велика крапля розтопленого, вогненного скла, вибігаючи через фідер — особливе приладдя,— з скловарної ванни. Крапля потрапляла у форму, починалося видування, й за кілька секунд готова, ще вогненно-червона пляшка ставала на конвейер.

Ніби іграшкові солдатика, рівним рядком марширували пляшки конвейером, по дорозі міняючи поволі своє полум'яне святкове вбрання на буденне зелене. Їх хапали робітниці довгими валками й совали у відпалювальну піч. Звідти, пройшовши довгий тунель і поступово остигаючи, виходили готові пляшки, чистенькі й чепурні, як лялечки.

Валя Ковальова, сіроока студентка-практикантка, пильно придивлялася до роботи, вивчаючи машину. Під пахвою в неї стирчала груба сіра книжка «Склотехніка». В руці Валя тримала блокнот і олівець. Книжка книжкою, а краще записати з природи всі моменти роботи машини. Так воно міцніше засяде в голові.

Ось спалахнула видушена з фідера крапля розтопленого скла. Валя собі уявляє, як густа вогняна маса скла наповнювала шамотний жолобок-фідер, одягнутий у цегляний кожух, щоб скло не холонуло. Для цього ж у фідері є свої вальні грілки. З фідера скло видушує через отвір плунжер.

Важку величезну краплю скла відрізують ножиці, і вона падає у форму. Форма в цю мить перекинута денцем догори. Знизу вона закрита шийковим плунжером. Там, де має бути шийка,— стержень. Він тут потрібен для того, щоб у склі збереглася дірка, крізь яку його потім видуватимуть.

Тільки-но крапля потрапила до форми, як денце затуляє дувна головка й крізь неї у форму йде стиснуте повітря, женучи масу скла в шийку. Тепер зародок майбутньої пляшки вже має шийку. Стержень зробив отвір, крізь який зараз видуватимуть пляшку далі.

Стіл-станок, на якому встановлена форма з майбутньою пляшкою, круглий. Він має шість форм. Коли зародок пляшки готовий,— його готували приблизно чотири секунди,— стіл повертається на одну шосту свого обідка. Під час цього поривчастого обертання форма перевертається догори шийкою. Її замикають під днищем і тепер дмуть крізь шийку, з якої витягнуто стержень. Пляшка оформляє своє денце. Вона ще зовсім не схожа на пляшку. Це — баночка, первісна форма майбутньої пляшки. Пляшку-баночку зараз видуватимуть на другому столі, обробному. Банковий стіл ще раз поривчасто повертається на одну шосту частину обідка, щоб передати баночку-пляшку обробному столу. Обробний стіл,— у нього теж шість форм, але вже пляшкових,— обертається так, що коли банковий стіл спиняється, половинки його форми розкриваються, і пляшка-баночка висить на шийковому кільці; половинки форми обробного стола хапають її в свої об'єми, кільце розкривається, і вона, майбутня пляшка, висить у новій формі, надто великій для неї.

Обидва столи роблять дальший поворот. На банковому столі форма, розкинувши свої обпалені вогненным склом половинки, приймає повітряний душ, що охолоджує її. На обробному столі пляшка крізь шийку роздувається так, що заповнює всю форму і набирає свого справжнього пляшкового вигляду. Тепер їй треба лише трохи застигнути, бо вона ще надто м'яка, щоб показатися в люди.

Ще раз повертаються столи на шосту частину обідка. На банковому столі форма замкнулася, і її охолоджують повітрям, уже замкнуту. На обробному столі пляшка разом з своєю формою теж приймає холодний душ.

Ще один поворот. На банковому столі форму також охолоджують і змазують мастилом. Зараз вона прийме нову краплю скла. На обробному столі тільки холодний

душ. Пляшка зараз покажеться на очі. Вона вже твердішає.

Ще поворот. На банковому столі починається справа з новою краплею скла. На обробному столі тільки що народжена пляшка легенько перестрибує з машини на конвейер. Цей стрибок допомагають їй зробити пальці конвейера, що переносять її на стрічку, і пішли пляшки іграшковими солдатиками, міняючи вогняне вбрання на зелену уніформу.

Валя полегшено зітхає. Вона пильно простежила, як крапля скла перетворилася на пляшку. Це перетворення тривало близько двадцяти чотирьох секунд. Разом у машині народжувалося шість пляшок. Сім форм з двадцяти на обох столах були з пляшками у різних стадіях їхнього оформлення, а п'ять, порожні, остигли: чотири на банковому столі— там-бо ж крапля скла гарячіша, і треба формі охолонути аж на чотирьох зупинках,— і одна на обробному столі: на одній зупинці перед тим, як перехопити баночку-пляшку з банкового столу.

Валя посміхнулася, придивляючись до машини. Хитра механіка. Мов жива вона, мов цілий гурт істот, метких, вправних сталєних робітників, що переплелися жмутом, виставивши тут і там свої пальці, руки, груди з повітрям у легенях чи губи, щоб дути чи то в пляшку, роздуваючи її, чи то на пляшку або форму, охолоджуючи її, то знову всім сталєним жмутом кидаючись навколо свого центра на нову позицію.

Тяжка робота цих одностаєних сталєних істоток. Ач, як важко дихають, як набрали вщєрт повітря у свої сталєні легєні-компрєсори! Аж трємтять від напруги і всім жмутом важко здригаютьєся, коли спиняютьєся з розгону.

Валя дивитьєся на складну й мудру роботу машини— роботу цього хитро переплетєного жмута сталєних мускулів, кісток і легєнів— і думає про тих кілька десятків робітників, що їх замінює одна така невеличка машина. Яка ж то пєкєльна була в них робота! Вічно в поті, страждаючи від пєкєльного жару скловарної пєчі. Вічна небезпєка обпєктися— покєлічитися від розтопєного скла. Людські легєні, що мають єдинє призначєння— рівномірним диханням підтримувати рівнє горіння в організмі, постійно оновлюючи кров, сприяти обміну речовин,— перетворювалиєся на міхи, на знаряддя виробництва.

Від свого батька, старого склодува, а тепєр майстра-скловара, Валя чула про те, як тяжко було вивувати пляшки. Вічна згага. Ковтаєш безперєвно воду. Чи то від

неї, чи від надмірного напруження легень, що порушують усю внутрішню механіку тіла, хворіє шлунок. Туберкульоз, емфізема, тобто переродження легенів, шлункові хвороби— вічне лихо складувів...

«Так треба ж вивчати ці машини, щоб знати їх, щоб удосконалити, щоб винайти ще кращі, простіші»,— каже собі Валя і, знайшовши затишний куточок, розкриває «Складотехніку».

Вже кілька годин Валя студіює машину. Годі. Все одно за один раз не засвоїти. В голові вже туман. І двигіння та стукіт машин сприймається, як крізь вату. Валя переходить до відпальної печі— до ліра. Гарні пляшки, що вискочили з машини, ще не придатні до використання. Вони легко луснуть, бо в склі під час виробництва утворилося нерівне, неоднакове напруження частинок. Треба пляшки знову розпекти, а потім поволі, протягом кількох годин охолоджувати. Тоді кожна частина зручно розташується поруч із своєю сусідкою.

Валя добре розуміє той процес, що відбувається у відпалювальній печі. Вона знає характер частинок скла, як і всяких частинок матерії. Жар, тепло надає їм жвавості. Вони починають дуже тремтіти. Вони завжди вібрують, як струна, що дає звук. Бо ж нема покою в світі. Все рухається... І цей невидимий для людського ока рух тим дужчий, чим більший жар. Якщо раптом охолодити предмет, то частинки, з яких він утворений, не встигають розташуватися. Вони лишаються там, де почалося слабкіше вібрування, і може статися, що невідома відстань між частинками більша за ту, на якій діє сила взаємного притягіння частинок. Тоді предмет ураз тріскається. Якщо ж взаємне притягіння через надто велику відстань дуже слабке і воно легко порушується, то предмет тріскається від найлегшого поштовху.

Валя згадує, як колись їй важко було зрозуміти цю механіку частинок матерії— молекул і атомів у молекулі. Вислухавши пояснення вчителя, Валя довго собі морочила голову: що то за частинки, які відстані між ними? От візьмемо стіл. Учитель казав, що його дошки, як і взагалі все,— молекули і відстані між тими молекулами... Валя ніяк не розуміла. Де ті відстані, як видно, що дошка собі суцільна, та й годі? На перерві Валя, тоді піонерка, сказала про це піонервожатому. Той їй пояснив справу дуже просто. У темному кутку коридора він запалив сірник, погасив його й тоді став швидко крутити сірникову паличку, що ще жевріла.

— Що ти бачиш? — питав він Валю.

— Бачу вогненне коло,— відказала дівчина, не розуміючи, до чого цей давно відомий і простий фокус.

— Отак воно і з тими молекулами та атомами й відстанями між ними,— пояснював вожатий.— Один жевріючий сірник тобі здався вогненным колом. Бо він швидко рухається, швидше, ніж в оці зникає враження від його перебування в різних точках, так само з молекулами та атомами в них. Здаються нам речі суцільними й непорушними, а насправді це рух мільярдів дрібнесеньких точок.

І тоді Валя уявила собі будову матерії, і радісно їй стало від того, що нічого нема навкруги нерухомого. Все рухається, все живе своєрідним життям. Більш-менш повільний рух ми сприймаємо як спокій. Але це не спокій. І в камені, що лежить при дорозі, відбувається віковична вібрація — рух молекул. У воді ця вібрація швидша. Ще швидша в парі...

Все рухається. Все змінюється..

«Усе тече, все змінюється»,— згадує Валя прадавні слова великого грецького філософа Геракліта, прозваного Темним, бо його сучасники ніяк не могли зрозуміти глибин його філософії.

Через низьку техніку люди тоді наївно сприймали світ і життя. Вони вважали життя саме таким, яким воно здається. Вони бачили, що всі речі, як їх не чіпати, перебувають у спокої. Тільки вода тече. А Геракліт Темний каже — все тече...

Думки Валі з прадавньої давнини вертаються до відпальної печі, до ліра, куди з конвейера від машини потрапляють пляшки і лишаються в ньому від чотирьох з половиною до шести годин.

За цей час довгий шлях роблять пляшки. Метрів з двадцять вони проходять, бо піч має форму тунелю. Поволеньки посуваються вони від краю до краю. Спочатку їх розжарюють. Температуру доводять аж до 515—520 градусів. А потім пляшка поволі холоне. З ліра вона виходить ще гаряча, але її вже можна брати руками, бо температура її тільки 45 градусів.

Надивившись вдосталь, як сортують пляшки й тут же кладуть їх у вагони, Валя вернулася до машинного цеху. Дівчина хотіла подивитися на інші машини — пресувальні, обробні, складну машину для електричних ламп, ще кращі і досконаліші, ніж та, роботу якої вона щойно спостерігала. Дівчині радісно було думати, що незабаром вона буде інженером, одним з керівників цих чудових, розумних

машин. Які вони могутні, які складні, немов живі сталльні істоти, і всі вони слухатимуться її, як тепер слухаються он того механіка. І яке гарне життя настає. Ще ж недавно, — Валя не тільки від батька знає, а й сама пам'ятає це, — ще ж зовсім недавно не було в нас цих машин. А тепер — що й казати...

Звичною, добре зноюю стежкою бігли думки дівчини. Думки відпочинку — легкі й безжурні мрії. Йї можна по-мріяти. Про широке майбутнє, про світлі перспективи... Ці мрії дають силу, бадьорість. Ці мрії — як крила. Наше життя. Наша друга п'ятирічка, наше будівництво... Наше, наше!.. Голова Валі гордо підводиться, певнішою стає її хода. Дівчина вже вийшла з заводу. Вона йде робітничим селищем. День погожий, хороший, ясний, зимовий день. У срібному вбранні дерева парку. В чистому повітрі лунають дзвінки голоси з ковзанки. Через шлях — праворуч — сяють на сонці великі вікна нових робітничих будинків...

«Наші будинки», — гордо думає Валя і з особливим захопленням милується блискучими шибками. Вона знає — це найкраще скло. От якби виготовити таке скло, щоб з нього робити не тільки вікна, а й цілі стіни, цілі скляні кришталеві будинки, кришталеві міста і села...

Валя бачить здаля ніби знайому постать чоловіка, який стоїть на стежці через колію залізниці й пильно на щось дивиться. Валя придивляється і впізнає, хто це. Безперечно, він. Та чого ж він стоїть стовпом? Може, забув, куди йти, й не може спитати, бо ніхто не знає німецької мови.

І Валя поспішає на допомогу, ловлячи в голові за хвості потрібні слова чужої мови, що вперто розлітаються, як налякані котом горобці.

— Добрий день, товаришу! — каже вона, трохи запнувшись, чоловікові. — Чого ви тут стоїте? Може, не знаєте, куди йти?

Чоловік обертається на голос дівчини. В нього обличчя — як у людини, яку одірвали від думок. Аж ось його освітлює привітна посмішка. Він пригадав Валу. Ще позавчора, в день його приїзду на завод, старший інженер познайомив його з цією дівчиною, сказавши;

— Це наш молодий спеціаліст і ентузіастка в справі вивчення іноземних мов. Вона вам допоможе ознайомитися з нашим виробництвом.

Але в ту мить до них підійшов один інженер, що теж знав німецьку мову, і старший інженер передав йому іноземного фахівця.

Валя тільки зітхнула. Що зробиш? Вона ще не інженер. А їй так хотілося поговорити з іноземцем, докладно розпитати його про успіхи техніки за кордоном, показати наші успіхи. Ходити по заводу з ним і показувати — оце наше все, наше...

— Ні! Дякую. Я знаю, куди йти, товаришко, — відказав Валі іноземець, трохи запнувшись на «товаришко», — не звик ще до слова, — просто дивлюся на ці будинки. Вони так відрізняються від інших. Вони, видно, не ваші. Я їх упізнаю. Такі будинки я бачив у Фландрії.

Валя дивиться на будинки і спалахує від сорому за цю стару частину робітничого селища.

— Так, так, — похапливо каже вона, — ці будинки збудували ще бельгійці. Ми таких не будуємо. Наші — світлі й просторі. Подумати тільки: в цих бельгійських будинках усередині зовсім темні кімнати, мало вікон.

І Валя замовкає, бо слова знову горобцями розлетілися. Вона дивиться на незграбні, важкі, старі будинки, що розсілися печерицями, і їй хочеться одірвати від них очі іноземця. Нехай він обернеться і гляне на нові, на наші будинки.

Іноземець відчуває думки дівчини. Він каже:

— А мені іноді цікаво подивитися на ці будинки.

— Чому? — здивовано питає Валя. — Вони ж такі негарні, непривітні.

Валя підозріло дивиться на іноземця, чекаючи на його відповідь. Може, він почне вихваляти свою стару буржуазну Європу? Так вона йому покаже. Вона вщент розіб'є його й доведе, де правда — в старому чи в новому.

— Ви маєте рацію, — каже іноземець. — Ці будинки гидкі. Вони темні всередині. Вони такі, як той світ, що з нього я видерся. І я дивлюсь на ці будинки, як колишній каторжник на кайдани. Тяжкий спогад, і одночасно в серці радість, що це в минулому.

Валя схвилювалася. Цей іноземець — справді товариш.

— Ви — політемігрант? — запитала вона.

Іноземець сумно посміхнувся.

— На жаль, ні, — відказав він. — Ще місяць тому я нічогісінько не розумів у політиці. Та й тепер ще ледве розбираюся. Однак я втік з батьківщини в СРСР.

— Чому? — спитала Валя.

В її голосі цікавість переплелася з розчаруванням. Шкода, що він не свій. У нього такі розумні очі й тонке, приємне обличчя... Чого ж він утік?

— Якщо вас цікавить, я скажу, — відповів іноземець. —

На батьківщині я втік з лікарні психічнохворих, куди мене запроторили за те, що я зробив винахід...

І Фріц Грубер розповів Валі Ковальовій свою історію. Розповів і про те, як він утік від переслідувачів, коли заходив додому по свої зошити, як потім у розпачі думав про самогубство, бо загинув його винахід, як поклав собі спробувати знову взятися за роботу, зробити ще раз свій власний винахід і для цього поїхати до СРСР. Якби йому не вдалося виїхати, він убив би себе. Йому пощастило. В СРСР його прийняли привітно. Дуже привітно. Він ніколи не міг собі уявити, щоб так шанували вчених. Правда, і в Європі їх шанують. Але там це тільки лицемірство. «Пан доктор, пан доктор», а коли що, то й хапають, як бачите, пана доктора до лікарні для божевільних. Його хотіли залишити в Москві в Інституті скла. Але він сам попросився на виробництво. А що, як йому так і не пощастить відновити свій винахід? На виробництві він принаймні добре поставить лабораторну роботу. Отак він опинився в Донбасі, на цьому великому заводі.

Валя слухала Груберову історію, як казку, жадібно розпитуючи його про винахід.

Розмовляючи, вони йшли повз залізницю широкою вулицею робітничого міста. Вже проминули старі будинки. З обох боків здіймалися то будівлі заводів, то великі нові житла робітників, далі виднілися менші індивідуальні будинки. Всі вони були світлі й привітно порівняно з похмурими старими будівлями.

Валя зауважила це Груберові.

— Бачу,— відказав він.— Я все бачу. Я ніби вдруге народився.

Вже сонце хилилося на захід. Його скісне проміння заплуталося в стовпах диму від домен. Вони саме проходили повз металургійний завод.

— Куди ж це ми йдемо? — схаменулася Валя.— Ви ж, мабуть, ішли до ітеерівської їдальні обідати?

— Я вже обідав,— сказав неправду Грубер: йому хотілося ще побути з цією розумною сіроокою дівчиною; цікаво поговорити з нею; вона так не схожа на тих жінок, яких він знав на батьківщині.

— Може, ви йшли обідати? — схаменувся він.

— Я вже обідала,— сказала неправду Валя: їй хотілося ще побути з цим іноземцем; цікаво поговорити з ним про його винахід, до того ж практика німецької мови...

Замість обіду вони вдвох вечеряли тоді, як уже сонце зайшло. Умовились, що будуть часто зустрічатися, Валі

це корисно: добре навчитися німецької мови. В подяку вона навчить Грубера російської або ж української.

Після вечері Валя пішла на роботу на нічну зміну. Вона працювала коло скловарної ванни. Стежила за сигнальною апаратурою.

Вночі на роботі Валя думала про Грубера, про його винахід. Він їй не розповідав про свої мрії, про свою кришталеву добу людської історії. Відтоді як він втратив свої зошити й не мав певності, що знову доб'ється свого винаходу, Грубер соромився розповідати про свої заповітні мрії. Він коротко й сухо виклав Валі те, що добре пам'ятав,— як на Зіммелевому скляному заводі варили його скло. Однак і цього було досить.

Думки про незвичайне скло не відступали од Валі. В них немовби відбивалися її мрії про світлі скляні будинки, міста і села, про чудовий кришталевий край.

НОВИЙ СВІТ

Валя не стерпіла...

«Недобре це,— казала вона собі.— Грубер тільки мені розповів про свій винахід. Я не маю права говорити про нього іншим».

Але треба було сказати. Треба, щоб Грубер знову почав працювати коло свого винаходу. А він тим часом запально взявся за організацію заводської лабораторії. Правда, це робота дуже важлива. Та хіба ж менше значення має те чудесне скло, що його за Груберовим методом виробляли в старому Зіммелевому заводі? Валя добре уявляла собі цей завод: снігові верховини в місячному сяїві, темні сосни, ніби вартові-велетні, а на старому заводі— горшки з чарівним склом. Якби ж то Груберові пощастило пригадати свій винахід... Але ж на це йому потрібен час і спокій.

І Валя пішла до Діденка — секретаря парткому. Він мусить дати пораду...

Вислухавши Валу, Діденко задумався. Він знав, яке місце посідає в науці Грубер, цей молодий, але вже відомий і за межами своєї батьківщини вчений. І коли він сказав Валі, що є змога варити скло без вогню, то це не фантастика. Колектив заводу працює над удосконаленням технології виробництва скла. Чому б їм не об'єднати свої зусилля?

— Треба допомогти Груберові,— сказав твердо Діденко.

Валя добре знала секретаря парткому. Знала вона, що тепер їй можна йти собі: справу буде полагоджено. Розпитувати, як це буде зроблено, не треба. Діденко сам покличе її.

— То бувай! — сказала Валя, збираючись йти.

— Чекай, — затримав її Діденко, — ходім до директора. Я хочу, щоб ти йому сама розповіла про Грубера...

Директор не так близько взяв до серця справу, як Діденко. Чудесне скло, про яке розповіла Валя, не було новиною для нього. Роботи по його винайденню провадились і в нас, але, дбаючи про виконання заводом виробничих завдань, директор ставив найвище те, що потрібно сьогодні ж. Проте він не заперечував.

— Треба познайомити Грубера з Васюченком, — сказав він, висловлюючи те саме, про що думав Діденко. — Тільки цей хлопець дуже завантажений. Він же не тільки найкращий хімік, а й найкращий організатор. Головний інженер без нього як без правої руки.

— Ну що ж, — сказав жартома Діденко. — Треба заборонити Васюченкові писати вірші хоча б на півроку. Тоді він зможе і в головного інженера працювати, і в лабораторії.

Всі засміялися. Кожен знав цю маленьку слабкість Васюченка: людина надзвичайної працездатності, прекрасний інженер, він у вільний час цілі години сидів над клаптиком паперу, складаючи свої вірші, які потім приносив до редакції заводської багатотиражки та редколегії цехових стінгазет. Одні казали:

«Ох, якби не ці вірші, то мали б ми не одного, а двох Васюченків. Такий працюючий хлопець і така шкода — марнує час».

Інші заперечували:

«Облиште! Треба ж хлопцеві культурний відпочинок мати. Може, саме він і дає йому силу так добре працювати...»

— Поговоримо з Васюченком, — сказав директор і викликав його в кабінет.

— Що? — запротестував молодий інженер, коли Діденко сказав йому, щоб він облишив свої вірші. — Та я самому Олексію Максимовичу напишу, та це ж... Слухай, Діденко! — перейшов хлопець на благальний тон. — Я ж досі думав, що ти порядна людина, а виходить — помилився. Як ти можеш вимагати це від мене, коли партія приділяє таку увагу розвитку нашої літератури?..

— Яка без Васюченкових віршів, безперечно, занепа-

де,— підхопив Діденко.— Ну, годі жартувати. Давай серйозно...

І Діденко розповів молодому інженерові про Грубера, про його винахід.

Васюченко захопився.

— Це ж саме те, над чим я тепер сушу голову. Тільки у мене поки що не виходило. А тепер... Заради цього я й справді можу півроку зачекати з поезією,— сказав він.— Це ж якась казка! Кришталевий край... Я напишу такий вірш!

Директор, Валя і Діденко засміялись: от запеклий поет!..

— Зачекай-но! — спинив його Діденко.— Не треба роздзвонювати скрізь про цю роботу... Не забувайте, що загрожувало Груберові у зв'язку з його винаходом.

— Розумію...— серйозно сказав Васюченко.

Васюченко працював у лабораторії з таким самим запалом, з яким складав вірші. Перші дні Грубер дуже зрадів помічників. Васюченко був знаючим і здібним інженером, питання, якими він займався, і справді виявилися дуже близькими до винаходу Грубера, до того ж молодий радянський інженер непогано володів німецькою мовою. Це полегшувало спільну справу. Але згодом у Груберовім серці виник сумнів: чи не приставлено Васюченка до нього за наглядача? Може, йому, як іноземцеві, не довіряють? Саме на той час у газетах сповіщалося про викриття шкідницької організації в Донбасі, що в ній було й кілька іноземних спеціалістів. Яке нахабство, яка чорна невдячність так підло використати гостинність цієї країни, так негідно відповісти на ту увагу, на те піклування, яке виявляє вона до іноземних спеціалістів! Адже ні одна країна в світі не ставиться до іноземців так тепло, так привітно.

«Таки правда, дійшов капіталістичний лад свого краю, розклався він остаточно, коли втратив останні краплі людської моралі»,— думав Грубер, по-своєму розуміючи події, ще не знаючи, що так звана людська мораль — поняття, яке вимагає докладного розгляду, бо ж нема загально-людської моралі, а є мораль класова... Так чи інакше, але ж він щиро обурювався з шкідницької роботи деяких іноземних спеціалістів, поклавши собі віддати всі свої сили тому класові, який так тепло поставився до нього. І йому було безмежно боляче думати про те, що, може, його підозрювають, йому не довіряють і ставлять над ним наглядача. А Васюченко своїм палким і щирим бажанням

взяти на себе якнайбільше роботи все більше роз'ятрював його сумніви. Виходило, ніби й справді Грубера хочуть усунути від роботи. Він уже збирався піти до директора заводу й мужньо сказати, нехай його звільняють, бо після викриття шкідницької організації та виявлення в ній іноземців довір'я до них не може бути. Що буде, те й буде. Грубер повернеться на батьківщину й там загине від помсти Шварцберга...

Однак та ласкавість, привітність, з якою ставився Васюченко та й усі на заводі до Грубера, суперечили таким гидким думкам. Ні, безперечно, ставлення до нього аж ніяк не змінилося...

Грубер часто зустрічався з Валею. Ніби випадково вони сходилися то в їдальні, то в бібліотеці. І в одну з цих зустрічей Грубер сказав Валі про свої сумніви.

Дівчина дуже схвилювалася. Вона ніяк не сподівалася цього. Не довго думаючи, вона про все розповіла вченому. Червона від сорому, що вона без дозволу Грубера розповіла про його винахід, Валя чекала на його докори. Грубер довго мовчав. Нарешті голосом, у якому бриніло глибоке хвилювання, він сказав:

— Ходімо до товариша Діденка й до директора!..

Валя глянула на Грубера. На його обличчі відбивалася буря переживань.

— Ходімо,— задзвенів чи то від радості, чи від тривоги голос Валі.

Діденко саме був у директора. В них відбувалася ділова розмова, але Грубера й Валею вони прийняли одразу.

— Товариші,— почав Грубер українською мовою: він дуже хотів висловити зараз свої почуття безпосередньо, без перекладу.— Я скажу вам... так: у вас зовсім новий світ...

Далі йому забракло слів.

— Перекладіть! — звернувся він благально до Валі, і Валя, хапаючи слова на льоту, переклала:

— Я допускав думку, що знайду у вашій країні найбільше щастя, яке я собі уявляв, знайду змогу служити моїй улюбленій науці. Але ж я ніколи не сподівався того, що мені тепер відкрилося: виходить, що й для вас наука— найвище в житті. Інакше я не можу зрозуміти того піклування, яким ви мене оточуєте...

— Скажи йому, Валею,— не втерпівши, перебив Груберову промову та її переклад Діденко.— Скажи, що тут нема нічого дивного. Адже наука допомагає нам будувати соціалізм, вона для нас необхідна.

Валя переклала.

— О, я все розумію! — вигукнув захоплено Грубер.— Я ж кажу — у вас цілком новий світ. Все у вас по-новому. От і з моїм винаходом: на своїй батьківщині я працював коло винаходу сам, тримаючи його в секреті. А тут у вас я хочу добитися цього винаходу спільно з вашими інженерами, з робітниками, з молоддю...

Директор і Діденко посміхнулися, коли Валя їм переклала цю Груберову пропозицію. Директор попросив Валю переказати Груберові, що і в нас він може робити свій винахід сам і дістане за нього особливу нагороду. А Діденко, не чекаючи, поки Валя це перекладе, простягнув руку Груберові, щиро, по-товариському, потиснув її й сказав:

— Перекажи йому, Валю, що він, видно, свій хлопець і що ми радо приймаємо його пропозицію працювати спільно з нашими спеціалістами, з нашою молоддю...

Більше нічого не сказав Діденко. Він одійшов і відвернувся до вікна, щоб приховати своє хвилювання. Давно в його робітничому серці, як і в серці кожного свідомого пролетаря, жили два почуття: любов і пошана до представників науки і біль від усвідомлення того, що їх роботу в капіталістичному світі часто використовують на шкоду трудящим.

«Як добре, що у нас цього немає! — часто думав Діденко, і щоразу його охоплювала глибока радість.— Це доказ нашої перемоги, нашої сили».

Світло посміхаючись, Діденко слухав, як Грубер викладав свої міркування про роботу з молоддю.

— Що ж,— сказав він весело, коли спитали про його думку.— Товариш Грубер висловив багато цінного.

Перш ніж Валя переклала, Грубер зрозумів, що Діденко назвав його товаришем. Це слово нагадало Груберові невеличку гірську станцію, газетяра-комуніста, газету, в якій «пишуть правду», і тепло стало на серці в молодого вченого. Як у рідній сім'ї, відчув він себе тут, у Країні Рад, на радянському заводі.

О, як охоче він розповів би Діденкові, директорові, ну й Валі — любій Валі насамперед — про той зимовий вечір на гірській станції, коли вперше відгомоном іншого світу прозвучало йому слово «товариш» з уст невідомого газетяра! Та вони всі такі ділові. Не можна відбирати в них час на сентиментальні спогади!..

Для молодих робітників на заводі вирішили організувати технічний гурток склохімії. Грубер попросив дозволу керувати ним: він працював тепер, зовсім не відчуваючи втоми. А допомагати йому взялася Валя Ковальова.

Діденко взяв із стола грубий пакунок закордонних видань з технології скла і поніс їх до Грубера. Книжки й журнали надіслали, на прохання Діденка, з Москви, з Інституту скла.

З Грубером він зустрівся на порозі лабораторії.

— Ви куди? — запитав Діденко вченого.

— На техзмагання! — твердо, з широкою посмішкою відказав той, радий, що добре вивчив це українське слово.

— А я вам подарунок приніс,— передав Діденко Груберові книжки й журнали.— Це вам... З Москви... З Інституту скла...

— Я розумію, розумію,— відказав зворушений Грубер, роздивляючись книжки й журнали.— Це дуже, дуже...— старався він знайти потрібне слово й від хвилювання вимовляв з акцентом «туже, туже»,— гарно з вашого боку!

Діденко почервонів.

— Я тут ні при чому,— заперечив він і запнувся: як би йому пояснити?

Побачивши Васюченка, він покликав його і попросив розтлумачити Груберові, що це не його, Діденкова, заслуга, це наша країна дбає про нього, як про кожного вченого, Інститут скла і так далі, а він що? Нічого...

Васюченко переклав.

— Я розумію, розумію,— повторював Грубер, теж хвилюючись від того, що, може, він сказав щось не до речі.

Він передав книжки Васюченкові, а той хазяйновито поставив їх у шафу, і потім усі троє пішли на техзмагання.

У заводському клубі зібралися робітники першої й другої зміни скловарної печі Б. Обрали журі, і мало початися змагання, коли зайшов Діденко, Грубер і Васюченко.

Їх зустріли привітними окликами. Усі вже знали про роботу Грубера з молоддю, про його прихильність до Радянської країни.

— В журі товаришів Васюченка і Грубера! — залунали пропозиції.

Довелося ще раз проголосувати.

Васюченко і Грубер зайняли місця коло столу.

Розпочалося техзмагання. Завзято змагалися зміни. Кожна хотіла здобути першість.

Грубер, тепло посміхаючись, стежив за змаганням. Він згадував далекий Зімелів скляний завод і того робітника, що казав йому про Країну Рад. Згадував, як той скаржився, що, мовляв, ціле життя працюєш і не знаєш до пуття,

що ж ти робиш... О, тут справді, все інакше, як казав той бідолаха!.. Грубер милувався майстерно зробленими лозунгами про науку і техніку. Золотими, срібними, металевими літерами на оксамитовому, шовковому фоні — звідусіль, то переплітаючись у складні фігури, то розтягуючись світлими ланцюжками, закликали вони до освоєння найвищих досягнень людського розуму...

«Новий світ! Ось він, новий світ, який народжується в океані велетенської борні за людське щастя», — думав Грубер. І, ніби відчуваючи його думки, ясними зорями світили йому привітні очі робітників, коли він зустрічався з ними поглядом...

Синій присмерк, кришталевий присмерк присунувся од великих вікон заводської лабораторії. Грубер підійшов до вікна, щоб увімкнути електрику, й замріявся, задивившись на вогні заводу й міста.

У вечірній тиші десь далеко дзвеніло скло. То безупинно сипалися скалки із сортувального цеху вниз. Аж ось у цю мелодію ввірвалися інші звуки. Десь грюкнули двері, залунав молодий сміх...

Грубер прояснів: це йшли молоді робітники, які працювали в гуртку.

За хвилину дзвінкі голоси сповнили лабораторію й розплескалися в ній, як водограй у басейні. А згодом стало тихо. Молоді голови схилилися до обчислень і формул, молоді очі втупилися в рідину, замкнуту в склі пробірок та колб.

Грубер підходив по черзі до своїх молодих друзів. Це були найкращі з робітничої молоді — ентузіасти, борці за оволодіння технікою.

Грубер дивився у молоді ясні очі і згадував свою колишню аудиторію на батьківщині. Хіба можна порівняти ту молодь із цією? Скільки життя, скільки сили, скільки жадоби до знання! Справді, новий світ.

«Хіба є де в старому світі вчений, що має таких учнів, як я?» — думав Грубер, і від цих думок ясніше працював його власний мозок, і він з радістю бачив, що все більше наближається до забутих ним формул та обчислень. Напружена колективна праця загострювала його розум, збагачувала його сили, захоплювала його всього.

ВІДРОДЖЕННЯ

Сірий зимовий день, один з тих, що провіщають близьку весну. Вже сніг береться водою, а в небі лахміття хмар, подертих південним вітром. Як вони розійдуться й визирне сонце, враз потече скрізь вода, задзвенить краплями, задзвенить струмочками.

Грубер іде через двір заводу. А в голові — думки, думки... Дрібнесенькі частиночки води — її молекули. Вони такі дрібні, що їх не побачити й через найсильніший у світі мікроскоп. Ось вони ніби в спокої. Вони тремтять, вони вібрують, але все ж тримаються вкупі. Пригріє їх сонце, і вже не втримає сила взаємного зв'язку їхнього руху. Перейде кожна частинка в своєму посиленому двигтінні межі свого вічного руху, і люди скажуть: «Розтанув сніг, розтанув лід...»

Різні речовини, коли вони переходять з рідкого стану в твердий, утворюють або кристали, або, як кажуть, аморфну масу. В кристалах частинки речовини посідають точно призначене місце, вони розташовані у певному порядку і не однаково в різних напрямках. В аморфній масі, в масі без кристалів, частинки розташовані рівномірно, лишаючись на тих самих місцях, що й у рідкому стані. Скло — така аморфна маса. У склі частинки розташовані рівномірно, як у рідині. Скло — це немовби тверда рідина.

«І саме через це важко вивчити внутрішню будову скла, — зітхає Грубер. — Кристали краще вивчено, ніж аморфні маси».

Він іде, щоб крок за кроком простежити варіння скла. Це він часто робить після лабораторної роботи. Спостерігаючи, як готують шихту, як засипають її і як вона плавиться у ванні, він перебирає в голові ті формули, що він вивів у лабораторії. Його думка тоді працює жвавіше, ніби картина виробничих процесів допомагає проникнути в їхню таємницю.

Проминувши сарай з крейдою, піском та содою, Грубер заходить до складальної — приміщення, де готують шихту для скла. Готування шихти — складна й відповідальна робота. Всі матеріали повинні бути чисті й сухі. Від цього залежить якість скла, його прозорість, його колір, його міцність.

Грубер дивиться, як засипають в елеватор пісок.

У цьому піску 99,07% окису силіцію, тобто кремнезему. Є ще трошки алюмінію, заліза та кальцію, теж в окисах. Для скла потрібен сам кремнезем. Інші домішки не бажа-

ні. Але ж ніде не можна знайти зовсім чистого піску, тобто самого кремнезему. Доводиться терпіти домішки. Аби їх не було надто багато... Та не в тім річ, сам себе перебиває Грубер, треба тільки занотувати, які хімічні елементи є в піску. Окис силіцію. На окиси алюмінію, заліза та кальцію можна не зважати, їх мало і вони, очевидно, не впливають на основну хімічну будову скла.

Грубер пригадує хімічну природу кремнезему. В ньому два елементи. Один з них — кисень, сильний елемент, тобто такий, що енергійно сполучається з іншими елементами. В природі безупинно утворюються ці сполуки. Це відоме всім горіння. Воно буває помітне — з вогнем, з жаром, швидке, енергійне горіння. Буває воно й повільне, коли речі, наприклад, іржа їсть. Це теж горіння...

Грубер пригадує всі ці давно йому відомі речі тому, що для дослідження дуже часто стає в пригоді дрібний, давно відомий факт. На нього не зважали, гадали, що це — дрібниця. А він іноді допомагає зробити велике відкриття. Груберову увагу привертає кисень. Із своїх забутих формул він неясно пригадує, що саме цей кисень, кисень у кремнеземі, сполучений з силіцієм, відіграє якусь значну роль у подальших трансформаціях.

Груберові думки супроводить рівний шурхіт піску у великих ситах — барабанах. Пісок просівають, щоб у ньому не було кремінців, які не розтоплюються, коли вариться скло, і потім, потрапивши в скло, розколюють його.

«Мій спосіб виготовлення скла не боїться кремінців, — думає Грубер, — бо розтоплення шихти власним теплом, що його виділяють хімічні процеси, певніше за теперішнє, звичайне. Якби ж тільки згадати цей спосіб!»

Настирливий шурхіт піску заважає Груберові думати. Він іде далі, до сушарок. Це теж барабани, як і сита. Вони крутяться, і в них висихають, переміщуючись, пісок, чи крейда, чи сода. Коло сушарок Груберові в ніс б'є гострий дух. Це від соди та крейди виділяється вуглекислий газ. Робітники, що тут працюють, надівають на ніс і рот марлеві протигази. Інакше перехоплює дихання.

З сушарок матеріали потрапляють на автоматичну вагу. Відважування — головний момент виготовлення шихти. Між матеріалами повинна бути така пропорція, щоб у готовому склі вона наближалася до формули — 1:1:6, де одиниці — це окиси натрію та кальцію, а шість — кремнезем.

— Добрий день, товаришу, — вітається Грубер з майстром, що стежить за вагою. — Як іде робота? — Він шукає

нагоди поговорити, щоб мати практику в українській мові.

Майстер привітно відповідає Груберові.

Поговоривши з майстром, Грубер провадить далі свій огляд. Йому, власне, цей огляд уже не потрібен. Він уже встиг передумати все, про що так часто думав: і про соду, і про крейду, і про пісок. Усі хімічні елементи, що утворюють ці речовини, вже розташувалися в його уяві, готові на різні сполуки,— ті сполуки, що постають у скловарній печі. Яки ж їх угадати!.. Думати про них, старатися відгадати їх Грубер любить коло скловарної печі. Чомусь там найкраще працює думка.

Грубер дивиться на годинник і раптом червоніє. Він упіймав себе на тому, що навмисне затримується в складальній. Він точно знає, коли Валя перевіряє пірометри на газогенераторі, й розраховує свій час так, щоб зустрітися з нею. Йому подобається, що там нікого нема, що вони тільки вдвох, вони й можуть полум'я, що буває поруч. Ось чому так легко думати коло скловарної печі. Бо там Валя. З нею так добре. Вона так само, як і Васюченко, як інші робітники та інженери, бере жваву участь у його дослідженнях. Так гарно радиться з нею. Особливо коли нікого нема, коли вони тільки вдвох. І вперше Грубер думає: хіба Валя йому подобається тільки як товариш? Чому ж він почервонів, чому в нього спалахнуло обличчя? І чому він, думаючи про Валю, щоразу згадує Гретхен і порівнює обох? Навіщо він написав Гретхен, щоб вона приїздила? Правда, так він вирішив, коли тікав з батьківщини. Він чесна людина й мусить дотримувати свого слова, а він обіцяв Гретхен побратися з нею. Але ж можна було зачекати з листом.

Грубер жене від себе ці метушливі й суперечливі думки і, щоб забути їх, стежить за дальшим приготуванням шихти. Відважені складові частини потрапляють у великі барабани-мішалки. Перемішану шихту конвейером передають до розподільного бункера. Ось вона білим порошком насилається у великий ківш. Ківш на колесах. Робітники везуть його до печі й засипають шихту.

Грубер іде за ковшем. Валя вже має бути коло генераторів. Грубер іде до газогенератора. В нього знову спалахують метушливі думки про Валю й про Гретхен. Та він розганяє їх якимись підрахунками.

Висока температура скловарної печі досягається особливим складним опаленням. Воно може бути нафтовим. Нафта видувається тоненькими цівками, змішується з

гарячим повітрям, що вдувається підігріте в піч, і так створюється могутнє полум'я.

Якщо паливо є вугілля, роблять газогенератор, і тоді опалює піч не вугілля, а вугільний газ, що добувається в газогенераторі з вугілля. Газ горить буйним полум'ям. Принцип газогенератора простий: неповне горіння. Тобто вугілля чи дрова, згоряючи, дають не вуглекислий газ, а окис вуглецю, що добре горить, перетворюючись на вуглекислий газ. Окис вуглецю має один атом вуглецю і один атом кисню; до них прилучається ще один атом кисню, й тоді вже маємо вуглекислий газ, у якому на один атом вуглецю припадає два атоми кисню.

Грубер ураз припиняє свої підрахунки: він бачить Валю. Серце б'ється дужче, ніж звичайно. Але це, мабуть, через східці, якими він ішов надто швидко.

Валя променистою посмішкою вітається з Грубером.

Грубер дочекався, поки Валя закінчила контролювання, і пішов за нею нагору, до скловарної печі. По дорозі він казав:

— Як іноді випадок спричиняється до винаходу! От і з цією скловарною ванною. Варили собі скло в горшках, які ставили в піч. А одного разу через недогляд горшки в печі потріскалися, розвалилися і скло вилилось на черинь. Щоб не пропало скло, вилували черепки, а скло вибрали на виробництво. І вийшло, що можна просто в печі, а не в горшках варити скло... Я от думаю, який випадок допоміг би мені пригадати мій винахід? Знаєте, буває, що людина від нервового струсу втрачає здатність ходити, а потім велика радість вертає їй ноги...

Сум забринів у Груберовім голосі. Валі аж серце стиснулось. Вона сказала:

— Нічого, товаришу. Я певна, що ви все згадаєте. А що ви робили сьогодні? — насмілилася вона запитати, глянувши так ясно в очі Грубера, що тому ніби весняне сонце засяяло.

— Ваша віра підтримує мене, — вимовив він вдячно й почав розповідати дівчині про свої досліди.

Як завжди, її влучні зауваження дивували його. Грубер не знав, що Валя цілі ночі сиділа, вивчаючи теоретичні матеріали з хімії скла.

Розмовляючи, вона підійшла до скловарної ванни. Вона була величезна. Цілий будинок, низький і довгий, з прибудовами. Крізь вікна, затулені залізними заслонами, пашів жар: температура там досягала тисячі градусів. Це була плавильна частина ванни. Тут варилося скло. Потім

воно переходило в канал — ціла будівля теж — у робочу частину.

В одному вікні заслін був одхилений. Затуляючись від страшного жару долонями, Валя й Грубер хвилинку, скільки можна було терпіти, крізь сині скельця розглядали дзеркальну поверхню розплавленої маси скла. В ній відбивалося склепіння ванни й яскраве полум'я. Очам було боляче дивитися на цей нестерпний вогневий блиск. Грубер зітхнув. Він згадав своє розплавлене скло, розплавлене внутрішньою силою, без цього пекельного жару й вогню, без цієї величезної теплової енергії, заради якої працює ота складна машинерія газогенераторів, рекуператорів тощо.

Валя зрозуміла Груберове зітхання. Вона сказала:

— Цікаві хімічні процеси відбуваються у цій пекельній температурі.

— Так,— відказав Грубер,— саме тут утворюються ті складні силікати, формули яких ми з вами шукаємо.

Вони зайшли до приміщення, де була сигнально-контрольна апаратура скловарної ванни. Валя записувала свої спостереження. Грубер дивився на її струнку постать, схилену над столиком,— вона писала стоячи,— на широке, гарне чоло дівчини, на довгі вії, що ховали зараз очі, на нижній овал обличчя й трохи пухкі, але чітко окреслені губи. І раптом він відчув, що кохає дівчину, кохає вже давно, може, з першої зустрічі, тільки не признається собі в цьому. Це відкриття схвилювало Грубера. І в хвилюванні був біль. Що з цього кохання? Тільки мука. Він уже написав Гретхен, щоб вона приїхала. Та й поза тим, що він для Валі? Вона дуже шанує його, вона цікавиться ним. Але ж це тільки тому, що він учений. Ніколи Грубер не помічав у дівчини такого, що б дало йому надію на її кохання.

Валя скінчила записувати. Тепер вона мала з півгодини вільного часу.

— Хочете, ходімо зі мною оглядати машину Фурко?— запропонувала вона Груберові.— Завтра ввечері я робитиму доповідь про цю машину, тому хочу, оглядаючи її, скласти собі план.

— Добре,— згодився Грубер, почервонівши, бо Валя перебила його думки про кохання до неї і йому здавалося, що вона читає ці думки.— Знаєте що? — порадив він, як вони виходили до скловарної ванни.— Оглядаючи, ви розповідайте мені про машину, ніби я нічого не знаю. Так у вас сам собою складеться план доповіді.

— Гаразд,— відгукнулася весело Валя,— ви будете моїм учнем.

І Валя розповідала:

— З рафінажного відділу скловарної ванни-печі, тобто з того відділу, де розплавлене скло остаточно проварюється та очищається, розтоплена маса крізь особливі протоки потрапляє до каналу Фурко. Тут скло підігрівають, щоб воно не стигло. На відстані приблизно трьох метрів одна від одної ставлять над каналом машини, щоб витягнути вгору скляну стрічку. Канал угорі накритий камерою, що має склепіння. Машини встановлюють у прорізі цього склепіння.

Скляну стрічку витягують за допомогою спеціального човника з щілиною посередині. Човник давить на скло, і в щілині воно підіймається. Спочатку на човник опускають залізну раму з цвяхами, щоб до неї причепилося скло, видушене крізь щілину човника. Раму піднімають. Скло тягнеться стрічкою. Стрічку з двох боків підхоплюють вальці машини. Вони розташовані парами вгору, заввишки аж на три поверхи. Що вище, то скло твердіше. Вгорі одрізують раму, і скло йде суцільною безконечною стрічкою. Од неї відрізають куски бажаного розміру. Стрічка на краях товстіша. Ці краї одрізують. От і вся машина Фурко,— закінчила Валя.

Грубер посміхнувся.

— Швидко ви розповіли,— сказав він,— ми тільки почали оглядати машину. Що, й доповідь у вас буде така коротка?

— Та ні,— засміялася Валя,— на доповіді я докладно розповідатиму про деталі машини. Вам це нецікаво. Та й не можу я розповісти хоч би про механізм вальців, що, власне, і складають машину, не накресливши плану їх чи то на дошці, чи на папері. Моїм слухачам, робітникам, що працюють на цій машині, рисунки, правда, не дуже й потрібні, бо вони щодня бачать її. Треба тільки пояснити їм призначення деталей і їх взаємодію. А вам я не можу пояснювати без рисунків.

— А ви мені покажете в натурі,— попросив Грубер, бо йому приємно було слухати пояснення Валі, хоч він цю машину давно вже знав.

— Добре,— згодилася Валя,— от перед нами одна з машин Фурко. Ось відрізок каналу, з якого машина витягає скло. Оці виступи — камера, де горить газ, що підігріває скло в каналі. Між виступами ви бачите контрольне вічко. Гляньте крізь нього.

Грубер слухняно глянув крізь сине скельце у вічко, за яким у камері машини тяглася вгору ще червона стрічка скляної маси. Вище, над каналом, вона вже була звичайна. Скло вже остигло. Тут, угорі, пильно стежили за стрічкою на вальцях. Час од часу майстер хапав довгу тріску, запалену з одного краю, і припікав стрічку.

— Коли в стрічку потрапить камінець,— пояснювала Валя,— скло зараз же тріскається й щілина тягнеться та й тягнеться вздовж стрічки, псуючи її, аж поки отакою тріскою, сірником, як кажуть на скляному заводі, не виведуть щілину на край стрічки. Виводиться щілина на край тому, що скло від вогню тріскається і щілина йде за вогнем. Отож як прикласти запалену тріску до щілини від камінця, можна ту щілину вивести на край.

— Зрозуміло,— відгукнувся Грубер.— А як буде з щілиною в склі нового виробництва, коли його отак само витягати буде машина? Воно ж бо не боятиметься вогню й не буде від нього тріскатися.

— От тобі й маеш,— засміялася Валя,— самі собі вигадуете клопіт. У вашому склі, напевне, не буде камінців, бо тепер вони лишаються в масі скла саме через нерівномірність процесу розтоплення скла вогнем. Ми ж не можемо, так би мовити, перемішати вогонь з розтопленою масою, ми її нагріваємо з боків, згори. А тепло, про яке ви говорите,— хімічне, внутрішнє, воно в самій шихті чи в розтопленій масі. Через це у новому склі, певне, ніколи не буде таких вад, як тепер, коли скло варять. Та й ваше скло, мабуть, краще на шибки вальцювати, а не витягати стрічкою.

— О товаришко Валю!..— вигукнув Грубер. Він уперше назвав її на ім'я і сам з цього здивувався.— Ви розумієте мій втрачений винахід, певне, краще за мене.

— Бо він мені дорогий,— відказала Валя,— він дорогий мені так само, як вам, так само, як...

Валя спинилася й почервоніла від того, що вона хотіла, не подумавши, сказати. Вже давно її почуття до Грубера перейшло межі товариської приязні та пошани. Однак хіба ж годиться про це казати йому? Навіщо йому, молодому вченому, її дівочі почуття?

Грубер бачив, як дівчина засоромилася. «Невже?»— ворухнулася в нього надія... В цю хвилину вони вже були там, де нарізали готові шибки. Важко гоїдалися великі листи, що вийшли з машини без вад, дзеленькотіли дрібніші шибки різного розміру, нарізані тоді, коли стрічка тріскалася. Скрізь стояли стоси шибок. У масі вони були

блакитні. І ця блакить, ніби шматки весняного неба, сповнювала велике приміщення. Саме цієї миті сонце, видершись із клаптів хмар, ударило землю золотими весняними стрілами. Стріли пробили вікна заводу й розсипалися на блакиті шибок. Чари весни торкнулися Грубера й Валі. Обое мовчали. Грубер хотів спитати Валю, що вона мала сказати. Валя це відчувала й сердилась на себе й за те, що вона не дотримала слова, і за те, що, почавши говорити, побоялася кінчити. Кінець кінцем, вирішила вона, треба завжди говорити правду, і сміливість узяла гору над традиційною соромливістю.

— Я хотіла сказати,— вимовила дівчина,— що ваш винахід мені так само дорогий, як і ви...

І замість втупити очі в землю дівчина на мить сміливо глянула на вченого. В її чудових сірих очах було написано: «Робіть собі, що хочете, й думайте, як хочете, а я не боюся».

— Це велика радість для мене,— тільки й міг вимовити стиха Грубер.

І раптом його вираз обличчя дивно змінився. В очах засвітилася гостра думка, й брови напружено нахмурилися.

— О! — здивовано вигукнув він потім і, вихопивши з кишені записну книжку, почав щось хутко записувати.

Валя завмерла. Грубер стояв поруч, і вона бачила, що він пише.

— Валю,— сказав Грубер, кінчивши записувати,— я пригадав формули тих хімічних процесів, що відбуваються під час утворення скла. Вони допоможуть розкрити нові способи виробництва скла...

Вчений це вимовив тихо. Але грім переможних фанфар бринів у його голосі.

ДИВОВИЖНІ ЛІТАКИ

Піонерка Ліна мешкала в одному з нових будинків на околиці великого промислового міста, коло парку, і тому парк був для неї звичайним місцем розваг і відпочинку.

Недалеко від парку — аеродром. Повітряні кораблі часто підносяться й знижуються над парком. Ліна кожний раз, як гудів у повітрі мотор, задирала голову, і її кирпатий носик стирчав догори, аж поки літак не зникав з поля зору. Особливо подобалося дівчині, коли літак летів зовсім низько. Він тоді був такий великий, такі могутні були його крила, а головне — можна було все роздивитися.

Ліна вже добре знала літаки. Вона чимало читала про них, пробувала навіть прочитати товсту книжку про літаки, написану зовсім не для дітей. Книжки Ліна не подолала, але зрозуміла, що їй треба ще багато вчитися і тоді вона зможе читати такі книжки. А вони Ліні дуже цікаві, бо дівчина за всяку ціну хоче знати літаки й стати пілотом, щоб літати над парком на величезних крилах і робити в синій височині карколомні вправи, від яких аж серце спиняється в того, хто на них дивиться з землі.

Цього весняного погожого дня Ліна по обіді, як звичайно, побігла з подругами погуляти до парку. Навколо було якось незвично тихо. Не видно й не чути було літаків. Чому? Навіть дивно.

Та ось почулося так добре знайоме гуркотіння. Літак здіймався вгору. Один, другий, третій...

Ліна схопилася й, задерши голівку, чекала. Зараз над парком попливуть велетенські сталеві птахи. Проте їх щось не видно було, хоч мотори ревіли зовсім близько, над головою. Ось вони раптом вщухли...

«Літаки сідають, ледве піднявшись»,— думала Ліна.

Дівчина наставила вуха. Ось зараз знову загудуть переривчасто мотори. Та ні. Нічого не чути. Що за причина?

Ліна побігла через парк до аеропорту. І раптом почула, як десь, певне, дуже високо, знову загуділи мотори. Що за диво? Досі Ліна знала, що літаки планерують униз. А тут виходило, що вони планерували вгору. І, головне, де ж вони, де?

Марно дівчина вдивлялася, напружуючи свої оченята. Нічого вона не бачила, крім весняної блакиті та чудових сріблястих хмар у ній.

«Може, літаки сховалися за хмарами? — міркувала Ліна.— Може, крізь хмари не чути й моторів?»

На жаль, Ліна не могла вирішити, як високо летять сріблясті весняні хмари, й тому не знала, чи можуть сховатися за них літаки.

І раптом знову зовсім близько загуділи мотори. Цього разу дівчина була в такому місці, що дерева ніяк не могли сховати від неї літаків. Де ж вони гудуть?

Ліна навіть протерла очі. Чи не спить вона, чи не марить? Чи, може, щось з її очима сталося і вона не бачить через це літаків?

Дівчина озирнулася. Дехто з перехожих, так само як і вона, шукали очима в небі літаків, розгублено крутили головами на всі боки і не знаходили їх,

Зовсім спантеличена, Ліна побігла до аеропорту, сподіваючись, що там вона знайде ключ до загадки. Вона підійшла майже до самої огорожі і, щоб краще було видно, вилізла аж на дерево. Великий майдан, з якого стартували повітряні кораблі, був перед нею мов на долоні.

Від того, що Ліна тут побачила, їй аж моторошно стало, таке це було дивовижне, загадкове видовище. Вона виразно бачила, як льотчик, що йшов доріжкою, зупинився, зробив кілька кроків угору, ніби йшов по повітрю, мов по драбині, і раптом зник, наче розтанув. Потім загудів мотор так, як гуде, коли літак розганяється. І раптом ущух. Але за хвилину Ліна почула, як над її головою засвистіли крила літака. Невидимий літак стартував без мотора!

За цим літаком полетіло, очевидно, ще декілька, такі ж таємничі й здатні літати без моторів.

Надивившись вдосталь на це таємниче видовище, Ліна, зовсім приголомшена дивом, забувши про подруг, почвала додому. По дорозі вона згадала стару казку, яку чула від своєї бабуні,— казку про чарівну шапку. Надіне людина таку шапку, і враз нема людини, не видно, вона ніби розтанула. Чи не було у пілотів цих чарівних шапок? Ну, а літаки, так ті теж зачаровані. Чарівною шапкою торкнулися, й вони стали невидимі.

І Ліна почервоніла від своїх думок. Хіба ж не сором їй, піонерці, таке вигадувати? Вона ж бо добре знає, що то тільки казки. І не може бути на світі ніяких чар, ніяких чудес, крім того, що робить наука. А може, наука вже дійшла до такого рівня, що робить невидимі речі? Хто б це міг сказати Ліні? Та хто ж інший, як не старший брат Микола? Він уже студент. Студент хімічного інституту. Він усе знає.

І дівчина стрілою полетіла додому.

— Здорово, коза! Куди мчиш?— зустрів її брат Микола на порозі квартири. Він саме виходив з дому і мусив підхопити дівчину на руки, щоб вона не влучила йому головою просто в живіт.

— Миколо, ти куди йдеш? Лишайся вдома, я в тебе маю щось спитати,— похапцем благала Ліна брата.

— Може, потім питаєш? Мені зараз ніколи,— відказав Микола.

— Ой Миколо! Я швиденько. От сідай лишень та послухай, що я тобі розповім,— тягла Ліночка брата до кімнати.

— Ну, кажи вже, та швидше,— лагідно згодився той, сідаючи на канапу поруч із сестрою.

Ліна розповіла про те, що вона бачила на аеродромі. Микола замислився.

— А таки справді цікаво,— вимовив він.— Шкода, що я не можу побачити всього цього на власні очі. Що ж воно за винахід такий?— міркував він.— Може, літаки збудовані з якогось прозорого металу? Але це абсурд. Усі метали, які ми знаємо, непрозорі. Та й не можуть бути прозорими по своїй природі. Але, нехай уже, припустімо, що це так. То як же з пілотами? Людей же ніяк не можна зробити прозорими.

— А може, Миколо, вчені винайшли щось подібне до казкової чарівної шапки?— висловила свою думку Ліна. Микола посміхнувся.

— Ні, сестричко,— сказав він,— казкова чарівна шапка з погляду науки є цілковитий абсурд. Прозорість чи непрозорість предметів залежить від речовини, що становить предмет. Як ця речовина прозора з природи, наприклад, скло, то й предмет буде прозорим. Змінити непрозорість предмета на прозорість — це значить змінити саму речовину, що її становить. Це все одно, що, скажімо, обернути залізо на золото.

Ліночка нахмурила брови, стараючись зрозуміти брата.

— Прозорість залежить від того, як заломлює речовина проміння світла,— казав той далі, забуваючи, що Ліні ще не під силу його пояснення,— тобто це одна з основних ознак речовини, це її властивість, одна з сторін її ества, що має ще інші сторони. От, скажімо, цей круг,— Микола взяв з столу блюдо з-під склянки для води й, показуючи сестрі, провів пальцем по обідку.— Цей круг має зовнішній бік — вигнутий і внутрішній — увігнутий. Чи можуть вони один без одного існувати? Або візьми ціле блюдо. Ось воно з цього боку увігнуте, а з цього опукле. Чи може ця увігнутість існувати без опуклості? Розумієш, мала?

Ліна ще більше нахмурила брови. Від напруження аж засопіла, але все ж, щиро кажучи, нічого не зрозуміла.

Микола засміявся.

— Ну, годі тобі старатися. Я бачу, що не зможу тобі як слід пояснити, чому чарівної шапки не може бути,— сказав він.— Ходімо краще, покажеш мені це чудо. Я категорично не припускаю перетворення непрозорих предметів на прозорі, отже, ми мусимо щось побачити.

Але літаки вже не літали, і Микола подумав, що Ліна

просто щось переплутала. Бо хто ж справді може допустити, що є якісь невидимі літаки?

Та незабаром Миколі довелося змінити свою думку. На військовому параді в день 1 Травня вулицею міста пройшла колона... невидимих танків. Усі з цікавістю чекали на появу колони... Вже було чути її гуркіт, що швидко наближався.

— Тепер диви, зараз танки налетять, певне, з якоїсь бічної вулиці, бо щось на головній їх не видно, а вже мусили б показатися,— казав Микола сестрі.

— Ой, щось цей гуркіт дуже не схожий на гуркіт танків.

Люди не бачили їх, але з гуркоту і двигіння землі могли судити, що потужні машини проходять зовсім близько біля них. Де ж вони, що їх не видно? Двигіння ґрунту ставало все дужчим, і гуркіт — чудний гуркіт ніби важких черепків, що тисячами падали на грубий килим,— ішов на них. І раптом в обличчя людей, що стояли на панелі, з порожньої вулиці війнуло вітром, як буває, коли близько пролетить авто.

Щоправда, дехто помітив перед собою якийсь чудне мигтіння неясних, ледь-ледь помітних контурів. Часом тут і там на мить щось тьмяно блимало, а потім знову ніби порожнеча, сповнена рухом і чудним гуркотом порожнеча.

Та ось усе це зникло. Вулиця вже була справді порожня. І тоді настала мертва тиша. Здивована вкрай публіка ніби скам'яніла. Це тривало з хвилину. Потім люди почали голосно обмінюватися враженнями.

— Оце я розумію, оце так техніка,— голосно казав високий сивий чоловік.— Нехай тепер тільки сунуться до нас. Ми на них, як грім, як блискавка з ясного неба. Не побачать, незчуються, звідки вдаримо...

Очі в старого запалали від молодечого завзяття. Бурхливими вигуками співчуття зустріли в натовпі його слова. Хтось заспівав пісню. Інші підхопили її.

Люди вийшли на середину вулиці й пішли стихійною демонстрацією...

— А я ж тобі казала, казала ж я тобі,— дзвенів, як кришталевий човник на хвилях могутньої пісні, голос Ліни,— казала ж я тобі, Миколо, що ми нічого не побачимо. Певне, наші вчені таки винайшли чарівну шапку,— кричала дівчина братові, маршируючи поруч з ним у колоні демонстрантів.

— Як, нічого не побачимо? Ми ж бачили непереможну силу нашої армії. Розумієш, Ліно? — схвильовано казав

Микола своїй сестрі.— Що ж до чарівної шапки, то, видно, ми й без неї чудеса вміємо робити...

Що це за чудеса, хлопець уже трохи зрозумів, як пролітала колона прозорих танків. Він встиг помітити дещо таке, що давало йому ключ до розуміння дивного виво-вища.

Ще краще за Миколу розумів це ставний, повновидний сивий пан, що стояв на балконі готелю «Інтурист», коли повз нього проходила імпровізована маніфестація. Одяг у пана виразно свідчив, що він іноземець. Довго дивився він, похмурий, на шеренги демонстрантів, що проходили хвилями, і, не дочекавшись кінця грандіозного походу, пішов з балкона до кімнати, грюкнувши дверима так, що шибки забрязкотіли, сів до стола й почав писати листа.

«Шановний пане,— писав він до одного з всесвітніх стовпів капіталізму,— я прошу якнайуважніше поставитися до моєї інформації про ті надзвичайні явища, що відбуваються в СРСР. Досі я гадав діяти самостійно. Тому й поїхав туристом до СРСР, щоб звідти давати інструкції своїм людям. Але сьогодні я пересвідчився, що справа набуває всесвітнього значення й годі мені мріяти, що я сам залежними від мене засобами зможу запобігти небезпеці, яка загрожує всьому культурному світові. Зараз ви зрозумієте, про що йде мова.

Колись до мене з'явився один молодий вчений, на прізвище Грубер, пропонуючи мені свій винахід у справі виробництва скла. Винахід був, безперечно, геніальний. Він спирався на те, що винахідникові пощастило перевести на точну мову хімічних формул складні процеси, які відбуваються, коли варять скло. Це давало змогу свідомо керувати процесом його виробництва. Більше того, це давало змогу докорінно змінити спосіб виробництва скла. Груберові пощастило винайти холодний спосіб варіння скла без опалення скловарної ванни або горшка. Це надзвичайно здешевлювало виробництво і змінювало всю його технологію.

Правду кажучи, тоді я зважив тільки на цей бік винаходу. Я собі ясно уявляв, яку величезну роль у поширенні вжитку скла відіграє здешевлення його виробів. Я тоді зовсім не подумав про інше, а саме про те, що точне знання внутрішньої фізико-хімічної природи скла має необмежені можливості в справі вдосконалення скла та варіації його різних гатунків. Сьогодні, наприклад, я був свідком цілком несподіваного застосування скла. Однак про це далі. А тепер — послідовність подій...

Винаходу від Грубера я, звичайно, не взяв. Чому, ви розумієте без пояснень. Я мав необережність сказати йому, що цей винахід може бути застосований на малому підприємстві. Я навіть пояснив ученому, чому саме. Він вдався до одного власника дрібного скляного заводу й почав варити там своє скло. Якби не особливі обставини, я, напевне, не зважив би на це. Що значила робота того дрібного заводу для ринку хоча б одної моєї країни? Але сталося так, що виробами цього заводу зацікавилася військове міністерство сусідньої держави. Про це зараз же дізналося наше військове міністерство. Мені пояснили, яку велику роль відіграє скло у військовій техніці. Не було ніякого сумніву, що сусідня держава могла переманити до себе винахідника з його винаходом. Як патріот, я, звичайно, був дуже стурбований з такої ситуації. Крім того, як голова акційного товариства скляних заводів моєї батьківщини, я мусив був дбати про прибутки товариства. А надії на прибутки завжди, знаєте, безперечні, коли справою починають цікавитися різні військові міністерства.

І от я вжив рішучих заходів. Власника заводу за борги посадили у в'язницю, його завод описали, а винахідник опинився, як і слід було сподіватися, в лікарні нервовоховрих. Була думка лікувати його там, поки він, одужавши, не стане цілком дисциплінованою людиною, здатною слухняно виконувати вказівки мудріших за нього в життєвих справах людей. Мрійливий вчений надто захоплювався всілякими далекосяжними перспективами. Треба було його взяти в шори нашої реальності.

Проте сталася неприємність. Винахідник утік. Цілком випадково. В дверях його камери був зіпсований замок. Злочинний недогляд адміністрації лікарні. Сталося ще гірше. Винахідник поїхав до СРСР. Правда, перший час здавалося, що це краще. Гірше було б, якби він утік до тієї країни, що її військове міністерство зацікавилася його винаходом. Так принаймні гадало наше військове міністерство. Треба вас поінформувати ще про одну деталь. Я постарався добути всі записи Грубера, що стосувалися винаходу. З цими записами можна було б обійтися без винахідника. Та ледве я їх здобув, як їх у мене вкрав агент військового міністерства сусідньої держави, що було виявлено, бо вартовий поліцай помітив злодія, як він вилазив з вікна мого будинку, кинувся його переслідувати й гнав за ним аж до озера, де злодій, загнаний в куток поліцаями, що прибігли на допомогу, кинувся в озеро в тому місці, де з нього витікає річка. Надія була, що ска-

жена течія винесе плавця за межі міста. Але в запалі злочинець забув про температуру води цієї пори року. В річці він ураз одувів і, певне, втопився б, якби його не прибило до берега. Зошити з записами вченого загинули в озері.

Отож наше військове міністерство цілком заспокоїлось. З бюрократичною короткозорістю воно дивилося не далі завтрашнього дня. Я, як промисловець, дивився на справу інакше. Багато думаючи про винахід, я почав розуміти, які величезні наслідки може він дати. І я подбав, щоб у будь-який спосіб мати змогу впливати на винахідника.

Єдине, що лишилося від нього, була його наречена Маргарита Клейнмюнцлі, донька дрібного крамаря. Я постарався створити навколо неї та її батька таке оточення, щоб вони обоє стали нашим слухняним знаряддям. Це мені пощастило. Вони тепер цілком наші. Батько соціал-демократ, а донька — член націонал-соціалістичної організації.

Грубер у СРСР добре влаштувався. Йому дали змогу провадити свою дослідницьку роботу в лабораторії одного з найбільших скляних заводів на Україні. Там він здибався з однією дівчиною, студенткою, надзвичайно талановитою. Вона йому допомагала в роботі, і вони відновили всі втрачені формули. Зараз же уряд СРСР узався до організації виробництва скла новим способом. Грубер разом з тією студенткою, що вже стала інженером, керує новим виробництвом і удосконалює, поширює і розвиває свій винахід.

Застосування різних гатунків нового скла щодня ширшає. Я довідався про застосування його у військовій техніці. Нове скло своїми властивостями не тільки не поступається перед різними металами, а навіть багато в чому їх перевищує.

Тут уже є літаки, побудовані з скла, що дає змогу зробити їх невидимими. Кабінка пілотів захищена системою дзеркал, сконструйованих у такий спосіб, що здаля її майже не видно. В крайньому разі, якщо й можна її помітити, то це цілком непевна точка прицілу. Додайте до цього прилад, що заглушає мотор, і ви зрозумієте всю силу таких невидимих і нечутних літаків на війні. Так само сконструйовано скляні танки. Звичайно, цим аж ніяк не обмежується застосування нового скла у військовій справі. Його надзвичайна прозорість, легкість, з якою воно піддається обробці, дали змогу створити безліч склад-

них і цікавих військових оптичних приладів, про які я ніяк не міг здобути докладних інформацій.

Застосувавши нове скло в першу чергу у військовій справі, чи, як тут кажуть, у справі оборони, СРСР зараз береться до поширення його в інших галузях життя. Перспективи, кажуть, фантастичні. Є чутки, що нове скло замінить у багатьох випадках метали, а також будівельні матеріали.

Не знаю, чи це так, але того, що вже є, цілком досить, щоб зробити висновок про необхідність за всяку ціну перетягти Грубера на наш бік і тоді з його допомогою якось скомпрометувати й знищити всі наслідки його винаходу в СРСР, з одного боку, а з другого боку, дати йому змогу застосувати його винахід в одній з цивілізованих країн.

Зауважую ще раз — в одній з цивілізованих країн. Вірний син своєї батьківщини, я, проте, перед лицем страшної загрози всьому культурному світові йду на таку велику жертву, що згоджуюся на застосування винаходу не на моїй батьківщині, але, звичайно, з умовою, що акційне товариство, яким я керую, увійде до складу того підприємства, що буде експлуатувати винахід.

Як же привернути до себе Грубера? Єдиний спосіб, єдиний шлях — його наречена. Проте тут постає чимале утруднення. Вчений, працюючи разом з тією студенткою Ковальновою, певне, закохався в неї. Стверджувати це як безперечний факт, звичайно, не можна, бо вони поводяться лише, як товариші, як колеги, зв'язані спільною справою; однак моя агентура має деякі відомості про те, що тут справа глибша, ніж просте товаришування. У всякому разі, ця Ковальова, безперечно, має на Грубера великий вплив, тяжко буде з ним боротися Маргариті Клейнмюнцлі, тим більше, що, одержавши листа від свого нареченого з запрошенням приїхати, вона під нашим впливом відмовилася їхати негайно. Це, безперечно, образило Грубера, показало йому, що його наречена не так уже дуже кохає його, що розв'язало йому руки, а коли було в нього почуття до Ковальнової, то воно, не стримуване думкою про вірність своїй нареченій, розвинулося дужче.

Тепер треба, щоб Маргарита Клейнмюнцлі поїхала до свого нареченого. За цей час ми її так обробили, що вона буде цілком слухняним і вправним нашим зряддям. Але перш ніж дати розпорядження, щоб Маргариту Клейнмюнцлі відрядили до СРСР, я вирішив вдатися до вас, шановний пане, бо ж я гадаю розпочинати бій з СРСР,

з цим страхіттям, з цим велетнем потворою, і, звісно, годі мені мріяти, щоб я власними кволими силами міг виграти цей бій. Справа поширення нового скла зайшла вже так далеко, що ціла армія потрібна спритних людей, яка змогла б знищити далекосяжні наслідки цього дивовижного винаходу. Звичайно, найголовніше — мати на своєму боці самого Грубера, йому відомі всі секрети винаходу. Привернути до нас Грубера я берусь. Але той широкий розмах, якого вимагає організація й боротьба вищезгаданої армії наших людей, признаюсь, мені не під силу. Отож я вдався до вас, короля промислового світу, пропонуючи, як лицар своєму сеньйорові, свою силу, свою зброю, свою відвагу. Чекаю на вашу сприятливу відповідь. З глибокою пошаною *Шварцберг*».

Прочитавши листа, промисловець запечатав його і покликав свого секретаря, що подорожував разом з ним як звичайний турист.

— Цей лист, — сказав Шварцберг секретареві, передаючи йому пакет, — треба негайно відіслати кур'єром... — і, нахилившись до секретаря, промисловець стиха назвав ім'я одного з найвідоміших у Європі капіталістів, запеклого ворога Країни Рад.

— Буде зроблено, — вклонився секретар і пішов з кімнати.

Шварцберг вийшов на балкон. Був присмерк, чудовий травневий вечір. Запалювалися вогні, освітлюючи святкові вулиці. До Шварцберга долітав дзвінкий сміх, веселі вигуки, в сяйві ліхтарів миготіли свіжі, сповнені сили і краси обличчя. Промисловець з тупою ненавистю в очах стежив за цими проявами чужого, далекого йому життя.

СКЛЯНІ ДОРОГИ

Крізь пільму весняної ночі мчав велетень красень паровоз. За ним низкою діамантів виблискували в пільмі вікна кількох новеньких, чепурних вагонів. Їх всього було п'ять, а за ними йшло стільки ж платформ; на них виднілися силуети якихось машин, накритих брезентами.

Поїзд мав особливе призначення. Він віз членів урядової комісії на невеличку станцію біля села, в якому вранці мали робити надзвичайно цікавий експеримент, дуже важливий для справи будівництва доріг на безмежних просторах країни.

Лабораторні дослідження давно перевірені. Тепер лишалося застосувати їх на практиці. Коли це дасть бажані

наслідки, станеться нечуване в історії людства чудо: величезна, найбільша в світі країна відкриє свої безмежні простори найкращими в світі шляхами. І це за такий короткий час, який потрібно, щоб, скажімо, кілочками на відстані метра один від одного позначити тільки трасу бажаних шляхів.

В одному з вагонів коло відкритого вікна сиділи Валя й Грубер. Незважаючи на пізній час, вони не могли спати, були схвильовані. Від того незабутнього дня, коли Грубер згадав свої формули, минуло багато часу; вони, як і всі на заводі, були певні, що відкриття внутрішньої природи скла та процесів його утворення відкриває фантастичні перспективи для розвитку матеріальної культури людства, а проте експеримент, що мав відбутися завтра, турбував їх. А що, як невдача?

Вони вже давно обмірковували всі можливі помилки й усі гарантії успіху і тепер сиділи мовчки, відпочиваючи від турбот. У відкрите вікно віяло повітря ночі, свіжої після дощу, запашної від цвіту садків. Часом було чути пісню солов'я.

Валя раптом посміхнулася.

— Ти що? — запитав її м'яко Грубер.

Вже давно між ними було це тепле «ти». Після того як Валя призналася, що Грубер їй дорогий, а він сказав, що це велика радість для нього, вони ніколи більше про взаємні почуття не говорили, цілком захоплені своєю спільною роботою, бо Валя заручилася згодою дирекції працювати разом з Грубером і Васюченком. Вони всі були щасливі від цієї роботи, від її блискучих наслідків, а Валя та Грубер і ще від чогось, а від чого саме, вони не мали часу обмірковувати.

— Ти знаєш, як це не дивно, я вже давно мріяла про те, що буде завтра,— відповідала Валя Груберові на його запитання про причину її посмішки.— Я пригадала, як кілька років тому була в одному селі. Там страшенно багато піску. Щодня доводилося місити ногами цей пісок. Тяжко йти, надто в спеку... Я тоді вже знала, що пісок — основний матеріал для виробництва скла. Я знала, що скло з самого піску. Тільки на те скло потрібна дуже висока температура. І от я мріяла: винайти б таку машину, що конденсувала б спеку, розтоплювала б цей гідкий пісок і обертала його на скляний брук. Я часто поверталася до цієї мрії про фантастичну машину. Бувало, грузну по коліна в грязюці, або ж засипає мені очі пил, а я все про ту машину мрію, що враз обернула б грязюку чи порох

на скляну дорогу. Мріючи так, я поволі почала наближувати фантастику своїх мрій до реальності. Сама моя машина набула ближчого до дійсності вигляду. З конденсації сонячного тепла я перейшла до електрики, бо ж наш край незабаром матиме джерела електричної енергії надзвичайної потужності. Далі я покликала собі на підмогу хімію. Я думала: сьогодні ще люди витрачають надзвичайно багато праці на будівництво шляхів. Збудовані шляхи — чужорідний намул на ґрунті. А чи не можна винайти щось таке, щоб сам ґрунт перетворити на добрий шлях? Коли я дізналася про рідке скло, мої мрії ще більше наблизилися до реальності. Справді, ллють же рідке скло на будівельні матеріали і цим перетворюють їх на тверду склисту масу. Чому ж не винайти такого рідкого скла, що перетворювало б ґрунт на склисту масу? Тоді не треба й машини з великою тепловою енергією. Або ж нехай буде комбінована дія тепла й хімічних реакцій...

Втупивши очі в п'ятьм'я за вікном, Грубер замріяно слухав, як Валя розповідала йому історію своїх думок. Ці думки привели її до ідеї застосувати їхній винахід у справі будівництва шляхів. У цьому застосуванні найбільше її ініціативи, її роботи і винахідливості... Яке щастя мати такого, як Валя, товариша в роботі!..

І Грубер згадав свою наречену. Вона мала бути його товаришем у житті. Але хіба почуття, що зв'язувало їх, було справжнє кохання? Щось таке ж наївне, обмежене, дрібненьке, як і сама Гретхен. У цьому почутті не було ані іскорки високої мети в житті, боротьби за науку, за добробут, за щастя всього людства. Тільки своє, дрібненьке, маленьке життя, тільки своє особисте щастя, жалюгідне тим, що воно відокремлене від щастя інших людей.

І як він міг любити Гретхен, як він міг говорити з нею про спільне майбутнє? Такий гордий розмах думок, такий високий літ мрії і таке дрібненьке особисте життя. Навіть незрозуміло, як це вийшло, що Гретхен стала його нареченою. Добре, що вона відмовилася приїхати. Добре, що вона й не пише нічого. Правда, він теж не пише. Може, вона вже й забула його і знайшла собі іншого нареченого, такого ж, як вона сама? Це було б найкраще. Будували б собі своє кубелечко, своє щастячко... Треба все ж написати Гретхен. Треба якось розтлумачити їй, що між ними вже не може бути нічого спільного. Якщо в неї лишилося почуття до нього, то нехай вона краще забуде його. Шкода, що він не написав про це раніше. Все ніколи було подумати про особисте життя...

Валя вже давно мовчала. Помітивши, що Грубер не дуже уважно її слухає, вона перервала розповідь про свої фантастичні мрії.

«Мабуть, мої слова навіяли на Фріца якісь нові думки про вдосконалення чи розвиток винаходу,— подумала Валя, бо так часто бувало: розповідає вона про свої шукання в склохімії, Грубер слухає, слухає, раптом замислиться, щось запише, а потім гукає:

— Валю, дивись!

Валя дивиться і бачить, як влучно сформульовано те, що вона шукала. Бувало й навпаки: Грубер розповідає Валі про свої незакінчені дослідження, і раптом в її голові спалахують формули, яких він марно шукав.

І тепер Валя сподівалася, що ось-ось Грубер вихопить свою записну книжку, запише щось і вигукне звичне: «Валю, дивись!»

Проте Грубер мовчки дивився у вікно. Валя пильно глянула на нього. Вона добре вивчила його обличчя і тепер бачила, що в цю мить він думає зовсім не про науку, бо тоді в нього очі якось особливо сяють і весь він такий, ніби на крилах, ніби на мить присів і ось знову зірветься й полетить у височинь своїх думок. Ні, зараз Грубер думав про щось інше. Ніби тінь хмари лягла на його тонке обличчя, і в очах — журба.

«Про що ти думаєш, Фріц?» — хотілося спитати їй, проте вона стримала своє бажання. Негарно так питати близьку людину. А може, він не хоче виказати своїх думок?

І Валя мовчки стежила за Грубером. Він відчув, що дівчина нишком дивиться на нього, почервонів і сказав:

— Пробач, Валю, я не дуже уважно слухав, як ти мені розповідала про свої колишні мрії. Я чомусь згадав свою наречену й задумався про свої взаємини з нею... Знаєш, увесь час мені ніколи було про неї подумати.

І він замовк. Йому ніяково стало. Чи ж треба казати Валі про свої думки? Якби це були думки про якийсь новий гатунок скла, тоді інша справа, а такі думки... Чи ж вони потрібні Валі?

Мовчала й Валя. Її трошки образило те, що Грубер почав думати про наречену саме тоді, як вона розповідала йому про свої мрії. Але може ж бути так, що згадка про свою наречену дорожча Груберові за всілякі її мрії?

Валя відчула, що Грубер страждає, і їй теж було боляче. Вона зробила зусилля, взяла себе в руки й сказала твердо:

— А справді, ми обоє так захоплені своєю роботою, що зовсім забуваємо про своє особисте життя. А проте це не гаразд. Це дається взнаки. Принаймні мені. Я щаслива від спільної роботи з тобою, однак буває в мене, що раптом налетить думка й так гостро вдарить: «Що ж це таке? Я кохаю його, а в нього наречена...»

— Валю! — вигукнув Грубер.

Валя світло глянула на нього.

— Що? — спокійно сказала вона. — Може, дивуєшся, що я, жінка, перша кажу тобі про своє кохання, що я не чекаю, поки ти мені його засвідчиш?.. Я знаю, що такий старий звичай. Але навіщо мені мучитися заради якихось старих звичаїв, коли я просто можу сказати про свої почуття й спитати про твої?

— Хіба ж вони тобі, Валю, не ясні? — спитав Грубер ніжно дівчину.

Валя зашарілася. Ну, звичайно, їй тепер Груберові почуття до неї ясні. Але ж навіщо йому тоді наречена? Спитати б його про це, та Валя цього не може. Сказати йому сміливо про своє кохання Валя могла, а вимагати від нього звіту, — ні, кожна людина повинна сама собі давати звіт.

Грубер зрозумів мовчання Валі.

— Я завтра ж напишу листа моїй колишній нареченій, — просто сказав він, — треба покласти край цій плутанині.

Валя щасливо посміхнулася йому.

— От і добре, — вимовила вона, — тепер усе ясно.

Довго ще вони розмовляли. Вперше за весь час про своє особисте життя. Згадували про минуле, мріяли про майбутнє...

Поїзд мчав крізь пільму весняної ночі.

Село Скиби розташувалося над прозорою річкою, на пісках, що горіли на сонці, куди око не гляне, і повзли скрізь — у двори, садки, на колгоспні лани.

Дорогою важко було йти, так глибоко вгрузали ноги в пісок. Коні знесилювались, тягнучи вози. Колеса сичали й скрипіли в зернистій масі.

— І навіщо діди наші обрали таке проклятуще місце? — казали скибинці.

Саме тут і вирішили спробувати обернути сипучий пісок на дорогах у прекрасне скляне шосе.

Скибинці давно знали, що в них буде проведено цей експеримент, і, коли красень паровоз підкотив до станції,

колгоспний оркестр, невеличкий, але вправний, веселим маршем зустрів гостей.

Зустрічати їх прийшли всі — і старі й малі. В ясному промінні весняного сонця майоріли яскраві святкові вбрання колгоспниць, палахкотіли на вітрі червоні прапори.

З поїзда, поставленого на запасну колію, почали вивантажувати все потрібне для роботи.

Перше, що побачили колгоспники, була цистерна-автомобіль. Цистерна мала поливальний прилад, схожий на той, що ним поливають улітку вулиці, тільки складніший. Повітрорудувний апарат у ньому розпилює рідину на дріб-несенькі краплинки.

Крім цієї цистерни, більше ніяких машин не було. Робітники, що приїхали, зняли ще великий чан на колесах, потім почали вивантажувати матеріали в мішках та пакунках. Їх було небагато. І не вірилося, що з такою кількістю матеріалів можна буде у цьому досить великому селі та на дорогах до нього зробити скляне шосе.

За півгодини все було готове, щоб починати роботу. Насамперед треба було побудувати шлях від станції до села. Під керівництвом Валі робітники з поїзда та колгоспники звичайнісінькими граблями взяли розрівнювати пісок на шляху. Коли це було зроблено, Валя скликала всіх колгоспників і сказала:

— Товариші! Я хочу вам пояснити те «чудо», що станеться на ваших очах. Звичайно, нічого чудесного в цьому нема. За допомогою тієї рідини, що є в цистерні, — сильної лужної рідини спеціальної якості, — ми будемо розплавляти пісок на дорозі, й він перетворюватиметься на скло. По суті, це те саме, що ми робимо тепер, коли в новий спосіб — без вогню, без зовнішньої температури — виробляємо скло на скляних заводах. Тільки на заводах ми вживаємо чистий, просіяний пісок, і тому скло прозоре й світле. А тут, у цьому піску на дорозі, всього є: і пилу, і різних домішок, і бруду. Тому ми маємо в нашій рідині такі речовини, що знищують або ж знешкоджують усі ці небажані домішки. Ну й, звичайно, на дорозі скло вже не буде прозоре та світле. Але ж цього й не треба, і це не так важливо. А от важливо, щоб скло на дорогах і шляхах не було надто тверде і не билось так, як звичайне. Щоб воно не билось, це нам неважко зробити. Але ще треба, щоб скляний покрив мав деяку еластичність, щоб він хоч трохи нагадував гумовий, бо такі дороги далеко зручніші для транспорту, особливо по селах, де кінний транспорт ще має велике значення. І ми цього

досягли. За допомогою різних хімічних речовин ми добилися, що наше скло застигає, так би мовити, не зовсім. У ньому залишається деяка м'якість, як в асфальті влітку. Тільки навпаки: влітку скло трохи твердіше, ніж взимку. І це краще, бо наші скляні дороги взимку не слизькі. А тепер — до роботи, — закінчила Валя.

На її знак цистерна пішла. За нею білою хмаркою, ніби пара, знялася дрібно розпорошувана рідина. Вона зрошувала ту смугу шляху, що її розрівняли. На зрошеному піску зараз же починався процес перетворення його на скло.

Як колись на Зіммеєвому заводі склодуви, здивовані колгоспники помітили на піску сине полум'я. Хоч його ледве видно було в сяйві дня, однак ті, хто ближче стояв, відчували навіть його жар.

— Ой лишенько мое! Та це ж сам диявол тут пекло розводить, — зойкнула одна старенька бабуся, що теж придибалала подивитись на чудо.

На слова бабусі посміхнулися.

— Наша радянська наука, бабуню, дозволяє самого диявола вхопити за хвоста і примусити його служити нам, — сказав рудий парубок, що, однак, теж тривожно поглядав на дивовижне явище.

Сине полум'я згасло, і пісок почав кипіти, швидко обертаючись на рідину.

— Процес розвивається цілком нормально, — сказав Грубер Валі й пішов розпорядитися, щоб у чані приготували нову порцію рідини на зрошування піску.

Надвечір головна вулиця села, довга, аж на п'ять кілометрів, і дорога до станції перетворилися на прекрасні зелені скляні шляхи.

— Зелений шлях тому, — пояснювала Валя, — що у вашому піску чимало залізної іржі, водного окису заліза.

— Ну, то й добре, — казали колгоспники. — Зелені садки, зелена трава і дороги нехай будуть зелені. Село любить зелений колір.

Спалахнула електрика. Село було електрифіковане. Гарно виблискувало у її сяйві чудесне скляне шосе. Там, де недавно скінчили роботу, скло було ще м'яке. Але більша частина шляху вже була цілком готова, і колгоспники з насолодою випробовували його, згадуючи, як важко було ходити по грузькому піску.

— Матвію, ти зніми чоботи, — жартував бородатий колгоспник з своїм сусідою, — а то забрудниш ними нашу вулицю. Бачиш, яка вона тепер?

— Товариші! Ходімо дивитися, як пробують шлях,— гукнув хтось, і всі посунули туди, де Валя, Грубер та члени комісії досліджували якість скляної дороги.

З великими труднощами відкололи шматок скла — таке воно було міцне,— щоб розглянути його структуру. Все було так, як сподівалися. Згори був не дуже грубий, сантиметрів з п'ять завтовшки, суцільний скляний шар, гнучкий і цупкий, ніби гумовий. Далі він переходив у фіброве сплетіння, що проникало в подібну до цементу масу напіврозтопленого піску. Ця маса й собі довгими рижками, ніби густим корінням, скріпляла спідні шари не порушеного хімічним процесом піску. В цілому утворився надзвичайної тривкості скляний килим, що без ремонту міг витримати який завгодно транспорт десятки років.

Зачаровані гості з столиці й колгоспники мовчки розглядали чудо. Зацікавлена колгоспна молодь тиснулася до Валі. Вона сьогодні цілий день давала пояснення, бо Грубер не знав ще так добре мови, щоб цілком вільно розмовляти.

— Товаришко, скажіть, чи це тільки на піску можна робити цей скляний брук, чи на іншому ґрунті теж? — питала одна дівчина-школярка.

— А ти в якому класі вчишся? — спитала її Валя.

— В сьомому.

— Ну, то ти вже зможеш мене зрозуміти. Пісок — це майже чистий кремнезем, окис силіцію,— пояснювала Валя.— Але скрізь у ґрунті кремнезем — основна маса. А вона саме і йде на скло. Справа лише в тому, щоб інші домішки не шкодили склу. Цього можна добитись, коли відомі процеси утворення скла. В лабораторії ми робили скло для доріг з різного ґрунту.

— Товаришко, а ви не їдьте, лишайтесь у нас,— прохала Валю ще одна дівчина,— по дворах, по хатах замість долівки скрізь зробіте такий скляний брук.

— Ну, для цього мені не треба лишатися у вашому селі,— відказала Валя.— Що ж, ти хочеш, щоб тільки у вас гарно було?

Дівчина засоромилася.

— Ми готуємо тисячу інструкторів. Вони роз'їдуться по всіх колгоспах і скрізь навчатимуть робити такі шляхи,— сказала Валя.

— А чи не можна було б у ваш спосіб робити з піску цеглу на хати,— запитував Валю літній колгоспник,— а то, може, й черепицю? Он скільки в нас піску,— показав він рукою.

— А чому ж ні? Звичайно, можна,— потішала Валя колгоспника.— Ми тепер саме вивчаємо різні гатунки будівельного скла та способи виготовлення з нього будівельного матеріалу. Незабаром візьмемося будувати скляні будинки.

— Ото гарно буде,— замріявся колгоспник.— Подумати тільки! Отака зелена вулиця, зелені будиночки колгоспників із зеленими блискучими скляними дахами.

— Увесь колгосп скляний, правда? — посміхнулася Валя.— Скляні стайні, корівники, сараї, возовні...

— А чому б ні? Чистота ж яка! — захопився мрією старий колгоспник.

— Везуть! Іще везуть щось! — почувися в цю мить вигуки молоді.

Всі посунули новою скляною дорогою назустріч вантажним автомобілям. У них щось горіло й сяяло в багряному промінні вечірнього сонця. Здавалося, що то були гори діамантів.

Грубер, Валя та інші гості посміхалися. Автомобілі везли сюрприз колгоспникам — різний хатній посуд: горшки, сковорідки, каструлі, відра з нового скла. Це була перша партія такого посуду, вироблена на одному з скляних заводів. Величезні купи скляних горшків, сковорідок, каструль, відер та іншого кухонного й столового посуду мали незабаром поширити по всіх кооперативах. Ідучи випробувати скляний брук на селі, товариші захопили з собою такий посуд, як подарунок колгоспному кооперативові. Але цей подарунок приховали аж до кінця досліду, щоб урочисто відсвяткувати успіх.

Коло крамниці кооперативу знімали з машин чудесний посуд. Колгоспники, а надто колгоспниці захоплено розглядали його.

— Обережно! — кричав завідуючий кооперативом, коли несли цілу купу скляних каструль.— Не бачите — скло? Розіб'ється.

— А спробуймо! — вигукнула Валя й кинула другу купу каструль за авто.

Каструлі з дзвоном розсипались на новому бруку. Колгоспники аж ойкнули, думаючи, що побачать купу черепків замість посуду. Але каструлі підстрибували, як падали, ніби м'ячі, і лишалися цілі.

— Цей посуд не б'ється й вогню не боїться,— пояснювала здивованій юрбі Валя.

Вона запропонувала скласти у дворі з каміння кабічку

і на ній смажити картоплю у скляній сковороді, щоб усі бачили.

Так і зробили. Ціла юрба оточила кабічку, і всі захоплено дивилися на це диво.

Уперше в житті колгоспниці готували вечерю в скляному посуді.

— Може, що й не так,— говорили куховарки,— для нас же це диво небачене.

Гості сміялися й потішали їх: нічого, як вони приїдуть удруге будувати вже не скляні дороги, а скляні будинки, скляне місто, тоді вечерю приготують краще, бо не лише сковорідки та каструлі, а й печі і плитки теж будуть скляні.

Вигуками захоплення вітали таку чудову перспективу.

— Дивіться ж, дожидаємо вас,— казали колгоспники.

— Обов'язково приїздіть!

— Ну, як не ми, то наші товариші приїдуть чи інструктори,— відказували гості.

Колгоспники сперечалися:

— Почали в Скибах нове, світле життя, розвивайте його далі.

В жвавих розмовах, у жартах весело проходила вечора. Потім заграв колгоспний оркестр, почалися танці. Захоплено танцювала молодь на скляній вулиці. Краще, ніж на паркеті...

Вже мерхнули зорі й край неба світлішав, як гості сідали в свій поїзд. У саму останню хвилину, коли кондуктор уже дав машиністові сигнал, начальник станції, розшукавши Грубера, передав йому телеграму:

«Приїхала, не застала дома. Чекаю сьогодні. Маргарита».

Грубер зблід і показав телеграму Валі. Та прочитала й запитливо глянула на свого товариша. Грубер відповів на її погляд:

— Звичайно, це не змінює мого рішення, але дуже ускладнює справу.

Валя зітхнула.

Поїзд мчав крізь пільму весняної ночі.

НЕБЕЗПЕКА

Гретхен плакала. Плакала рясними сльозами, як скривджена дитина. Її золоте волосся розпустилося й було мокре, бо вона витирала очі його шовковими пасмами.

— Ти все забув, усе...— докоряла вона крізь сльози.—

Я тебе так кохала, я готова була віддати за тебе своє життя...

Блідий, знервований Грубер то ходив з кутка в куток свого кабінету, то зупинявся коло вікна й дивився, як надворі плюскотів дощ.

Що він міг відповісти на докори Гретхен?

— Ти забув, як я тобі допомагала втекти з лікарні, як я доглядала тебе, хворого, в тітки. Я врятувала тобі життя, а ти тепер забув мене. Чому? — захлиналася сльозами дівчина.

Грубер тільки ходив і ходив. Дві години, як він приїхав. Дві години, як триває ця тяжка сцена, після того як він сказав своїй нареченій, що вже не кохає її, і просив звільнити його від даного слова. Довго він пояснював приголомшеній Маргариті, чому він перестав кохати її. Казав, що, власне, й не було в нього кохання, а так — звичай: усі там, — для Грубера це «там» було, як по той бік світу, — мають собі дівчину й потім одружуються з нею. Ну й він так. А тепер він зрозумів, що це не кохання.

Гретхен цього не сприймала й не розуміла. Ну й що ж? Ну й добре, що всі отак: мають дівчину і потім одружуються. А як же інакше? І марно Грубер пояснював, що треба з цією дівчиною мати спільну справу, спільні думки, спільну боротьбу... Які дурниці! Це до нього причепилися більшовицькі ідеї. Яка в дівчини може бути спільна з ним справа? До одруження в неї одна-єдина справа — берегти своє дівочтво, свою честь. Після одруження в неї дві справи — кухня й діти. І жодна з цих справ не може бути спільною з чоловіком...

І, виклавши цю непохитну філософію, Маргарита знову почала рясними сльозами зрошувати своє горе...

Нарешті вона втомилася від плачу, вгамувалася й замислилась.

— Може, ти тут у когось закохався? — запитала вона, сама не ймучи віри цьому: хіба ж міг її наречений, все ж європеець, культурна людина, покохати одну з цих страшних більшовичок?

Сам Грубер Маргариті про Валю нічого не казав. Навіщо? Це його особиста справа, й давати відчит Маргариті, тепер йому чужій, він зовсім не збирався. Та коли Маргарита спитала про це, він критися й казати неправду не хотів.

— Так, — відказав він твердо. — Тут є одна дівчина-інженер. Більше — вона геніальна винахідниця. Ми разом працюємо. І ми кохаємо одне одного.

— Що?! — вихопилося в Маргарити.

Здивування, гнів, розпач — усе було в цьому вигуку. Про Валею її не попередили нові приятелі. Вони самі не вірили, що між Валею й Грубером щось більше за співробітництво, і не хотіли нервувати Маргариту, щоб вона не зробила необачних кроків.

Тепер одразу змінилося обличчя Гретхен. В її синіх очах заблищала сталь ненависті. Її рожеві вуста стиснула рішучість. Як самиця, готова була вона зубами й пазурами боронити своє, боронити власне, власного коханця від зазіхань на нього іншої жінки.

— Ось воно як! — гостро вимовила Маргарита.

Від дальшого виявлення своїх почуттів вона стрималася. Згадала інструкції своїх друзів. Згадала й про те, що замість двогодинних сліз та докорів вона мала переговорити з Грубером про справу. Його запрошує до Європи найбільший концерн хімічної промисловості. Але перед тим він має зробити деякі послуги концернові, розставивши на нових радянських скляних заводах, тепер доступних йому, Груберові, уповноважених концерном людей. Це потрібно для контролю. Це потрібно Європі, всьому людству для безпеки. Ніхто не може бути певний, що більшовики не обернуть геніальний і цінний винахід на руйнування цивілізованих, або, як вони кажуть, буржуазних держав. Треба заради культури, заради людяності про це заздалегідь дізнатися.

Такі були інструкції, що їх згадала Маргарита. Їй доручили про все це поговорити з Грубером. Були певні, що він ніколи не перекаже це більшовикам, навіть якби відмовився такі пропозиції прийняти. Він людина чесна, культурна, і він не піде виказувати культурних людей. Ну, а якби він спробував це зробити, тоді... Маргариті не сказали, що було б тоді. Їй сказали, що коли Грубер відмовиться, то треба його вхопити й силоміць одвезти за кордон. Сказали, що таємність такої подорожі забезпечена. Аби його тут схопити. Це не легко. Бо тут його бережуть. А вже як схоплять, — він миттю опиниться за кордоном. А там зуміють його переконати.

Все це згадала Маргарита. Згадала й стримала себе. Більш того, лютя скривдженої жінки надала їй силу цілком опанувати себе. Враз висохли її слюзи. Вона засміялась.

— Ось воно як! — вимовила вона ще раз, але зовсім іншим тоном. — Ти, значить, захопився своєю помічницею в роботі. Що ж, це буває, — надзвичайно розсудливо вела

Маргарита далі.— Тому краще, щоб чоловіки робили свою справу без помічниць, а помічниці щоб знали свою кухню,— спалахнула, зразу ж стримана, лють в її голосі.— Але Фріц,— з гарячим благанням потяглась вона до Грубера,— невже ти наше вічне кохання проміняєш на це захоплення, певно, легке й тимчасове?

Грубер посміхнувся: яка упевненість в собі! Але він зрадив, що Маргарита перейшла на розсудливий тон, облишивши свої докори й сльози. З нею тепер можна полюдському поговорити... І він почав доводити їй, яка різниця між тим коханням, що в них було, й цим, до Валі, до інженера й винахідника Валі.

— Почекай,— перебила його Маргарита, ледве стримуючи потік образи та лайки на адресу Валі, готовий бризнути з її рожевих уст.— Я тобі маю щось переказати.

І вона розповіла про пропозицію хімічного концерну. Грубер засміявся, вислухавши її.

— Яка певність осліплених своєю пихою людей! — сказав він.— Вони, Маргарито, так само не розуміють мене, як і ти. І так само упевнені в собі... Передай тим, хто тебе послав...

— Мене ніхто не посилав. Я сама приїхала! — вигукнула Маргарита, перелякавшись Груберової проникливості.

Той тільки посміхнувся. Тепер йому все було ясно. І те, чому Маргарита не приїхала, коли він написав їй свого листа, і те, чому вона не писала йому нічого, а тепер раптом з'явилася.

— Передай тим, хто тебе послав,— повторив він з натиском,— щоб вони дали мені спокій. А тобі я раджу якнайшвидше виїхати з СРСР, бо я чудово зрозумів пропозицію хімічного концерну і, знаєш, я можу згадати про свої обов'язки перед моєю новою батьківщиною, де я вдруге народився на світ.

Погроза, що забриніла в голосі Грубера, примусила Маргариту здригнутися. Однак зараз же лють скривдженої перемогла страх. Вона стиснула губи. Гаразд! Тепер вона знає, що робити.

— Добре, Фріц. Я поїду,— з удаваною лагідністю вимовила вона.— Я поїду, мій любий. Я тільки хочу ще раз побачитися з тобою перед від'їздом.

— Це ні до чого,— відрізав Грубер.

З ворогом країни, яка стала тепер йому рідною,— хай навіть той ворог— його колишня наречена,— Грубер не міг розмовляти лагідно.

Маргарита аж затремтіла від образи. На мить вовчим блиском блиснули її сині очі.

— Ми з тобою, Фріц, ще побачимося,— забуваючи обачність, люто кинула вона в обличчя своєму втраченому нареченому й пішла.

Грубер труснув головою так, ніби йому в мозок вчепилися своїми жалами оси, і сів до хімічних обчислень, намагаючись роботою розігнати неприємне почуття, навіть не тяжкою розмовою з Маргаритою.

Але він не міг зосередитись.

Він вирішив піти до лабораторії оптичних приладів, там тепер, певне, Валя працює коло свого винаходу, коло своїх електричних очей.

І він пішов. Уже смеркалося. У сірих сутінках при смерку за ним невідступно йшов якийсь чоловік. Якби Грубер звернув на нього увагу й придивився до нього пильніше, він би побачив, що це якийсь робітник, трохи п'яний, неначе придуркуватий. Та й тільки...

Коло лабораторії Грубер сказав вартовому пароль, і його зараз же пропустили через хвіртку високого муру, що оточував лабораторію. Постать робітника напідпитку зовсім розтанула в присмерку...

В готелі Маргарита пішла просто до кімнати, в якій мешкав інтурист Шварцберг, хоч Маргариті це було й заборонено. З Шварцбергом вона повинна була тримати зв'язок через його агентів. Справа вимагала такої обачності. Однак момент був настільки рішучий, що, на думку Маргарити, вона мала право порушити конспірацію.

— Вам чого? — суворо, замість привітання, спитав її Шварцберг, коли вона прийшла до нього.

Маргарита розповіла все, що було між нею й Грубером.

— Я боюся,— сказала вона,— що він зараз піде й викаже мене. Він тепер такий, що здатний це зробити. Я не пізнаю його. Він, видно, зачарований тією більшовичкою.

Приголомшений Шварцберг перші хвилини нічого не розумів. Такого глибокого переродження молодого вченого він не сподівався. Все ж таки культурна людина й щоб так піддатися більшовицькому впливові? Ну, в них великі досягнення. І в промисловості, і надто в науці. Але що ж тут дивного? Дикуни, коли вони починають вчитися, виявляють великі здібності й засвоюють науку швидше за європейців, але все ж вони дикуни, й не може бути, щоб культурна людина, щоб європеєць піддався їхньому впливові.

— Не може бути,— повторював собі Шварцберг, як той анекдотичний відвідувач звіринця, що, вражений жирафом, дивився на нього й белькотів: не може бути!

Факт лишався фактом. Грубер збільшовичився. Маргарита, очевидно, каже правду. Він таки може її виказати. Звичайно, невелике лихо, що її арештують і, може, розстріляють. Ну, не буде там на світі якоїсь Маргарити Клейнмюнцлі. Чи мало ще залишиться тих клейнмюнцлів? Але Маргарита може злякатися й виказати інших. Його, Шварцберга, теж. Замість приємної подорожі по СРСР, поєднаної з приємними інтригами проти цієї країни та рожевими надіями на свою блискучу промислову кар'єру, опиниться за ґратами? О ні, дякую! Треба діяти... Треба діяти енергійно, рішуче й швидко... За десять хвилин Грубер мусить припинити своє, тепер нікому не потрібне, небезпечне для Шварцбергової справи існування. Без нього Шварцберг ще може щось зробити. За час свого подорожування він намацав кубла «колишніх людей», що лишилися ворогами Країни Рад, глибоко приховавши зненависть під машкарою удаваної лояльності... Десять хвилин — і Грубера не буде на світі. Зникне небезпека викрити Шварцберга, і не буде він уже більше так завзято допомагати дивовижному розквіту більшовицького краю.

— Добре. Все буде зроблено. За десять хвилин Грубер буде в наших руках, як ми з вами домовлялися. Ідьте поки що...— сказав Шварцберг Маргариті.— До побачення... Зачекайте,— спинив він її, коли вона збиралася вийти.

В нього майнула нова думка. Безперечно, блискуча. З хвилину він зважував її. Маргарита чекала.

— Не йдіть краще до своєї кімнати. Так, цього не треба. Це навіть з деяких міркувань небезпечно. А що, як Грубер уже встиг про все повідомити більшовиків? — сказав Шварцберг, розвиваючи в голові план дії, що повинна була убезпечити його справу від небажаного викриття.— Вам найліпше вийти на вулицю. Там тепер уже досить темно. Ви можете піти до скверу, навпроти готелю. Там ви сядете так, щоб бачити вікна моєї кімнати. Коли ви побачите, що в ньому двічі погасла електрика і знову засвітилася, значить, усе гаразд. Грубер не встиг виказати вас, і ви можете спокійно йти до вашої кімнати. Як ні, вас у сквері знайде мій агент і допоможе вам утекти від більшовиків...

— Добре,— вимовила вдячно Маргарита, зворушена

тим, що видатний промисловець приділяє так багато уваги її незначній особі.

Вона посміхнулася й вийшла.

Зараз же Шварцберг умовно стукнув у стіну сусідньої кімнати, й за мить перед ним стояв його агент.

— Ви Маргариту Клейнмюнцлі добре знаєте? — спитав його промисловець.

— Аякже, — відказав той, — з вашого доручення щодня бачу.

— Впізнаєте її постать зараз у присмерку? — спитав похмуро промисловець.

— Хоча б і вночі, — відказав агент. Він уже дещо розумів. Недаремно вже другий рік носив коричневу сорочку¹.

— Так от що, — сказав поважно Шварцберг, — цю Клейнмюнцлі можуть арештувати, і вона, злякавшись, може нас виказати. Краще буде, як за п'ять хвилин від Клейнмюнцлі лишиться мертве тіло, що лежатиме, скажімо, у сквері з глибокою ножовою раною в спині. У неї буде пограбований гаманець, а з шиї зірване коштовне намисто, що ми їй подарували. Воно розірветься й розсиплеться частково на місці події. Зрозуміло?

— Зро... зрозуміло, — запнувся агент.

Шварцберг презирливо глянув на нього.

— Дайте ваш ніж, — наказав він.

Агент зблід: невже його позбавлять цієї лицарської зброї, а разом з цим самого лицарства? Однак, звиклий слухатися наказу, він тремтливою рукою подав промисловцеві свій ніж. Той взяв його за лезо й виразно показав агентові знак свастики на держаку.

Агент зітхнув з полегшенням. Тільки це. Нагадування про ідею. Нагадування, правда, погрозливе, бо як щось не так, то на нього теж чекає доля Маргарити Клейнмюнцлі. Агент розумів, що він теж Клейнмюнцлі. Не більше. Проте поки що він лицар свастики.

Шварцберг віддав йому ніж.

— Ідіть. Та швидше! — з притиском вимовив він. — У мене інші, важливіші справи.

Агент пішов...

Важливіша справа була з самим Грубером. Чи він удома, де його залишила Маргарита, чи він в іншому місці, за всяку ціну сьогодні ж він має припинити своє існуван-

---

¹ Коричневі сорочки носили в Німеччині нацисти, тобто фашисти.

ня. Хоч смерть Маргарити полегшувала справу, однак якщо Грубер викаже свою колишню наречену, то ця смерть теж може навести більшовиків на деякі сліди...

ЕЛЕКТРИЧНІ ОЧІ

Оптична лабораторія яскраво освітлена. В сьйві електрики вона казкова. Скрізь прилади. Дзеркальні, лінзові, призматичні... Купи кришталю, блиск дзеркал, скрізь пересічене, заломлене, розсіяне, знову зібране проміння світла. І все велике приміщення лабораторії — чарівне павутиння переплетених променів.

Грубер і Валя сидять коло скляного столу, на якому рисунки, формули, зразки кришталевого скла та декілька складних оптичних приладів.

Грубер уже розповів Валі про свою розмову з Маргаритою. Обоє перехвилювалися і тепер мовчать, перебираючи в голові окремі моменти тяжкої сцени.

Валя перша порушує мовчання.

— Знаєш, Фріц,— каже вона повільно, з паузами. Видно, що їй тяжко й неприємно висловити те, що вона має казати.— Добре, що ти мені розповів про цю пропозицію хімічного концерну, передану через Маргариту. Я мушу повідомити про все це нашу владу, Фріц. Ти ж розумієш, ця жінка — небезпечний ворожий агент. Ворог, певне, тут же, десь близько. Не може бути, щоб її саму прислали. Мені все це дуже неприємно. Таке становище — твоя колишня наречена, а я кохаю тебе... Можна подумати, що особисті почуття, ревності тощо... Ти ж розумієш? Але я мушу виконати свій обов'язок,— твердо закінчує Валя й бере телефонну трубку, навіть не чекаючи, що скаже Грубер. Хіба не все одно? Вона повинна виконати свій обов'язок. Та її вчинок не тільки саме виконання обов'язку. Валя вже відчуває, як у її серці запалав гнів до ворога. Яка зухвалість! Яке нахабство!

Чітко й енергійно Валя набирає номер телефону.

Грубер дивиться на неї, і в нього буря суперечливих думок. Йому подобається рішучість Валі, але йому здається, що все ж не слід виказувати Маргариту. Над ним ще тяжіють закони традиційної буржуазної моралі, і він не розуміє, що у Валі ці закони підлягають моралі класовій...

Валя говорить по телефону про Маргариту. В кількох словах вона передає про пропозицію концерну Груберові. Телефон їй відповідає:

«На сьогодні досить, товаришко. Нам треба негайно діяти. Завтра будемо у вас і в товариша Грубера. Тоді попросимо розповісти про все докладніше».

Валя кладе трубку, вдоволена, що тепер уже напевне ворог зазнає нищівного удару, і посміхається Груберові.
— Ти засуджуєш мій вчинок? — питає вона.

Грубер щиро каже їй про свої сумніви. Валя стає поважною.

— Мені боляче, Фріц, що ти мене не розумієш, — бринить у її голосі сум. — Це ж так просто: хіба я можу вагатися, коли небезпека загрожує Країні Рад?

В її словах таке глибоке переконання, що Груберові враз стає все ясно.

— Ти маєш рацію, Валю, — каже він. — Батьківщина — це найдорожче. А Країна Рад — це більше, ніж батьківщина. Ти зробила правильно, Валю. Я мусив сам це зробити, та, видно, я ще не цілком перебудував свою свідомість.

— Тепер уже пізно каятися, — сміється Валя. — Давай краще я тобі розповім про свій останній винахід, про електричні очі, як я називаю цей оптичний прилад. Я сконструювала його без тебе, бо ти був надто зайнятий своїми планами велетня заводу, де робитимуться частини стандартних скляних будинків, і тобі, певне, буде цікаво почути про цю мою роботу.

— Атож, — жваво відгукнувся Грубер. — Розкажи, в чому суть цього дивовижного приладу.

І він приготувався слухати, радий відпочити в ясній царині науки від життєвих суперечностей.

— Ходімо, насамперед я покажу тобі прилад. Ти його навіть не бачив, — каже Валя й веде Грубера в невеличку ізольовану кімнату, де нічого немає, крім екрана та якогось апарата з об'єктивом, подібним до проєкційного кіноапарата.

Вони сідають на кріселка, розташовані проти екрана. Валя збирається вимкнути світло й увімкнути проєкційний апарат.

— Перш ніж демонструвати мій прилад, — каже вона, — поясню в кількох словах його суть. У дитинстві я дуже любила пускати так звані зайчики, знаєш — дзеркалом. І от тепер я згадала ці зайчики, цю змогу керувати промінням світла. Відомо, що всі предмети, крім чорних, відбивають частину світла, що падає на них. Це відбите світло можна піймати на дзеркало з фотоелементом. Фотоелемент перетворює вібрації проміння на вібрації елек-

трики, що її можна передати дротом чи по радіо на будь-яку відстань. На цьому збудовано передачу фотомалюнків на відстань.

— Тепер уяви, що в місті тут і там розташовано приймачі — дзеркала з фотоелементами. Надзвичайні якості нового скла дають змогу робити дуже малі дзеркала, майже мікроскопічні, так що їх легко замаскувати. Заводний або електричний механізм їх увесь час повертає на всі боки, і ці дзеркала, так би мовити, безупинно оглядають ту місцевість, що лежить у їхньому полі зору. Все, що бачать ці очі-дзеркала, передається сюди в суміжне з цією кімнатою приміщення. Загляньмо в нього.

Валя підійшла з Грубером до стіни, протилежної екранові, й відчинила дверці, увімкнувши електрику, що освітила складну оптичну апаратуру — цілу систему дзеркал, лінз та призм. Ці дзеркала, лінзи та призми жили якимсь таємничим життям. Навіть у сьйві електрики було помітне рухливе проміння, що ніби зв'язувало між собою різні частини апарата. А коли Валя вимкнула електрику, проміння спалахнуло у темряві, мінливе, різнобарвне, як гра північного сьйва.

— Це ти бачиш, як зорові враження, зібрані електричними очима, перетворюються на живі образи, точні відбитки тих, що їх сприймали очі-дзеркала. Подивимося, що вони зараз бачать. Тепер, правда, ніч. Але дзеркала-очі такі чутливі, що вони бачать і вночі, бо, як відомо, найтемніша ніч не є абсолютно темна. В найтемнішій темряві ночі є світло, що його відбивають по-різному різні предмети, і коли ми їх не бачимо, то їх бачить сова або кіт, а коли й вони не бачать, то їх усе ж приймають чутливіші за очі цих істот мої дзеркала-очі. Отже, починаємо.

Валя замкнула приміщення з апаратурою. Вони з Грубером знову сідають проти екрана. Коло Валі столик, а на ньому ціла клавіатура кнопок.

— Я буду вмикати ту або іншу ділянку території, — пояснює Валя, — бо нема змоги все одразу бачити, хіба що з радіошогли, яка в нас стоїть дуже високо. Подивимося з неї, хоч це ні до чого, бо що ми з такої віддалі побачимо?

Валя натискує одну кнопку, вимкнувши електрику, і на екрані з'являється заводське місто, ніби сфотографоване з літака. Валя натискує одну по одній інші кнопки. На екрані проходять різні частини міста: будинки, вулиці, сквери, поодинокі нічні перехожі... Таке враження, ніби якась чарівна сила переносить Грубера і Валю з місця

на місце і вони все бачать на власні очі: такі чіткі і ясні образи на екрані. Грубер це зауважує.

— Е, ні,— заперечує Валя,— на власні очі ми побачили б значно менше. Зверни увагу: на екрані ніч така світла, ніби місячна, та ще й при повному місяці, а насправді надворі темно. Та й у місячну ніч ми не побачили б так далеко, як зараз.

Валя натискує кнопку, й на екрані — вулиця й сквер коло готелю. Валя навмисне затримує на екрані цю картину. В заводському місті один готель. Валя знає, що там Маргарита. Може, зараз її затримують? Валя хоче на власні очі пересвідчитися, що спіймано агента буржуазії.

Минає хвилина, друга. На вулиці перед готелем порожньо й тихо, та Валя не міняє картини. Вона терпляче чекає. Вона дивиться скося на Грубера. Його обличчя ледве видно в неясному випромінюванні, що йде від екрана. Але, певне, більш серцем, ніж очима Валя помічає, що він схвильований. Валі стає соромно. І вона навмання натискує інші кнопки.

Сквер перед готелем з одної точки зору, той самий сквер з другої точки зору, і раптом Грубер хапає Валю за руку.

— Диви! — схвильовано вигукує він.

Валя дивиться: на одній алеї скверу жіноча постать. Валя «наближує» постать, тобто об'єкт оптичного апарата бере її більшим планом. Тепер видно, що це Маргарита. Грубер її пізнав здала.

Маргарита нервово походить, поглядаючи в один бік. В бік готелю,— орієнтується Валя й ще більше «наближує» образ. Маргарита на хвилинку спинилася. Тепер є змога взяти першим планом її обличчя. Ось воно. На ньому тривога й розпач.

— Валю! Не треба на неї дивитися,— просить Грубер, бо йому це тяжко.

Валя теж схвильована. Хоч це й ворог, але ж дивитися на страждання людини неприємно. Валя натискує дальшу кнопку. На екрані — інший куток скверу. Валя хоче змінити картину, але помилково натискує ту кнопку, що «наближує» об'єкт, і аж скрикує від здивування: вона помітила була в сквері чоловічу постать і думала, що це звичайний перехожий, а тепер бачить, як він виймає фінський ніж, пробує, чи гостре його лезо, потім, сховавши ніж за спину, йде далі.

— Ось глянь, Фріц, перед нашими очима зараз буде драма,— схвильовано каже Валя,— кого цей суб'єкт зби-

рається вбити? Чи встигнемо ми попередити його жертву або просто міліцію?

Валя хапає телефонну трубку, набирає номер міліції. Ще не встигають їй відповідати, як їй доводиться переключити кнопку, бо суб'єкт з ножем виходить з поля зору. Валя зорієнтувалася, куди він іде. Тепер на екрані дві постаті: Маргарити й суб'єкта з ножем. Невже він хоче вбити Маргариту? І раптом в голові блискавкою спалахує розгадка сцени, що відбувається на екрані.

— Це фашист! — скрикує Валя. — Він хоче вбити Маргариту, бо боїться, що вона зрадить своїх співучасників.

— Нічого не розуміємо, товаришко. Хто ви, звідки говорите? Який фашист? Де він? Яка Маргарита? — сиплються в телефон тривожні запитання з міліції.

Валя, незважаючи на хвилювання, дає чіткі відповіді на всі запитання й раптом замовкає.

— Кажіть же, кажіть швидше, товаришко! — вимагає телефон.

В цю мить на екрані суб'єкт з ножем, що вже наблизився до Маргарити, раптом обертається. Він щось побачив. Він хоче тікати. Маргарита в розпачі застигає на місці. Вона, очевидно, бачить те саме, що й суб'єкт. Мить — обох оточили озброєні люди у військовій формі. Суб'єкт кинув ніж, але це помітили й підняли його...

— Вже нічого не треба, товаришу. Справу ліквідовано. Обох затримано. За кілька хвилин, очевидно, будете в курсі справи, — каже Валя в телефон, кладе трубку й обертається до Грубера, що, схвилюваний, мовчки стежив за подіями на екрані.

— Фріц! — кидається Валя до Грубера. — Коли вони хотіли вбити Маргариту, то не менше в них підстав знищити й тебе. Я тобі раджу, сьогодні принаймні не йти додому...

— Та навіщо їм моє життя? — заперечує Грубер.

— Як навіщо?! Та хоча б на те, щоб ти не працював далі на користь ненависного їм Радянського Союзу. Та й помста за відмову перейти до них на службу. Підстави для них достатні, щоб убити тебе, — доводить Валя. — Лишайся тут, Фріц, — просить Валя. — Тут є софа. Можеш спати. В мене тут є подушка, постіль. Я іноді, як пізно працюю, лишаюся ночувати. А я посиджу перед екраном. Може, він ще щось покаже.

Грубер усе ж не вірить, що можуть його вбити. Однак з Валею він лишитися хоче. Сьогодні він дуже перехвилювався. Нерви зраджують. І йому не хочеться йти до-

дому. Спати йому ще рано, і він посидить з Валею коло екрана.

— Давай глянемо, чи все гаразд навкруги лабораторії. Чи не погрожує їй якась небезпека? — каже Валя, а сама думає: «Чи не підкрадаються вороги до заводу, щоб проникнути в лабораторію і вбити Грубера?»

Грубер відгадує думки Валі. Він посміхається, знаходить у темряві її руку й мовчки стискує її. Звичайно, Валя даремно турбується, але йому приємна ця турбота про нього. Минають хвилини. Екран вартує — стереже лабораторію. Валя натискує кнопки, ніби грає якусь мелодію. Перед очима мур, що огорожує лабораторію та суміжні вулиці. Спокійно. Нікого. Нічого. Тільки вартові походжають.

Вже починає набридати одноманітна картина ночі. Але раптом на одній з вулиць, що йдуть до лабораторії, з'являються три постаті. Вони простують до брами лабораторії. У Валі враз починає скоріше битися серце.

— Чого їм треба в лабораторії так пізно? — каже Валя тривожно.

Грубер дивиться на годинник.

— Зовсім не пізно, — заперечує він. — Саме час, щоб починати нічну роботу, хто працює вночі. Мабуть, це ретельні лаборанти, візьми їх першим планом. Може, впізнаємо.

Валя бере таємничі постаті першим планом. Грубер пізнає одне обличчя.

— Так і є, — каже Грубер, — один з них Фуксенберг, наш новий фахівець, інженер-хімік з Німеччини. Двох інших не знаю. Ти їх не пізнаєш?

— Ні, — відповідає Валя.

В її голосі вагання й тривога. Фуксенберг, цей рудий німець з обличчям бульдога й голосом курки, їй зовсім не подобається.

— Але ж ми не знаємо всіх наших лаборантів, — спокійно говорить Грубер, — їх так багато... О!?

Вигук здивування вихоплюється в Грубера від того, що Фуксенберг замість показати вартовому перепустку хапає його за горло. Супутники Фуксенберга крутять вартовому руки, а один видирає ключі.

— Швидше! Швидше до брами! — гукає Валя в телефон до контори. — Напад на лабораторію. Зв'язали вартового.

— Знаємо! Люди вже побігли! — гуде відповідь у телефон.

На екрані видно, як Фуксенберг, нервуючись, не потрапляє ключем у замок хвіртки. Один з його супутників забиває зв'язаному вартовому в рот ганчір'я, другий електричним ліхтариком світить Фуксенбергові, і враз ліхтарик летить на землю.

Хвіртка одчинилася, з неї — дула рушниць. Фуксенберг поточився. Його супутники намагаються тікати. Марно. Щось блиснуло. Це постріл. Одного забито, другого схопили...

КРИШТАЛЕВЕ МІСТО

У кришталевому Палаці культури відбувалася наукова конференція, присвячена новим методам виробництва незвичайного скла.

В колосальному головному залі зібралось понад п'ять тисяч чоловік — радянські та іноземні делегації. Крісла з різнобарвного кришталю — рожевого, золотавого, ясно-зеленого та багряного — були розташовані глибоким амфітеатром. Понад верхнім рядом кріселок стіни й стеля залу були зовсім прозорі. Зорі й місяць дивилися з неба крізь них, та їх затьмарювало сяйво велетенських електричних сонць, що висіли на кришталевих рейках, таких прозорих, що, здавалося, ніщо їх не підтримувало.

Кришталеві крісла, ложі, східці, балюстради, кришталеві стіни, підлога, стеля відсвічували, горіли, переливались морем барв та іскор, і здавалося, що саме повітря в залі й поза ним — над ним, навкруги — теж кришталю, різнобарвний, прозорий кришталю. Людські обличчя, й без того свіжі та жваві, здавалися ще свіжішими крізь цей кришталю-повітря. Ще ясніше горіли й без того ясні очі, червоніли й без того червоні вуста.

У президії за великим кришталевим столом, не вкритим червоним сукном, бо він весь був з рубіна — великого штучного рубіна, що нічим не відрізнявся від справжнього самоцвіту, — розташувалася президія. Серед відомих усьому світу вчених сиділи Валя, Грубер, Васюченко. Обличчя їх радісні і схвильовані. Грубера не впізнати. З колишнього худорлявого, блідого юнака він перетворився на могутнього, як дуб, чоловіка, ставного, повновидого, з сріблом сивини на скронях, що гарно підкреслювала здорову свіжість мoloжавого обличчя. Тільки ясні, сірі Груберові очі ніби не змінилися. Вони були такі ж мрійні, як і колись. Ні, і в них відчувалася зміна. Не тільки мрійність

була в цих очах, у них світилася гордість за свою справу, за свою нову батьківщину, за свою, тепер уже зовсім рідну Країну Рад.

На трибуні в цю мить промовляв представник медицини, відомий сивобородий професор.

— Товариші! — сказав він. — Нема змоги обчислити, нема сили виміряти ті наслідки в справі оздоровлення людства, що їх дав геніальний винахід. Скло, як тільки його винайшли, відразу стало символом чистоти й здоров'я. Чи ж можна собі уявити посуд більш гігієнічний за скляний? Його рівна блискуча поверхня — фортеця проти нападів бруду й бактерій. Крім того, скло — рідний брат сонцю, рідний брат світлу. Світло й скло — близнята. Де скло, там і світло. А сонце, а світло — лютий ворог усіх хвороб. Сонце, світло — джерело життя й здоров'я.

І не дивно, що тепер, коли чудесне скло буквально заповонило все життя, велетенськими кроками пішло вперед і оздоровлення нашого населення. Гляньте, товариші, на самих себе, — зараз перед вами нема дзеркал, — гляньте на своїх сусідів. Світло — чистота, чистота — здоров'я... Я міг би навести багато таких формул — формул переможного походу скла-кристалю... Ми зупинимося на деяких прикладах. Візьмімо ультрафіолетове проміння. Всі знають його величезну роль у справі обміну речовин людського організму. Ультрафіолетовим промінням лікують різні хвороби. І от увіолеве скло-кристаль відразу бере під постійне, так би мовити, лікування ультрафіолетовим промінням усе населення. Будинки з скла-кристалю дають змогу весь час перебувати під впливом цього життєдайного проміння...

Довго ще говорив промовець, наводячи численні приклади чудесного впливу скла-кристалю на здоров'я людей. Після нього виступали астрономи, фізики, ботаніки... Скрізь скло-кристаль стало могутнім чинником величезного прогресу.

— Всім відомо, як важко було колись виготовити об'єktiv телескопа, — казав астроном, — между далекосяжності телескопів становила якість скла. Надзвичайно трудно було досягти потрібної прозорості, одноманітності структури, правильності форми велетенських лінз... І от тепер, коли скло-кристаль дало змогу сконструювати телескоп такої могутності, про яку раніше ми й не мріяли, ми дізнались...

Зачаровані збори слухали найновітніші відомості про життя сусідніх планет.

Біолог розповідав про вдосконалення мікроскопа. Він підкреслив також ту величезну роль, яку відіграло здешевлення мікроскопа через легкість виготовлення лінз із скла-кристалю. Масове виготовлення та поширення мікроскопа дало змогу взятись до мікроскопічних досліджень величезній кількості учнів. Таку ж роль відіграло дешеве і зручне лабораторне приладдя з скла-кристалю.

Грубер слухав... Здійснилася його юнацька мрія про кришталеву добу в історії людства. Про це саме думала й Валя. Це ж була і її мрія, і мрія Васюченка, і ще багатьох людей. І ось усе збулося. Грубер зустрівся очима з нею — своїм товаришем, своєю помічницею, своєю дружиною. Вона щасливо посміхнулася чоловікові.

Із заключним словом виступили Діденко, колишній секретар парткому того скляного заводу на Донбасі, де Грубер почав свою роботу в Країні Рад. Діденко, вже сивий, але бадьорий, довго чекав, поки замовкнуть бурхливі оплески, якими збори вітали його, представника могутньої сили, що привела людство до нової доби — доби здійснення найкращих прагнень науки, мистецтва, техніки — всієї культури людства.

— Товариші! — сказав Діденко в своєму слові. — Всіма своїми успіхами, всіма досягненнями, всім своїм щастям ми зобов'язані новому світу. Цей новий світ не з неба нам упав. Його завоювали в жорстокій боротьбі трудящі під керівництвом Комуністичної партії...

Буря оплесків, грім вигуків на честь партії вкрили останні Діденкові слова. Заграли сурми, і в темну ніч від кришталевого палацу, що сяяв, як небачений дивовижний велетенський самоцвіт, попливли величні звуки старого бойового гімну трудящих.

«Чуеш, сурми заграли?..» нагадували могутні акорди старим бійцям колишні бої.

— Цей новий світ, завойований у боях і в праці залізною рукою трудящих, під залізним керівництвом його партії, — казав знову Діденко, — дав можливість здійснювати найкращі мрії, спрямовані на благо людства. Здійснилася мрія про кришталеву добу людства. Та хіба ж наша доба тільки кришталева? Вона кришталева, вона електрична, вона зоряна, бо ми тепер знаємо життя далеких зір, вона — доба здійснення найблискучіших досягнень науки й техніки, найкращих людських мрій, доба побудови комунізму... В нашому новому світі має змогу успішно працювати кожен, хто любить життя, хто хоче щастя для всіх людей на земній кулі.

Загудів, затремтів кришталевий палац від оплесків, вигуків. Знову лунали звуки гімну.

«Чуєш, сурми заграли?..» нагадували могутні акорди колишні запеклі бої.

Сяйво, що вирвалося з кришталевого Палацу культури, зустрілося з першим промінням червненого сонця, коли Грубер і Валя сідали в свій невеличкий кришталевий літак, збираючись летіти до моря, на березі якого розташувалося Кришталеве місто, потужний центр виробництва скла-кришталю.

Кришталевий літак легко полинув угору. Його човен був кольоровий, а крила прозорі, й здавалося, що то високо летить світлокрилий метелик.

— Давай трохи політаємо над околицями Кришталевого міста, — попросила Валя, — бо ми ж цілий місяць відпочиватимемо на Кавказі. Подивимося перед від'їздом на наші заводи, на чудові скляні заводи.

— Добре, — згодився Грубер, набираючи висоту.

Внизу плескався Каспій. На березі Кара-Богазу розташувалися скляні заводи, використовуючи славетний мірабіліт — сульфатну піну кара-богаських хвиль — на виробництво скла. Далі, за Кришталевим містом, за заводами, розіслалася... О ні, не пустеля, як колись!

— Я пам'ятаю, як у школі я вивчала географію, — казала мрійно Валя, оглядаючи веселу країну садів, нив та лук, що розіслалися від Каспію на схід, у бік Аральського моря, — і завжди мені Каспій уявлявся якимсь пустельним і мертвим. Це через ті пустелі та дикі неродючі степи, що оточували його майже з усіх боків. А тепер яка прекрасна країна! Фріц, — звернулася вона до чоловіка, — а приємно думати, що наш винахід теж допоміг переродженню краю. Ти пам'ятаєш перші експедиції для освоєння пустелі? Які труднощі були найперші, найголовніші? Бездоріжжя!.. Пам'ятаєш, як героїчно перемагали радянські автомобілі сипучий пісок пустель? Тоді покликали автоцистерни з нашою рідиною, що казково швидко перетворює пісок на скляний покрив. Правда, пісок пустель знову засипав скляні дороги. Та байдуже: ми їх поновлювали. Ми вкрили пустелю цілою сіткою склистих доріг, й воно почало оживати. Поволі спинили пісок. І, ставши нерухомим, він одразу втратив свою грізну силу. Пам'ятаєш, як з різних боків бійці науки пішли в атаку на нього? Під командою ботаніків, ґрунтознавців, гідрологів та

інших фахівців ціла армія працівників різних фахів розпочала довгий стратегічний бій з пустелею. Закріплений пісок швидко вкривався спеціальними рослинами. За кілька років на ньому почав з'являтися перегній. На березі Кара-Богазу організувався центр скляного виробництва, щоб використати безмежні поклади сульфату. Було збудовано велетенські скляні заводи...

— Ось вони,— вимовив Грубер, скеровуючи аероплан униз.

Внизу розіслалися велетенські споруди скляних заводів. Назвати їх заводами чи одним великим заводом не можна було. Величезний масштаб виробництва та інертність виробів і матеріалу — скломаси — до температури й різних атмосферних явищ робив недоцільним будівництво приміщень для різних процесів виробництва. Більшість процесів провадилися просто під відкритим небом. Механізація, доведена до найвищого ступеня, давала змогу обслуговувати виробництво лише невеличкою кількістю механіків. Для апаратури було побудовано в різних точках невеличкі скляні вежі, звідки механіки керували механізмами велетенського виробництва.

Скло розтоплювалося у величезних резервуарах, що згори здавалися чотирикутними озерами. Шихта — пісок, сульфат, крейда — засипалася невинним конвейерним потоком з одного боку резервуара, а з другого — скло, відповідними реактивами доведене до дуже рідкої консистенції, насосами вибиралося й через труби наливалося у різні стандартні форми.

Валя мала рацію, як колись казала Груберові, що шибки з його скла, певне, будуть вальцювати, а не витягатимуть способом Фурко. Виливання та вальцювання були основними формами роботи на кара-богазьких скляних заводах. Звичайно, способи пресування та видування теж застосовувалися. Але значно менше, бо для них потрібні були складні машини, а це виходило дорожче.

Літак Валі й Грубера сів коло контори заводів, чи, краще сказати, виробництва. Назустріч їм вийшов директор.

— У гості завітали? — спитав він.

— Еге ж,— посміхнулася Валя,— на цілий місяць розлучаємось.

— Невже ж таки за місяць ні разу й не навідаєтесь на завод?

— Курортна комісія заборонила на цілий місяць і мені, і Груберові думати про скляне виробництво, щоб мо-

зок зовсім звільнився від скла,— жартувала Валя.— Ну, а ви як живете, Васюченко? Вірші ще пишете?

Директор почервонів.

— І коли ви, Валю, забудете цю пристрасть? — відказав він, сміючись.

Сіли в авто й помчали на виробництво, яке і за день не було змоги оглянути пішки.

Підїхали до вальцювального цеху. Це був великий майдан. З труб скло виливалося на величезні столи.

— Пам'ятаеш, колись, ще як не було нашого скла,— звернулась Валя до Грубера,— ми з тобою оглядали дзеркальний завод? Там так само вальцювали скло. Тільки вогняне. Кран витягав з печі, подібної до мартена, великий горщик з вогняною масою скла, тягнув його до столу й перекидав. Масу зараз же розпластували вальці. Скляний червоний лист тікав з грюкотом на рухливому столі в лір, у відпальну піч. Потім ми бачили, як такий лист, уже холодний, шліфували й полірували...

— І тепер ми робимо це,— відказав Грубер.

Авто помчало їх у шліфувальне приміщення. Воно було крите, бо шліфувальні машини боялися дощу й снігу, як усякі машини, хоч їх скляні частини були міцніші за колишні металеві.

Валя й Грубер дивилися, як крутились у безупинному русі важкі шліфувальні столи, і чавунні рейки з шліфувальними каблуками стирали піском нерівності на склі, поволі міняли пісок, сиплючи все дрібніший. Далі скло полірувалося на полірувальних столах, подібних до шліфувальних. Тільки замість чавунних рейок тут працювали полірувальні круги з повстю, і пісок заміняла мумія — червоний порошок з окису заліза.

Крім вальцьованих виробів, тут шліфували та полірували й виливані цілі частини стандартних скляних будиноків. Для цього були особливі складні шліфувальні та полірувальні верстати.

За півгодини літак Валі й Грубера знову летів у синьому просторі неба. Вгорі над ними, зовсім близько, стояли перисті хмарки. Внизу розіслалася зелена весела країна, колишня пустеля.

— Ну що, годі вже? Летімо на Кавказ? — запитав Грубер.

— Ні, ще трохи подивимося на цей кришталевий край,— попросила Валя.

— Та хіба ж тільки цей край кришталевий? — сказав Грубер.— Скрізь тепер побудовано кришталеві міста.

— А це Кришталеве місто все ж перше з них,— боронила Валя свій улюблений, в пустелі народжений край,— дивись, яке гарне! Скеруй літак на нього.

Грубер скерував літака. До них наближалося їхнє казкове місто. В сонячному промінні горіли самоцвіти — різнобарвні будинки. Справжні самоцвіти, бо людський геній, відкривши будову й спосіб утворення коштовних через свою рідкість кристалів, тепер сам творив їх і з них будував кришталеві будинки. Сині хвилі синього Каспію, колишнього мертвого моря, плюскотіли в кришталевій гавані Кришталевого міста. Зелені сади, кришталеві оранжереї, зелені луки з джерелами води, здобутої з глибин, оксамитовим поясом оперезали Кришталеве місто з боку землі. Від міста кришталевими гадючками бігли до Кара-Богазу, на виробництво, у скляних жолобах електро-кулькові поїзди. Далі, в колишній пустелі, а тепер у зеленому краю, тут і там розташувались кришталеві міста...

— Кришталевий край,— воркувала Валя, милуючись краєвидом,— тут зовсім немає старих кам'яних міст. Тут усе нове. Нове, кришталеве життя...

Пароплав спинився проти невеличкого міста над морем, густим басом сповіщаючи про себе людність, що вже давно прокинулася, бо сонце, викотившись з-за пасма зелених гір, уже високо висіло в літошньому небі, вкритому на сході ніжним білим серпанком ледь накреслених хмаринок. У ще ніжнішому серпанку земних випарів, ніби крига в теплій воді, танули лінії скелястого хребта, тепер, серед літа, зовсім голого. Тільки в одному місці з-поза нього блимали гострі снігові вершечки, такі дивні серед літа, нагадуючи про зиму, про хуртовини, що й тепер, серед літа, панують там, за першим хребтом, на диких піднебесних просторах головних верховин Кавказу.

Шаміль перший стрибнув у човен, що відвезив подорожніх з пароплава на берег, де плюскотіли, виблискуючи крицею на сонці, пестливі хвилі літошнього ранку. І першим вибіг Шаміль легким юнацьким кроком на місток пристані. Не спиняючись, з досить важким, щільно набитим книжками кошиком на плечі, він зараз же попростував до міста, сподіваючись знайти візника і, не гаючи часу, їхати додому, до рідного села, що його не бачив уже майже два роки — два роки першої в житті розлуки з рідним краєм.

Місто вже розпочало свою денну працю, про що свідчило похапливе стукотіння машинки до писання в якійсь конторі, що її проминув Шаміль. Але після наллятих по вінця нервовим життям вулиць Москви Шамілеві здавалося, що зараз у його рідному містечку ще ранній ранок, бо згуки життя ледь продирали густе покривало предковічної тиші, що від зубчастого пасма гір спадало на широку долину, на безкраї сади, заховані в них хатинки й будинки і розстиалося далі над блискучим від сонця безкраїм морем.

Мелодійним дзвоном міський годинник на гостроверхій вежі над готелем Червоного Хреста віддзвонив пів до

дев'ятої, коли Шаміль вийшов на центральний майдан міста, де ще не так давно булькотіло метушливе життя східного базару. А тепер майдан, дбайливою рукою обернутий на центральний міський сквер, краплинками ще не висхлої роси в густій траві посміхався літошньому сонцеві й ніби глузуючи з єдиного нащадка минулого, залишеного живим спілника небіжчика базару,— з малесенької дерев'яної церковки серед майдану.

— Рештки капіталізму зліквідовано,— посміхнувся й собі Шаміль на звичну думку, обминаючи сквер і позираючи на церковку.

Серед базару непомітна була її вбогість, а тепер пнула в вічі від тої самоти, що в ній церковка залишилася.

Шаміль мимоволі пригадав розкішні московські церкви... І патріотична гордість за свій народ, досить байдужий і до церков і до мечетей, трепехнулася в його серці.

«Гей, та в нас тут спілці войовничих безвірників так що й роботи мало»,— подумав він.

Ця думка збудила інші, споріднені, і полетіли вони чайками білими в заповітний край Шамілевих мрій про той, уже близький день, коли його рідний народ розвине, розгорне свої великі сили й здібності, засвідчені одчайдушною відважною боротьбою з царатом за свою волю, і тоді новим, прекрасним, розкішним життям запишається його плодюча країна.

Замріявшись, Шаміль не помітив, як він проминув майдан і те місце на розі вулиці, де, як він згадував, мали стояти візники. Пройшовши вже кварталів зо два, він повернув назад. Та візників не побачив.

— Де ж це вони подівалися?— запитав він господаря маленької перської чайної, що стояв проти того місця, де мали бути візники.

Перс пояснив Шамілеві, що тепер селяни мало їздять до міста, бо нема чого в місті ні купити, нема чого й продати. Отож і візників нема. Тільки по обіді одна лінійка їде туди, куди Шамілеві треба. Та й то лише тоді, коли назбирається досить подорожніх.

— Тяжко тепер жити стало,— сумно скаржився перс Шамілеві.

Шаміль придивився до перса й упізнав його.

— Алі!— вигукнув він.— Ти раніш у ресторації служив, певне, й членом профспілки був. Що ж це ти так невчасно на хазяїна обернувся?

— Та що ж робити?— виправдувався перс.— Хіба ж

тепер на сімдесят карбованців зарплати проживеш? Та й ресторацію, де я робив, закрили...

— А хіба, крім ресторації, іншої роботи нема? — запитав Шаміль.

Перс на це нічого не відповів.

— Тяжко тепер жити стало,— повторював він свою скаргу, беручись до сніданку, що його принесли цієї хвилини.

Шаміль зрання ще не снідав. Пахощі смаженого м'яса в якійсь надзвичайно смачній, як здалося голодному Шамілеві, підливі дратували апетит.

«Ну, з таким сніданком тобі, Алі, ще не тяжко жити»,— не сказав, а подумав Шаміль і замовив собі яйця та мацоні; він вирішив, підкріпивши сили сніданком, залишити свій кошик у Алі й піти додому пішки, бо чекати на після обіду аж ніяк не хотілося.

За чверть години Шаміль, проминувши великий жовтий будинок лікарні та городи приміського господарства споживчого товариства, вже вийшов за межі міста й зітхнув із полегшенням: не признаючись собі в тому, не любляв він цього маленького міста, такого чужого на тілі його країни: людність у ньому була майже виключно руська, вірменська, грецька та грузинська, і мимоволі колола серце думка, що все це нащадки різних завойовників та колонізаторів його любої Апсни, чи то пак, Абхазії, завойовників, що вогнем та мечем нещадно нищили синів Апсни, вперто відтискуючи їх з родючої узбережної теплої смуги в дикі гори.

На хвилинку затьмарилося Шамілеве обличчя від думок, навіяних так виразно чужим виглядом будинків та вулиць міста. Аж ось знову радість засвітилася в сірих Шамілевих очах: він входив у велике апсванське, чи то абхазьке село, старовинне село, колишню столицю Апсни. Ще сотні дві кроків — і Шаміль відчув себе в серці рідного краю.

— О рідний краю! Який же ти багатий та розкішний! — мимоволі прошепотів Шаміль.

Він зупинився на мить, щоб краще роздивитися навколо. Хоч він виріс тут,— як не в цьому селі, то в іншому, такому ж самісінькому,— однак зараз він ніби вперше бачив усе це. Ці чепурні апсванські будиночки... Будиночки? Та тільки одного він міг побачити зараз, бо другий десь далеко потопав у розкішному саду, а третій... До третього, поки дійдеш,— упрієш. Он тамечки в тіні велетенських акацій або груш, неймовірно високих, тільки мріє

чепурна, під тесовим дашком брама третього двору...
В двір той?

Шаміль посміхнувся: от де простори! Це тобі не Москва та й навіть не їхнє місто — оте чуже місто біля моря, що він його тільки що залишив, місто, де люди безглуздо тиснуться одне до одного, де жалюгідно збираються ввечері до якогось там скверу чи парку, збираються юрбами, і люде́й сходиться більше, ніж дерев у тому сквері, та де! — більше, ніж листя на тих кущих, здрібнілих деревах.

А тут! Стоїть собі будинок апсвана, а перед ним мало не на цілий гектар, а то й більше — широкий зелений двір. За цим двором — другий, ще більший, для худоби; а там — ще двір, город тощо; далі — сад; буває один, другий, третій... От це простір! Яка розкіш!..

Легким кроком проминав Шаміль ці безкраї двори старовинного села... Села? Та хіба ж це село?

Шаміль трохи здивовано поглядав на всі боки. Він ніби забув, як виглядають його рідні села. За ці два роки він звик уже, що село, так це трохи не так, як у місті, а все ж люди живуть купою.

Апсван, як він сам себе зве (апсуа), чи як його назвали завойовники-турки — абхазець (абазги), видно, любить простір.

Він сторониться сусідів. Отак серед лісу під горою ставить він будинок, перетворивши частину лісу на сад, а частину на ниву, і живе собі самітно...

«Отак, певне, воно й було, — подумав Шаміль, поринаючи думкою у темну, ще не освітлену дослідженням історію рідного народу, — оселялися собі апсвани тут і там, і згодом — тепер хоча б — кажуть: абхазькі села. Та які ж вони села, коли не розбереш, де одне кінчається, а друге починається? Просто живуть люди собі в своїх дворах-оселях апсвани, а двори ці, оселі, розсипалися по всій країні — на зелених пагорках, на схилах більших, теж зелених гір, у гірських долинах, коло бистрих, прозорих річок...

Так воно й було, — думав Шаміль, переповнений вщерть радістю, що повертається до рідного краю, з радощів помічаючи тільки гарне, тільки любе окові, забувши цієї хвилини все від'ємне та хибне, що його рідний народ мав ще перемогти в тяжкій боротьбі, боротьбі, ради якої сам Шаміль вчився, набуваючи найдужчої в світі зброї — знання...»

Місячної літньої ночі принесли молодого Давта мертвим до хатини його батька, старого Хасана...

Як їхав Давт у гості до швагра в сусіднє село, то й не сподівався лиха, що чекало на нього — на весь його рід, — лиха кривавої родової помсти. А в гості Давт до швагра подався, бо в того було свято — приїхав до нього родич здалека, аж із Гальського краю.

Хто його знає, як дізнався ворог, що до Давтового швагра — веселого Гедлача — приїхав гість — родич з далекого Гальського краю. Може, й так, що ворог за тим гостем-родичем стежив, давно стежив, може, звідти ж, з далекого Гальського краю, бо й над гостем-родичем тяжіла примара тієї ж самої кривавої помсти. Там, може, не дався вправний вояка ворогові. Може, добрий їздець та чудовий стрілець, обережний, як харсун, хоробрий, як дикий кабан-самітник, не підпустив він ворога навіть близько до себе.

Отож ворог, поклавши собі, що все одно кого, а треба вбити когось з ненависного роду, взяв та й забив Давта, бо Давт, певне, про родову помсту забув. Забув, певне, і тому поїхав від Гедлача додому вночі, не дочекався ранку, не дочекався світла денного — сонця ясного, як йому радив Гедлач. Не міг поради швагрової послухати молодий Давт, бо вдома на нього чекала люба молода дружина Гушана. Не слухав швагрової поради Давт, бо все думав: бідна Гушана, — вони ж бо ще й року нема як побралися. Отож Гушані треба від усіх ховатися, перед усіма соромитися. Тяжкий старий звичай, а треба його додержувати. Отож уночі тільки, як усі поснуть, чоловікові поцілунки та милощі винагороджують бідну Гушану за пониження вдень.

Отак, певне, думав собі молодий Давт, коли раптом, залишивши недопитий келех вина, підвівся й сказав, що йому неодмінно треба їхати додому, бо завтра раннім рано, казав Давт, батько надсилає його в справах господарських до міста... І не думав не гадав старий Хасан надсилати сина до міста, але так сказав Давт, бо раптом дуже схотілося йому побачити вірну молоду дружину Гушану. Вино розпалило кров, гарячі губи прохали поцілунків...

Легко стрибнув на коня Давт, безжурно мацнув те місце коло пояса, де мав бути револьвер, та ба! — не добився права носити зброю, а потай її мати не схотів, шануючи свого брата — партійця Шаміля, — що ось-ось мав приїхати додому з Москви. Ще Гедлач, Давта проводжаючи, спитав:

— Ну, а зброю ти принаймні маєш?

— Та маю,— безжурно відповів Давт, поклавши руку на держално апсванського ножа, що висів на поясі.

Ще Гедлач похитав головою:

— Хіба ж це зброя вночі? — хочеш, я тобі револьвера позичу?

— Та навіщо? — безжурно запитав Давт.

— Ти забув про помсту? — сказав Гедлач.

— Та що ти! Це давне. Про такі старі звичаї забувати треба. Та й ти ж знаєш, що ворожа нам родина давно переїхала до Галя,— вимовив Давт і нетерпляче вдарив коня. Кінь зацокотів копитами й поніс свого господаря назустріч ворожій кулі...

— Отак воно було,— стиха розмовляли проміж себе сусіди, що вже зібрались попрощатися навіки з убитим Давтом, дізнавшись про все від Гедлача, бо він уже теж приїхав, про страшне лихо сповіщений.

— Хтось із ворогів таки приїхав з Гальського краю,— гадали сусіди,— хтось стежив за отим Ханашем, що одвідав Гедлача. Хтось не міг забити Ханаша, проте влучив Давта, бо ж усе одно кого, а треба помститися,— гадали сусіди, стиха перемовляючись, та одне по одному підходячи до столу, де стояло вино та страва: треба частувати тих, хто прийшов убитого вшанувати...

Ой, треба ж бо! Вже старий Хасан зарізав барана. Вже купив вина, бо свого цього року не вистачило. Вже збирався другого барана зарізати, бо родичі й сусіди все надходили — всі шанували старого Хасана, всі приходили співчуття його горю виявити... Ой, нехай їй всячина, тій шані, тому співчуттю! Бо бідний господар старий Хасан, і несила йому багато гостей частувати. Та нічого не вдієш. Звичай старий... І це ще нічого сьогодні. Це тільки прощання з забитим. А от як прийде сороковий день після похорону: скільки ж тоді народу в гості прийде! Скільки ж тоді частувати доведеться!..

Хіба ж не був Хасанів батько багатий? Хіба ж не паслися його величезні отари отам, на зелених горах, аж під скелями? Та ота клята родова помста виривала одного по одному Хасанових братів з життя. Смерть була частим, настирливим гостем у Хасановій родині. Смерть, а заразом і руїна. Бо всі шанували Хасанового батька. І загинули заради пишних поминок усі овечі отари, загинули й корови, спродані були сади. Навіть хата пішла за водою, спродана вже не на спомини, а на Хасанове бучне весілля: Хасанів батько, своє зруйноване багатство не ба-

жавши забути, справив останньому синові весілля таке, як вимагав старий звичай...

Після весілля незабаром помер Хасанів батько. Як черва дуба, поточило його горе. Тоді ще молодий Хасан тяжкою невсипучою працею з допомогою родичів звівся так-сяк на ноги. Потроху він зладнав собі таке-сяке господарство. Помста втихомирилася. Ворожа родина виїхала. Менше тяжів над Хасаном клятий обов'язок за трьох забитих братів мститися. Мир прийшов до Хасана. Росли його сини — надія. Допомагали в роботі. Поволі розвивалося їхнє господарство. Вже й сад був, і корови, і овець трохи завелось... Молодший син, Шаміль, у люди вибився, поїхав до Москви вчитися. Честь Хасанові, що в нього такий син. Честь і надія на допомогу батькові. Мир прийшов нарешті до Хасана. Злидні відходили в минуле... І от маєш! — знову мара смерті й руїни...

Похилив голову Хасан, про все це думаючи. Пекучий жаль за втраченим старшим сином, сумні думки про неминучу руїну стиснули Хасанові груди, як він пішов шукати барана, щоб зарізати. В цю мить він помітив, як до двору заходив Шаміль...

— Сину! — вигукнув Хасан, ідучи назустріч Шамілеві. І була в тому вигукові і радість і туга заразом: ніби батько бачив примару смерті й над молодшим сином.

— Здоров був! — відгукнувся Шаміль, уже помітивши людей коло хати, вже вчувши щось надзвичайне. — Що сталося? — тривожно запитав він батька, ще не встигши обняти його...

— Ох, сину! — тільки й вимовив Хасан, притиснувши до себе Шаміля, що враз учув гарячі батьківські сльози на своїй щоці.

— Що сталося? — ще з більшою тривогою запитав Шаміль, одхилившись від батька та зазираючи йому в вічі.

Той стримав себе і відповів:

— Давта цієї ночі вбито...

— Хто вбив? — вигукнув він, і мимоволі лють на вбивцю запалила його сірі очі, що стали аж чорні.

— Ніхто напевне не знає, — вимовив Хасан, — але всі гадають, що це хтось із Гушбів... Не інакше, як вони, — додав він переконано, і в цих словах забринів такий глибокий розпач перед лицем невблаганної жорстокої долі, що Шаміль мимоволі теж перейнявся цим почуттям.

Враз він відчув велику втому в ногах, ніби він тільки

що пройшов не двадцять, а двісті кілометрів. Коліна самі собою зігнулися, і він тяжко сів на землю.

Як крізь туман він бачив, що підійшли мати й сестра, і здаля, не сміючи підійти ближче, дивилась на нього дружина вбитого Давта, Гушана. Шаміль покликав її, навіть розгнівався, чого вона не привіталася з ним? Чому в таку мить додержує звичаю, нікчемного звичаю? Ой, ці кляті звичаї? Вони загубили ні в чому невинного Давта...

Як уві сні привітався Шаміль із сусідами та родичами. Ледве згадав про те, що треба ж, за звичаєм, підвестися, вітаючись з ними. І зараз же, проти звичаю, знову сів, хоч усі стояли. Аж мати, незважаючи на своє горе, сумно похитала головою: у Москві син забув, видно, за чемність...

— Ходім до хати,— покликкала мати Шаміля.

Та він ніби не чув. Сидів, схиливши голову... Родичі й сусіди, стиха розмовляючи, відійшли від хлопця.

— Горе запаморочило його,— казали вони проміж себе про Шаміля.

А він і не знав, що з ним робиться. В голові настирливо бриніло: «Баран... баран... Чому баран? Та це батько сказав, що йде барана різати». Ні, не про того барана бринить у голові. Та про якого ж? І Шаміль пригадав: давно колись, він і не пригадає, два, чи три, чи, може, й більше поколінь тому, предки його мирного роду пасли вівці в горах поруч з предками Гушбів, і от хтось у когось украв чи одбив барана; з того барана й почалося. Десятки людей, десятки відважних вояків, що їхні діди й батьки мужньо билися поруч проти спільного північного ворога — проти руського звіра-царя та його рабів солдатів,— винищували один одного у страшній родовій ворожнечі...

«Баран... Баран»,— бриніло настирливо в голові й від хвилювання невиразно, уривками поставали в пам'яті батькові оповідання про криваву помсту, про те, як батькові хоробрі брати, перед тим як загинули, винищили мало не вдвоє більше ворогів — Гушбів. Як же нещадно вони їх нищили, чигаючи на них скрізь і всюди, як мисливці на звірів! Скільки терпіння, настирливості, скільки розуму й винахідливості, скільки спритності й незмірної відваги вони виявили в цій братовбивчій боротьбі!..

Шаміль аж здригнувся. Перед його очима, що в цю хвилину світу не бачили, поставала химерна примара: голова велетенського барана, що переможно поставив копита передніх ніг на купу скривавлених людських тіл; тіла ще не всі мертві; тут і там купа ворухиться; вгору корчіжно здіймаються руки; чути стогін і лемент; цей стогін стає

все гучніший, все більше рук у страшному благанні підводиться до морди велетня барана; все виразніше чути в лементі-стогоні благальні слова: «Годі! Годі! Змилуйся... Невже тобі не досить цих жертв?»

Тягнутьса руки до переможної баранячої морди. Роздирає повітря благальний лемент-молитва про припинення безглузлого пролиття крові. Ніби ліс на щовбі, повитиналися благальні руки з гори трупів. Ніби рев моря в бурю, залунав благальний лемент: «Годі! Годі! Змилуйся!..»

Тоді велетень баран переможно глянув униз на гору трупів під його копитами... Верхня губа його підвелася, показуючи плоскі зуби. Баран посміхався. Химерно, страшно посміхався. Він глузував з нещасних, принесених йому в жертву. Глузував з їхньої відваги, винахідливості, розуму, так марно витрачених у нерозумній, смішній боротьбі. Глузував з пролітої марно крові, глузував з пролитих сліз, із горя, глузував з руїни й страждань.

— Гей, ти, проклята химеро! Ти, ідоле! Ти, втілення безглузлого звичаю! — виривався вигук із Шамілевих грудей, що їх пекло жагуче бажання знищити примару-барана. Але голосу бракувало, і вигук обернувся на безсилий шепіт. Навіть не шепіт — тільки губи Шамілеві ворушилися безгучно...

А ідол-баран переможно глузливо посміхався. В безсилому гніві Шаміль затиснув у руці камінь, щоб жбурнути в химерну баранячу голову, щоб розтרוшити її разом з глузливою посмішкою. Та камінь розсипався в Шамілевій руці, ніби грудка глини, і в цю мить до його вух долетів стогін-поклик: «Шамілю! Шамілю!..»

Шаміль прислухався, глянув туди, звідки вчувався стогін: на горі трупів, під копитами барана-велетня, горілиць лежав його брат, його рідний брат, вбитий Давт. Він закинув голову. На його обличчі струмочком бігла кров. Він стогнав: «Шамілю! Шамілю!..»

Чиясь рука торкнулася Шамілевого плеча. Він здригнувся й прокинувся: стомлений спекою, дорогою, приголомшений несподіваним страшним горем, розчавлений ним, як носій надмірним тягарем, він як сидів, так і забувся в химерній дрімоті-кошмарі...

— Шамілю! Шамілю! — гукала до нього мати, торсаючи його за плече. — Що з тобою, сину? — сказала вона. — Притомився з дороги, заснув? — забриніла ніжна турбота в її голосі. — То відпочинь піди. Але десь у куточку, щоб люди не бачили. Негоже тобі спати, коли вбитий брат

лежить... Піди ж попросайся з ним, віддай останню шану...

Шаміль чув, але не добирав, що йому казала мати. Її слова з'являлися на поверхні свідомості, як бульби в дощ на тихій воді, і зникали без сліду.

— Мамо! — вигукнув він, раптом вражений. — Чому в тебе кров на обличчі? Де ти себе так поранила? — стурбований питав Шаміль, враз ставши на рівні ноги та нахилиючись до матері, що на її обличчі точилася кров з рани, ніби хтось цвяхом пороздирав їй щоки.

— Та що з тобою, сину? Очмарів ти, чи що? — відповіла мати. — Хіба ж не бачиш? Це ж я плачу за Давтом, це ж я в горі роздряпнула нігтями собі обличчя...

— Мамо! Навіщо ж обличчя собі дряпати? Диви, що ти собі наробила! — з болем і жалем у голосі вимовив Шаміль, ще не отямившись від своєї химерної дрімоти. — Обмий швидше кров з лиця, обмий рани... Ти ж можеш кров заразити... — благав Шаміль матір.

— Та що ти, сину? — здивовано глянула на нього мати. — Невже ж на чужині ти зовсім забув звичаї рідного краю? Та що скажуть люди, як я, замість плакати та ще далі роздирати собі обличчя, піду змивати кров з ран?..

— Звичаї, звичаї... — прошепотів, здригнувшись, Шаміль: правда, принаймні в цю хвилину, він забув про гідотний звичай рідного краю, що за ним жінки повинні роздирати обличчя, показуючи своє горе, свій жаль за небіжчиком. І знову в Шамілеві уяві постав велетень баран з його химерного сну. Знову залунав лемент.

— Що це? — запитав він перелякано матір, бо лемент був не тільки в уяві, він справді залунав у хаті.

— Та це ж плачуть за Давтом, — відповіла мати. — Ходім-бо до нього, віддаси йому шану. А потім підеш відпочивати. А то ти й справді сам не свій...

Шаміль покірно пішов слідом за матір'ю до хати. Посеред одної з кімнат лежав на ліжку небіжчик, накритий чорним. Навкруги сиділи жінки, лементуючи. Коло дверей і по кутках стояли сусіди й родичі. Хоч вікна й двері були відчинені, але в кімнаті відчувалася страшенна задуха. З облич жінок-голосильниць струмками збігав піт, перемішуючись із кров'ю з роздертих щік. Безглуздий, галасливий лемент ніби збільшував задуху, обертаючи кімнату в пекло...

Від тієї задухи, від галасу, від усієї цієї дикої картини Шаміль зовсім очмарів. Він підійшов ближче до небіжчика. Жіночий лемент ушух: жінки чекали, що ось зараз, за

звичаєм, закричить, шакалом заголосить Шаміль. Та він стояв мовчки.

«Це Давт. Це мій брат»,—казав він собі в думці. Але розум не сприймає цього. В голові була пуста. Хотілося зосередитись, лишитися самому, щоб перейняти думкою про смерть любого брата. Хотілося, щоб усі жінки-голови-сильниці, всі родичі та сусіди зникли, як лиха примара. Навіщо вони тут? Хіба смерть — якесь свято чи видовисько, що вони позбиралися?

Шаміль мовчки відійшов від небіжчика. І зараз же знову знявся лемент. Як нагай, він ударив Шамілеві по нервах. Тікаючи від нього, він подався в сад і сів під старою розлогою грушею, що її листя тихо шелестіло від передвечірнього вітерця. Шаміль із полегшенням зітхнув і задивився на верховини гір, що чітко й ясно вирізьблялися на блакитному тлі неба.

«Буде дощ»,— мимоволі подумав Шаміль звичною думкою ще недавніх хлоп'ячих років, коли він на горах, на розкішних гірських пасовищах пас батькові вівці й навчився з вигляду гір визначати наперед погоду.

Разом з цією думкою згадалося, як одного разу на пасовиську довелося йому з Давтом збирати вівці, що їх розігнала несподівана раптова буря. Тоді Давт, женучись за вівцями, трохи не впав у прірву. Він спіткнувся в густій траві, покотився схилом до прірви й був би загинув, якби не вхопився за кущ над краєм кручі... Шаміль яскраво згадав, як він тоді біг до брата, як допомагав йому видертися на кручу й сам трохи не обірвався в безодню, де білою ниточкою бігла річка. Виразно пригадав, як тоді завмерло серце в грудях, як жадібно набирав він у легені запашне гірське повітря і, коли небезпека минула, радісно дивився, лежачи в траві поруч з Давтом, таким любим у ту мить, на верховини гір — отаких саме чітких та ясних після зливи, як зараз перед дощем.

«Отож батько, певне знаючи, що буде дощ, наказав Давта залишити в хаті, а не виносити, за звичаєм, надвір»,—чомусь подумав Шаміль, і ця думка враз вернула його свідомість до сьогоднішнього дня.

— Давте, Давте! — шепотів він.— Таки передчасна смерть спіткала тебе...

І тепер, на самоті, серед мирної тиші природи, думка про братову смерть постала перед ним, ясна й виразна.

— Давте! Давте! —прошелотів Шаміль.— Чому ж ти так безглуздо через отого клятого барана загинув?

Теплі сльози покотилися ярясно з Шамілевих очей.

«Ох, Давте! — вже не шепотів, а думав він, витираючи сльози.— А ми ж бо з тобою мріяли, що я тобі допоможу й ти теж будеш учитися. І вдвох з тобою ми будем боротися з темрявою, що в ній споконвіку пропадає наш хоробрий народ. Ти, бідний Давте, все мріяв учителем зробитися. Світло знання та науки ти хотів принести своєму народові, щоб, подолавши темряву й забобони, він вільно пішов широким сонячним шляхом будувати нове життя. І от — яке безглуздя! — ти загинув від одного з тих страшних забобонів, що з ними боротися збирався... Ой, нехай же проклята буде ця безглузда помста. Цей звичай дурний, як той химерний баран, що мені примарився, і разом страшний, жорстокий, кровожерний».

Шаміль тяжко зітхнув. Так марно загинути! Ну, нехай би в боротьбі спіткала смерть його рідного брата. У справжній боротьбі із справжнім ворогом, а не від руки цього баранячого ворога, що по-баранячому, покійрно слухаючись пастуха, звичаю взяв та й заподіяв безглузде вбивство. Навіщо! Хіба ж легше від Давтової смерті родичам убивці, теж по-баранячому безглуздо вбитим? Ох, ганьба ж моему народові, ганьба нам, нащадкам хоробрих вояків, що ми отак, як барани, слухаємось покійрно старих, безглуздих звичаїв...

Десь дуже далеко гримнув прім. Шаміль повернув обличчя на південь. Звідти тихо віяв теплий, запашний вітер. Він гнав з моря синю хмару... Так, наближалася злива. Треба піти до хати, а там... Шаміль аж здригнувся від огиди, пригадавши паскудну комедію, що її звичай вчинив коло тіла його бідного вбитого брата. Ні, він нізащо не піде до хати. Чути цей галасливий лемент голосильниць!.. І як вони не розуміють, що це — образа щирому почуттю горя! Хіба ж справжнє горе вимагає отієї комедії з голосильницями, з роздиранням обличчя — отого галасливого показування його всім людям?

— Тьху, яке паскудство! — аж уголос вимовив Шаміль, сплюнувши, таким огидним здавалося йому втручання старого звичаю в почуття людини...

У цю мить він почув хрускіт сухих галузок позад себе. Він обернувся і побачив батька.

— Ти тут, Шамілю? А я тебе скрізь шукаю,— вимовив той.— Чого ж це ти заховався? Негоже так... Тобі треба серед людей бути, а то подумують, що ти як ученим став, то й пишашся, гордуеш...

— Та ні,— відповів Шаміль,— мені просто нема охоти на всю ту комедію дивитись...

— Як ти кажеш? — від здивування Хасан вирячив очі на сина.— Ти збожеволів? Твій рідний брат убитий, а ти кажеш — комедія...

— Я не про те кажу — комедія, що бідний Давт лежить. А про те, що навколо небіжчика робиться,— неохоче сказав Шаміль, не сподіваючись, що батько зрозуміє його думки.

Але Хасан зрозумів: ще б не зрозуміти,— зарізані марно барани. Та й справді! Ну, нехай уже загинули б ті барани ради гостей, щоб їм весело було з чаркою та доброю їжею, щоб і самому разом з ними серце звеселити. Шкода, правда, стільки баранів за один раз різати, та принаймні хоч погуляти б. А тут маєш! У самого на серці горе — хіба ж чарка та їжа в голові? Та й усі ті, що до столу за стравами підходять, п'ють та їдять, ніби там не вино, а гірка хіна в кухлях і ніби не баранина печена, а кізяк на столі... Правду каже Шаміль — на комедію все це дуже скидається.

Хасан сів поруч сина й задумався. Шаміль теж думав.

— От дощ наближається. Може, він трохи гостей розжене,— сказав він по хвилині мовчання й глянув на батька, сподіваючись протесту проти його слів: це ж була образа найсвятішого звичаю гостинності.

Та Хасан, на диво синові, і не подумав гніватися на супротивні звичаєві слова.

— Сьогодні ще півлиха, хоч і шкода, признатися щиро, п'яти баранів та барила вина. А от що то буде на споминки, на сороковий день? — задумливо вимовив старий.— Ні за що ні про що загине все наше господарство... Може, ти службу в місті дістанеш? — звернувся він до сина.— Бо ж, певне, й хату спродувати доведеться, і лишимося ми всі без притулку й голодні. То, може, ти нам допоможеш?

— Ти про що це, батьку, кажеш? — запитав Шаміль, не відразу зрозумівши, чому це доведеться навіть хату спродувати.

— Та ти що, з неба звалився чи в Москві всі рідні звичаї забув? — трохи розсердився батько.— Ти бачив, скільки сьогодні народу прийшло? А на споминки, диви, в сорок разів більше буде.

— Ні, я всі наші звичаї пам'ятаю — і розумні й дурні,— твердо відказав Шаміль,— але ж я певний, що ви не будете справляти цих поминок. Це ж уже тепер виводиться... Це ж треба уже зовсім розуму позбутися, щоб узяти та власною рукою пустити на вітер усе своє добро, загорьоване довгою, тяжкою працею...

Нічого не відповів старий Хасан на гострі синові слова, бо відчував у них правду. Добре тому звичаїв додержувати, хто багатий, хто добро своє дурно від батька дістав. Такого добра, без тяжкої праці здобутого, не так шкода, як йому, Хасанові, свого господарства, що в ньому все — його піт, його вперта праця. Легко Шамілеві старі звичаї зневажити. Йому що, сьогодні він тут, а завтра до Сухумі подався, а то й далі, — йому, вченому, тепер вільний широкий шлях у світі. А як старому Хасанові, що досі з пошани всіх користався, взяти та й себе ославити? Йому ж бо, старому, тут і помирати. Що він може робити, крім як коло винограду, кукурудзи та овець? Хіба от справді син до себе візьме, коли, шануючи звичай, справді здурівши, доведеться своє господарство на вітер пустити...

Нічого не відповів синові старий Хасан. Він помовчав трохи, подивився, як синя хмара з моря посувалася все вище на небі, обгортаючи волохатою буркою обрій, та й вимовив:

— Ходім, однак, до хати... Незабаром Давта почнуть ховати. Ти ж на похороні будеш... Ходім, левне, вже й мулла прийшов...

— Що? Мулла? — вигукнув Шаміль, вражений, схопившись на ноги. — Хіба ж Давта з муллою ховатимеш? Він-бо ж ні в аллаха, ні в християнського бога не вірив... Це ж ганьба мені, партійцеві, щоб мого брата з муллою ховали. Цього не буде ніколи... Ніколи! — аж кричав Шаміль, кров йому в жилах загорілася. Тільки в цю мить він остаточно отямився від приголомшення від несподіваної смерті брата.

— Та заспокойся, Шамілю, — казав Хасан. — Ну що з того мулли? Ти знаєш, що й я сам не дуже муллу шаную, ніколи до мечеті не заходжу. Та й хто з нас, апсванів, такий у вірі ревний? Однак треба — звичай...

Шаміль майже не слухав батька. Тільки останнє слово, як нагай, вдарило його. Звичай! Скрізь звичай, а не власний розум. Ні, цього не буде. Його рідного брата з муллою не ховатимуть...

Шаміль ще не знав, що робити. Якби Давт був партієць, комсомолець, тоді ясно: з комсомолом, по-радянському Давта поховали б... Однак усе одно Давт — син чесного селянина. Його смерть не сміє мулла поганити релігійним похороном. Ні, цього ніколи не буде. Ніколи!.. Треба зараз же братися до справи... Шаміль повернувся й майже бігцем подався з саду.

— Куди ж ти? — покликав його батько.— Невже таки справді не будеш на похороні?

Шаміль на мить спинився. В голові майнула думка про те, що, диви, поховують Давта без нього, і він не встигне зробити своєї справи — зібрати комсомол, скликати членів колгоспу, що був у селі, і разом справити громадський похорон, прогнавши муллу. Ой, чого ж це він раніше про все це не подумав? Давно можна було перенести небіжчика до сільради, червоним прапором накрити, голосільниць розігнати... Чи ж встигне він зараз свою помилку виправити?

— Батьку! — звернувся Шаміль до старого.— Ви, дивіться, Давта без мене не ховайте. Я незабаром прийду... Дивіться ж, батьку, не ховайте без мене. Бо це буде мені велике горе,— похапцем казав Шаміль, пориваючись швидше піти.

— Куди ж ти йдеш? — запитав його Хасан.

— Піду товаришів своїх зберу. Нехай вони на похороні будуть,— ідучи, кинув Шаміль та й зник за деревами.

Хасан похитав головою. Щось, видно, надумав Шаміль... Ой біда з молоддю. Певне, комсомол покличе, муллу, диви, ще проженуть...

Похилившись, пішов Хасан до хати. Тяжко жити, коли борсаєшся отак у тому житті, як у бистрій річці, і ні до того, ні до другого берега не пристанеш — ні до старого, ні до нового...

Тим часом Шаміль, перелазячи через тини, щоб іти навпростець, щоб швидше, поспішав до сільради. Він сподівався, що тепер, надвечір, там хтось є. Він розшукає партприкріпленого, разом з ним знайдуть одного-двох членів бюро партосередку, що був у селі, і нашвидку вирішать, що його робити...

Заклопотано позирав Шаміль на сонце: чи ще високо воно на небі? Бо ж як стане заходити, не витримає батько — поховає Давта з муллою.

«Як не встигну товаришів своїх зібрати, сам муллу прожену»,— одчайдушно вирішив Шаміль, підходячи до сільради.

— Шамілю! — почув він ще здаля радісний вигук — назустріч йому трохи не бігцем ішов приятель дитинства, Еслам.

— Здоров був, Есламе,— привітався, теж зрадівши, з ним Шаміль.— Ти все тут, на селі? — нашвидку питав він свого приятеля, міркуючи, як Еслам може допомогти йому в справі похорону Давта.

— Та ні, не все тут,— відповів Еслам,— був у Сухумі, вчився в педтехнікумі. Зараз вакації... Допомагаю тут комсомолові. А ти надовго приїхав? Чи, може, зовсім?..

— Чекай, про це потім,— перебив його заклопотаний Шаміль,— ти не знаєш, де зараз партприкріплений?

— Певне, вдома. Тут близько. Ходім, доведу,— сказав Еслам.— А навіщо він тобі?

— Ходімо швидше. Дорогою розповім,— поспішав Шаміль,— стурбовано позираючи на сонце: ой, коли б встигнути все зробити, поки воно не почне заходити...

За п'ять хвилин Шаміль та Еслам, що вже все знав і гаряче взявся допомогти своєму приятелеві прогнати муллу, палко сперечалися з партприкріпленим, відповідальним партійцем із Сухумі, незнайомим Шамілеві.

— Пізно, дуже пізно, товариші,— казав той розважно,— до цієї справи братися. Тільки скандал вийде. Не можна ж так, похапцем. Треба було б організовано, треба було переконати Хасана зовсім мулли не кликати. А тепер уже пропало діло...

— Та невже ж таки мого брата мулла ховатиме? — сперечався нещасний Шаміль.— Це ж ганьба для мене. Мій брат мріяв учитися, боротися з темрявою, сам він загинув від старого звичаю, і — на тобі! — мулла його поховає...

— Я вмить зберу комсомольців, ми підемо з червоним прапором,— підтримав Шаміля палко Еслам, і його чорні очі загорілися від уяви, як мулла побіжить від комсомольського червоного прапора.

— Ой, ні, ні! — замахав руками партприкріплений.— Ви, комсомольці, й так тут на селі шкоди наробили. Чи ж давно тут один з вас на зборах кричав, що він власною рукою застрелить того, хто до колгоспу не піде? Сидить уже тихо, не робить скандалу...

— Та скандалу не буде,— запевняв Шаміль,— не такий мій батько, щоб скандал припустити. Він тихенько мулли скаже, щоб той пішов собі геть, коли я з товаришами прийду та вимагатиму промадського похорону, та й більше нічого не буде...

— Твій батько — Хасан? — запитав партприкріплений.

— Так, Хасан Қадба,— відповів Шаміль.

— Твого батька я знаю,— вимовив, міркуючи щось, партприкріплений.— Він добрий селянин, вірний Радвладі. Він недавно казав мені, що на осінь збирається до колгоспу прилучатися...

— Невже? — зрадів Шаміль.— Я ще не знав цього...

— Чого ж ти не поговорив з ним? — питає партприкріплений. — Може б, він сам мулли не покликав? Може, згодився б, щоб його сина, як сина майбутнього колгоспника, колгосп поховав?

— Ой, та коли б це я встиг із батьком розмовляти! — з розпачем вигукнув Шаміль, — я, може, три години, як приїхав? А тепер уже запізно. Він уже покликав муллу. Однак я певний, що я з товаришами прийду, — вів своє Шаміль, — він не буде сперечатися, він скаже муллі, що не треба скандалу, він попросить його йти додому...

— Та чекай, товаришу, — спитав Шаміля партприкріплений. — Чого так поспішати? Давай підемо всі втрьох до твого батька, спробуємо його перекопати...

— Та куди ж тут спробувати? — кинувся Шаміль до вікна, щоб глянути на сонце. — Дивись, сонце все більше хилиться до обрію. Поки до нас дійдемо, зовсім пізно буде, й батько скаже: «Що я тепер маю робити? До заходу сонця треба поховати — такий магометанський закон. А ваших товаришів, щоб поховати без мулли, нема. Нехай уже мулла на цей раз поховає...»

— Слухай, — посміхнувся партприкріплений Шамілеві, — ти ж дурниці плетеш. Коли ти певний, що твій батько згодиться муллу прогнати, то чого ж ти думаєш, що він буде так додержувати магометанського закону про поховання небіжчика до заходу сонця? Це ж купи не держиться...

— А я винний, що воно купи не держиться? — жваво відповів Шаміль. — Однак так воно є в селянській голові. Ти, певне, мало знаєш село. Не знаєш, певне, і того, що мій батько сам зовсім у того аллаха не вірить, і мулли йому не треба, однак покликав його і вимагатиме, щоб небіжчика до заходу сонця поховали, бо все це — звичай...

— Та воно так, — згодився партприкріплений, — але ж хіба ви встигнете комсомольців зібрати, щоб до заходу сонця вже в Хасановому дворі вони були? Адже ж од краю до краю села трохи не дванадцять кілометрів, а комсомольці по всьому селі живуть...

— Коні заженем, — вихопився Еслам, — а за годину словістимо всіх. За дві, теж на конях, усі коло сільради будуть...

— Тільки не коло сільради. І без червоного прапора, — перебив Еслама партприкріплений. — Пам'ятайте, товариші, що це буде не організований виступ комсомолу, бо справу так похапцем не роблять, а просто Шамілеві това-

риші, запрошені від нього, на похорон зібралися. Така моя думка. А втім, робіть, як знаєте...

Тяжко було Есламові розлучитися з мрією про те, як мулла від червоного прапора тікатиме, однак він дуже шанував думку партпункріпленого, щоб з нею не погодитися. А Шаміль і сам розумів, що так — неофіційно — краще буде справу зробити. І галасу менше, і батькові легше буде повернути на те, що, мовляв, така воля Шаміля, рідного Давтового брата, та Шамілевих і одночасно Давтових товаришів. Апсвани не дуже шанують ані муллів, ані попів, і ніхто не буде засуджувати Хасана, що він погодився на бажання свого сина...

Вітром літали на конях Шаміль та Еслам вулицями й провулками села, збираючи товаришів та тривожно поглядаючи на сонце. Воно все нижче спускалося до обрїю, ніби тікаючи від синьої, волохатої хмари з півдня, що ось-ось мала накрити його своїм покривалом.

Тривожно поглядав на сонце і старий Хасан. Він нетерпляче чекав на повернення сина, а видно було, що дощ наближається і до того ж великий дощ, злива. Її сіра завіса вже виразно позначалася над містом. Уже далеко море, що звичайно лезом кинджала виблискувало на обрїї, сховалося за тією сірою завісою.

«Злива не дасть Давта поховати. Треба було б похорон відправити, поки вона не надійшла», — думав Хасан.

І вже вдруге підходив до нього мулла, кажучи йому про те саме.

— Хто його знає, де твій Шаміль заповівся, — казав мулла, — може, навмисне він десь затримався, щоб через зливу не змогли Давта до заходу сонця поховати, щоб ми порушили Магометів закон. Знаю я твого Шаміля, — бубонів мулла, — від нього можна такої капості сподіватися.

— Однак як же я можу Давта без його улюбленого брата поховати? — заперечував Хасан.

І справді, не міг Хасан так тяжко покривдити свого сина Шаміля. Він знав, як той любив свого брата. Він певний був, що Шаміль пішов скликати товаришів на похорон. Може, вони й проженуть муллу, та біс із муллою: нехай краще без мулли та не без Шаміля відправиться похорон...

І Хасан уже втретє виходив за браму та поглядав, чи не видно Шаміля з товаришами.

Вже хмара заступила сонце. Вже гості — сусіди родичі — здивовано гомоніли: «Що це таке? Чому не виносять

ховати небіжчика? Чому нема Шаміля? Чому Хасан такий стурбований?»

Голосильниці, то й ті вщухли й теж одна з одною нишком говорили про те, що — ой, не добре це! Таки станеться якийсь скандал сьогодні. Недаремно ж бо Шаміль не схотів, за звичаєм, над убитим братом плакати. Щось замислив він.

Тим часом до великого старого дуба посеред вулиці недалеко Хасанової господи один по одному підлітали вершники — юнаки-комсомольці, та й так декотрі — до комсомолу прихильні. Еслам усіх запалив бажанням прогнати мулла. Кілька юнаків разом з ним літали, збираючи до дуба товаришів... Вже багато юнаків зібралось. Нетерпляче тупотіли коні, бо вони самі нетерпляче чекали на Шаміля та Еслама, що забарилися, по найдальших закутках села комсомольців збираючи. Тривожно гомоніли юнаки про те, що вечір уже. Сонця не видно, та воно, певне, незабаром зайде. Диви, почнуть ховати Давта, Шаміля не дочекавшись.

Та й справді, вже зовсім напосів мулла на Хасана. Старий та плохий мулла сьогодні був сердитий. І так йому серед апсванів не солодке життя. Не дуже вони у вірі ревні. А останнього часу й зовсім за бога забувати почали.

— Ну, як же, Хасане, — приступив він до старого, — може, я піду додому? Може, ти й зовсім не хочеш ховати сина? Може, просто кинеш його десь, щоб собаки його тіло з'їли? Все ж одно як сонце зайде, не прийме земля небіжчика...

Ледве стримав гнів Хасан від такої образи. Хотілося кинути мулли у вічі:

— Та йди ти під три чорти! Нехай тебе собаки з'їдять, а не мого Давта.

Та з усіх боків на нього дивилися докірливі очі родичів і сусідів. Хоч не чули вони, про що Хасан з муллою розмовляв, однак здогадувалися.

Стримав свій гнів Хасан і тільки вимовив:

— Почекаймо ще трохи. Зараз Шаміль надійде...

— Та доки ж чекати? — обурився мулла. — Сонце заходить. Ні, я піду. От скажу всім людям, що не можу бути я там, де нехтують Магометів закон, та й піду, — підніс голос мулла, і дехто з гостей підійшов до нього.

Хасан аж зуби зціпив од люті. Ой, буде скандал. Щоб попередити його, він кинувся до брами — востаннє подивитися, як нема Шаміля, то нехай уже клятий мулла ховає Давта... Тяжко це, та що зробиш.

Пильно придивлявся Хасан у порожню вулицю. Прислухався, чи не чути де гомону Шамілевих товаришів. Та напружене вухо тільки чуло шелест листя. З хмари, що вже обняла все небо, волохатим, ніби подертим краєм за гори зачепившись, впали перші дощові краплі.

«Зараз злива почнеться,—безнадійно подумав Хасан,—нічого не зробиш. Треба поспішати небіжчика вистести...»

І він, похнюпившись, пішов до хати. В голові метушилася болюча думка про те, яку тяжку кривду заподіє він Шамілеві, на нього не дочекавшись. Хотілося повернути до брами, вийти на вулицю, піти шукати Шаміля, та він бачив, як коло хати, збившись юрбою, стояли його гості й усі дивились на нього... Ще нижче похилився старий, бо навіть здаля він відчув докір та засуд в очах тих, що дивилися на нього. І раптом у цю мить він почув тупотіння коней...

Як юнак, хутким, легким кроком, мало не бігцем, повернув Хасан до брами, що її вже широко відчинив Шаміль, впускаючи гурт вершників до двору.

Гомін заспокоєння знявся серед гостей коло хати. Тепер усе гаразд: прийшов Шаміль та ще стільки товаришів із ним. Ось вони підійдуть до небіжчика, попрощаються з ним і будуть виносити тіло. Заметушилася жінки, заголосили голосильниці, церемонія набула звичайного вигляду.

Але Шамілеві товариші, прив'язавши коней, не йшли до хати, а стали посеред двору, оточивши юрбою Шаміля та його батька: Шаміль прохав батька тихо та мирно вирядити додому муллу, а Давтове тіло дозволити понести до сільради: там небіжчик до ранку перестоїть, почесна варта йому буде, а вранці прийдуть усі комсомольці, прийдуть колгоспники, весь актив села, і відбудеться пишний громадський похорон.

Зовсім розгубився Хасан. Хоч би час мати, щоб усе гаразд розміркувати, а тут треба зараз же вирішити, так чи інакше робити. Старому дуже лестило, що його сина все село ховатиме, що його в сільраду понесуть,—шана від усього села. Але як же зараз? Гості зібралися на похорон — що їм сказати? Ще й мулла під ногами плутається. Диви, сварку розпочне.

— Та нічого, батьку,—умовляв старого Шаміль,— хочеш, я скажу слово до гостей. Я їм поясню, що все село хоче вшанувати мого забитого брата; що заради цього можна не зважити на Магометів закон... Адже ж це закон

не наш, а завойовників турків... Я добре це розтлумачу людям.

— Та як же це так? Що ж це таке? — безпорадно вимовив Хасан, — де ж це видано, щоб син поперед батька до гостей промовляв?

— То гаразд, — ураз згодився Шаміль, не бажаючи ускладнювати справу, — скажи ти слово...

— Не можу я, бракує мені такого слова, — в розпачі відповів старий.

— Ти хочеш, почни, — вмовляв Шаміль, — а я далі говоритиму.

У цю мить Хасан побачив муллу, що виступив наперед з юрби. Згадка про його образу надала сили Хасанові. От нехай же мулла зазнає поразки. Нехай так буде, як Шаміль каже.

— Добре, сину, — відповів він твердо, — ходім, я скажу людям, як ти прохаєш. А по тому ти їм розтлумачиш усе. Я ж знаю, як ти добре промовляти вмієш.

І Хасан твердим кроком пішов до хати, бачачи перед собою тільки ненависного в цю мить муллу. За Хасаном посунули юнаки з Шамілем на чолі.

Люди коло хати розступилися, даючи дорогу. В хаті голосильниці, що знов були вщухли, заголосили, як зграя шакалів. Однак за хвилинку голосіння увірвалося, бо перед хатою сталося щось незвичайне: замість заходити до хати юнаки й Хасан спинилися перед ганком, і Хасан голосно промовив:

— Мої любі гості. Дозвольте сказати вам слово... — Хасан на мить спинився. — Я вам дуже вдячний, мої любі гості, — казав далі Хасан, — що ви вшанували мого сина Давта, прийшовши попрощатися з ним. Ми зараз мали поховати його, але ось Шаміль каже, що комсомольці, колгоспники, весь актив села хочуть теж віддати шану небіжчикові Давтові. Вони прохають, щоб небіжчика не ховали сьогодні, щоб його перенести до сільради, де цілу ніч коло нього стоятиме почесна варта, а завтра його поховає весь актив села з червоним прапором, віддаючи шану небіжчикові, за радянським звичаєм...

Знову спинився Хасан, шукаючи слова для дальшої промови. Юрба завмерла, його слухавши. Тільки чути було шелест дерев від вітру, що знявся з гір, намагаючись прогнати важку хмару. Дощ перестав іти.

— Мої любі гості! — знову залунав Хасанів голос. — Ми, апсвани, завжди шанували одне одного. Цей наш звичай взаємної пошани дорожчий нам за всі інші звичаї.

Отож я не можу зневажити прохання комсомолу, колгоспників, активу села, як тепер кажуть. Я мушу з подякою прийняти їхню волю вшанувати мого бідного Давта. Я прошу вас, любі гості, супроводити небіжчика до сільради, куди ми його зараз понесем. А завтра, мої любі гості, я сподіваюся, ви не відмовите прийти на похорон мого сина...

Скінчив свою промову Хасан. І настала глибока тиша. Навіть вітер із гір ущух, і принишкли старі велетні дерева, ніби задумавшись над Хасановим словом разом із Хасановими родичами та гістьми, що їх вразило Хасанове нагадування про найдорожчий за всі звичаї рідного краю — звичай глибокої і щирої взаємної пошани апсванів одне до одного. Ця пошана — здобуток передвічної відважної боротьби за найдорожче, найцінніше серцю апсванів на землі — за волю, незалежність навчає поважати волю і бажання кожної людини, до того ж сивої людини, що її довге, чесне, трудове життя було відоме всім, користувалося з поваги всіх.

Вже збиралися родичі Хасанові й гості тихо й мирно розійтися, прийнявши до серця його подяку й прохання, як раптом тишу, ніби ніж гострий, розрізав незвично різкий та верескливий голос мулли.

— Вірні учні Магометові, — закричав він, — невже ви дозволите так зневажати нашу святу віру? Невже ви дозволите...

Мулла захлинувся й несподівано закашлявся, як застужена вівця, довго, з надсадою.

Родичі й гості, що скам'яніли від здивування, бо верескливий виступ мулли так не пасував до поважної тиші попередньої хвилини, раптом загомоніли. Гадаючи, що це гомін співчуття, мулла набрався в ньому сили, щоб перемогти свій кашель.

— Апсвани! — вигукнув він уже спокійніше й твердіше. — Хасан вам про взаємну пошану казав. А це що — пошаною назвати, коли він, запросивши мене ховати небіжчика, тепер, виходить, жене геть?

— Ніхто тебе не жене, — не втерпів, вигукнув Еслам, — приходь і ти завтра, може, з нами комсомольської пісні заспіваш...

Від надмірного гніву мулла знову захлинувся.

— Апсвани! — заверещав він, перемагаючи кашель. — Вірні сини аллаха всемогутнього! Згляньтеся! Мене, слугу божого, ображають. З мене, старого, сивого, глузують... От як вони додержують звичаю взаємної пошани. Облуд-

ники, негідники! — повернувся мулла, не тямлячи себе, до комсомольців.— Навіщо ви це все затіяли? Як ви сміли віру свого народу зневажати?..

— Що ти наробив? Навіщо було вихоплюватися? — сердито шепотів своєму надто палкому приятелеві Шаміль.

Однак, почувши лайливе слово про комсомол, він теж не стерпів.

— Навіщо ти, старий, обманюєш людей? Хіба ж Магометова віра є віра апсванів? — дзвінко вигукнув він.— Це ж віра завойовників-турків, так само як християнство— віра завойовників-руських. Вільні апсвани не знали ні аллаха, ні християнського бога...

Вражений мулла, не знаючи, що відповісти, безпорадно мовчав. Проте в юрбі знявся гомін. Серед гостей знайшлися прихильники мулли — заможні господарі, що з пошани до багатого колись Хасанового батька теж прийшли на похорон. Не так з прихильності до мулли, як з ворожнечі до комсомолу вони загомоніли:

— Негоже сварку на похороні розпочинати. Негоже муллу ображати. Не гаразд старі звичаї порушувати...

— Шаадате! Шаадате! — сіпав за рукав муллу Хасан, підійшовши до нього.— Прошу тебе, не роби сварки. Не зважай на молодь. Я тобі завтра свого найкращого барана пришлю...

Та розгніваний мулла навіть не чув цієї принадної обіцянки. Він жадібно ловив ухом співчутливі вигуки в юрбі, що лунали все гучніш. І разом з ними ізнявся гомін дерев: знову вітер із гір почав змагатися з тим, що пригнав хмару. Притиснута з обох боків, вона стала на дибки, як стриманий з розгону кінь...

— Апсвани! — закричав знову мулла, гадаючи, що більшість юрби прихильна до нього.— Невже ви дозволите комсомольцям, цим шмаркачам, верховодити?

— Товариші, — гукнув тоді Еслам, вириваючи свою руку з рук Шаміля, що намагався стримати приятеля, — не вже ж ми дозволимо цьому старому брехуну нас так ображати? Ану давай, візьмемось до нього...

І Еслам погрозово ступив два кроки до мулли.

— Апсвани! — перелякано заверещав мулла.

Сліпуча блискавка роздерла завісу присмерку, і тієї ж миті, ніби випал сотні гармат, вдарив грім, розкотившись луною в горах.

Удар був такий страшний, що мимоволі всі принишкли. Тоді в мертвій тиші, ніби дроб у барабан, залопотіли тяжкі дощові краплі. Ледве люди стямалися, як з хмари,

розчавленої двома ворожими вітрами, ніби вино з роздертого бурдюка, полилася субтропічна злива.

Знялася метушня. Всі кинулися до хати, на ганок, рятуючись від струменів, що водоспадом полилися з неба. Жінки бігцем, галасуючи, взялися прибирати поставлений під деревом стіл із стравами.

Хтось вигукнув:

— Ото добре, що дощ. Кукурудза почала вже в полі в'янути...

І всі загомоніли про кукурудзу, про сади, про господарські справи, забувши на хвилину про скандал, що ось-ось мав статися. Радіючи з цього, Хасан упіймав муллу, ледве знайшовши його в юрбі, й зашепотів йому на вухо про барана. На цей раз вухо мулли було чуйніше, і він згодився тихо й мирно податися додому. Ще більш зрадивши, Хасан протиснувся крізь натовп до хати, знайшовши бурку, і виніс її муллі.

— Одягни, Шаадате, а то злива промочить старі кості й, диви, захворієш,—шепотів Хасан, дбайливо загортаючи муллу в бурку, аби тільки він швидше пішов додому.

«Негідник,—ображено подумав мулла, добре розуміючи Хасанову турботу про його здоров'я,—виштовхує з хати, не дає навіть дощу перечекати».

І, щоб гідно покарати невірного сина великого пророка, мулла вимовив:

— Подяка тобі щира, Хасане, за цю бурку. Як добре, що ти надумав подарувати її мені: моя зовсім стара стала.

«Ох ти ж, стара лисиця,—тільки подумав Хасан,—вже мою бурку на подарунок собі обернув...»

А сам тільки сказав:

— Носи її, Шаадате, на здоров'я. Нехай вона твоя буде. В тебе ж бо тепер прибутків так мало стало... зубожів ти зовсім...

Мовчки проковтнув старий мулла цю шпильку в додаток до силоміць подарованої бурки, йдучи поперед Хасана, що турботливо проводжав його до воріт не так ради пошани, як із бажання швидше позбутися хоч і званого, та тепер небажаного гостя...

За годину, як злива вщухла, перенесли Давтове тіло до сільради. Несли його тихо, без голосільниць,—їх попрохав нишком Хасан своє голосіння припинити. Вже розуміючи поразку мулли, голосільниці скорилися мовчки, і проводжати небіжчика не пішли. Не проводжав його дехто з сусідів та родичів — із тих, що за муллу стояли. Користуючися з темряви та зливи, вони непомітно зникли, щоб

удома вдосталь погмоніти про нечуваний похорон, про нечуване порушення звичаїв Алсни.

Ще молодий, ясно-зелений тютюн підставляє гарячому сонячному промінню своє грубе листя і, в знеможі від спеки, дихає в повітря густим, солодким духом.

Дифа чмаріє від цих пахощів, підводиться, розгинаючи спину, вже досить натруджену, хоч іще рано й не так давно почали полоти колгоспники свою тютюнову плантацію.

В очах Дифи стає темно, ніби сонце раптом затьмарилось. Дифа глибоко зітхає. Тоді перед очима сиплються іскри, потім усе яснішає знову, і Дифа бачить довгі рядки тютюну,— позад неї вони такі, ніби хтось причесав чорну землю гребінцем, замазаним у густу зелену фарбу, а попереду, де ще бур'ян не виполото, зелене мереживо розстеляється, багато бур'яну: запізналися колгоспники тютюн полоти...

Дифа відпочиває ще хвилинку, дивиться на гори, що їх верховини чітко вирізьбляються на ясному, аж надто ясному небі. На зелених схилах гір ще темніша смуга лісу переходить у луки-пасовиська, ніби за вершечки лісу зачепившись, лежать білі пасма подертої мари. Певне, знову буде, як і вчора, й позавчора, дощ. Поспішати з роботою треба. І Дифа знову береться полоти.

Її чорні грубі коси сповзають із спини, хоч Дифа зв'язала їх докупи, потрапляють під руки, заважають робити. Це дратує Дифу так, що їй хочеться сапкою відтяти ці настирливі дівочі коси. Її смагляве обличчя зашарілося, рясний піт укрит чоло, чорні очі трохи примружилися і крізь довгі вії сиплють сердиті іскри на бур'ян. Ніби живий, він глузливо повитинався з землі, хитро ховається під тютюн, щоб його Дифа там не дістала, щоб нагиналася та видирала його звідти руками, щоб затрималася коло нього й відставала від інших полільників.

Трохи далі, ручним планетом поле батько Дифи — Шахан. Його брови нахмурилися від напруженої уваги. Він боїться зачепити тютюн планетом — цим незвичним знаряддям. Тяжка для нього робота коло тютюну. Не звикла його спина гнутися. От коли б виноград збирати. В цій роботі нема на селі рівного Шаханові. Як птах, перелітає він з дерева на дерево, зачепившись за гілля своїм довгим дерев'яним гаком, що ним до себе віти притягають. Раз по раз на тому ж гакові спускає він на землю кошик, повний зрізаного винограду... Ох, виноград — звична алсванові справа. А тютюн — біда з ним... Однак треба коло

нього робити. Треба за честь їх молодого колгоспу боротися. Добре це знає Шахан і напружено веде свій планет.

Голова колгоспу, Коблук, теж на плантації. Він робить разом з усіма колгоспниками, бо колгосп їхній невеликий — тільки двадцять родин; робочих рук не вистачає. Одночасно стежить Коблук, як посувається праця колгоспників, чи швидко більшає той клопоть плантації, де вже чисто, і тютюн — рівними зеленими смужками на чорному тлі. І хмурить свої волохаті брови Коблук, хоч і не старий, та вже сивий — сріблом скроні взялися. Багато бур'яну, тяжко полоти, бо спізнилися колгоспники з цією роботою. Невдалий цей рік на тютюн. Довго дощу не було. Все чекали на нього. Можна було б, возивши воду з річки, поливати розсаду і без дощу садити. Та, поки дощу сподівалися, земля засохла, грудки, як кремень, поробилися. Пропадала розсада, довго поралися з садінням, ніколи було полоти те, що раніш посадили, а ще насаджували на тих ділянках, де від посухи пропала розсада, — ото й забарилися.

А треба тютюн до пугтя довести. Треба добрий врожай зібрати. Така воля уряду, така воля партії, вояки славетного апсванського червоного партизанського війська, що до нього належить не тільки Коблук, а й ще декілька колгоспників — усе «керазники», тобто партизани, що так хоробро, так відважно билися, женучи з Апсни нахабних завойовників, а разом з ними своїх власних зрадників — князів та багатіїв. Хіба ж не траплялося так, що два-три керазники розсіювали цілий загін ворогів? Хіба ж не вкрив себе невмирущою славою кераз? Та невже ж тепер може керазник зрадити тих, хто покликав його, хто вождем був йому в тій незабутній визвольній боротьбі? Ні, Коблук і його колгоспники — чесні апсвани. Свого слова, своєї вірності Радянському урядові вони не порушать, не зламають. І тепер у цій боротьбі за врожай тютюну так само стійко битимуться, як колись на коні, з рушницею та шаблею в руках...

Суворо хмуриться Коблук, про труднощі цієї боротьби за тютюн, за колгоспне господарство згадуючи. Тяжко її провадити. На селі під впливом глитаїв гомонять: яка рація той тютюн садити? Глузують, раніш за ті гроші, що їх дає уряд, на базарі можна було принаймні двадцять пудів кукурудзи купити, а тепер, диви, й пуда не купиш. Чи ж не божевільний той, хто тепер, слухаючи комуністів, не кукурудзу, а тютюн садить? Кукурудзу посіяв, і вона сама собі, як бур'ян, росте; ну, там раз посапав, а то й

так обійдеться. А тютюн — усі сили йому віддай, роби так, що й угору глянути ніколи, нема часу й з сусідкою, з гістьми своє серце вином звеселити, на коні верхи, славетне минуле згадуючи, кудись поїхати, попишатися, як раб, роби коло того тютюну, а потім, диви, ще й голодний з ним будеш, на допомогу уряду, на його хліб сподіваючись. Адже ж не дають того хліба, хоч і зараз. Он нещодавно колгоспникам та контрактантам таку прілу кукурудзу дали, що всі перехворіли...

Знає Коблук ціну цим розмовам. Добре знає. Вони як той бур'ян,— вітер здалека, ой, буває, що й дуже здалека,— принесе погане насіння, і, диви, вже росте непотрібне зілля, росте-розвивається. Але ж божевільний буде не той, хто, своїй честі, твердо далі за нове життя боротиметься, а той, хто, свою честь забуваючи, дасть у своєму серці, як бур'янові, зрадливим думкам зрости. Полоти їх треба, от що...

І Коблук підрізує планетом бур'ян між рядками тютюну, ніби це справді отой бур'ян зради, що його насіння ворожий вітер приніс. Чи, може, й так — з коріння пішов той бур'ян; воно ж, те коріння, цупко в землі тримається. Не всіх багатіїв революція повиводила. Ба, навіть за непу нові порозводилися... А в багатіїв є родичі. А родичі, за апсванським звичаєм, один одного тримаються... Тяжка боротьба. Та хіба ж керазникові можна тяжкої боротьби боятися? Чи ж не повинен він до кінця, до останку битися? Нехай зараз тяжко з хлібом та з іншим усім, що має уряд за тютюн давати. В бою, в поході завжди тяжко й скрутно. Але ж хіба чесний вояк зрадить у бою тому, що перед боем він не поснідав добре?

Уривчасто, одна по одній, біжать думки, поки він робить, за своїм планетом стежачи. Ось він спинився на мить, подивився на колгоспників, як у них іде робота. Подивився і знову похмурився. Нерівно сапають,— не йдуть на ворога — бур'ян — лавою, а порозсипалися на плантації,— одні попереду, інші далеко позаду позалишалися. Не вміє ще бригадир як слід сапальників розташувати...

Аж ось мужне Коблукове обличчя проясніло: через плантацію між рядками до нього йшов Шаміль, що його брата Давта вчора колгосп із комсомольцями разом ховав. Ще здаля Коблук посміхається до Шаміля, молодець хлопець: таки на своєму поставив, умовив батька, не дав муллі брата ховати...

— Прийшов подивитися, як ми робимо? — привітно запитав Шаміля Коблук, поздоровкавшись з ним.

— Не тільки подивитись, а й попрацювати з вами, — відповів Шаміль, — поки там батько збереться до колгоспу, я хочу разом з вами робити, якщо дозволите...

— Та чому ж не дозволити? — зрадів Коблук. — Нам зараз кожний робітник дорогий. Сам бачиш, як ми коло тютюну забарилися. Нам тепер не тебе одного, а цілий гурт помагальників треба, щоб швидше впоратися.. Он по інших селах комсомольці колгоспникам допомагають, а наші чомусь не додумалися...

— Чому ж ви їм не скажете? — запитав Шаміль.

— Та, знаєш, негоже нам їх просити. Самі повинні догадатися, — відповів Коблук, і його засмагле обличчя потемнішало: то він почервонів, подумавши, що й Шамілеві негоже було про комсомол казати, — він перекаже, і вийде, що колгоспники прохають допомоги, не зумівши впоратися з своїм завданням.

— Та я сьогодні ж з Есламом про це поговорю. Зробимо комсомольський суботник, — запропонував Шаміль.

— Та ні, не треба, — завагався Коблук, ще більше потемнівши, — вже якось упораємось самі, — казав він, думаючи про те, як би добре було, щоб комсомольці справді допомогли.

Шаміль зрозумів Коблуха й посміхнувся: Коблук — гордий апсван, у боротьбі допомоги ніколи не прохає... Ну, гаразд: він, Шаміль, зробить так, що комсомол сам запропонує суботник влаштувати.

— Ти ж як — салкою чи планетом? — запитав Коблук Шаміля, що на хвилинку задумався, як комсомольський суботник влаштувати, самолюбство колгоспників не зачепивши.

— Планетом, — поспішив відповісти Шаміль. — Я ж бо за механізацію праці, — додав він, посміхнувшись. — Я гадав, що ви вже тут трактором усю роботу робите, не те, що ручним планетом чи навіть салкою.

— Та де нам трактор, — засмутився Коблук, — ми он так нерівно посадили, що й ручним планетом, диви, тютюн зачепиш... А ти ж умієш робити? Ти ж у Москві не на тютюнника, а на журналіста вчився. Може, й зовсім забув, як люди в селі роблять? — жартівливо питав він Шаміля.

— Еге ж, забув, — відповідав Шаміль, — забудеш, як ми підшефний колгосп та ще приміський город мали, весь

вільний час там працюючи. Дай тільки планет, побачиш, як журналіст робить,— посміхався Шаміль.

— Добре, бери мій, може, він у твоїх руках справді більше, ніж у моїх, користі дасть,— згодився Коблук, передаючи Шамілеві свого представника механізації праці на тютюнових плантаціях та йдучи шукати сапку.— Ти все ж, дивись, обережно,— гукнув він Шамілеві, обернувшись, і пішов.

Пішов і Шаміль між рядками, справді вправно ведучи планета. За десять хвилин він уже так призвичаївся до своєї роботи, що міг час од часу поглядати, як колгоспники полють. Звикнувши робити в добре організованих бригадах, він теж, як і Коблук, бачив, що робота йде нерівно. Декотрі полільники й полільниці з сил вибиваються, випереджаючи товаришів, а інші — навпаки. Видно, що пололи вони прокволом і не дуже турбувалися тим, що лишаються позаду.

Мимоволі Шаміль почав примічати, хто робить краще, а хто гірше. Він усіх колгоспників пам'ятав, де з котрими, здоганяючи їх, привітався. Ось Шахан. Ач, як старається. А хто ця дівчина, ця завзята полільниця? Тільки ж щось дуже нервово вона робить, дуже поспішає. Так вона швидко сили позбудеться. Треба рівніше робити. Сказати їй чи не треба? Негоже йому,— тільки що прийшов і вже ніби командувати. А шкода дівчини: насаджується... Хто ж вона? Чому не впізнає він її...

І Шаміль швидше пішов з планетом, наближаючись до завзятої полільниці, до Дифи... А та з сил вибивалася, поспішаючи дійти до краю плантації,— тоді вона піде на другий край чи там інакше якось зробить, може, просто з сорому в папороть заховається, аби ж тільки з Шамілем не зустрітися. Вона ж бо його ще здаля побачила і враз упізнала. Та як не впізнати? Скільки ж вона про Шаміля мріяла, старанно довідувалася, коли він приїде, як ждала вона його... А тепер, дивна річ, ніби дикій козі, їй хотілося побігти від нього, сховатися аж на зеленій горі і звідти похололиво визирати...

Вмить згадала Дифа, як ще малою дівчиною вона була, коли Шаміль у них на селі секретарем комсомолу став. Усі тоді говорили про Шаміля, про його палкі та розумні промови, про його невсипущу працю. У Дифи був дід, не дід, а навіть прадід — дуже старий, та ще зовсім бадьорий — Луман. Зимовими вечорами Луман коло вогнища розповідав чудові легенди про давніх героїв-апсванів, що відважно за волю рідного краю боролися. За-

чарували дівчину Дифу ці легенди, і Шаміль в її очах теж став ніби один із тих хоробрих героїв. Потім Шаміль подався до Сухумі. Чула Дифа, що він у газеті там працював. Не забувала Дифа свого героя, сіроокого, стрункого, такого лагідного і zarazом палкого Шаміля. Він приїздив з Сухумі, збирав молодь, навчав її. Як він гарно навчав! Як ласкаво й любо підходив до кожного!.. А Дифа все підросла, і в її дівочому серці захоплення Шамілем обернулося на шире, глибоке, приховане кохання.

Вихором летіли в голові Дифи ці спогади. Як од вітру, розлітався на всі боки бур'ян, зрубаний її сапкою. Ой, швидше б до краю дійти, бо вже руки сапки не вдержать, бо вже ноги бігти просяться: чому́ть так нестерпно соромно Дифі з Шамілем зустрітися. Вона й учора, як на похорон Давта пішла, все між людьми від Шамілевих очей ховалася, а самій так нестерпуче хотілося, щоб він її побачив, хоч і знала, що помре від сорому, коли він справді на неї гляне... Ой, швидше б дійти до краю! Он вона вже двоє тююнових стеблин підсікла, хапаючись швидше полоти... Ні, не може вона. Кине сапку і втече...

Сапка випадає з рук Дифі, тієї ж миті вона чує Шамілів голос.

— Дівчино!—гукає він.—Не можна так надсаджуватися. Бачиш і сапка з рук випала,—ніжно бринить Шамілів голос. І Дифа як скам'яніла: зовсім приголомшена, вона не може з місця зрушити, ніяк не може втекти. А в голові б'ється гірка думка:

«Навіть не впізнав мене...»

Б'ється думка, як птах у пазурах у яструба, і раптом ясне блакитне небо стає в очах Дифи сіре, і сонце гаряче — теж сіре, і гори зелені — пустельними, дикими скелями... Ой, який же світ нудний та глузливий!

— Дифо! — вигукнув здивовано Шаміль.— Та невже ж це ти?.. Як же ти виросла! Якою стала...

«...гарною»,— хотів вимовити Шаміль та й замовк.

Дифа, струнка й легка, як сарна, стояла боком до Шаміля так, ніби не на землі вона, а на вершечку скелі: війне вітрець — і нема її... Її смагляве обличчя взялося малиновим кольором від тих почувань, що в ній палахкотіли: ніби сонце в ній жевріло, і його проміння рожевою загравою на обличчі відбивалося. Вона скоса глянула на Шаміля чорним, блискучим оком — і полохливо, і засоромлено, і лукаво воднораз, і тепер уже Шаміль, зачарований, як скам'янів, ані слова далі не вимовивши. А що він хотів

сказати? Ах, так, що не можна себе такою надмірною ревною працею знесилювати... Та як же це сказати? Шамілеві забракло раптом слів: раптом думки порозліталися, мов голуби, сполохані пожежею, що десь глибоко в серці займалася,— глибоко, глибоко, бо поки що жар тієї пожежі не пік, а солодко зігрівав кров...

А дівчина не так розумом, як серцем тямлячи, що з юнаком робиться, раптом насмілилася, підвела голову, ясно глянула Шамілеві просто в вічі й сказала:

— Так, це я, Дифа, Шамілю. Чому ж ти здивувався, що я так виросла? Ти ж мене знав малою дівчинкою, а тепер я вже доросла.

І так гордовито, так впевнено забринів голос Дифи, коли вона вимовляла: «Я вже доросла». Ще за мить перед тим вона ніколи б не повірила сама, що вона доросла. Але ця мить — одна мить, чи, може, хвилинка, чи, може, й дві, а то й хто знає, скільки часу, поки Шаміль дивився так ніжно й так гаряче на неї, ця мить-вічність воднораз ніби переродила Дифу. Тепер їй зовсім не хотілося тікати від Шаміля. Ой, зовсім ні... Чого ж тікати? Він такий любий юнак, такий собі щирий та простий, дарма, що в Москві у вищій школі вчиться... З ним можна щиро й просто порозмовляти. Хоч хвилиночку. Мають же вони право від праці перепочити. Але про що ж розмовляти?

«Але про що ж розмовляти?» — думав, марно шукаючи потрібного слова, Шаміль, що йому так заманулося хоч на хвилиночку з Дифою порозмовляти.

Він-бо ж її добре пам'ятає. Така розумна дівчина, так добре слухала завжди його науки. Тільки ж дика була. Ой, яка ж дика. Дівчатам усі його слова переказувала. Видно було, що все вона розуміє, все надзвичайно добре пам'ятає, бо Шамілеві лекції слово по слову майже переказує, та ще й розтлумачить гаразд, коли що незрозуміле, а питає її Шаміль, вона почервоніє, як малинова стає, оченята зиркають, як у дикого, спійманого звірятка, мовчить або ж тільки й вимовить: «Не знаю, не розумію». Як причепиться до неї Шаміль, бажаючи від неї слова добитися, вона схопиться і втече.

— Ти, Дифо, дуже запально робиш. Так можна враз знесилити себе,— нарешті каже Шаміль.

— А як же інакше робити? — спокійно й ніби трохи глузуливо запитує Дифа.— Колгосп наш пасе задніх. Забарилися ми полоти. От бачиш, бур'ян скільки. Це ж не бур'ян, це — ганьба наша на плантації зеленіє-пишається.

Аж завмерло Шамілеві серце, так припали йому до вло-

доби слова дівчини. Він привітно, по-товариському посміхнувся Дифі.

— Ого! Я бачу, що ти завзята колгоспниця, — тепло забринів його голос. — Ти, певне, вже комсомолка?

Від цього несподіваного запитання знову втратила твердий ґрунт під ногами Дифа. Знову вся напружилася від бажання втекти і стояла так, як дика коза на вершечку скелі: тільки оком кліпни — і нема її, ніби вітрець, війнувши, здмухнув її, як пір'ячко. Знову аж малинова стала Дифа й полохливо зиркнула чорним оком на Шаміля. Що вона йому відповість? Як розкаже, що комсомол — її заповітна мрія відтоді, як Шаміль за секретаря комсомолу був. Але ж хіба так легко комсомольцем бути? Закарбувалися навіки в серці Дифи пояснення, яким повинен бути комсомолец. Хіба ж зможе Дифа, звичайнісінька дівчина, виконати все те, що повинен щирий комсомолец робити? Ой, ніколи... Краще вже, не вступаючи до комсомолу, не називаючись цим почесним ім'ям, старатися хоч трохи до справжньої комсомолки подібною бути...

Замість висловити ці думки Дифа раптом сердито, задирливо, несподівано для себе самої, каже:

— Чому ж обов'язково комсомолка? Хіба ж не може й звичайна колгоспниця свідомою своїх завдань бути?

— Авжеж, може! — покvapливо й трохи запобігливо відповідає Шаміль, і настає ніякова мовчанка.

Шаміль засмутився, що дівчину, видно, образив. Він не знає, чим виправити свою помилку. Хоч, власне, чому ж це помилка? Хіба ж не міг він так Дифу запитати?

«Однак яка ж вона дика, — думає Шаміль про дівчину, скося глянувши на неї, і знову відчуває, як зігріває йому кров пожежа глибоко, глибоко в серці. — Яка ж вона гарна! — хоче подумати він, але жене цю думку від себе, ховає її, ніби в ній є щось ганебне, щось недозволенне».

Ніякова мовчанка стає нестерпучою, бо обое — і хлопець і дівчина — відчувають, що нема сили перемогти її, бо ніяк не знайти потрібного слова, щоб розбило її. Обом стає безмежно сумно від того, що, очевидно, треба розійтися.

— Ну, мені треба полоти, — нарешті стиха вимовляє Дифа й зітхає так, ніби ціла скеля притиснула їй груди.

— Та почекай же хвилинку, — схоплюється Шаміль так, ніби його куля влучила просто в серце, і він, розлучаючись з життям, хоч на мить прагне його затримати. — Мені треба щось тобі сказати! — похапливо вигукнув він, а мо-

зок, як обценьками, стиснуло: що ж він скаже? Ну, що ж, що саме?

Мозок напружується до нестями. Ось-ось лусне голова й розлетиться на тисячі шматків — такий тиск у мозку від напруження. І раптом, ніби й справді вибух, ніби блискавка з хмари, блискучим сяйвом спалахує в голові щаслива думка.

— Дифо! — вигукнув Шаміль з такою нестямною радістю, що дівчина трохи не поточилася від здивовання. — Ти мені допоможеш у одній дуже важливій справі. Добре? — тепло, благально забринів голос хлопця.

Тепер нестямна радість охоплює Дифу. Допомогти Шамілеві в справі, певне ж громадській, бо в нього все громадські справи, та це така ж заповітна мрія Дифи, як і та, щоб колись справжньою комсомолкою стати.

— В якій справі? — хвилюючись, і через те ніби сердито, питає вона Шаміля.

Але той так захоплений своєю думкою, що сердитий голос дівчини його не бентежить. Похатцем він розповідає Дифі про свою розмову з Коблухом, про те, що треба комсомольцям влаштувати суботник, допомогти колгоспові, але ж зробити це так, ніби комсомол не знає про розмову Шаміля з Коблухом, щоб не зачепити самолюбство завзятого керазника.

— Я вже надумав, як це зробити, — по-змовницькому стиха каже Шаміль Дифі, підійшовши так близько до неї, що в неї дух захопило від щастя й на хвилину вона перестала розуміти, що хлопець каже. — Я напишу записку, — як із туману, здаля ніби долітають до неї разом з подихом хлопця його слова, — передам непомітно тобі. Ти, як буде у вас перерва в роботі, щоб попоїсти, непомітно зникнеш, побіжиш і передаси мою записку Есламові. Добре, Дифо?

— Добре, — теж майже пошепки відповідає щаслива Дифа. Вона підводить на Шаміля свої очі, в цю мить зовсім оксамитові, безмежно ніжні й пестливі, зустрічається з поглядом його очей, хвилинку змагається з бажанням соромливо опустити свої очі й замість того занурюється поглядом у сірій глибочині Шамілевих очей, ніби в теплих, пестливих хвилях південного моря.

Коли б у цю мить чи хвилину, чи, може, й годину цілу — хіба ж такі відтинки часу вимір мають? — запитати Шаміля й Дифу, про що вони зараз розмовляли, про що так захоплено змовлялися, ні він, ні вона не змогли б цього нізащо згадати. Нарешті Дифа, перемігши себе,

провела рукою по обличчю, ніби женучи рештки глибокого, солодкого сну, і вимовила:

— Ну, добре. Я йду полоти, а ти пиши записку...

— Зараз, зараз,— відповів Шаміль, теж ніби зі сну, ще гаразд не тямлячи, що йому дівчина каже.

Повільним, непевним кроком, ніби п'яна, попростувала Дифа, шукаючи, де б їй полоти, щоб ближче до Шаміля, бо від нього ніби простяглися до неї невидимі нитки, і боляче їй не тільки рвати, а навіть напружувати...

Шаміль прополов планетом, що тепер йшов не так вправно, як перед зустріччю з Дифою, два рядки і лише після того сів під кушем запалити цигарку, скоса поглядаючи, чи нема близько Коблуха.

Коблук у цю мить про щось розмовляв з бригадиром на протилежному краю плантації. Шаміль, сховавшись у траві, ліг, витяг блокнота і взявся писати Есламові.

«...Збери, друже, комсомольців,— писав він,— хоч який там гурт, та приходьте щонайшвидше на плантацію колгоспу. Скажете, що збиралися ви ще зранку прийти, та важко було комсомольців зібрати... Всі, мовляв, на своїй роботі... Словом, якось викручуйтеся, бо таки ж справді сором, що ви самі досі суботника не zorganizували. Певне ж, давно про це є інструкція райкому. Та й свої ж голови маєте, повинні ж пам'ятати про завдання на селі, про допомогу колгоспникам і таке інше... Пам'ятай же, Есламе, ніхто, крім мене, тебе та Дифи, не повинен знати про цю записку. Воно, правда, трохи смішно таку змовницьку конспірацію в поважній справі заводити. Але ж, знаєш, часто дрібниці впливають на людську психіку. Коблухові, та й усім колгоспникам приємніше буде думати, що ви самі, комсомольці, суботник зробити надумали, а не після того, як я вам переказав Коблухову скаргу на тяжку роботу. Доводиться зважити на самолюбство керазників.

Отож маю тверду надію, друже, на тебе, що ти зробиш усе як слід. Скажи комсомольцям, що я вже зрання в колгоспі працюю, що я вчора тобі ще казав про свій намір допомогти колгоспові. Сподіваюся, що це на них вплине... З компривітанням Шаміль». Не прізвищем, а по-дружньому — ім'ям — підписався Шаміль під своїм довгим листом, старанно згорнув його, щоб зручніше було непомітно передати Дифі, схопився на рівні ноги й знову взявся до планета, що тепер пішов знову вправно, бо очмаріння від зустрічі з Дифою вже трохи розвіялося. Однак мимоволі думки про неї впліталися в міркуванні, як найкраще втягти комсомол у систематичну допомогу колгоспові — не

тільки роботою фізичною, а також організаційною, бо Шаміль уже помітив, що з організацією праці в колгоспі зовсім не, гаразд.

«Обов'язково треба переконати Дифу вступити до комсомолу», — перебила настирлива думка його міркування так несподівано, що він мимоволі сам себе запитав, який же зв'язок між вступом Дифи до комсомолу й організацією праці в колгоспі.

— Аякже, зв'язок, безперечно, є, — чомусь виправдувався сам перед собою Шаміль, — що більше комсомольців та комсомолок буде серед колгоспної молоді, то легше буде провадити організаційну роботу в колгоспі...

І сам посміхнувся на своє хитрування.

«Та чого там доводити? Треба, щоб Дифа комсомолкою була, та й годі. А добра з неї комсомолка буде, справжня, щира: диви, як завзято поле», — думав він далі, захоплено поглядаючи на Дифу, що тепер виразно й легко нищила ворожий бур'ян, бо щастя надавало сили і втомі як не було.

Вона помічала, а ще більше відчувала, що Шаміль на неї часто дивиться. В ці хвилини їй дух захоплювало від радості, від гордощів, що він бачить, як вона виправдовує свою обіцянку бути ударницею в роботі, — адже ж про це Шаміль, певне, від Коблуха дізнається, — і легка, як пір'ячко, рухалась сапка в напружених руках дівчини.

За годину, як зробили колгоспники перерву в роботі, щоб попоїсти, Дифа гукнула полільникам:

— Дівчата! А я забула вдома свій сніданок... Треба побігти. Ну, нічого, мені близько, я встигну збігати...

І притиснувши руку до серця, що коло нього лежала схована в пазусі Шамілева записка, дівчина побігла.

— Дифо! — гукали до неї подруги. — Та йди до нас, поділимося сніданком. Чого тобі себе марно втомлювати?

Тільки рукою махнула Дифа: не заважайте, мовляв, — і пірнула в густу папороть.

Задумався Еслам, прочитавши Шамілевого листа: на тютюнову плантацію комсомольців зібрати — це не те, що на похорон. Тяжка робота коло тютюну, і нелегко з своєї охоти до неї братися. Спека он яка, а в садах — холодок. Приемно під гіллям на траві полежати, з товаришем розмовляючи, або просто так, на блакиті неба, на зелені гори, на далеку блискучу смугу моря поглядаючи та мріючи, як це робив сам Еслам, коли прибігла, розчервонішися від хвилювання та від хуткої ходи, до нього Дифа й таємничо

передала йому записку, стояла й чекала, що він Шамілеві перекаже.

Еслам неохоче підвівся на рівні ноги; лиха година, має ж він право після тяжкої учби в Сухумі, де й граніт науки гризти треба, і живіт очкуром перетягувати, бо студентські харчі, відомо, не дуже розкішні,— має ж право він удома отак на всю губу мамалигою напхатися та полежати, її перетравлюючи, сили надалі набираючись. А тут тобі завдав Шаміль клопоту. Біда з ним, який він гарячий.

— Що він, поле з вами? — похмуро запитав Еслам Дифу.

— Поле, та ще як! — захоплено вигукнула Дифа, горда за Шаміля, ніби за рідного брата, та де — ріднішого, ближчого за рідного брата.— Взяв планет і так спритно ним поле, ніби тільки ним з дитинства й робив,— розповідає захоплено Дифа.— Всіх випереджає Шаміль. Усі дивуються з його роботи,— додає від себе Дифа, в захопленні забуваючи, що вона не мала ще змоги з кимсь, крім Шаміля, словом перекинутися, і тому насправді не чула, чи ж дійсно колгоспники висловлювали подив з її героя— Шаміля.

Спіймавши себе на цій невеличкій несвідомій брехні, Дифа густо-густо червоніє та спідлоба зиркає на Еслама: чи помітив він це?

Еслам не помітив, що схилив голову, про завзяту Шамілеву працю почувши, сам він почервонів від сорому за свої лінощі. Ганьба йому, що він досі сам не надумав так, як Шаміль, зробити.

— Що ж мені переказати Шамілеві? — спитала в нього Дифа, перебиваючи його муки сумління.

— Перекажи, що комсомольці будуть,— завзято відповів їй Еслам,— я цієї ж миті біжу їх збирати...

— От добре! — радісно вигукує Дифа, щаслива, що вона гаразд виконала Шамілеве доручення.— Так ми ж, колгоспники, чекаємо на вас,— кидає вона гордо Есламові, як змовниця Шамілева, і біжить переказати йому втішну Есламову відповідь...

Ще не встигла, між деревами майнувши, зникнути поstatt Дифи, як Еслам уже брався сідлати коня.

— Куди ти? — питала його мати.— Хіба ж можна в таку спеку їхати?

— Треба, мамо, — справи,— відповів їй Еслам, уже сідаючи на коня.

— Та які там справи? Відпочив би, сину,— заперечу-

вала мати,— ти он як змарнів у Сухумі. Треба здоров'я набиратися...

Тільки зацокотіли — на вулиці вже — підкови Есламового коня у відповідь на вмовляння матері...

«З кого ж починати? — подумав Еслам, на мить затримуючи коня.— Либонь, з найближчих Шамілевих приятелів. Розповім їм, як героїчно Шаміль замість відпочинку,— він-бо ж теж має право відпочити,— на колгоспівській плантації працює. От їм теж, як мені, соромно за себе стане...»

І Еслам погнав коня...

Однак не легко йому було навіть найближчих Шамілевих приятелів зібрати. Не всі, як він, мали змогу в цей день відпочивати, бо ж не тільки в колгоспі сапати тютюну забарилися: одноосібники, що їх у селі величезна більшість, відстали ще більше й тепер хапалися прогаяне надолужити.

Не в одному місці доводилося Есламові своїх товаришів від роботи коло тютюну теж та на своїй плантації відривати. Спалахувала сварка. Хазяї скаржилися, що Есламова витівка зриває працю.

Встигли навіть голову висілкового товариства попередити. Той перестрів Еслама, що аж упрів від труднощів свого задання.

— Ти що це, хлопче, баламутиш народ? — запитав суворо голова Еслама, взявши за поводи коня.

— Як це — я народ баламучу? — спалахнув Еслам.— Я виконую постанову райбюро комсомолу про комсомольські суботники.

— Добре мені виконання,— сердито зауважив голова, не відпускаючи Есламового коня, що нетерпляче тупцював на місці, відчуваючи запал свого господаря.— Треба так ті суботники організувати, щоб не заважати людям тютюну вчасно прополоти,— навчав голова,— треба їх справді організувати, все заздалегідь обміркувавши, а то раптом загорілося... От я партприкріпленому перекажу,— погрожував голова.

Ну, що йому мав відповісти Еслам? Не міг же він сказати, що Шаміль йому наказав, бо ж прохання приятеля — це наказ негайно комсомольців зібрати...

— Після колгоспу ми всім селянам допоможемо! — в розпачі дав обіцянку Еслам.— Оголосимо безперервний суботник, аж поки весь тютюн на селі не прополемо...

— Це інша справа,— завагався голова, бо Есламова обіцянка була надто принадна: гуртом, кажуть, і батька

добре бити, а полоти й поготів; за допомогою комсомолу, з його гуртовою роботою справді праця в селі піде вдвоє швидше.

Все це вмить зміркував досвідчений голова, однак зауважив:

— Ой дивіться, щось ви так раптом, не подумавши, до справи беретеся. Дивіться ж бо, не вистачить пороху...

— Ого! — завзято відповів Еслам, радий, що хоч ціною тяжкого зобов'язання йому пощастило голову переконати.— Даю вам своє комсомольське слово, що або здохну, або ж безперервний суботник у нас буде.

— Ну, не здихай, хлопче, рано ще тобі. Ідь та збирай комсомолію,— вже ласкаво посміхнувшись, згодився голова.

Аж стрибнув з місця Есламів кінь і вмить зник із своїм верхівцем за рогом вулиці...

Минула година, друга, третя відтоді, як Дифа, прибігши від Еслама, зробила таємничий знак Шамілеві, що саме знову розмовляв з Коблухом. І тоді він, улучивши момент, підійшов до неї, вона стиха, по-змовницькому, хвилюючись, тому що близько нахилилася до Шаміля, переказала йому рішучу Есламову відповідь.

— Молодець хлопець,— вимовив Шаміль, глянувши на Дифу такими ласкавими, любимими очима, ніби це він її, а не Еслама, похвалив і пішов до свого планета.

Сонце вже звернуло з півдня, поглядаючи з високого неба в синє море, що розстелялося безкраїм люстром, насичуючи розпечене повітря випарами та притягаючи ними з-за обрїю ще ледь помітні хмари.

Спека ніби густішала. Завмерло в ній листя на деревах, трава. Дрімали сади, дрімала на нивах знесилена кукурудза, тяжко дихав тютюн своїм отруйним подихом.

В жилах людей густішала, ніби висихала, кров, охоплюючи м'язи тяжкою дрімотою. Млявіше рухалися сапки, менше падало під ними зрізаного бур'яну, більше лишилося тут і там непідрубаних чи невидертих стеблин, що задириливо витикалися на прополотих уже рядках, як нахабні свідчення невмиручості ворога — бур'яну.

Тепер виразніше позначалася неналагодженість спільної праці колгоспників на плантації. Ті, хто робив абияк з самого початку,— а такі, безперечно, були, бо, хоч і в невеличкому гурті, не можуть бути люди в роботі всі однакові,— тепер зовсім мляво пололи, затримуючи кращих полільників.

Вже на одному краю плантації з цього приводу спалахнула сварка. Хтось докоряв комусь за його недбалу й мляву роботу, а той запально огризався, в цьому запалі виливаючи лишки своєї сили, не витраченої на працю, та доводив, що, мовляв, тільки бригадир має право зауваження робити, а коли кожний буде командувати, тоді біс його знає, хто буде тієї команди слухатися.

Чіпляючись за нагоду трохи відпочити, полільники й полільниці поспиралися на сапки, прислухаючись до сварки та жваво проміж себе роблячи зауваження до неї. Де-котрі, цікавіші, підійшли ближче до місця гарячої сутички, цим ще більше розпалюючи супротивників, що з них жодний не хотів поступитися привселюдно.

Вже й бригадир підійшов, а сварка не вгавала, як пожежа на сухому, охоплюючи все більшу кількість тих, що підійшли були тільки послухати, як інші сваряться.

Тоді Коблук, справедливо міркуючи, що сита людина завжди лагідніша за голодну, гукнув, що пора підвечіркувати.

І справді, мамалига чи чурек із сиром, а в кого і з вином, втихомирили сварку.

Однак розмова про те, що так негоже: чого ж це, мовляв, одні ледарюють, а інші роблять і за себе, й за ледарів,— точилася далі під час підвечірку, незважаючи на Коблукове слово про те, що сором колгоспникам забувати товариську солідарність, що всі за одного, один за всіх, всі повинні робити ретельно, пам'ятаючи про спільний інтерес.

Посміхнувся Шаміль на наївне Коблукове слово, що від нього тхнуло дитинством перших днів революції, однак сховав свою посмішку і, як лишився з Коблухом удвох, запитав:

— У вас, певне, в колгоспі ділянки на плантації не закріплені за бригадами?

— Авжеж, ні,— відповів Коблук,— бо бригади дві, а плантацій три...

— А чому ж так?— здивувався Шаміль так, що аж схопився на ноги: вони з Коблухом сиділи розмовляючи.— Чому ж не три бригади?— запитав Шаміль.

Коблук відповів не одразу. Тільки нахмурився: тяжко йому з цією організацією. От у бою, як кераз воював, там інша справа, там ясно: як бійців-апосанів розташувати, кому яке завдання дати, бо на війні апсван чіткий та ясний, як оті скелі на шпилі гори, що зараз дощ провіщають... А в роботі апсван — як туман у лісі, он там на зеле-

ному схилі. Не розбереш апсвана на роботі, що він може, що хоче, та чого йому треба. Здається, тільки ледарювати або ж на коника та й гайда у похід...

Не сказав своїх думок Коблук Шамілеві, тільки виправдувався:

— Та що ж з того, якби й три бригади було? Наші три плантації неоднакові. Там краща земля, а там гірша. Коло одної вода близько, як поливати доводиться, а від другої до води хтозна й скільки. І бур'ян нерівно росте... От тут і закріплюй ці плантації за бригадами. Докорів, оварок не переслухаеш...

— Що ти кажеш, Коблуше,— м'яко заперечував Шаміль, знову сідаючи.— Та хіба ж не можна на цю різницю зважити й до неї відповідно бригади добрати? Невже ж ви, керівники колгоспу, не знаєте роботи своїх людей та чого ці різні плантації потребують?

— Та воно можна й так зробити,— почав погоджуватись Коблук,— я сам, правда, не гаразд на роботі коло тютюну розуміюся, бо ж тютюнником я став лише тому, що така воля партії, а сам зроду коло цього зілля не ходив. А от наш бригадир Миха — то досвідчений тютюнник. До революції все робив у багатих тютюнників-вірменів та греків. Від них навчився... Він міг би, певне, облічити, скільки людей та їх роботи потребує кожна наша плантація, щоб тютюн до пуття довести...

— Так у чому ж справа? Чому ж ви не організуєте закріплені постійні бригади? — допоминався Шаміль.

— А навіщо це? — спалахнув старий керазник,— либонь, як ворога били, то всі разом? А тут будемо різнитися: це моя дільниця, то твоя... Навіщо тоді колектив утворювати? Поралися б кожний на своїй плантації...

— Знеосібка у вас,— сказав Шаміль.

— Нічого подібного,— палко заперечував Коблук,— у нас кожний бригадир відповідає перед управою за свою бригаду, кожний колгоспник відповідає перед бригадиром за свою роботу...

— Не буду тобі доводити, що така відповідальність — порожнє слово без змісту,— відповів Шаміль.— Як, чим її перевірити? На совість вона...

— А як же без совісті? — знову запально перебив Коблук свого молодого навчителя.— Як без неї, то все розсплеться...

Шамілеві було боляче доводити Коблукові, що самої совісті замало; її вистачає в хвилину бою, на людях, а під тягарем щоденної, часом надто тяжкої праці часто тьмя-

ніе вона, та совість. Треба їй допомагати контролем... Шаміль тільки сказав:

— Ну, добре. Не будемо про совість сперечатися. Однак були ж ясні вказівки уряду й партії про закріплення бригад?

— Так, були,— охоче згодився Коблук,— і ми їх виконаємо. Тільки ж не одразу. Ти ж знаєш, як з нашими селянами обережно треба поводитись. Самолюбні вони через край, запальні, горді... Скажуть: навіщо нам цей контроль? Як не віриш нам, розжени колектив, назбирай інших...

Шаміль зітхнув: ох, не вперше він чує про труднощі роботи серед апсванських селян,— ще на пароплаві йому про це розповідав один відповідальний робітник. Та й сам Шаміль це добре знав.

«З молоді починати треба. З старими селянами зовсім тяжко,— думав Шаміль.— Що ж це досі Еслама з комсомольцями нема?»— затурбувався він раптом, глянувши на сонце, що вже виразно до заходу хилилося, збираючись на відпочинок, уже досить у своє люстро-море надивившись. І тієї ж миті Шаміль побачив, що Дифа,— підвечіркувала вона недалечко,— теж тривожно на сонце подивляється.

Шамілеві хотілося спитати її, чи справді Еслам так твердо обіцяв прийти та привести комсомольців? Може, дівчина переплутала? Може, не сьогодні, а завтра обіцяв прийти Еслам?..

Охоплений тривогою, Шаміль підвівся на ноги, міркуючи, яку б зачіпку вигадати, щоб до Дифи підійти.

— Ти куди? — запитав його Коблук, що був задумався над Шамілевими словами про закріплення ділянок за бригадами...

— Та я... — завагався Шаміль, не знаючи, що відповісти,— та полоти ж треба. Як на совість, то на совість,— нарешті відказав він, зміркувавши, що під час праці йому буде зручніше розпитати гаразд Дифу.

— Правда. Треба полоти,— згодився Коблук,— хоч до вечора все одно плантації не скінчимо, але ж нехай хоч на завтра менше залишиться. Гей, товариші,— гукнув він до колгоспників,— час до роботи!

Колгоспники досить неохоче почали братися до сапок, дехто до планетів.

Шаміль мимоволі задивився на це живе спростовання Коблухової віри в те, що самої совісті на спільній, громадській роботі вистачить.

БІБЛІОТЕКА
ІНСТИТУТУ ІСТОРИЧНИХ
НАУК АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНИ

527069

— Шамілю! — раптом почув він схвильований і радісний вигук Дифи.

Шаміль обернувся на голос дівчини.

— Шамілю, диви! — гукала вона йому, від радості забуваючи про змовницьку конспірацію: з гори до плантації посувався гурт хлопців з Есламом на чолі, що, ніби командир загону піхоти, їхав верхи, бо вже не мав часу одвести коня додому.

Шаміль побачив Еслама. Теж зрадивши до нестями, він усе ж озирнувся, чи не почув Коблук необережного вигуку дівчини, що міг усю змову викрити. Та Коблук у цю мить був далеко, і, здається, ніхто хвилювання їх обох — і Дифи, і Шамілевого — не помітив. Шаміль докірливо похитав дівчині головою. Вона, бідна, аж скоцюрилась від сорому за свою необережність, а Шаміль узяв планет і пішов полоти, ніби він нічого не бачить і не знає.

За п'ять хвилин уже всі колгоспники, покинувши ледве розпочату працю, бігли туди, де комсомольці розмовляли з Коблухом, що зустрів їх. Шаміль підійшов до гурту один з останніх.

— Диви, Шамілю! — гукнув радісно Коблук, побачивши Шаміля, — я тобі сьогодні скаржився на комсомол, що він нам, колгоспникам, не допомагає, — казав він далі, не соромлячись тепер, коли комсомольці самі прийшли, про допомогу згадати, — а виходить, комсомольці давно вже збираються суботник у нас влаштувати, оце другий день, каже Еслам, він хлопців усе збирає, та ніяк не міг зібрати на сьогоднішній ранок.

На цім Коблуховім слові Еслам так лукаво глянув своїм чорним оком на Шаміля, що той аж захлинувся, збираючись в цю мить щось сказати.

— От і добре, що прийшли: я он перший день роблю і то вже від тютюнового духу кашляю, — викрутився Шаміль. — Але чого ж ви мені нічого не сказали? — запитав він Еслама.

Есламові очі зиркнули на Шаміля ще лукавіше:

— Боялися, що як не зуміємо хлопців зібрати, то соромно буде за обіцянку.

— Он як! — вигукнув Шаміль, посміхаючись з того, як спритно викручується Еслам. — А чого ж вас так мало й так пізно прийшли? — питав він далі, роздивившись, що гурт хлопців ріденький.

— Завтра всі вийдемо. Сьогодні декотрі допомагають своїм на плантаціях, теж полють, — упевнено відповів Еслам. — Думали були зовсім сьогодні не виходити: мовляв,

сміятимуться колгоспники, що ми прийшли на роботу, коли вже додому час іти. А потім розмірковували, що все ж сьогодні ми декілька рядків прополомо. Все ж допомога. А як сміятимуться, що пізно прийшли, то так нам і треба: заслужили, значить...

— Оце щиро справді, по-комсомольському,— захоплено вигукнув Коблук. — Нічого, хлопці, ніхто з вас не сміятиметься. Спасибі велике за допомогу скажемо. Ну, що ж, суботник — так суботник. Михо! — покликав він бригадира. — Ану розташовуй цю молоду команду... Став її там, де в тебе невидержка: легка кавалерія ліквідує, значить, прорив на фронті колгоспної прополки,— весело наказував він бригадирові, що надійшов.

— Дозвольте мені слово,— виступив наперед Шаміль.

— Кажі, тільки швидше,— згодився Коблук,— бо нам треба молодь ще сьогодні на сто процентів використати: бур'ян на неї чекає не дочекається...

— Нічого, дочекається. Я тільки на одну хвилинку затримаю справу,— відказав Шаміль. — Товариші! — звернувся він до комсомольців,— дозвольте мені, колишньому секретареві нашого сільського осередку, від вас слово сказати, вашим бригадиром на суботникові бути?

Шаміль на мить запнувся, подумавши, що не гаразд самому на бригадира напрошуватися. Але ж не міг він дозволити, щоб, використовуючи комсомольців уроздріб на слабших місцях, як цього хотів Коблук, знеособили весь комсомольський суботник.

— Гаразд! Гаразд! — залунали на відповідь Шамілеві вигуки комсомольців. — Кажі, Шамілю... Будь нам за бригадира...

— Ми, до речі, ще й не подумали, щоб бригадира собі обрати,— додав за всіх Еслам.

— Я тільки на сьогодні — тимчасовий. На завтра ви собі постійного бригадира оберете,— казав Шаміль. — Так от, товариші, я беру слово від вашого імені. Доручаєте?

— Доручаємо! — одностайно гукнули комсомольці.

— Товариші! — звернувся тоді Шаміль до колгоспників. — Ми дуже вдячні за велику честь, яку пропонував нам ваш голова, — бути за ліквідаторів на фронті колгоспної прополки, як він каже...

Веселий гомін знявся серед колгоспників: люди думали, що Шаміль хоче лише пожартувати, щоб потім веселіше було працювати. Комсомольці ще теж не розуміли, куди веде Шаміль.

— Але все ж це для молоді надто велика честь,— казав Шаміль, незважаючи на веселий гомін, дуже поважно,— і ми просимо вас поділити її з нами, тобто ліквідувати прорив разом.

— Це ясно,— перебив Коблук Шаміля трохи нетерпляче: старому керазникові здавалося, що треба швидше до роботи братися, а не базікати: давно він знає Шаміля,— робить він побалакати, а треба діло робити...

— Поки що не зовсім ясно,— відказав Шаміль,— стане ясно, як почувте мою пропозицію, а саме: нехай ще Миха дасть комсомольцям окрему ділянку, вимірявши її так, щоб вони рівну роботу з колгоспниками мали. І от комсомольці викличуть усіх колгоспників на змагання; хто швидше й краще полотиме, хто більше матиме тої честі, що її комсомолові Коблук уже запропонував,— честі ліквідації прориву... Згода, товариші? — звернувся Шаміль знову до комсомольців.

Ті недовго думали.

— Згода! Згода! Згода! — залунали одностайні вигуки молоді.

— А ви як, згодні, товариші, виклик комсомолу на змагання прийняти? — запитав тепер Шаміль колгоспників.

Відповідь тут була зовсім інша. Окремі вигуки молоді про згоду вихопилися та й безсило завмерли в загальній ніяковій тиші. Похилили голови колгоспники. Значна кількість ще не вмiла поставитись поважно до виклику на змагання. Людям мимоволі здавалося, що це дитячі іграшки: де ж такі справді дорослим людям наввипередки гратися? І не знали, чи жартує Шаміль, чи це він справді затіває щось нове і незнане. Правда, в колгоспі вже оголошували і змагання, і ударництво. Але це були тільки гасла, не прибрані в життєву форму. І тому вони лишалися тільки загальним закликком до кращої роботи, що на нього колгоспники охоче відповідали, не розбираючись гаразд, що ж це таке — соцзмагання й ударництво... А тут воно вперше постало перед ними таке, як воно е...

— Ну, так як же, товариші? — перечекавши хвилину, запитав удруге Шаміль. — Чи ж, може, комсомольці негідні змагатися з вами?

— Та що ти, Шамілю! — відповів тоді Коблук, порушуючи ніякову мовчанку. — Це колгоспники мовчать тому, що бояться прийняти бій, заздалегідь знаючи, що такі орли, як наші комсомольці, їх переможуть. Признавайтесь-бо ж ви, боягузи, що це правда! — жартівливо гукнув Коблук

до колгоспників, сприймаючи Шамілів заклик до змагання теж як жарт, що, звеселивши полільників та полільниць, підбадьорить їх у роботі.

Веселим гомоном відповіла юрба колгоспників на Коблухове слово. Змагатися — так змагатися. Побачимо, хто переможе. Але ж, звісно, комсомольці: на те вони молодь, щоб перемагати...

Шамілеві рішуче не подобалося таке неповажне ставлення до справи. З язика готові були зірватися різкі слова про те, що соцзмагання — ця боротьба за честь і славу, що в ній передове робітництво й селянство не жаліє своїх сил, героїчно приносячи їх у жертву великій ідеї людства, — зовсім не жарт. Та Шаміль стримав себе, поклавши на ділі обернути справу так, що вона перестане бути жартом.

— Михо! — командував тим часом Коблук. — Ану прикинь оком, куди б нам своїх супротивників поставити. Та не шкодуй їх. Давай їм таку ділянку, щоб бур'ян аж ноги плував. Як на те, таких ділянок у нас досить, ми ж бо завязті полільники: поки зберемося одну травину підрубати, натомість аж три виростає. Чомусь родюча земля наша колгоспна, та не на щось путяще, а саме на бур'ян, — все жартував Коблук, ведучи разом з Михою комсомольців туди, де вони мали працювати.

Дехто з колгоспників супроводив їх із цікавості до Коблухових жартів, до всієї цієї гри; більшість, перекинувшись веселими зауваженнями, вже взялися полоти так, ніби нічого й не трапилось.

Ділянку Миха вибрав справді таку, що, здавалося, нема чого й сапати її, а просто переорати та знову тютюн посадити, бо навряд чи його хоч трохи залишилося в густій траві. Однак ділянка була до смішного замала: виполоти її комсомольці могли, граючись, за годину, а до вечора було ще години з чотири. Видно було, що й Миха сприймав у жарт змагання з комсомольцями.

— Е, ні, це негоже, — твердо вимовив Шаміль, коли Миха відзначив межі ділянки. — Комсомольці прийшли сюди не гратися, а працювати. Давай, Михо, роботи стільки, скільки треба.

— Та я її даю більш, ніж треба. Ану спробуй цей бур'ян рубати. Ручуся, що сапку вломиш, — жартував Миха далі, підморгнувши весело Коблухові.

Шаміль придивився пильніше, як хто робить, ще раз стримав надто ретельних, розміркувавши, що на завтра він поділить комсомольську бригаду на ланки, і вернувся

на своє місце доганяти товаришів та стежити, як іде робота на колгоспівській ділянці.

Та колгоспники пололи тими ж темпами, що й до появи комсомольців. Поки що не видно було, чи випереджають їх комсомольці, та й мало хто цим цікавився.

Трапилось так, що неподалік комсомольців працювала молодь, а поперед усіх, намагаючись обігнати комсомольців, хоч і натомлена вже, полола Дифа.

За годину вже виразно ставало видно, що комсомольці обганяють колгоспників.

— Ану, піддай! — знову передав Шаміль ланкою, міркуючи, як зачепити колгоспників, починаючи з молоді, та примусити їх взятися до змагання.

«Краще було б, щоб вони перші помітили, як відстають», — міркував він і глянув на Дифу: от коли б вона щось гукнула...

Дифа, що в цю мить полола поперед Шаміля, відчула на собі його погляд, обернулася, зустрілася з його очима, ніби прочитала в них думку, пильно глянула на комсомольську ділянку, потім на колгоспівську і гукнула до своїх:

— Дівчата! Хлопці! А ми ж пасемо задніх. Комсомольці нас випереджають. Уже випередили... Ой, сором нам!

Хлопці, й дівчата, і дехто з дорослих підвели голови й собі почали порівнювати ділянки — свою й комсомольську. А комсомольці, перезирнувшись, ще ретельніше взяли до роботи.

— Ану, чекайте! — провокаційно вигукнула Дифа. — Я побіжу подивлюся. Може, вони такі прудкі тому, що половину бур'яну незрубаним лишають...

Вітром перелетіла дівчина на ділянку комсомольців, і за хвилинку звідтам уже дзвенів її свіжий голос:

— Нема що сказати. Роботу ніби як слід зроблено.

І вона нахилилася до просапаних рядків, ніби щоб пильніше перевірити, а сама скоса на Шаміля — зирк! Чи ухвалює він її поведінку?

Сірі Шамілеві очі висловлювали їй ухвалу так виразно, так тепло, що дівчина на мить затихла: аж гаряче їй стало від щастя. А по тому буряно перелетіла до своїх хлопців та дівчат.

— Товариші! Товаришки! — щирим обуренням запалакотів її вигук. — Що ж це справді? Та невже ж таки ми дамо себе випередити?

Хлопці й дівчата на мить підвели голови.

— Та дивіться ж, як ми лишилися ззаду! — показува-

ла їм Дифа на просапані комсомольські рядки.— Ану, Шадіє, Аніко, ану, Джире, Танасе! — гукнула вона до тих, що сапали найближче до неї. — Наздоганяйте мене, не дамо ж себе на поталу...

І сапка Дифи замиготіла, як механізоване знаряддя.

Хлопці й дівчата ще вагалися, чи й справді їм до змагання братися. Тоді Шаміль кинув:

— Ай, хлопці! Що ж це ви дівчину свою без допомоги лишаєте? Хочете, щоб вона за вас усе зробила?

Засоромлені хлопці взялися люто до бур'яну.

Дифа на мить обернулася.

— Дівчата! — задирливо гукнула вона. — Ану давай доведемо, що нам ніякої підмоги не треба і ми самі, без хлопців, упораємося комсомольців здогнати.

З сміхом взялися до сапок як слід і дівчата.

За півгодини колгоспна молодь, лишивши позаду старших, здоганяла комсомольців. Але ті за наказом Шаміля, що він стиха передав ланкою, не хапалися, зберігаючи сили.

— Товариші, дивіться! Ми випереджаємо комсомолію! — переможно гукала до своїх Дифа, але в її голосі бриніла нещирість, бо їй було боляче до сліз, якби й справді комсомольська бригада, з Шамілем бригадиром, та була б переможена.

Дифі хотілося робити повільніше, однак, боючися, що тоді Шаміль розгнівається, вона сапала й далі щосили, не помічаючи за роботою, як Шаміль знову стиха переказав комсомольцям піддати духу. Ще півгодини — і комсомольці знову набагато випередили колгоспну молодь.

— Дивіться, дивіться, хлопці й дівчата! Знову ми ззаду! — заволатала Дифа голосом, що в ньому надто виразно позначалася радість з комсомольської перемоги.

Та молодь, що її вже розбирало завзяття, цього фальшу не помітила. Швидше заходили сапки, рясніше вкривав піт обличчя, але ж рясніше падав і бур'ян, підрубаний завзятими сапальниками.

— Це що ж таке? — несподівано гримнув голос бригадира Мухи, що роздивлявся рядки, де молодь сапала. — Гей, хлопці й дівчата! Такої роботи я від вас не прийму...

— Що таке? Що сталося, Михо? — стурбовано запитували бригадира молоді сапальники.

— Таж дивіться, скільки ви бур'яну полишали.

— А що ж зробиш, коли так хапатись доводиться, — почав хтось скаржитися.

Тоді, боючися, що Миха розгнівається і може скаже, що годі жартів із тим змаганням,— від Михи можна було такого слова сподіватися,— до справи втрутився Шаміль:

— Товариші! — гукнув він до колгоспної молоді. — Так негоже! Ми, комсомольці, такого змагання не приймаємо. Треба робити як слід. Змагатися, це не значить наввипередки гратися. А кому не під силу, нехай попросить Миху поставити його там, де легше робити...

Бідна колгоспівська молодь зазнала два вдари: з фронту, де комсомольці випереджали все більше, і з запілля, де бубонів далі невдоволений Миха, тут і там сапкою виправляючи огріхи надто похапливих сапальників. Підупали духом хлопці й дівчата, млявіше рухалися їх сапки... Дифа зупинилася на хвилинку, подивилася.

— Ой товариші,— вже цілком щирим розпачем забрів її голос,— щось програємо ми в змагання...

— То годі вже з тим змаганням,— буркнув невдоволено один з хлопців.

— Як це годі? — спалахнула Дифа.— Ти ж, я пам'ятаю, на весь голос «згода» кричав, як комсомольці нас на змагання викликали... Негоже од свого слова відступатися.

— А ти ж чого командуєш? Чого це ти сама себе на бригадира поставила? — огризнувся хлопець.

У цю мить надійшов ближче Коблук. Він уже давно стежив, як запал змагання охоплював молодь. Він бачив, як і старші колгоспники мимоволі взялися наздоганяти молодь і, кінець кінцем, праця на плантації пішла вдвоє швидшим темпом. Жарти жартами, а до вечора — бачив Коблук — скінчена буде робота, що її мали ще й завтра робити. Почувши сперечання, він гукнув до хлопця:

— Що, хлопче, пороку вже не вистачає? От почекай: я поперед тебе з планетом піду, тоді ти Дифу випередити, сам замість неї бригадиром станеш.

І під загальний сміх та жарти Коблук справді взявся допомагати планетом притомленому хлопцеві.

— Товаришу голова,— протестували комсомольці,— що ж це таке, так не можна — не рівна зброя в бою...

— А ви помовчіть,— відповів Коблук,— ви, як комсомольці, повинні механізацію праці вітати...

Веселим гомоном відповіли колгоспники на жарт старого керазника. Ще жвавіше пішла праця, і годин за дві раніш, ніж сподівалися, зсапали цілу плантацію. Комсомольці все ж трохи випередили колгоспників...

— Ясна річ,— серед загальної бадьорої розмови казав

Коблук,— ми зрання натомилися, а вони тільки надвечір до роботи взялися...

— Зовсім не так,— протестував Еслам.— Хіба ж комсомольці, перед тим як на суботник вийти, вдома байди били? Теж робили зрання...

— Як ти, наприклад,— лукаво зауважила йому Дифа, натякаючи, що він у садку відпочивав, коли вона прибігла до нього з Шамілевим листом.

Еслам прикусив язика...

Додому з плантації пішли всі гуртом. Дорогою жваво обговорювали змагання. Навіть у старших колгоспників, у тих, що не знали, як поставитись до Шамілевого заклику, тепер не лишилося й сліду недбалого ставлення до змагання, бо всі побачили, як добре зробити роботу вдвоє швидше, ніж звичайно. А молодь зовсім була захоплена змаганням. Більш за всіх раділа Дифа: вона жартувала, сміялася, щаслива з перемоги її героя — Шаміля. Її подруги здивовано на неї поглядали: що з дівчиною сталося? Завжди вона мовчазна та стримана... Та Дифа не помічала здивованих поглядів своїх подруг. Вона бачила тільки Шамілеві очі, коли він дивився на неї,— такі теплі, такі ясні, як зорі, що подекуди вже замигтіли в синьому небі, ще чистому й прозорому, хоч із півдня вже насувалася темна хмара і двічі вже з неї блиснула далекою загравою блискавка.

Вночі знявся вітер. Широкими, теплими хвилями бив він із-за моря в гори, як у берег, і розвіяв геть-чисто темну хмару, не давши дощеві з неї пролитися. На ранок вітер ущух і ясне сонце, ледь визирнувши з-за зеленого невисокого узбережного пасма гір, уже побачило колгоспників із комсомольцями на плантації, де бур'яну було менше, ніж на попередній, і тому Коблук сподівався швидко з нею впоратися.

Увечері Шаміль, сподіваючись, що, як обіцяв Еслам, на ранок вийдуть усі комсомольці, випрохав у Коблуха майже половину плантації для своєї бригади. Однак сталося щось незрозуміле й непередбачене: нові комсомольці справді прийшли, проте не вийшли деякі з тих, що працювали вчора.

— А де ж Джир? Де Дата? — спитав про двох із них Шаміль в Еслама.

Еслам спустив очі в землю.

— В них удома надто багато роботи. Обіцяли: як упоруються, тоді прийдуть,— якимось непевно відповів він і,

відчуваючи, що Шаміль пильно дивиться йому в обличчя, відвів очі, марно намагаючись надати їм виразу щирості; не міг-бо ж Еслам сказати правди, що Джир та Дата просто відмовилися вийти на суботник, впертим мовчанням ховаючи причину своєї відмови, не міг цього сказати Еслам, бо не хотів зраджувати Джіра й Дату — своїх родичів — і поклав собі, що сам довідається від них, чому це вони раптом від товаришів відсахнулися...

Шаміль помітив непевність Есламової відповіді.

«Лінуються хлопці, а Еслам їх, своїх родичів, покриває»,— подумав він, і в його серці заворушився докір Есламові, сором йому, вже не темний — у Сухумі вчиться, а не може з себе скинути предковичного рабського ярма прадавнього родового побуту з його святістю родинних зв'язків та обов'язків.

Нічого не сказав Есламові Шаміль, бо в цю мить аж надто тяжко йому на серці стало: Есламова вірність старим заповітам нагадувала йому про страшну жертву цим клятим заповітам — про смерть його брата Давта. Засмучений, пішов Шаміль до Коблуха сказати про дезертирство в своїй бригаді та попросити через це меншу, ніж учора вмовилися, ділянку.

— Ну, нічого,— втішав його Коблух,— ти не сумуй, з комсомольцями завжди так: візьмуться аж надто запально, а потім охолонуть. Звісно, робота з своєї охоти не те, що з обов'язку. От наші, либонь, усі вийшли: ніхто вдома не лишився,— пишався він, поглядаючи на своїх колгоспників та беручи реванш за вчорашню їх поразку в змаганні з комсомольцями,— диви, твоя бригада пастиме сьогодні задніх, заздалегідь проси підмоги,— жартував Коблух, помічаючи, який Шаміль засмучений, та бажаючи розважити його.

Та Шаміль не озвався на Коблухові жарти. Мовчки став він на своє бригадирове місце й почав робити. Еслам позирав на нього, чекаючи на команду, чи «надати духу», чи «стримати працю», та й не дочекався. Тим часом праця в комсомольців ішла не гаразд: ті, що вчора робили, взялися були гаряче до сапок, але нові, що вчорашньої бійки-змагання не зазнали, сапали, як щодня, по-буденному, не поспішаючи; вони зламали ланку, лишившись незабаром позаду, і цим збили охоту тим, хто вихопився наперед.

Шаміль, усе ще засмучений, не помічав безладдя в своїй бригаді. Сумно поглядала на нього Дифа. Ще сумніше через те, що Шаміль ніби й про неї забув і разу не

глянув у її бік, час од часу лише позираючи на гори, де поза лісом бігли білі клапті роздертої вітром хмари, ніби там, на пасовиськах, відпочивали отари велетенських білих овець.

«Що з ним? — сумно подумала Дифа про Шаміля.— Ой, певне, тужить він за Давтом»,— вгадувала вона смутком хлопця чуйним дівочим серцем.

А Шаміль справді знову пригадував, як колись після бурі він урятував Давта від смерті. Знову яскраво поставало в уяві, як Давт ухопився за куш над прірвою і дивиться застиглими від жаху очима на брата, що біжить, задихаючись від переляку, до нього. У Давтових очах, як птах, б'ється надія на порятунок. Це надає сили Шамілеві. Він, ледве сам у прірву не зірвавшись, хапає братову руку, тягне його щосили до себе, а він такий тяжкий, трава після дощу слизька, тікає з-під ніг. Ще мить — обидва були б у прірві, що на дні її білою ниточкою бігла річка. Але ж таки врятувалися... Ні тоді, ні тепер Шаміль не міг пригадати подробиць тої хвилини миттєвої борні за життя, того надлюдського зусилля, що через нього обом пощастило видертися на певніше місце і, впадши в густу вогку траву, кілька хвилин лежали, тяжко дихаючи...

— Навіщо я тоді врятував тебе, бідний Давте? — знову сумно додав Шаміль, як у той день, коли прийшов додому й дізнався про страшне лихо...

І знову поглядав, зажурений, на гору, на клапті хмари, що отарами велетенських овець відпочивали на ясно-зелених пасовиськах над темною смугою лісу.

Тим часом колгоспники, розбурхані вчорашнім змаганням з комсомольцями, робили жваво, старанно. Вже було видно, що вони сьогодні комсомольську бригаду обігнали.

Коблук це бачив. Бачив і те, що засмучений Шаміль не стежить за своїми хлопцями.

«Ото молодь нетверда,— похитав головою на свою думку старий керазник.— Не вийшло декілька хлопців на роботу, і вже всі похнюпились. Сам бригадир та й той голову похилив...»

Коблук розумів, що коли комсомольці й далі так мляво робитимуть, то сьогодні не буде такий щасливий у роботі день, як учора. А це було проти господарських планів голови колгоспу, планів, побудованих учора під впливом комсомольської допомоги. Він уже сподівався мати змогу рапортувати найближчої п'ятиденки, що в колгоспі

закінчили першу прополку, та й другу принаймні напово-
вину зробили...

— Хлопці! — гукнув він, надійшовши до комсомоль-
ців.— Що ж це ви сьогодні такі мляві? Після вчораш-
ньої перемоги відпочиваєте? Ой хлопці, це небезпечна
тактика в бою, а ви ж нас викликали на бій,— напівжар-
тома, напівповажно гукав він.— Розбудіть-но вашого ко-
мандира. Чого він похнюпився? — додав Коблук, кивнувши
на Шаміля, що, задумавшись, навіть не чув Коблуха.

— Шамілю! — стиха покликкала хлопця Дифа, що в цю
хвилину працювала близько нього.— Ти не чуєш, що Коб-
лук каже?

Як зі сну трепехнувся Шаміль на згук любого голосу
дівчини. Зустрівши теплий, любий погляд її очей, трохи
стурбованих, наляканих навіть Шамілевою поведінкою, він
привітно посміхнувся і теж стиха запитав:

— А що каже Коблук?

— А ти й не чув? — з любим, м'яким докором, як ма-
ти дитині, відповіла тоді, насмілившись від його привітної
посмішки, Дифа.— Він сміється з комсомольців, що вони
охляли... Та й справді, диви, колгоспники випередили твою
бригаду...

Шамілеві приємно стало, що Коблук сам узявся зма-
гання підтримувати. А ще вчора він ставився до нього
недбайливо, за жарт вважаючи комсомольський виклик.

— Вже побачив старий, що соцзмагання зовсім не
іграшки, як він раніше сам, певне не признаючися собі,
думав,— радісно сам собі зауважив Шаміль.

Ця перша перемога в запровадженні думок нового
життя в рідному селі підбадьорила Шаміля й допомогла
подолати свою тугу.

«Журбою вбитому не допоможеш,— подумав він,—
впертою боротьбою з рештками минулого треба запобігти
того, щоб далі вивести дикунство серед нас...»

— Так, кажеш, випередили нас? — бадьоро запитав він
Дифу, поставивши крапку низці своїх думок.— Ну, нічого,
наздоженемо. Хлопці! Ану піддай! — передав він Есламо-
ві весело й жваво, як учора.

Зрадівши, Еслам миттю переказав бадьорий заклик.
Ті, що були вчора, враз його підхопили. Але новачки не
враз уторопали, чому це так жваво взялися до сапок то-
вариші.

— Та що ви, хлопці! — гукнув до них трохи роздрато-
вано Еслам.— Хіба ж ви забули? Та я ж вас попереджав,
що в нас соцзмагання з колгоспниками...

Звісно, хлопці не забули. Але ж що то таке — змагання, вони насправді ще не бачили, хоч чули про нього десятки разів, хоч самі, цілим комсомолом, не раз когось на змагання викликали. В звичку воно якось увійшло: викликати на змагання, та й годі. А щоб насправді змагатися, то треба ж, щоб хтось навчив, як воно робиться... Однак поки там що, а вони теж узялися до сапок, намагаючись від товаришів не відставати.

Колгоспники враз помітили пожвавлення на комсомольській ділянці.

— Ой, диви, легка кіннота в атаку пішла! — жартівливо вигукнув хтось уже серед дорослих колгоспників, бо ж сьогодні вже всі — й молоді, і старші — до змагання по-справжньому взялися.

— Не допоможе їм атака: прорив фронту надто глибокий! — на другому боці плантації підхопили жарт.

Комсомольці огризалися, і за хвилину веселі вигуки й жарти залунали на плантації, розпалюючи завзяття до роботи.

До полудня комсомольці майже вирівняли свій фронт, майже зрівнялися з колгоспниками, але зовсім наздогнати їх не змогли. Їм довелося працювати надто напружено. Це відбирало сили. А сьогодні, як і вчора, була спека. Знову дощ збирався. Знову сонце пекло спини. Потом вкривало чоло, пріла спина. Дорослим — дужчим, витривалішим за молодь — було все ж легше працювати. І те, що в колгоспників було більше літніх сапальників, ніж молоді, ставало їм за перевагу.

«Треба буде завтра розбити комсомольців на ланки, — думав Шаміль, міркуючи, як це найкраще зробити. — Треба буде ввечері зібратися та обговорити цю справу. Вони ж бо одне одного знають добре: хто і як робить, і тоді легше буде як слід організувати ланки».

На сьогодні Шаміль поклав собі, після полуденка принаймні, розставити новаків, тих комсомольців, що сьогодні лише прийшли, поміж учорашніми. Як-не-як, а на роботі позначалося, що вчора хлопці заклик до змагання колгоспникам кинули, і ті, хто в цьому безпосередню участь брав, жвавіше відчували це змагання за тих, хто почув про нього тільки від Еслама.

«От що воно значить як слід, по-громадському поставити змагання. А я ще в підшефному колгоспі під Московою сердився, коли нас, шефів, як ми приїздили на роботу, зустрічали цілим мітингом. Здавалося, навіщо він? Он він навіщо», — міркував Шаміль, цоглядаючи на те,

що вчорашні комсомольці працюють краще за тих, що тільки сьогодні прийшли.

Вийшло так, що полуднували гуртом, сівши вкупі під розлогою столітною грушею, обговорюючи, як хто робить. Шаміль задоволено посміхнувся.

«От тобі й виробнича нарада! — думав він, радіючи з того, що розпочате змагання вже виразно впливало на саме ставлення колгоспників до праці: раніше, певне, тільки бригадир морочив собі голову тим, хто як робить та як краще розставити сили, а тепер, непомітно для себе, всі зацікавилися цією справою: висловлювали зауваження, кого з ким поруч поставити, при тому сперечалися, як це найкраще зробити... Словом, сапання насправді стало громадською справою».

Бригадир Миха, що сидів серед гурту, але більше слухав, ніж говорив, теж, як Шаміль, задоволено посміхався: то, бувало, насилу збереш колгоспників, щоб із ними, виконуючи інструкцію, обміркувати план праці. Все кажуть: «Це, мовляв, твоя — бригадирова — справа, щоб планувати, а нас не затримуй, робити треба», — а тепер диви.

«Справжня тобі виробнича нарада!» — так само, як Шаміль, думав він, посміхаючись.

Шаміль помітив ту посмішку.

— Що, Михо? — гукнув він до бригадира. — Жарти жартами, — натякнув Шаміль на вчорашнє байдуже ставлення Михи до змагання, — а таки, видно, доведеться тобі твою бригаду геть-чисто перетасувати: бач, як усі за самокритику взялися. От що значить змагання.

Нічого Миха не відповів. Тільки ще ясніше посміхнувся. А що ж йому, керазникові, невже журитися з того, що колгоспники так щиро до праці беруться?

— Так виходить, що це змагання — то ніби джигітування — хто перший приз візьме, — вголос міркував один з колгоспників.

— Атож! — підхопив Шаміль. Йому припало до вподоби, що ось нарешті апсван прирівняв працю — зневажену, за звичаєм, працю — до такої почесної справи, як святкове джигітування.

— Так-то воно так, — відгукнувся той самий колгоспник, — але все ж негоже працю до свята прирівнювати...

Шаміль хвилину подумав. Він зрозумів, що оце саме йому нагода пояснити як слід справу змагання. Але як це найліпше зробити? Колгоспники мовчки, уважно чекали, що він скаже...

— Товариші,— нарешті вимовив Шаміль не так, як на зборах: не голосно, а стиха. Але від цього ще більше вражало це щире й тепле, стиха вимовлене «товариші».— Ми ж бо нащадки хоробрих вояків. Вічною славою наші предки, батьки, діди наші, прадіди вкрили себе в своїй боротьбі за волю,— казав Шаміль так само стиха, не підвищуючи голосу, але кожне слово його відбивалося у свідомості колгоспників, що слухали його надзвичайно уважно; в цій уважній тиші чути було, як ледь тріпотіло листя на груші від легкого полуденного гарячого вітерця.— Десятки років, цілу сотню років гриміла слава про нашу героїську боротьбу з ворогом, тисячу разів дужчим за нас,— з руським царатом. А тепер тим хіба ж не була вся наша історія одвічною боротьбою за волю — впертою, славетною боротьбою? Хіба ж не звикли апсвани з покоління в покоління над усе на світі ставити честь і славу? Тепер настала інша боротьба. Правда, наш ворог готовий кожну мить взятися до зброї. І ми готові кожну мить теж до зброї взятися, на його злодіяцький замах на наші здобутки відповісти з честью, з славою...

Завзяттям блиснули Коблухові очі на ці слова. Та не тільки Коблухові: не один керазник, не один колгоспник, відважний, войовничий апсван, почувши про зброю, мимоволі відчув у руці бажання потягнутися до пояса, де мав бути кинджал або револьвер.

Шаміль цей затриманий рух зауважив. Він ледь посміхнувся.

— Ніхто не посміє закинути апсванові, що йому бракує відваги, що в нього не над усе честь і слава,— казав далі Шаміль,— але ж тепер настала інша боротьба. Так само, як колись до зброї, так само повинні ми тепер завзято братися до праці. Подумайте, товариші,— проникливо забринів Шамілів голос,— ми вигнали своїх князів, ми вигнали руських поліцаїв — усіх вигнали, хто на нашій шії сидів та поганяв нас. Ми взяли самі своє життя впорядкувати. Навіть більше, ми взяли будувати соціалізм — віковичну мрію трудящих цілого світу. І цілий світ тепер дивиться, як ми розв'язуємо своє завдання. От один товариш згадав джигітування. Воно й справді так виходить, цілий світ — то народ, що зібрався дивитись. Ми — джигіти. Ми мусимо випередити своїх суперників-капіталістів, наздогнати й випередити... Невже ж ми цю справу честі, справу слави програємо? Невже ж не ясно, що наша праця тепер — то не є колишнє жалюгідне борювання за шмат хліба? Ви ж бо знаєте, ви бачите, як

усе — газети, організації, все суспільство — стежить тепер за кожним успіхом або невдачею на фронті праці? Бо ж воно так і є: наша праця — це фронт боротьби, фронт останнього вирішального бою двох світів...

Шаміль замовк. Він сказав досить. Він міг би говорити до вечора отак само, як зараз: у свої щирі й прості слова вплітаючи гасла дня, бо ці гасла злилися з його власними думками й тому набули такої щирості... Він пильно подивився на своїх слухачів: чи ж гаразд вони його зрозуміли?

Більшість глибоко задумалася, ніби Шаміль усе ще говорив далі. А насправді воно було так, що слова його здобули думки і вони тепер промовляли в голові кожного за нього.

«Щоденна праця — це справа честі; справа слави й героїства...»

Великі слова, відмінюючися різно в кожного щодо форми, але однакові своїм глибоким змістом, викарбовувалися в головах задуманих слухачів Шамілевих.

«Справа честі й героїства... А слава й честь — найдорожчі в світі апсванові».

«Найдорожчі в світі...»

— Гей, товариші! Гайда до роботи! — перебив загальну замріяність Коблух.

Мимоволі всі підвелися жвавіше, ніж звичайно люди беруться до роботи після перепочинку. Коблухів заклик пролунав ніби й справді як наказ до бою. Швидко, але не хапаючись, усі стали на свої місця, ніби й справді вийшли на лінію вогню...

Робили завзято. Ще завзятіше, ніж до полуденка. Працювали мовчки, поважно. Ніби бойові прапори, в думці кожного сапальника стояли живі, тільки що почуті слова про славу й честь праці, їх буденної колись, звичайної, та тепер такої важливої праці — боротьби за нове життя, за здійснення предковичної мрії всіх трудящих...

Задоволено поглядав Коблух на лави сапальників. В уяві старого керазника поставали спогади про славетні, ще недавні бої. «Так, правду каже Шаміль, тут, на плантації, в них іде зараз бій за честь, за славу колгоспу».

Шаміль теж задоволено помічав, що його комсомольська бригада вирівнялася в роботі: ті, що сьогодні прийшли, вже не відставали від товаришів. Живе Шамілеве слово дійшло до них, і вони щиро змагалися за честь, за славу кращих сапальників.

Щаслива Дифа бачила, як прояснішало Шамілеве обличчя. Слово по слову, як коштовне намисто, перебирала

вона в уяві його сьогоднішню промову. У цю мить він їй здавався таким розумним, таким безмежно вищим за неї, що вона боялась навіть зустрітись з ним очима, і, коли він наближався до неї, бо сапав, як і вчора, майже поруч з нею, вона намагалась, вибиваючися з сил, випередити його так, щоб він не міг сказати до неї слова. Як і вчора, вона відчувала непереможне бажання дикою сарною втекти від Шаміля он туди, на скелі, аж за смугу зеленого лісу, де клапті білих хмар потемніли, стали сірі, аж чорні, ніби там буйволи на пасовиська повиходили велетенською чередою...

Однак Шаміль таки наздогнав дівчину.

— Дифо! — покликав він її, не відриваючись від праці.— Чого це ти сьогодні після полуденка так пильно дивилася на мою руку?

Дифа не враз пригадала. А пригадавши, засоромилася так, що трохи сльози не бризнули з її спущених у землю очей. Що вона мала відповісти Шамілеві? Невже ж признатися про свої образливі для нього думки?

І Дифа мовчки сапала, збентежена так, що навіть зрубала зо два стебла тютюну. Шаміль це помітив.

— Що з тобою, Дифо? — м'яко запитав він.— Диви, ти тютюн нищиш.

Бідна дівчина ледве стримувала ноги, що їх аж рвало з місця, ніби її підхоплював страшний вихор, готовий понести її геть далі, далі від Шаміля...

— Ти ж чому, Дифо, не відповідаєш? — питав далі Шаміль, знову наздоганяючи дівчину, що була, так-сяк сапаючи, вихопилася наперед.— Диви, ти он бур'ян залишаєш,— додав Шаміль, по дорозі кількома спритними вдарами сапки відчищаючи рядок Дифи.

У цю мить вони дійшли до краю плантації. Можна було хвилину перепочити. Дифа завагалася. Що його робити? Побігти геть від Шаміля, нічого не відповівши? Але ж це буде нечесно. Та й он Еслам дивиться на них. Що він скаже, як вона побіжить?

— Я знаю, чому ти так пильно дивилася на мою руку,— казав тим часом Шаміль, підійшовши ближче до дівчини,— ти дивувалася, певне, чому в мене жалоби на руці нема. Правда?

— Правда,— стиха відповіла Дифа.— Саме тоді, коли ти казав, що слава й честь — найдорожчі в світі для апсванів, я пригадала, як сьогодні вранці одна дівчина мені сказала: «Не робить честі Шамілеві те, що він жалоби не носить: адже ж рідного брата вбито...»

Не сказала Дифа Шамілеві, як тоді боляче вразили її слова подруги, як вона вся запалала, як тоді з гнівом запитала:

«А тобі що? Хіба ж тільки жалобою виявляють своє горе?»

І як подруга їй відповіла: «Та мені нічого. Я тільки переказую те, що вчора хлопці говорили — Джир та Дата. Вони гудили Шаміля...»

А Шаміль зажурено, мовчки дивився на Дифу. Невже ж вона, така розумна дівчина, і не второпає того, що не варто своє особисте горе всім напоказ виставляти? Що, нарешті, йому, Шамілеві, надто тяжко тією жалобою самому собі весь час про свою втрату нагадувати?

Він саме про це хотів Дифу запитати, як почув, що його кличе Коблук. Він обернувся: біля Коблука стояли ще двоє; Шаміль подивився й упізнав партприкріпленого і секретаря партосередку. Вони махали Шамілеві руками, щоб він швидше йшов.

«Чого їм від мене треба?» — подумав Шаміль, поспішаючи до них з неприємним передчуттям.

І справді, і партприкріплений, і секретар осередку привіталися з ним похмуро. Партприкріплений не ховає свого невдоволення, ще невідомо чим саме, а секретар, Йона, старий Шамілів товариш, колись член бюро комсомольського осередку, ніяково запитав:

— Ну, як живеш?

— Так, як і вчора. Ми ж з тобою тільки вчора ввечері бачилися.

— Ви вчора бачилися? — раптом суворо запитав партприкріплений.

— Авжеж,— відповів Шаміль, здивовано дивлячись на партприкріпленого: яка це його муха вкусила?

— Та ми тільки на хвилиночку зустрілися,— чомусь виправдувався Йона, підвівши безпорадно догори свої волохаті та зовсім білі брови; все його рухливе обличчя з гострим, невеличким носом виявило внутрішнє страждання.

— А в чому справа? — гостро запитав його Шаміль, уже виразно відчуваючи якусь каверзу. Враз він пригадав, як уранці Еслам не відповів йому, чому Джир і Дата не вийшли на роботу, як тільки що Дифа дорікала йому, що він не носить жалоби...

«Тут є якийсь зв'язок. Якась агітація проти мене», — майнуло в Шамілевій голові.

— У чому справа? — запитав він ще раз, вдаючись до

партприкріпленого, бо нещасний Йона, видно, готовий був крізь землю провалитися.

— Сьогодні ввечері поговоримо,— поважно відповів партприкріплений.

Настала хвилина ніякового мовчання. Далі партприкріплений запитав Коблуха, очевидно продовжуючи розмову:

— Ну, як іде змагання?

— Та хіба ж не бачите? — відповів старий керазник, гордовитим рухом руки показуючи своє розташоване на плантації військо сапальників, і в його голосі аж забриніла прикрість на те, що недобачають очевидних успіхів бою з бур'яном.— Та тепер у нас праця вдвоє швидше пішла,— казав він,— особливо після Шамілевої промови про те, що праця — справа слави, честі й героїства...

Темне, аж чорне, ніби на вугіль обпалене, обличчя партприкріпленого трохи прояснішало від лагідного вогника, що засвітився в його невеличких запалих очах. Він прихильніше глянув на Шаміля і сказав майже ласкаво:

— Так ти ж диви, приходь після праці до сільради. Ми з Йоною на тебе чекатимемо. Треба як слід обміркувати справу, що ти так раптом розпочав.

І він пішов.

— Бувай здорові! — невиразно кинув Шамілеві Йона і собі почимчикував слідом за партприкріпленим.

Довго дивився Шаміль їм услід. Недобрі почуття ворушилися в його серці. Не подобалися йому й партприкріплений, Андроник Цадур'ян, з його повільною, ніби крапля за краплею, що довбає камінь, мовою, і секретар осередку, його давній приятель, що вже тоді, будучи комсомольцем, виявив надзвичайну запобігливість перед кожним, хто вище за нього стояв.

«Що вони надумали? — міркував Шаміль, вертаючись до роботи.— Яких побрехеньок наслухались?»

— Ану, хлопці, піддай! — зціпивши зуби, кинув він Есламові, щоб у запальній праці забути свої недобрі думки.

Комсомольці взялися дужче до сапок; вони були трохи відстали в роботі, поки Шаміль розмовляв із партприкріпленим та секретарем осередку, бо цікавість аж гризла хлопців; вони вже знали про якісь неполадки в їхній витівці — в їх суботнику; невдоволення й пересуди вже нишком плазували поміж них. Вже й чутка пролетіла, що партприкріплений та, звісно, і секретар осередку не дуже схвалюють їхній суботник...

— Що тобі казав партприкріплений? — не втримався, запитав Еслам Шаміля, коли той спинився на мить, обчищаючи сапку.

— Нічого особливого, — хмуро кинув Шаміль, — казав, щоб прийти сьогодні ввечері обміркувати справу дальшого запровадження суботника.

— Он як! — мугикнув собі під ніс Еслам. Хоч у тому, що партприкріплений покликав Шаміля обговорювати справу з суботником, не було нічого, по суті, незвичайного, навпаки, саме так воно й повинно бути, що партприкріплений цікавиться комсомольською витівкою, однак у розпаленій темними чутками Есламовій уяві вже постала картина, як партприкріплений лає Шаміля за те, що вони своїм суботником одірвали комсомольців від допомоги своїм батькам. Еслам розумів, що тоді б і йому була догана, і в ньому боролися два почуття: з одного боку, образливо було й за себе, й за Шаміля, — вони ж бо так щиро обидва взялися до справи й за це похвалити б їх треба, а не дорікати; а з другого — Еслам задалегідь радів, що несприятливе ставлення партприкріпленого до комсомольського суботника може визволити його, Еслама, від тягара обіцянки, що він її дав голові товариства, — провадити безперервний комсомольський суботник аж до кінця сапання. За вчорашній день, а надто за сьогоднішній, Еслам уже побачив, як тяжко було б удержати комсомольців на суботнику бодай три-чотири дні, не те, що два тижні — до кінця сапання.

В боротьбі двох почуттів — образи за себе й за Шаміля і страху перед виконанням дуже тяжкої обіцянки — перше взяло гору, і тому Еслам ще раз запитав Шаміля:

— А як ти гадаєш, чи не буде партприкріплений дорікати нам, що ми самі, не обговоривши з ним справи, так раптом узялися до суботника?

Шаміль у цю мить стежив, щоб добре й жваво йшла робота комсомольської бригади, і тому невдоволено відповів:

— Потім про все це поговоримо. А поки що сапай... Он, бачиш, хлопці дуже цікавляться, про що ми говоримо, а це затримує працю...

Еслам аж почервонів: його образив невдоволений тон Шамілевої відповіді на його щире товариське запитання.

«Ач який, командира з себе корчить», — вороже подумав він про Шаміля, сердито зрубуючи бур'ян, що його ніби навмисне в його рядках було аж надто багато. І мимоволі Еслам пригадав учорашні розмови хлопців про

те, що Шаміль зневажив обов'язок носити жалобу, що він, значить, не шанує померлого брата, а така непошана викликає обурення в кожного апсвана... Дуже вже задається Шаміль. Надто високо літає. Коли б не впав...

Еслам знав, чого так говорили Джир та Дата. Вони родичі багатія Мурата. А Мурат більше за всіх ображений, що поховали Давта без мулли. Бо знову-таки мулла Шаадат Муратові доводиться родичем. І вчора Еслам нашілювався навіть сказати про це Джирові та Даті, хоч і знав наперед, як вони обуряться з того, що він зачіпає святі для апсвана родові почуття, докоряючи їм додержанням родового зв'язку. Але сьогодні переважала образа, що він її зазнав оце від Шаміля, і Еслам мимоволі забував про справжнє джерело недобрих балачок хлопців. Він похмуро поглядав, як вправно й швидко робив Шаміль. І в самого в нього виникли думки, зовсім негідні комсомольця, думки темні, здавалося, давно поховані, давно переможені.

«Ач, як сапає! Задається, що вміє в полі добре робити! — вороже думав він про Шаміля.— Це не штука. Це вміє кожен раб — руський чи вірмен. Вільний апсван свою перемогу показує, коли він на коні та зброя при ньому. От ти б довів, чи не забув часом у Москві зброю в руці держати. Бо щось і револьвера в тебе нема при поясі. Вдома, видно, покинув: не любиш зброї. Певне, що так, коли не тільки не думаєш розшукати вбивцю свого рідного брата, а навіть про шану до нього забув...»

Раптом Еслам сам відчув, як далеко забігли його думки,— ніби й справді, як полуда, з нього вмить спало все набуте в комсомолі та в школі виховане, і в ньому заговорив голос дикуна-воєя, облутаного тисячами забобонів. Еслам аж почервонів з сорому за себе. Він пригадав, як гарно промовляв Шаміль про честь і геройство праці. І ще соромніше стало Есламові, що він сам забув про цю ясну честь, це ясне геройство, так ганебно вертаючись до думок про криваву честь помсти, забруднену сміттям забобонів.

Еслам струснув головою, женучи геть ці нікчемні думки.

«Піду з Шамілем до сільради,— подумав він бадьоро,— будем удвох відповідати, коли й справді що не гаразд зробили в справі суботника».

Однак краплі отрути від учорашньої розмови з Джиром та Датою робили своє діло в свідомості хлопця. І коли Шаміль увечері після закінчення праці сказав Есламо-

ві на його пропозицію піти разом до сільради: «Ні, не треба, мене ж одного покликано»,— знов образа завуршилася в Еслама, хоч і цілком безпідставно: як комсомолец, він повинен був розуміти, що й справді Шамілеві незручно привести з собою товариша, тоді як йому сказали прийти самому.

— Ти от краще біжи попередь комсомольців, щоб узавтра зібралися на роботу раніше,— казав Шаміль Есламові.— Порадимося, як поділити нашу бригаду на ланки.

— Та, може, ще й суботника не буде,— зухвало відповів Еслам.

Шаміль пильно подивився на нього.

— А я тобі кажу, що суботник буде. Ми повинні принаймні колгоспникам допомогти закінчити сапати,— твердо вимовив Шаміль.

«А про те він і не думав, що я обіцяв усім селянам допомогти»,— гірко подумав Еслам, однак не сказав своєї думки.

— Добре, я попереджу комсомольців,— знехотя буркнув він і пішов.

Шаміль подивився йому вслід і мимоволі зітхнув: правду розповідав йому на пароплаві товариш про те, як тяжко провадити працю в апсванському селі; от же найближчий товариш, Еслам, щирий комсомолец, та й то не можна на нього цілком звіритися, — нема певності, чи не потягнеться до старого, ніби вже переможенного,— до тих усіх шкідливих звичаїв, що корінь їх у родовому побуті... Чудом якимсь збереглися риси того прадавнього побуту в житті Апсни і тепер плутаються під ногами, не дають вийти на широкий вільний шлях історії, та якої історії, історії нового людства, що перед нею усі попередні століття життя людського роду тільки ніби передісторична доба — доба шукання, як же по-справжньому налагодити життя суспільства.

«І в таку величну мить, перед такими великими завданнями, доводиться витрачати час і силу на подолання цієї нікчемної спадщини прадавніх, сивих часів. Чи ж не прикро це?» — думав Шаміль, простуючи вузькою вуличкою до сільради.

Вуличка та дерлася на кручу, на гребінь пагорка, то знову збігала в темну від присмерку балку. Обіруч неї то витиналися з густої папороті плоти безкраїх дворів, то лежали ще не заселені пустирі — справжні джунглі, де папороть та куці могли сховати ціле вороже військо.

«От де простір!» — гірко подумав Шаміль, пригадуючи, який любий був йому цей самий простір першого дня, як повернувся на батьківщину.

А зараз він дратував його, починаючи з того, що от йому після тяжкої денної праці треба піти до сільради, а до тієї сільради кілометрів з п'ять, певне.

«Скільки ж то марно роки пропадає! — думав Шаміль, вороже позираючи на густий ліс папороті. — Бур'яном пишається така плодюча земля, так щедро поллята дощами, так широко зігріта життєдайним сонцем. Які ж то багатства отут лежать, марно під бур'яном поховані!..»

Сумні Шамілеві думки перебили чийсь легкі, похапливі кроки позад нього. Хлопець обернувся. Хто це так біжить? І він аж здригнувся, так несподівано виринула з папороті коло нього постать Дифи.

— Шамілю! Насилу я тебе наздогнала, — ледве перевівши дух, казала йому дівчина. — Я від Еслама дізналася, що ти пішов до сільради, що тебе партприкріплений викликав, — хапалася дівчина висловити все, що хотіла, — що тобі, може, й догана буде... А я хочу тебе попередити, що проти тебе ціла змова. Агітацію проти тебе хтось серед комсомольців розводить... От ще я хотіла сказати...

І дівчина затнулася. Їй раптом соромно стало за свій вчинок. Як на це Шаміль подивиться? Може, скаже, щоб не втручалася не в свої справи? Адже ж вона не комсомолка. Яке їй діло до комсомольських справ... Як звірятко, переляканими очима спідлоба вона зиркала на Шаміля.

А Шаміль справді нахмурився, почувши потвердження своїх підозрінь.

Бідна дівчина трохи не зомлівала від хвилювання, гадаючи, що він на неї гнівається.

— Я й сам розумію, що проти мене провадиться агітація, — нарешті вимовив м'яко Шаміль, — але спасибі тобі, що ти мене про це попереджуєш, Дифо.

І в присмерку він побачив, як від радості спалахнуло обличчя дівчини і вечірніми ясними зорями засвітилися йому очі. Відразу тепло стало хлопцеві від того щирого кохання, що так виразно горіло в цих чорних, оксамитових очах.

— Ти проведеш мене трохи? — запитав він, і прохання забриніло в його голосі.

— Добре, — так радо потяглася до нього дівчина, що йому мимоволі схотілося по-простому, по-товариському, обняти її стан і так, обнявшись, іти поруч із нею.

Але, згадавши суворі апсванські звичаї в поводженні з дівчатами, він стримав себе, стримав зітхання жалю за тим, що не можна дати волю цьому рухові приязні, і, ідучи поруч із Дифою, говорив:

— Ти ж чула вже не раз, що тепер підвалиною громадського життя є класова боротьба...

Дифа уважно слухала. І, як блискавка хмару, її зосереджену увагу мить за миттю освітлювала радість і гордість від того, що зараз Шаміль не на зборах, не перед багатьма слухачами, а для неї одної каже свою промову...

— Класова боротьба і в нас на селі провадиться: Горе наше в тому, що ця боротьба в нас заплутана, обтяжена рештками родового побуту. Там, де їх нема, людям легше: класового ворога одразу видно, він відокремлюється, бо він чужий, легше його ізолювати, легше подолати, бо все ж наша влада — наша сила, і більшість переважно з нами. Багатіїв та їх прибічників жменька лишилася. А в нас — складніша справа: як дурна риба в невід, іде наш обплутаний забобонами народ у сітку родинних зв'язків та обов'язків, що їх хитро розкинув на здобич багатій. Отут і розбери, де справді чужі, а де свої, що лише по-дурному в ту ворожу сітку потрапили й сидять у ній, ніби їм і справді місце по той бік барикад... Правда, Дифо? — раптом увірвав Шаміль своє слово, бо йому хотілося, щоб дівчина повернулася до нього обличчям.

Дифа й справді глянула на Шаміля. «Правда», — збиралася вона відповісти, але враз засоромилась, побачивши, як закохано на неї дивився Шаміль.

— Чому ж ти не відповідаєш? — весело, жартома питав Шаміль, уже прочитавши на обличчі дівчини потрібну йому відповідь та нахилиючись на ходу до Дифи так, що їх плечі торкалися.

— Правда, — вимовила тоді Дифа так, ніби Шаміль не про згоду з його думками питав, а прохав потвердити, чи кохає його дівчина, чи ні.

І знову затишно й гарно стало хлопцеві від щирого кохання, що бриніло в голосі дівчини. Байдуже, що проти нього розвели агітацію. Він її переможе... Байдуже, що в нього зараз буде неприємна розмова з партприкріпленим. Якось воно буде. Адже ж товариші, а не вороги... Байдуже і те, скільки землі, скільки родючого простору в Апсні під бур'яном марно гине. Прийде час, — він уже близький, він настав уже, — і праця оберне ці простори під бур'яном на родючі плантації та ниви...

Шаміль задумався, і вони з Дифою йшли мовчки. Ди-

фа відчувала, що їй уже час вертатися, вже досить провела вона Шаміля, вже зараз он за тою купою дерев і сільрада. Але ж так гарно, так затишно було їй іти поруч із Шамілем. І мріялось їй, що це не просто вуличкою села, а шляхом життя вони з Шамілем ідуть поруч, і так хотілося, щоб тому шляхові не було й краю, щоб отак вічно йти поруч із любим.

Але ось дерева розступилися, за ними розляглося широке, на кілька гектарів, поле, вкрите густою папороттю, а за полем у присмерку білів новий, високий та гарний будинок школи, де тепер, улітку, тимчасово й сільрада містилася, поки для неї нове приміщення збудують...

— Бувай здоров... Мені додому треба,— сумно вимовила Дифа, спиняючись.

Шаміль зрозумів її с'єм. І знову йому нестерпуче схотілося обняти дівчину, пригорнути до себе. Аж руки йому затремтіли від цього бажання.

— Дифо! — вимовив він благально.

Дівчина глянула на нього. В очах хлопця, несвідомо для нього, запалала така жадоба милощів, що дівчина, відчувши її, мимоволі відсахнулася.

— Бувай здоровий! — похапливо кинула вона й пурхнула, як перелякана гірська кізочка.

— Куди ж ти, Дифо? — потягнувся за нею Шаміль. Але вона вже зникла за деревами.

— Бувай здоров,— продзвенів, на цей раз уже не перелякано, а радісно її голос з темряви...

Шаміль з хвилину постояв і пішов до школи. На серці скребло від несвідомого, невдоволеного бажання, і настрий, ще хвилину перед тим затишний, гарний, зіпсувався.

Ще здаля крізь відчинене вікно кімнати партосередку Шаміль побачив партприкріпленого. Глибоко прихована національна ворожість до нього — партприкріплений, Андроник Цадур'ян, був вірменин — ворухнулася в серці хлопця.

«Невже не могли для апсванського села знайти апсвана?» — подумав Шаміль, і зараз же йому стало соромно за цю недоречну думку.

— Чому ж так пізно? — запитав Шаміля, коли той зайшов до кімнати, своїм млявим, спокійним тоном Цадур'ян.

«Вірмени — найстаріший культурою і найрозумніший народ на Кавказі», — мимоволі згадав Шаміль чийсь слова.

Цю згадку нав'яв на нього той спокій старості чи, може, й мудрості в голосі Цадур'яна. Знову на мить ворож-

неча спалахнула в серці Шаміля, і знову заступив її сором за свою невтриманість. Тому Шаміль, стримавши себе, м'яко відповів:

— Ти ж сам сказав прийти, коли скінчимо роботу. А ми досі працювали...

— Так пізно? — тим самим мляво-спокійним голосом запитав Цадур'ян.

— Не «так пізно», — вже трохи роздратовано передражнив його Шаміль, — але ж п'ять кілометрів до сільради за хвилину не пройдеш. Поки дійшов, «так пізно» стало...

Цадур'ян чи не зважив на виразне Шамілеве роздратування, чи й справді не помітив його, тільки ж він зовсім спокійно вимовив:

— Сідай, поговоримо про твій суботник...

— Чому ж він мій? Він комсомольський, — спалахнув Шаміль.

— Та ти не сердься, — вже лагідніше, не так холодно, як перш, відказував Цадур'ян. — Суботник, певне, що комсомольський. Але ж ти його затіяв... Його, — покликав він секретаря, що порався в шафі в архіві осередку, виразно бажаючи ухилитися від участі в очевидно неприємній розмові, — сідай до нас, обміркуємо справу...

Йона знехотя підійшов до столу, ховаючи від Шаміля очі. Йому ніяково було перед приятелем, що хотілося боронити його, бо ж приятель, але бракувало сміливості перечити партприкріпленому.

Шаміль хотів був відповісти, що зовсім не він затіяв суботник, комсомольці, мовляв, самі, під приводом Еслама, зібралися, але вчасно згадав, що комуністові не личить казати неправду. Йому тільки цікаво було, невже Цадур'ян уже допитував Еслама? Це була б образа Шамілеві й нетактовність з боку Цадур'яна. Раз він бачить, що Шаміль керує суботником, він мусить його першого запитати, а не підходити до справи стороною. Тому Шаміль спитав:

— Звідки ти взяв, що я затіяв суботник?

— Ясно, бо ти керуєш ним, — сказав Цадур'ян.

Шамілеві здалося, що партприкріплений ухилився від щирої відповіді.

Тоді він поставив запитання руба:

— Ти що, певне, вже допитував інших комсомольців про суботник? Ціле слідство розпочав?

— Кинь дурниці говорити, — спокійно вимовив Цадур'ян, — ні про яке слідство не може бути мови, бо ж

ніякого злочину я не бачу. Мені тільки скаржилися, що ваш суботник зриває роботу на плантаціях одноосібників. Ти знаєш добре, що й так одноосібний сектор пасе задніх і дуже тяжко повернути людей до вищих темпів роботи. А тут іще цей суботник... Я не проти нього, але ж треба було як слід обміркувати справу, треба робити її організовано. Це ж партизанщина якась...

Шаміль почервонів, розуміючи, що Цадур'ян каже правду.

— Ти маєш рацію,— щиро признався він,— ми надто похапцем взялися до справи. Але ж тут були особливі обставини...

І Шаміль щиро розповів, як йому не хотілося уразити самолюбство старого керазника Коблуха й він улаштував цілу змову. Шаміль говорив і тепер сам розумів, що поведінка його була неповажна. Від цієї свідомості він соромився, плутався в словах, і вся історія набувала вигляду зовсім дитячої витівки.

Цадур'ян, слухаючи Шаміля, посміхався. Шамілеві здавалося, що ця посмішка була глузлива.

— Треба ж було зважити на традиції керазника,— безсилим аргументом закінчив він свою сповідь.

Цадур'ян дивився у вікно, все посміхаючись.

— От бачиш,— вимовив він так, ніби вчитель, що вичитує малому хлопцеві,— щоб зробити приємну несподіванку Коблухові, ти заварив цілу кашу на селі...

— Не я її заварив! — спалахнув Шаміль.— Тут ворожа агітація. Це все справа багатіїв. І я знаю, чия саме! — раптом вигукнув Шаміль, освітлений здогадкою,— це все Мурат... Він не міг стерпіти, що я його родича муллу з похорону прогнав. Цього Мурата давно треба було б посадити куди слід. Я його знаю: сама контрреволюція. До того ж він злісно не хоче садити тютюну. Один гектар законтрактував, а посадив тільки половину, та й ту спаскудив, навмисне взявши перестиглу розсаду,— запально й голосно казав Шаміль, радий, що докопався до ворога.

Аж надто голосно казав це Шаміль. Так, що кожне слово його було чути надворі. А надворі, коло дверей до сільради, як на те, в цю хвилину був Мурат, що його викликали до сільради саме в справі контракції...

— Вони всі такі,— гарячкував Шаміль, не даючи сказати слова Цадур'янові,— либонь, аванси позабирали, на ті аванси спекулювали, а тепер повернути борг державі не хочуть, навмисне псують тютюн... У в'язницю їх!

— Та ти тихше,—вгамовував його спокійно Цадур'ян.— Не слід так репетувати: людей збереш...

Мурат, почувши своє ім'я та впізнавши Шамілів голос, підійшов до вікна. Папороть зашелестіла під його ногами. Йона почув це, висунувся у вікно й побачив Мурата.

— Чого треба? — запитав він його суворо.

— Нічого,— відповів той, ніби він і не збирався підслухувати,— я йду до сільради.

— Хіба не знаєш, що дверима люди ходять, чого ж до вікна сунеш? — сердито запитав Йона.

— Це моя справа, куди я суну,— зухвало відказав Мурат,— іноді буває, що крізь вікно швидше до правди доберешся, ніж крізь двері,— додав він загадково.

— То ти по правду прийшов до сільради? — запально запитав Шаміль, кинувшись до вікна.

— А так, хлопче,— люто вигукнув Мурат,— прийшов дізнатися, може, ти з Москви її привіз, а то щось її досі в нас не було.

— І не буде її для таких, як ти,— відрізав Шаміль,— бо ваша правда давно з костуром пошкандибала за море шукати собі в своїх братів — злодіїв-капіталістів — при тулку...

Мурат промимрив щось невиразне, згадавши, що небезпечно йому ясніше висловлюватися, і повернув до дверей.

— Бачиш, який фрукт? — звернувся тоді Шаміль до Цадур'яна.

— Бачу й чую, і не перший день,— відказав непорушний у своєму спокої Цадур'ян.— А ти що, забув про існування таких фруктів, коли розпочинав свій суботник?

— Я не забув. А що ж, на твою думку, боявшись їх, не треба було й суботника організовувати?

— Отож-бо й є, що організувати його треба було, а не похапцем робити,— одрізав Цадур'ян.

Шаміль схаменувся.

— Ну, то що ж робити? — вже спокійно запитав він.— Треба ж принаймні закінчити допомогу колгоспникам, бо ж обіцяли...

— А хіба ж Еслам не обіцяв одноосібникам допомогти? — в свою чергу запитав Цадур'ян.— На мою думку, ця допомога має ще більшу політичну вагу, ніж допомога колгоспникам. Колгоспники й так у нас цілком свої і комсомол люблять. А от серед одноосібників слід було б престиж комсомолу вище піднести...

— Гаразд! — зрадів Шаміль, — я готовий усі сили покласти, щоб комсомольці допомогли одноосібникам теж... Коли хочеш, я завтра з бригадою вийду на селянські плантації...

— Почекай виходити, — стримав його Цадур'ян, — не забувай про ворожу агітацію...

— Так що ж її — боятися? — знову запально запитав Шаміль.

— Не боятися, а попередити її треба, — повчально зауважив Цадур'ян.

— Чим? — вихопилося нетерпляче в Шаміля.

— Звісно чим: пропагандою, поясненням справи людності, — цідив слово по слову Цадур'ян. — Ми завтра ввечері збираємо загальні збори села. На цих зборах поставимо твою доповідь про комсомольський суботник. З цього ж бо й треба було починати такий поважний політичний акт... Зробиш доповідь?

— Авжеж, — відповів Шаміль, почервонівши.

Цадур'ян мав цілковиту рацію: зовсім інакше поставлять селяни до суботника, коли їм як слід пояснити справу. Шаміль добре це розумів, і йому соромно було, що він сам не здогадався цього запропонувати.

— Йона, припиши до порядку денного зборів Шамілеву доповідь, — наказав секретареві Цадур'ян.

— Зараз! — вигукнув той, зрадівши, що так гаразд, очевидно, скінчилася неприємна розмова Цадур'яна з його приятелем.

— Ти ж готовий до доповіді? — запитав Цадур'ян Шаміля, поки Йона, дуже повільно, через свою не дуже велику вправність у письмі, заводив до порядку денного зборів новий пункт.

— Ще б пак, він завжди готовий, — відповів Йона Цадур'янові за приятеля. — Якби ти чув, як гарно він робить доповіді, як запалює слухачів...

— Тим краще, — спокійно вимовив Цадур'ян, зовсім не виявляючи цікавості до промовницького хисту Шамілевого. Аж Йоні стало образливо за свого приятеля.

«Ото ще старий хрін, — непочтиво подумав він про старечий спокій свого начальства, — йому все байдуже».

— Значить, усе? Можна йти? — запитав Шаміль Цадур'яна, коли Йона нарешті записав у порядок денний доповідь про суботник.

— Можна йти, — заглибившись у читання якогось папірця, вимовив Цадур'ян так, ніби офіційний прийом скінчився.

— То я йду. Бувайте здорові,— кинув Шаміль, простуючи до дверей.

— Почекай. Я з тобою піду,— схопився Йона, ніби прагнучи з задухи видертися на вільне повітря.

— Йоно,— затримав його Цадур'ян,— я зараз їду до міста. Вернусь надвечір. Дивись, щоб збори зібралися.

— Добре, добре,— похапцем відповів Йона, поспішаючи за Шамілем.

Коли вони вдвох переходили поле поза школою, вкрите папороттю, ідучи мовчки, бо Шаміль змагався з своїм бажанням розпитати Йоноу, хто і як скаржився партприкріпленому на суботник, а Йона гадав, що його приятель гнівається на нього,— Йона, нарешті не витримавши цієї мовчанки, зітхнув і сказав:

— Ох, тяжко мені секретарювати. Хоч би звільнили мене...

— Чому ж тобі так тяжко? — зацікавився Шаміль.

— Та я мало до цього підготовлений. Навіть малописьменний. Мені б учитися треба, а не пускають,— поскаржився Йона, хоч, правду кажучи, до науки він ніколи великої охоти не мав, але звук чути, що кожний партієць прагне вчитися.

Шаміль, добре це знаючи, посміхнувся на скаргу Йони.

— Ти взагалі, Йоно, на секретаря не годишся,— щиро, по-приятельському сказав він хлопцеві,— нема в тебе своєї твердої думки, а раз так, то нема й своєї твердої волі, своєї власної лінії. Може, й справді це тому, що ти мало освічений. Але ж і наука, кажучи щиро, тобі зле дається...

Йона ще раз зітхнув, зовсім не образившись на уразливі приятелів слова. От коли б він сказав, що Йона не вмів верхи на коні їздити або ж з револьвера стріляти, що завжди в Йони при поясі в кобурі висів, гарно оздоблений сріблом, тоді Йона образився б і спалахнув би гнівом, незважаючи на свою звичайну лагідність. А секретарювання в комосередку чи там наука — справа апсванові нова. Чи ж дивно, що він із нею ще не може впоратися?

— Та я й сам не розумію, з чого я секретарем осередку став,— щиро казав Йона Шамілеві.— Я, бач, далекий родич секретаря райкому. Може, мене секретарем обрали саме через це?

Боляче вразили Шаміля Йонові слова.

«Прокляття! — гнівом закипіла в голові думка.— Скрізь і всюди в нас — родич, родинний зв'язок... Наші предки, мандрівні пастухи-патріархи, мають право в мо-

гилах своєю владою над нами пишатися: ще й досі в нас держаться поняття передісторичних, дикунських часів!..»

Йоні Шаміль своїх думок не сказав: не второпає хлопець. Він лише глузливо зауважив:

— Та це ж добре. В цьому виявляється глибока пошана до твого далекого родича...

— Еге ж! Я гадаю, що за такий вияв пошани він не подякував би, якби дізнався,— відказав Йона з щиро селянським гумором...

— Ну, бувай здоров: мені сюди завертати,— простягнув Шаміль руку Йоні.

— Слухай, Шамілю,— затримав його руку Йона,— а ти ж не гніваєшся на мене, що я тебе задалегідь не попередив про неприємності з суботником?

— Себто? — не враз зрозумів Шаміль.

— Ну, я мусив був тобі, як приятелю, зараз же побігти й сказати, коли дехто почав скаржитись на тебе.

— Чому ж ти цього не зробив? — зацікавившись, запитав Шаміль.

— Та знаєш, якось боязко було,— щиро признався хлопець.— Цадур'ян міг помітити або дізнатися якось і тоді дорікав би мені, що я приятелювання ставлю над партійні обов'язки.

— Ох, Йоно, Йоно,— раптом із силою вимовив Шаміль,— невже ж ти не розумієш, що таке побоювання партприкріпленого,— ніби він старорежимне начальство, а не старший товариш,— тисячу разів гірше за твоє бажання попередити мене? Який у цьому гріх? Ми, партійці, не бюрократи, щоб один під одного підкопуватися. А от коли ми ставимося до старшого в керівництві партійця, як до начальства, а не до товариша, ми обертаємо партійний апарат на бюрократичний...

Нічого не відповів Йона: він не міг зрозуміти, що хоче сказати Шаміль.

— Бувай здоров. Не гнівайся на мене,— сумно вимовив він і пішов.

Шаміль теж сумно дивився з хвилину йому вслід.

«Я, бач, далекий родич секретаря райкому»,— ніби бриніли ще в ухах Йонові слова...

Додому Мурат вертався з сільради лютий до нестями: в сільраді його попередили, що на нього буде складено акт як на порушника контрактації на тютюн і, певне, притягнуть його до права, бо все промовляло за те, що він порушив контрактацію з лихим наміром зірвати посівну кампанію.

«Мене до права? — обурено думав Мурат, швидким для нього, старого, легким кроком ідучи вулицею, — мене, найпочеснішого в селі господаря? Та як вони сміють мені таку ганьбу заподіяти...»

Двоє селян, що їх зустрів Мурат, шанобливо привіталися з ним, у присмерку впізнавши його ще досить струнку, хоч і похилу трохи від старості, сухорляву погорду постать.

Мурат відповів на їхнє привітання чемно, але з погордливим додержанням своєї гідності. Вияв пошани до нього, як живий доказ тому, що він справді найпочесніший господар на селі, ще більше розпалив Муратів гнів на тих, хто насмілюється не виявляти до нього пошани.

«Ач, пащеня яке! — згадував він у думці Шамілеві слова, що їх він добре чув під вікном партосередку. — Само ще жовтороте, а вже наважується старих людей ганьбити. Мене — у в'язницю?»

— Побачимо ще, де ти будеш, поки я у в'язницю сяду, — люто прошепотів він сам до себе, плекаючи в голові мстиву думку, що зародилася від самого дня Давтового похорону, але досі він тільки бавився нею, милувався з неї, як вояк з доброго, гострого кинджала. Тепер настав час держално кинджала в руці затиснути й скрувати лезо в серце ворогові.

— Кадире! — гукнув Мурат до старшого сина, пройшовши на свій широкий, як поле, вкритий густим зеленим оксамитом трави двір.

— Я тут, батьку, — обізвався Кадир з широкого різбленого, чепурного ганку великого, гарного, — ніби це вілла, а не селянська хата, — двоповерхового Муратів будинку.

— Іди мерщій сюди, — сердито покликав Мурат.

Кадир знехотя, лівиво підвівся з ліжка, що стояло на ганку, і повільно, користуючись тим, що батько в темряві не бачить його нешановливої млявості, пішов широкими сходами вниз.

Однак до батька він підійшов швидким кроком і став перед ним, схиливши голову, всією постаттю виявляючи пошану до старого.

— Сідлай мерщій пару коней, їдь духом до Чичи та попроси його приїхати до мене, скажи: «Важлива й пильна справа, — наказав Мурат».

— Та це ж зовсім близько. Я піду пішки й приведу

Чичу,— запропонував Кадир, бо зовсім не мав охоти йти шукати на пасовиську коні й сідлати їх.

— Це що таке? — спалахнув Мурат. — Як ти смієш батькові перечити?

— Та я... — спробував виправдатися Кадир.

— Мовчи! Ти мусиш, слова не кажучи, виконувати батьків наказ. Це що таке настало? В своїй родині від сина я вже не маю пошани,— гримав розлютований і без того старий, у гніві назираючи на численні приголомсні апсванської мови, через те з його сухих уст виривалося якесь сичання й гарчання, ніби дикий кабан лютував, готуючись до смертельного бою.

Приголомшений Кадир поспішив сказати:

— Я цієї ж миті зроблю все, як ти наказуєш,— і майже бігцем подався до саду шукати коні.

Мурат, трохи заспокоєний, пішов на ганок і сів там на ослоні. Повз нього боязко, як тінь, ховаючись від його гніву, прослизнула постать Кадирової дружини.

— Дагуче,— гукнув Мурат, упізнавши її.

Тінь жінки зовсім зникла, розтанула в сутіні вечора, але Мурат певний, що Дагуча завмерла на місці, почувши його голос, і стоятиме хоч довіку, на його наказ чекаючи, кинув:

— Скажи, щоб для мене й для Чичи накрили стіл на вечерю в кімнаті, а ви всі вечеряйте в кухні...

Тінь виринула з темряви й майнула до кухні. Крізь одчинені двері було видно, як жеврів вогонь на вогнищі.

Повновидий місяць виліз із лахміття знову морським теплим вітром роздертої хмари й, не високий ще, залляв холодним срібним сяйвом частину ганку, де саме сидів Мурат і дивився, як у місячному сяйві вирізьблялися могутні верховини дерев у його садах.

«У моїх садах»,— вдоволено подумав Мурат, з височини ганку поглядаючи на свій маєток-господарство: велике воно, бо всі чотири сини не сміють від батька відокремитися. Тому й пишного будинку ніхто не зачепить, адже родина велика. Тому до величезного саду ніхто не доторкнеться, адже аж на п'ять хазяїв він. Тому непорушне Муратове господарство, на міцній родині, на дужій, деспотичній владі його над синами збудоване. Багате господарство, а до нього не причепишся: п'яти господарям воно належить...

«Цілий колгосп,— посміхнувся Мурат, згадуючи, як у сільраді не раз він доводив, що зовсім він небагатий, нехай полічать, скільки на кожного з них п'яти припа-

дає, і вийде, що він та сини його — середняки: не причепишся. — Нехай полічать, — глузливо думав Мурат, бо хто ж може полічити, хто може докопатися до тих усіх струмочків добра, що біжать та й біжать, приховані, до озера його, Муратового, родинного «колгоспу» з незмінним, найвладнішим у цілій Апсні головою — самим Муратом. — Треба буде комусь спродати кукурудзу. В нас її з головою до врожаю вистачить, а вона зараз на базарі 60 карбованців пуд», — міркував Мурат, про струмочки прибутків, що біжать до його господарства, згадавши.

Більше не думав про господарські справи Мурат. Вже давно він майже цілком переклав господарські турботи на старшого сина, на Кадира, сам лишившись ніби владарем-князем, що втіленням влади, ідолом, перебуває в непорушному величому спокої, цілком певний свого правителя-канцлера.

І тепер, як князь на троні, сидів він, милуючись з краси своїх пишних садів, відчуваючи під собою кам'яні грубі мури першого поверху будинку, збудованого так, що на випадок бою він встиг стати за фортецю.

«А може-таки, доведеться битися, — думав Мурат, пригадуючи, як наймит-кубанець розповів, що на Кубані отаких, як Мурат, господарів давно з їх, не менш пишних, будинків повиганяли. — Та то на Кубані, — втішав себе думками Мурат, — кубанці здавна вірними псами руського царя були, на своїй собачій службі звичку рабської слухняності набувши. А в нас не посміють цього зробити, бо ми, апсвани, ще не забули, як за волю боролися», — гордовито думав Мурат...

Тупотіння коней порушило його думки.

«Чича приїхав», — подумав Мурат і завагався: чи виходити йому назустріч запрошеному гостеві, чи ні.

У серці він не поважав Чичу. Чича був багатій зовсім іншого гатунку. Він, власне, недавно й розбагатів. Тільки за непу набув Чича смак до багатства. Бо тоді, як Мурат, вірний старовинним апсванським звичаям, мав свої прибутки тільки з господарства: з вина, що його спродував барилами, не шкодуючи надати покупцеві щедрою рукою кілька відер дурно до купованого, часом з садовини, з овець, поки їх не порізав усіх, не бажаючи й одного барана віддати на м'ясозаготівлю, — Чича, по-тай від сусідів, від усіх боячися зневаги, вже кілька років, як узявся до торгівлі й спритно провадив її, провадив так, що сам Мурат, наприклад, і не думав не гадав, яка значна частина його прибутків проходить через руки

Чичі, звісно, теж значною частиною лишаючися в цих цупких руках.

І коли Муратів будинок впадав усім в око своєю розкішшю, викликаючи навіть перебільшену увагу про заможність його господаря, то ніхто, побачивши непоказну хатину Чичі, що більше нагадувала сарай на худобу, ніж людське житло, не подумав би залічити Чичу до багатіїв. А між тим він удвоє, втриє — та, власне, хтозна і в скільки разів — багатший був за Мурата...

Таки не вийшов Мурат до Чичі, зустрівши його лише на ганку.

— Доброго здоров'я тобі, Чичо,— привітався Мурат, все ж підвівшись назустріч гостеві, коли грубі дубові дошки сходів перестали рипіти від ваги череватої постаті Чичі.

Чича відповів не відразу. Він ще сопів, втомившись від їзди верхи, якої не полюбляв, бо його череву не дозволяло вправним верхівцем бути. Нарешті хрипким, ніби з великої перестуди, а насправді від горілки, голосом Чича відповів на господареве привітання і, не чекаючи на запрошення, попростував до кімнати, де вже в світлі лампи принадно парувала на столі мамалига.

Мурат презирливо знизнув плечима на свинство Чичі, однак пішов за ним слідом, запрошуючи до столу. Мурат знав запальну зненависть Чичі до влади, надто відтоді, як занепала базарна торгівля і тяжче стало Чичі проводити свою таємну комерцію — тютюном переважно,— і тому Муратові потрібний був Чича в тій справі, яку він замислив.

Спочатку мовчки вечеряли. Та й годі було думати, щоб розпочинати розмову з Чичею, поки він не наїється. Мурат це вже знав і терпляче чекав, поки Чича напхає своє череву. Тривала ця операція довго. Чи ж мало треба їжі набити та вина налляти в такий лантух, який був у цього скоробагачка. Нарешті щелепи Чичі почали рухатись повільніше, і він частіше брався до чарки, що її старанно раз по раз наливала Дагуча.

Тоді Мурат сказав:

— Знаєш, мене викликали до сільради в справі тютюну. Погрожують притягти до права, акта складуть...

— Мене теж викликали,— масними від сиру, смаженого в маслі, губами посміхнувся Чича,— та я якось відкрутився від акта. Побачивши, що тут непереливки, я підсадив тютюн, та ще й з перевиконанням плану, як вони кажуть: півтора гектара замість одного... Нехай

беруть його, чорти б їх узяли. Все одно путящого не буде, бо пізно... А мені за ту мізерію, за ту жменьку поганого тютюну блощиць годувати в кордегардії немає охоти...

Мурат нахмурився. Йому гидке було боягузтво Чичі. Крім того, він втрачав ґрунт для свого плану, сподівавшися мати Чичу за товариша в нещасті з актом на зрив контракції. Вдаючися до хитрощів, Мурат зауважив:

— Я оце був у місті. Там мені казав один знайомий службовець, що дуже суворо будуть стежити за виконанням контракції: всякий фальш викриють. Все одно, певне, і тобі від суду не відкрутитися, раз ти опізнився садити тютюн...

Чича тільки посміхнувся на цю дипломатію: то нехай такі дуби негнучкі, як Мурат, спину під нагай підставляють, а він, Чича, на ужа обернеться, між ногами прослизне в того, хто наміряється його вдарити. Як кожний торговець, прагнучи знати все, що робиться в місті, він запитав Мурата:

— Що ти ще чув?

Мурат пригадав:

— Та про цю колгоспну торгівлю. На базарі був, так мені про це різник розповідав... Знаєш Пачу? Він тепер уже своєї крамниці не має — проліз за продавця крамниці інвалідів...

— Знаю, знаю, — жваво відгукнувся Чича, наставивши вуха: він знав таки добре Пачу, пролаза не гірший за нього, Чичу... — Що він казав?

— Казав, що стогнуть усі торговці. Декотрі були сподівалися, що це ніби неп повертається. А воно виходить, що зовсім їх в обценьки беруть...

— Чим саме? — вигукнув стурбовано Чича, бо сам належав до тих спекулянтів, що на колгоспну торгівлю зазіхали.

— Та дуже стежити стали, звідки в них крам — надто сільські продукти — заводяться, — неохоче відповідав Мурат, не думаючи не гадаючи, що має в руці зараз найбільший козир у своїй нехитрій грі з Чичою. — Казав Пача, що й на села дали інструкцію розшукати спекулянтів, що в селян продукти скуповують...

— Справді? — вихопилося в Чичі так перелякано, що нарешті Мурат почав розуміти, звідки вітер віє.

— А ти що, боїшся, що й до тебе доберуться? — похмуро посміхнувшись, запитав він Чичу.

Чича аж закрутився. Мишами забігали його очі.

— Та я що... Хіба я торговець? — забелькотав він. —

Однак знаєш їх — візьмуть та й причепляться до людини ні в чому не винної...

Мурат хотів був глузливо зауважити, що коли Чича, маючи провини, сподівається викрутитися, то чого ж йому боятися, ніякої провини за собою не відчуваючи. Однак вчасно схаменувся Мурат, нарешті зрозумівши, що тепер він може Чичу зробити своїм спільником у замисленій справі.

— Атож,— підтримав він його слова.— Причепляться до людини — і край тобі. Пропадай, та й годі. Не ворухнись і не дихай, коли на тебе тавро багатія наклали: ти теж таке лихо маєш...

— Та маю,— зітхнув Чича, потягнувшись до вина, щоб ним угамувати свою турботу.— Не знаю й чому...

«Добре ти, лисе череватий, знаєш»,— подумав Мурат, однак зараз же прогнав цю думку, щоб вороже почуття до Чичі не заважало виконувати плану. Подумавши хвилину, він, заходячи здалека, як здавалось йому, сказав:

— І так тяжко. А коли заведуться на селі такі птиці, як цей Шаміль, тоді зовсім біда — лягай та й помирай...

— А чим тобі Шаміль допік? Тим, що Шаадата, муллу, образив?— байдуже запитав Чича, перехиливши в пельку ще одну склянку вина.

— Та це ще півлиха, хоч апсван не може забути кривди, заподіяної його родичеві,— відповів Мурат, і гнів забринів йому в голосі. Але він знову загнуждав почуття, щоб не заважало воно роботі розуму.— Це ж Шаміль навчив узятися складати акти за зрив контрактації...

— Хіба?— недовірливо зауважив Чича.— Шаміль днів два тому, як приїхав, а мене вже з тиждень, як тягали до сільради в цій саме справі...

— Та я ж сьогодні сам чув, як він кричав у партосередку, що всіх нас, багатіїв, за зрив контрактації у в'язницю треба!— з гнівом, обурений, що Чича виявляє недовіру до нього, і разом роздратований згадкою про Шамілеві образливі слова вигукнув Мурат, і знову його мова здавалась гарчанням та сичанням звіра.— Я сьогодні, як ішов до сільради, чую— кричить щось Шаміль у партосередку. Вікно відчинене — чути. Чую, і мене згадує. Підходжу, а він кричить: «Усіх їх, багатіїв, спекулянтів,— у в'язницю...»

— Спекулянтів?— знову тривожно перебив Муратове сичання Чича.

Мурат цілком випадково згадав про спекулянтів. Але

тривожне запитання Чичі нарешті штовхнуло його на вірну стежку.

— Атож, кричить: «Ми маємо інструкцію, ми повинні за всяку ціну розшукати в нашому селі спекулянтів»,— брехав Мурат, червоніючи водночас і від сорому за свою брехню, й від задоволення, що тепер Чича в його руках.

— Ти це правду кажеш?— запитав раптом Чича, звикнувши, як торговець, до обману та хитрощів у всьому.

Ще більше почервонів, аж почорнів Мурат. Гнівом блиснули на його сухому обличчі очі. Він задушив би Чичу, штрикнув би кинджалом, що мав при поясі, у його черево, якби ж не стримувало його те, що він і справді збрехав. Однак як сміє цей нахаба йому, Муратові, не довіряти?

Чича помітив Муратів гнів. Боючися, щоб він і справді чогось не заподіяв, пробелькотав:

— Я тобі, звісно, вірю... Я так тільки спитав...

І Чича знову взявся вином угамовувати свою тривогу. Мурат мовчки, ще сердито, однак, заспокоюючись, дивився, як пожадливо випорожнював склянку його спільник.

— Нищити, як гадюк, треба таких, як Шаміль!— люто вдарив денцем склянки об стіл Чича, розпалений нарешті вином.

— Правильне слово!— зраділо відгукнувся Мурат, ураз зовсім заспокоївшись від свого гніву.— Тому я й покликав тебе. Треба порадитись, як забити цю гадюку, Шаміля,— одверто виклав усе Мурат.

— Що?— вирячив на нього свої свинячі очі Чича.— Хіба ж ти один його не подумаєш, що тобі моєї допомоги треба?— запитав він нахабно.

Знову довелося Муратові стримувати свій гнів: він хоч і старий, але орудувати гаразд зброєю апсван може до останньої хвилини свого життя. Витримавши хвилину потрібну, щоб мовчки проковтнути образу, Мурат досить спокійно сказав:

— Ні мені, ні тобі за це діло братися не годиться. Відразу ж бо викриють, а віддати своє життя, хоч і старе, за це щеня, за Шаміля, не варт...

— Мудрі слова чую,— зрадів Чича: він би всіх комуністів винищив, тільки ж чужими руками...

— Так от я й покликав тебе,— вів далі Мурат.— Я знаю, що в тебе гостює твій родич, Хотхот, з Галя...

Чича стурбовано закрутився на місці.

— Знаю я теж, що це він убив Давта,— казав Мурат, не помітивши тривоги Чичі.

— Звідки? — вихопилося тоді в Чичі перелякано.

— Та це ж усі знають,— спокійно відказав Мурат.

— Як усі? — ще більше перелякався Чича. — Та це ж неправда. Це брехня,— белькотав він. — Хотхот приїхав до мене з Галя другого дня після смерті Давта...

— Та ти не бійся,— заспокоював Чичу Мурат. — Де ж ти бачив, щоб апсвани зрадили месника? Ті, хто знає про лицарський Хотхотів вчинок, ніколи на нього не викажуть...

Чича тільки зітхнув. І навіщо він пустив до себе цього Хотхота? Дурний, піддався звичаю; родич, мовляв... Ото дурниці: хіба торговцеві щось важать родичі?..

— Так що тобі той Хотхот? — невдоволено запитав він Мурата.

— Як, що? — здивувався той з нетямучості Чичі. — Так само, як Давта, Хотхот може підстрелити Шаміля...

Аж головою закрутив Чича: ні, до такої небезпечної справи він не майстер. Щоб його потім схопили за те, що переховував злочинця.

— Не беруся я намовити на це діло Хотхота. Некрасномовний я,— сказав він.

Мурат зневажливо глянув на нього: паскудний боягуз. Майже не ховаючи своєї зневаги, він сказав:

— Не треба тобі намовляти Хотхота. Я сам з ним поговорю. Я гадаю, що такий відважний вояк не побоїться знищити ще одного ворога його роду. Адже ж Гушбів удвоє більше загинуло за Кадбів. Я хотів через тебе запросити до себе в гості джигіта Хотхота...

— Будь ласка! — вигукнув Чича, радий з нагоди позбутися небезпечного гостя,— я тобі його хоч зараз пришло. Нехай він і цю ніч ночує в тебе...

— Двері мого дому завжди відчинені для гостя,— гордо відповів Мурат.

Шаміль уже поклав руку на пліт, щоб легким стрибком опинитися в своєму дворі, як почув тихий вигук:

— Почекай, Шамілю...

Хруснула суха гілочка, і коло нього з'явилася Дифа так несподівано, ніби вона згори, з старої груші стрибнула, бо ж, крім неї, ніде їй було ховатися: ясний місяць простелив свій срібний килим на всю вуличку, не залишивши ніде темного куточка.

— Де ж ти стояла, що я тебе не бачив? — ніжно запитав дівчину Шаміль, розчулений цією несподіваною, але ж такою бажаною зустріччю.

— Де? Та я ж стояла, притулившись до стовбура груші. А ти зовсім близько мене пройшов, такий задуманий, що не помітив, — теж ніжно лепетала дівчина, — вже думала й не чіпати тебе. Але ж так захотілося розпитати, як там у тебе розмова з партприкріпленням... Ну що — все гаразд? — запитала вона, довірливо зазираючи хлопцеві в вічі, у ті самі очі, що їх за дві години перед тим була злякалася...

Ох, ці дві години! Поралася Дифа по господарству, прибігши додому та допомагаючи матері вечерю готувати, а в самої все з рук валиться. Аж дід на неї проникливо глянув, добре зрозумівши, де вона була, й розгладив вуса старий, про свою молодість ізгадавши...

— Все гаразд, — трохи засмучено, але ж твердо відповів Шаміль на запитання дівчини. — Завтра на загальних зборах села я зроблю доповідь про комсомольський суботник.

— Та невже? От добре, — зраділа Дифа, — всі почувють, як ти гарно кажеш про змагання, про героїство праці... Наші колгоспники все про твою промову гомонять, — лепетала дівчина. — А завтра ви до нас сапати все ж таки прийдете? — раптом стурбовано запитала вона.

— Чому ж це ти так питаєш? — здивувався Шаміль з її турботи.

— Та я зустріла комсомольців, як від сільради додому йшла. Вони гомоніли, що навряд чи суботник узавтра буде, бо от Шаміля покликав партприкріплений, щоб лягти за суботник, — відповіла Дифа.

— От нісенітниця! — вигукнув обурено Шаміль. — Звісно, суботник узавтра буде...

— От і добре, — зраділа знову Дифа. — Наші колгоспники не нахваляться з допомоги комсомолу. Кажуть: «От молодь, а доводиться в неї вчитися, як робити», — казала Дифа, і гордощі за молодь, за комсомол, а надто за її героя Шаміля забриніли в її голосі. — Чого ти задумався? — раптом запитала вона Шаміля, відчувши, що він не слухає її.

— Я думаю, чи не піти мені до Еслама та ще раз сказати йому, щоб обов'язково завтра хлопці прийшли. Однак пізно: все одно він уже не піде їм іще раз переказувати, — міркував Шаміль.

— Та ти не турбуйся. Хочеш, я перекажу Есламові: він-бо ж недалеко від нас,— радо запропонувала дівчина,— ти ж так натомився: після праці ще й до сільради ходив. Відпочинь,— ніжно переконувала вона.— Як Еслам не схоче хлопцям переказати, що завтра суботник обов'язково буде, то я сама побіжу. Нехай до ранку бігатиму, а діло зроблю,— завзяттям бринів голос дівчини.

— Ти — молодець, Дифо,— відгукнувся Шаміль на пропозицію дівчини.— І чого ти досі не в комсомолі? — щиро вихопилося в нього запитання.

— Досі не була, а тепер буду,— задзвенів весело голос дівчини. Як хочеш, то й узавтра заяву подам.

— Подавай, Дифо!— зрадів Шаміль.— Ох, коли б більше таких комсомольців та партійців, як ти, Дифо,— мимоволі зітхнув він, пригадавши Йону і розмову з ним.

Дифа на хвилинку замовкла, засоромившись Шамілевої похвали.

— Ну, бувай здоров,— нарешті вимовила вона.— Я побіжу переказати Есламові, що завтра твоя доповідь і суботник обов'язково буде... Добре?

— Добре,— згодився Шаміль, бо не так від праці, як з хвилювання в партосередку він відчував смертельну втому. Здавалося, тільки голова торкнеться подушки, як зараз же солодкий сон обійме напружений мізок. Навіть радісна зустріч із Дифою цієї втоми не розвіяла.

— Ну, то я йду,— вимовила дівчина й побігла срібним килимом місячного сяйва на тихій вуличці.

Шаміль дивився їй услід. І відразу її струнка постать, її легка дівоча хода стали йому такі безмежно любі, що він не втерпів і гукнув:

— Дифо!

В цю мить у нього було таке почуття, що як вона не обернеться на його заклик, то він її вже ніколи не побачить.

Та дівчина, хоч далеко була, враз спинилася і зазмерла в чеканні, що скаже Шаміль.

Шаміль не знав, що казати. Тільки серце його стукотіло, як молотком у ковадло. Дівчина ніби відчула Шамілеве серце, що поривалося до неї. Ніби пір'ячко, підхоплене вітерцем, враз перелетіла вона відстань між нею і хлопцем.

— Ти маєш іще щось сказати? — трохи нелепно забриніло її запитання, але разом ніжно, так ніжно, ніби вона, як у книзі, читала в Шамілевому серці його почуття.

— Я піду з тобою до Еслама,— раптом вирішив Шаміль. Ні, таки справді краще буде, як він сам скаже Есламові,— переконував він сам себе в думці.

— Та ти ж дуже втомився,— завагалася дівчина, борючися з жагучим бажанням пройтися хоч трохи з Шамілем, бо ж самій місячна ніч здавалася холодною, а з Шамілем такою теплою та затишною.

— Ні,— відповів переконано Шаміль, і справді відчуваючи себе в цю мить зовсім свіжим та бадьорим, ніби він уже встиг відпочити.

— Ну, добре, ходім,— згодилася дівчина...

Мовчки, переповнені щерть своїми почуттями, не поспішаючи, поволі, ніби кожний з них боявся розплескати дивну чару з дивним напоєм, що ніс у своєму серці, вони пішли, ступаючи по срібному килиму місячного сяйва, що розстелився під їхніми ногами.

Коло плоту Есламового двору Шаміль завагався.

— Ти почекай мене тут,— вимовив він,— я сам піду Есламові скажу, а то ще плітки всякі виникнуть, як він побачить, що ми вдвох уночі ходимо, та, диви, хлопцям перекаже...

— Та дрібниці,— сміливо, навіть зухвало відповіла Дифа, сама своєї сміливості не розуміючи: ще вдень сьогодні вона вмерла б від сорому, коли б хто натякнув на її кохання до Шаміля, а зараз нехай його хоч усі бачать...

— Як хочеш,— згодився Шаміль. «Справді, майбутній комсомольці не слід пліток боятися»,— подумав він.— Ходім удвох...

Еслам уже поклався спати. На Шамілів поклик він вийшов з хати. Побачивши Дифу, він зовсім не здивувався, звикнувши до думки, що Дифа — Шамілева змовниця.

— Що таке? — запитав він трохи сердито зі сну.— Може, знову щось надумали?

Шаміль не образився на його бубоніння. Надто щасливий він був від кохання, щоб ображатися.

— Ні, все та сама затівка,— лагідно відповів він,— що ми повинні допровадити її до переможного кінця.

І він декількома словами розповів Есламові про все, що трапилось у партосередку, не забувши й Мурата згадати.

— От добре! — широко зрадів Еслам. — Враз одрубаємо хвоста гадюці-агітації,— завзято вимовив він, забуваючи, що та гадюка його теж укусила й отрута її лила-

ся в його жилах. — Я зараз одягнуся, сяду на коня й полечу переказати про все хлопцям, хоч декотрим, а вони вранці товаришів попередять, бо інакше, диви, і справді не всі завтра на суботник вийдуть,— гаряче брався до справи Еслам.

— Я тобі допоможу хлопців попередити,— вихопилася Дифа, згадуючи свою обіцянку Шамілеві.

— Та навіщо? — відказав Еслам.— Куди ж ти вночі бігтимеш? Я миттю на коні облечу село... А тебе як, на хвіст своєму коневі, чи що, візьму? — пожартував він.

— Я й так побіжу,— не вгавала Дифа,— перекажу хоч тим хлопцям, що найближче живуть. Тобі ж легше буде.

— Не треба. Іди собі додому спати, бо завтра, диви, не виспавшись, змагання з нами не витримаєш,— відказав хлопець.

Шаміль у цю товариську суперечку не встрявав. Він бачив, що Еслам сам впорається, коли так запально береться до справи, і йому хоч хвилинку ще хотілося побути з Дифою.

Дифа, з дипломатичної Шамілевої мовчанки добре це зрозумівши, не стояла на своїй пропозиції допомогти Есламові.

Мовчки з Шамілем вони почекали, поки Еслам ху-тенько одягнувся й осідлав коня...

— Ну, дивись, щоб узавтра за годину до початку праці всі зібралися,— гукнув йому Шаміль, коли він сів на коня.

— Будуть! — бадьоро обізвався Еслам і вмить зник, ніби розтанув із своїм конем у срібному сяйві місяця.

Ще раз чи два цокнули вдалині копита, і настала тиша, особлива тиша місячної ночі, коли здається, що й тихо, й ніби ще не тиша, а глибоко, глибоко гудуть акордами тисячі срібних струн, простягнутих від срібного кілка на небі на оксамитову, чорну землю.

Як зачаровані, нерухомі й мовчазні, стояли Шаміль і Дифа, ніби прислухаючись до тієї величної мелодії, на мить забувши, де вони й що з ними, ніби Еслам з його конем і розмова з ним — це був тільки сон, а от зараз настало пробудження для якогось іншого життя — життя казкового.

Дифа перша порушила зачарування. Вона ледве-ворухнулася. Але Шаміль одразу вчув її ледь помітний рух, нерви її злилися з його нервами, переплелися в одне

ціле — і враз дали знати його мізкові про ледь помітну працю м'язів її тіла.

— Ти куди? — стиха запитав Шаміль.

— Додому, — так само стиха відказала Дифа, і зараз же пошкодувала, що сказала це: їй так не хотілося йти додому, а тепер треба, бо сказала, — ніяково відступатися свого слова.

— Добре, — обізвався Шаміль теж сумно, так само не бажаючи розлуки з Дифою, ніби ця розлука була вічна, а не до ранку. — Я тебе проведу, — попросив він, — на-м-бо ж по дорозі...

— Проведи, — згодилася щаслива Дифа, — зовсім не помітивши того, що насправді їм не по дорозі. Та й Шаміль цього не помітив.

Обое були переконані, що їм, безперечно, по дорозі, бо інакше й бути не може, бо ж зійшлися стежки їх життя...

Знову мовчки йшли вони, слухаючи величну мелодію срібної ночі...

Коло двору Дифи спинилися. Спинилися та й завмерли.

Секунди, хвилини бігли повз них, а вони стояли, зачаровані, того не помічаючи...

— Я проведу тебе трохи, — стиха, благально вимовила Дифа.

— Добре, — зрадів Шаміль.

І вони пішли, мимоволі обнявшись, самі того не помічаючи. Тільки ж як тепло, як затишно стало їм. А секунди й хвилини вихром закружляли коло них, як нічні метелики коло вогню, і, як метелики, гинули в тому вогні широго, молодого кохання, що дощенту спалює завжди хвилини, секунди, години, дні... Леле! Чому ж не роки, не ціле життя...

Самі вони не знали, скільки часу вони так блукали в срібному сьайві місяця. Самі не знали, як спинилися на лавці коло чийось воріт — чий, хто його знає, та й не цікаво.

Вже не мовчали. Вже розмовляли. Тихо й любо. І була та розмова, ніби мовчання, так само, як було їх мовчання, ніби розмова. А все разом — велична мелодія, що її грало кохання на тисячах срібних струн, простягнутих із срібного кілка на синьому небі до чорної оксамитової землі.

— Цілий, цілий день я думала про твою промову, — пригорнувшись до хлопця, лісовим струмочком дзоркотіла дівчина. — Ти казав, що змагання, як у нас, у апсванів, джигі-

ти... Ти казав, що ми з цілим світом змагаємося... з капіталістичним... Хто кого випередить... І мені все ввижалося: мчимо ми, червоні джигіти... Навколо нас полум'я... То горить наше завзяття... А вони, чорні джигіти, мчать поруч чорною хмарою, чорним вихром. Хто переможе? Чи вогонь розжене ту чорну хмару, чи чорна хмара задушить вогонь наш... Мчимо, летимо, червоні джигіти, змагаємося з чорними... Хто переможе?

Завмер Шаміль, слухаючи дівчину. І здавалося йому, що то не вона, то він говорить. І здавалося, що сьогодні не він, а вона промовляла...

«Чорні джигіти... Червоні джигіти»...—чув Шаміль срібний голос Дифи. Ні, не чув, а ніби сам говорив...

Зовсім близько від них, у світлиці Муратового будинку, бо це ж вони, того не помітивши, сиділи коло Муратових воріт, два справжні чорні джигіти: старий Мурат — добрим джигітом він колись був! — і Хотхот кінчали пізню вечерю.

Хотхот, ще досить молодий, років за тридцять, але вже зім'ятий надто частим та старанним вживанням вина, п'яний і тепер, нахвалявся:

— Я його тільки цок — і готово!

На його червоному, налятому кров'ю обличчі загорілися диким мстивим вогнем очі, ніби він уже бачив перед собою Шаміля.

Теж осовівши від вина, випитого через край з нагоди, що прибув такий бажаний гість, дивився на нього Мурат, милуючись з його жадоби помсти, що її й недовго довелося розпалювати: давно отруене алкоголем Хотхотове серце ждало крові, свіжої, гарячої крові, як його отруений шлунок — вина.

В затьмареному алкоголем мізку давно вже не народжувалося ясної думки, здатної стримати дикі, звірячі бажання...

— Тихше! Тихше! — засичала стара Шамілева мати на Гушану, що з її рук випало відро і забрязкотіло східцями ганку, де ще спав Шаміль.

Бідна стара, бачачи, що син її заспався, вже сподівалася, що він проспить ту непотрібну роботу, яка його марно знесилює.

— Ох, нещастя! — прошепотіла вона, побачивши, що син прокинувся, збуджений гуркотом, і пішла до кухні, куди сховалася перелякана Гушана, щоб добре вилаяти її.

Шаміль спочатку солодко потягнувся, не усвідомлюючи, але всією істотою відчуваючи щастя вчорашнього вечора й

срібної ночі. Потім, враз схопившись, перелякано глянув на сонце. Ой леле! Воно вже на старий горіх на межі саду вдерлося. Певне, давно вже ждуть його комсомольці. Ой леле! Певне вже й не діждалися, бо вже ж, мабуть, почалася праця на плантації.

Вмить був Шаміль уже вдягнутий і вже біг, навіть не вмившись, через двір до воріт.

— Шамілю! Шамілю! — гукала на нього мати. — Ти ж хоч поснідай...

Дарма, він і не чув...

— Хоч сніданок із собою візьми,—надсаджувалась стара.

Дарма, він хоч і почув, та тільки рукою махнув.

Ні, працювати ще не почали на плантації. Може, й навмисне. Може, на нього чекали. Щось підозріло заклопотано порався Коблук біля планета, затримуючи біля себе бригадира Миху, ніби забувши, що тому вже час сапальників розставляти.

— Ох, пробачте, товариші... заспав я, опізнився,—за сапавшись вимовив Шаміль, майже бігцем підійшовши до комсомольців, що гуртом сиділи на зеленому моріжку коло межі плантації...

— Нічого... Праця ще не почалася... Встигнемо... — залунали на відповідь привітні вигуки: вже всі знали про перемогу їхнього суботника, про те, що Шаміля вчора партприкріплений не тільки за суботник не лявав, а навіть хвалив і пропонував доповідь Шамілеві робити, так принаймні поінформував хлопців Еслам, у своєму запалі все перебільшуючи.

З задоволенням відзначив собі бадьорий настрій комсомольців Шаміль, що його враз помітив.

— Ну, давайте швидше, товариші, обговорювати справу, бо ж, певне, зараз почнеться робота,—казав похапцем Шаміль. — Товаришу Коблук,—звернувся він до старого керазника, що підійшов,—можна нам хоч десять хвилин порадитися? Ми не затримаємо праці?..

— Можна, можна,—лагідно відповів той. — Радьтєся собі. Як трошки пізніше почнемо, це нічого, з такими орлами, як ви, швидко згаяне надолужимо...

Ще бадьоріш підвели голови комсомольці від цієї похвали.

— Так слухайте, товариші,—швидко, але діловито казав Шаміль,—для наради ми не будемо обирати ні голови, ані секретаря. Щоб не баритися... Сьогодні ми, певне, останній день робимо в колгоспі...

Хлопці розгублено переглянулись: так, значить, прогорів суботник?

— ..бо ж не все колгоспові допомагати,— поспішив далі Шаміль, помітивши цей рух,— ми ж обіцяли одноосібникам теж допомогти..

Розцвів Еслам, це почувши: виходить, буде додержано слова, що він його дав голові товариства.

— Так от я хотів, щоб у свій останній день у колгоспі ми показали, як працювати, поділивши бригаду на ланки..

І Шаміль почав коротко, але ясно викладати спосіб ланкової роботи, що його добре вивчив у підшефному колгоспі під Москвою.

Уважно слухали комсомольці, легко сприймаючи Шамілеві думки.

Виходило, що вони тепер і проміж себе змагатимуться, крім змагання цілою бригадою з колгоспниками. Це ще цікавіше, ще веселіше..

Слухали Шамілеву доповідь і колгоспники, що один по одному підійшли до комсомольського гуртка. Слухав і Коблук, що лишився на нараді.

— Ну, що ж, може, й ви поділите бригаду свою на ланки? — весело запитав його Шаміль, коли комсомольці, швидко й однотайно визначивши ланкових, бадьоро поскоплювались на ноги, готові йти організованою наново бригадою в бій.

— Ні, ми спочатку придивимося, як воно у вас вийде. Ведіть уже перед. Ви — молодь. Вам перше місце,— тепло обізвався голова колгоспу.

— Ну, добре,— згодився Шаміль,— ми постараємося, щоб вам ланкова робота бригади припала до вподоби. Але ж як сапатимете вдруге, то вже обов'язково ланками, та ще й з прикріпленням ланок до ділянок,— казав він, ідучи поруч із Коблухом до плантації, де Миха мав показати місце кожній бригаді.

Миха, що теж Шамілеву доповідь про ланки чув, обізвався:

— Добре, все зробимо. І ланки, й ланкові ділянки. Тільки ж приходьте й тоді, на друге сапання, робити, щоб уже разом новини заводити.

Співчутливий гомін та жарти колгоспників, що гуртом супроводили Шаміля й Коблуха, підтримали запрошення Миха до комсомольців.

— Ач, як розласувалися,— жартівливо гримнув на них старий керазник,— сподобалося вам, ледарям, що вашу працю чужі руки роблять?

— Та вони ж не чужі, а свої, комсомольські,— обізвася голос із гурту.

— Авжеж! Авжеж! — залунали вигуки...

Така тепла приязнь забриніла в цих вигуках, що Шаміль аж примружився від задоволення: його особисте щастя, щастя від кохання до Дифи, що й досі бриніло срібною мелодією місячної ночі в глибині його серця, гармонійно зливалося з цією теплою взаємною приязню трудового колективу.

«Спільна бадьора праця, ти братами робиш людей»,— розчулено думав він і раптом згадав: а де ж Дифа? Заклопотаний, він досі й не подивився, де вона.

І тієї ж миті, ніби магнітом, потягнуло його очі саме туди, де в гурті колгоспників стояла дівчина. Вона ніби чекала на його погляд, бо відразу зустріла його своїми оксамитовими очима, щасливо посміхнулася й зашарілася, засоромившись одвертого щастя цієї посмішки.

Шамілеві хотілося підійти до неї, хоч одне привітне слово їй сказати, але вже Миха показував йому межі призначеної комсомольцям ділянки, і треба було розставляти ланки.

«Нічого, встигну з нею привітатися»,— втішив себе Шаміль, задоволено спостерігаючи, що Дифа намагається дістати від Михи місце поруч із ним — на межі комсомольської ділянки...

Миха сперечається, бажаючи поставити дівчину там, де її завзята праця підбадьорить млявих у роботі, але ж бідній дівчині так не хочеться позбутися свого щастя працювати близько від Шаміля.

Вона завзято доводить, що саме коло комсомольської ділянки їй треба робити.

Шаміль швидко розставив ланкових, бо вже за ці два дні роботи встиг придивитись до роботи кожного комсомольця, і, бачачи здаля сперечання Дифи з Михою та добре відчуваючи, з чого воно, поспішив визволити дівчину.

— Михо! Та нехай вона коло нас робить,— гукнув він бригадирові,— вона ж бо краща вдарниця: нехай ближче приглянеться до ланкової роботи: на інструктора праці тоді її висунете,— напівжартома додав він.

Перекоаний цим аргументом, Миха пішов, залишивши дівчину там, де їй так хотілося бути. Безмежна вдячність світилася в очах дівчини, коли вона глянула на Шаміля, беручися сапати...

Весело йшла робота на комсомольській ділянці. Ви-

гуки й жарти ланкових підтримували завзяття. На обід уже виразно позначилася перевага ланкової роботи: комсомольці значно випередили колгоспників,—і, на диво, хоч і робили ретельно, відчували себе менш потомленими, ніж вони. Піднесений взаємним змаганням настроїв чудесно позначався, за складними законами внутрішнього життя тіла людини, на праці м'язів... Аж заздрісно було колгоспникам дивитись на комсомольців: у переважній більшості вигляд був такий, ніби вони й не працювали напружено півдня... Дехто чіплявся до Коблуха...

— Давай і ми з обіду ланками працюватимемо...

— Почекайте,— лагідно посміхався той, сам задоволений з успіху Шамілевої затівки,— почекайте до вечора. Може, ще наш супротивник, ураз виснаживши сили, здасть свої позиції...

Лукавий керівник свого війська чекав, поки більшість колгоспників його про ланки попросить.

Дифа, влучивши хвилину, коли Шаміль був один, підійшла до нього.

— Добридень! — ніжно привітався з нею хлопець.— Ми ж з тобою ще й не привіталися.

— Та ти ж зайнятий був,— обізвалася дівчина й чомусь почервоніла: видно було, що вона хоче щось сказати, але вагається...

— Ти що, Дифо, маєш щось на серці? — запитав її Шаміль, помітивши це.

— Та я написала заяву про вступ до комсомолу, як учора обіцяла тобі,— стиха відповіла дівчина,— ось вона...

І вона показала Шамілеві в руці згорнутий клаптик паперу, що його досі ховала.

— Давай його сюди! — простягнув руку Шаміль.

Дівчина вагалася...

— Ну, чого ж ти? Чи, може, передумала, не хочеш? — запитав Шаміль, і щирий сум забринів йому в голосі: тепер йому здавалося за цілком неможливе, щоб він і Дифа та не були в одній братерській сім'ї, що нею є партія і комсомол.

— Та ні, я не передумала, я хочу до комсомолу, але ж...— затнулася дівчина, спустивши очі в землю.

— Ну, що? — нетерпляче питав Шаміль.

— Та я ж така неосвічена, що й боюся, чи зможу справжньою комсомолкою бути,— нарешті виклала дівчина свій давній сумнів.

Шаміль посміхнувся: вже не раз доводилося йому чути таке від молоді, саме від найкращих з молоді, і він добре

знав, що з таких, які з цією великою пошаною ставляться до звання комсомольця, потім найкращі комсомольці входять.

— Ти вже не турбуйся,— лагідно сказав він Дифі,— комсомол потурбується, щоб із тебе справжня комсомолка вийшла. Давай заяву... Он передай її Есламові,— вказав він на хлопця, що цієї хвилини підійшов до них.

— Що це? — запитав Еслам, беручи папірця в Дифі, що мовчки подала йому свою заяву.

— Заява про вступ до комсомолу,— вже не соромлячись, твердо відказала дівчина: Шамілеве бадьоре, хоч і просте, слово ніби враз розвіяло її давній сумнів.

— Оце добре,— зрадів Еслам,— ти ж бо найкраща ударниця в колгоспі... Однак що я з нею робитиму?— безпорадно тримав він у руці заяву, дуже не любляючи «всякої канцелярії», як він казав.— Я ще загублю. Та віддай Арутанові: він-бо ж секретар. Він сьогодні вже приїде... Та ось він! — раптом зрадів Еслам, побачивши здала постать секретаря комсомольського осередку, що на кілька день їздив до Сухумі, і Еслам заступав його.

Шаміль з цікавістю обернувся подивитися, що то за секретар...

Арутан? Щось знайоме ім'я... Пильно вдивлявся він у хлопця, коли той підходив...

— Маєш! — зраділо вигукнув Шаміль, упізнавши в присадкуватому, кремезному хлопцеві з крутим лобом та сірими великими, але завжди примруженими, ніби нашішкуватими очима свого колишнього учня, тоді ще піонера, також здатного, як Дифа, але й такого ж дикого, як вона, тільки в інший спосіб: Дифа, як дівчина, просто соромилася й тікала, як кізочка, а цей впирався, як цап, або здіймав, ніби навмисне, на прикрість таку бучу з іншими хлопцями, що краще й не чіпай його.— Що це ви всі ростете ніби гриби після дощу? — весело запитав Шаміль в Арутана, вітаючися з ними.— Я ж бо тебе зовсім пташеням залишив...

— А тепер цілий птах вийшов,— підхопив його жарт Арутан, теж радіючи з зустрічі з своїм колишнім учителем.

— Та я бачу, ти вже не такий дикий, як колись,— зауважив Шаміль, роздивляючись Арутана: однак як він виріс і так швидко.

— Свійською твариною зробився,— відгукнувся Арутан,— а як ти мене до птахів зачислив, то, значить, куркою...

— Ну, чого ж ти так про себе кажеш? — образився за свого приятеля Еслам.— Шаміль може й справді подумати, що ти себе зневажаєш...

— Та ні, я бачу, що навпаки, Арутан певний себе, як кремень,— заперечив Шаміль, уже розгадавши вдачу свого колишнього учня.

— Це правда; може, й надто я негнучкий, справді як кремень, а треба й лозиною бути з таким упертим народом, як наш,— відказав Арутан,— але ж нема часу за себе й подумати, не те, що взятися себе переробляти... Ти ж надовго приїхав? — запитав він Шаміля, перебиваючи, очевидно, неприємну йому розмову про власну особу.

— На два місяці, у відпустку: трохи з легенями в мене не гаразд, не витримуємо ми, південні люди, півночі,— відповів Шаміль,— ото ж і пустили мене додому відпочити замість обов'язкової практики...

— А ти замість відпочити сапаєш та цілу історію розвів? — запитав, посміхнувшись, Арутан.— Тільки я через поріг у хату, а мені вже цілу купу сільських новин розповідають, і все ти в них: і похорон Давта, і надто цей суботник...

Шаміль трохи засмутився від згадки про брата й мовчав. Чуйний Арутан зрозумів його мовчанку.

— Але ж добре в тебе з цим суботником вийшло. Мені вже розповіли,— казав він далі, щоб розважити Шаміля.— Тільки чому ж ти так усе раптово? Ніби й забув рідне село: тут-бо ж треба все поволі, спочатку розворушити людей...

— То чому ж досі ви не розворушили, як ти кажеш? — запитав Шаміль, трохи невдоволений, що й Арутан береться йому докоряти.

— Та ми все збиралися,— посміхнувшись, відповів Арутан.— Ми ж усе збираємося робити, але почати роботу не поспішаємо. Ми-бо щирі апсвани. Чого нам хапатися? Сонечко собі світить, море там десь на обрії плюскотить, гори коло нас стоять собі та й стоять, з місця не рушають, виноград у нас в садах собі вистигає, кукурудза собі росте... Є вино, є мамалига до вина чи навпаки: є мамалига, є вино до неї. Чого ж нам іще треба? Куди поспішати?

Шаміль не перебивав Арутана: йому подобалася його насмішувата мова, його примружені очі. А Арутан, гадаючи, що Шаміль усе ще думає про брата, намагався розважити його.

— Оце в нас, знаєш, пильнуємо високого врожаю. Голвне, про тютюн дбаємо: незвичні ж бо ми до тютюну.

Це тяжка робота. Так нехай її вірмени та греки роблять. А ми ж — вільні апсвани: нам робити тяжко негоже, — казав насмішкувато Арутан. — Але якось узялися ми й до винограду, — нашої питомої культури, кажуть. Став агротехнік пояснювати, як треба по-справжньому коло виноград ходити. Адже ж коли б на нашу землю, в наші садки хоча б кахетинця посадовити, що б то за виноград був, яке б вино з нього вийшло!.. В нас, ти знаєш, як воно: росте собі з ласки божої. А вино з тієї ж ласки кисне в барилах, на оцет перетворюється, бо й барило вимити як слід ліньки... Після пояснень агротехніка я з нашими селянами розмовляю: ну, що? як? Чи ж будете галузки на деревах підрізувати, щоб вони грон не дуже затінювали, чи ж будете сухі гілки зрізувати? Чи ж будете оббрикувати виноград проти ворога лютого — філоксери? Так вони, — ніби й не до них це агротехнік казав, — такі здивовані: навіщо, питають? Росте ж виноград і без цього? На нас вина з нього вистачить... А на продаж — про це апсван ніколи не дбав... Як є покупець, та ще як він сам прийде та попросить, тоді, може, продасть. А нема — і так гаразд... Сонечко світить, гірське повітря запашне, гори гарні — лежи собі та з світу божого милуйся. Навіщо себе роботою мучити?

— Гей, хлопці! Ану до роботи! — увірвав красовиту Арутанову промову Коблук і, побачивши його, сказав: — Ти тут? А тебе Йона шукав... Йоно! — гукнув Коблук, — біжи-но сюди, Арутан тут...

Йона підбіг, засапавшись: дізнавшись, що Арутан приїхав, він кинувся шукати його, щоб він допоміг скласти проект резолюції для зборів, як наказав Йоні прикріплений.

— Встигнемо з тими резолюціями, — відказав Арутан, коли Йона йому це виклав, — ставаймо зо мною на роботу під Шамілеву команду. Посапаємо. Треба ж нам показати, що ми вміємо не тільки резолюції про ударність сапання складати...

Йона покрутився трохи: боявся він, що з резолюціями не впораються вони вчасно, — тільки ж но написати їх, та й то півдня треба, — однак не хотілося від товаришів відставати й тягнуло до сапки куди більш, ніж до пера...

— Ну, давайте сапати, — посміхнувся він і, підморгнувши Коблухові своїми волохатими білими бровами, сказав: — Ану держись, колгоспники: секретар комосередку на вас походом іде...

— Еге, коли вже так справа стоїть,— радо відгукнувся колгоспник на жарт,— то ми мусимо свої лави перешикувати... Миха! — гукнув він так, що аж луна покотилася, хоч-Миха був зовсім близько.

— Чого? — обізвався той здивовано.

— Ану вмить діли колгоспників на ланки по-комсомольському,— наказав Коблук.— Тільки вже не збирай на ради: нема часу. Ти так — голим адмініструванням запровадь новину,— жартував він,— знаєш-бо всіх своїх вояків-сапальників як свої п'ять...

Гомін вдоволення знявся серед колгоспників, уже більшість і так просила Коблуха про ланки...

— Бачиш? — трохи пишаючись, казав Арутан Шаміль,— думаєш, так легко перейнялися б колгоспники твоїми думками, якби ми, комсомольці, не поклали всі свої сили на політично-виховну роботу й серед молоді, й серед дорослих у колгоспі? Все ж нам, комсомольцям, доводиться це робити.

— А чого ж ви й досі не запровадили в колгоспі справжнього, організованого соцзмагання? — запитав трохи насмішкувато Шаміль.— Адже ж з цього треба починати політично-виховну роботу...

— Та все ж збиралися,— жартома відповів Арутан...

За десять хвилин на всій плантації весело перегукувалися, підбадьорюючи одні одних, ланки — комсомольські й колгоспні. Ще жвавіше пішла робота. Комсомольці намагались не втратити здобутків першої половини дня; колгоспники, надто молодь, завзято билися за те, щоб наздогнати й випередити комсомольську бригаду. Завзяття їх було таке, що під кінець прапор перемоги, як кажуть, кілька разів переходив з рук у руки... Це остаточно розпалило сапальників. Бригадирам та ланковим доводилося раз по раз стримувати надто запальних бійців... Звичайно, завдання дня скінчили, коли сонце ще зовсім високо стояло на небі. Навіть знялася розмова, чи не почати зараз третьої плантації?

— Та ні вже, дайте ж хлопцям відпочити,— казав Коблук, жартівливо підморгуючи колгоспникам на комсомольців,— дивіться ж бо, як хлопці упріли.

— А все ж перемогли вас,— нахвалявся Еслам,— і зовсім не упріли. Ми готові далі робити... Правда, хлопці? — звернувся він до комсомольців, що насправді притомилися, надто завзято б'ючись за перемогу.

Шаміль це бачив.

— Крути, та не перекручуй, Есламе! — стримав він

хлопця.— Не забувай, що сьогодні загальні збори. Не треба перевтомлюватись...

— І то правда,— підтримав Шаміля Коблук,— колгоспники теж додому йдуть. Нехай відпочинуть, бо ж іще на зборах, може, бій буде. Так треба ж, щоб колгосп, передовий загін села, мав свіжі сили...

Поклади на сьогодні роботу скінчити.

Арутан запросив до себе Шаміля вечеряти. Шаміль не відмовився. Не тому, що він боявся, не прийнявши цього запрошення,— образа за апсванським звичаєм,— покривдити Арутана: партієць і комсомолець могли не додержувати старих церемоній, а просто Шамілеві хотілося перед зборами як слід поговорити з розумним хлопцем, розпитати його про все, дізнатися докладно про становище на селі, щоб певніше братися до запровадження в життя свого плану — комсомольським суботником та іншими заходами посунути далі справу колективізації в селі, про що давно мріяв Шаміль, сподіваючися ще тоді, як їхав до Москви, що колективізація Апсвани піде куди швидше, ніж воно сталося.

Надто боляче було Шамілеві, що саме апсвани, основна людність республіки, в справі колективізації стоять на останньому місці. Розумом він відчував, чому це так: ще б пак, почати б із цих хуторянських апсванських садіб, з цієї споконвічної взаємної відокремленості. Але ж серце не мирилося з цим фактом-наслідком історичних умовин.

— Адже ж уміли апсвани єднатися в боротьбі за волю. Та ще як! — потішав себе Шаміль славою минулого.— Ні один народ Кавказу так одчайдушно, так одностайно не боровся за свою волю, як саме апсвани. Останніми вони схилили свої непокірні голови перед непереможною силою царської навали. Та й то лише після того, як найвідважніших знищили, як загинула більшість людності. Та й то лише через чорну зраду своїх князів, що на царську ласку сподівалися... Ні один народ Кавказу,— додив собі Шаміль, ніби перед своїм народом промовляючи,— не повстав так одностайно проти завойовників — грузинських меншовиків. Невже ж тепер, коли будують соціалізм, коли точиться той останній, вирішальний бій, що про нього в Інтернаціоналі співається, апсвани будуть у цьому славетному бою позад інших народів Кавказу?

Боляче було думати про це. Давно, раною в серці, мучила ця думка Шаміля. Вдалий початок з комсомольським суботником давав надію, що можна буде взятися в

рідному селі до ліквідації цього прориву на фронті слави й честі. Шаміль поклав собі відтоді, як побачив Арутана та почув його гострі слова, зробити з нього найближчого прихильника справи посилення агітації за дальшу колективізацію. Бо ж на Йону мала надія. Для кожного свого кроку він чекає інструкції згори та наказу Цадур'яна... Таж він недовго буде: в нього одне завдання — кампанія за тютюн. Йому аби це завдання виконати з успіхом. Не стане він вгрузати в те діло, що його хотів розпочати Шаміль, мріючи за час відпустки організувати ще один колектив у самому селі, бо хоч, крім Коблухового, було їх ще два на сільраду, та жили вони на висілках, і боляче було Шамілеві, що в самому селі тільки двадцять родин — колгоспники, й нема більше...

Вечеряли вони з Арутаном похапцем, — холодну мамалигу їли, незважаючи на протести Арутанової матері.

— Ви почекали б, — благала вона, — я зараз свіжої наготую, сир засмажу...

— Облиш, мамо, — відказав Арутан, зовсім незважаючи на докірливі знаки матері, що аж зблідла, бідна, ще б пак — її син замість дбати про найкраще частування гостя перешкоджає їй у цім. «Облиш мамо», — казав Арутан, її хвилювання навіть не помічаючи. — Знаю я це добре «зараз свіжої наготую»... Ти ж, мамо, щира апсванська жінка. Як візьмешся готувати, то якраз на північ буде готове...

— Та ні, не треба гарячої мамалиги, — поквапився він підтримати Арутана, вдаючись до його матері, — я трохи одвик від неї в Москві, так гаряча мені шкодить, — збрехав він, боячися зовсім без мамалиги лишитися, бо ж збори в сільраді не чекатимуть, поки мамалига в апсванки звариться.

— А може, тобі після Москви й холодна мамалига шкодить? — жартував Арутан. — Може, тобі треба вина до неї? То я побіжу позичу, бо свого чортма...

— Облиш, не треба, — рішуче заперечив Шаміль: перед зборами він хотів зовсім свіжу голову мати, а знав, що, рідко вживаючи вина, швидко захміліє від нього.

Арутан не став на цьому наполягати. Він і сам до вина був неохочий. Не так неохочий, як навмисне відучив себе його вживати.

— Невже в нас розуму так забагато, що ми повинні нищити його цим дурманом? — відповідав він звичайно на запрошення товаришів хильнути по чарці.

Повечерявши нашвидку та запивши вечерю замість

вина молоком, хлопці сіли під гіллясту грушу у дворі трохи відпочити.

На збори було ще зовсім рано йти, бо, за непорушним сільським звичаєм, вони збиралися тоді, коли по-справжньому треба було б уже давно спати, всі клопоти денні скінчивши.

Арутан розповідав Шамілеві, з якими неймовірними труднощами організовувався в них на селі колектив. Шаміль уважно слухав надто цікаві йому подробиці боротьби за нове життя.

— На висілках легше було,— казав Арутан, на кінець свого оповідання,— там більше бідноти та молодих господарів, що відділилися від батьків. Це вже, ти знаєш, багато важить... А в селі — все більше корінні господарі, щоб їх коцюба біла. Якби не вірність керазників партії, нічого б і не вийшло. Ти ж знаєш наших апсванів. Він собі уявляє, що тепер як прогнали чужинців та своїх князів, то сяде він у своїй садибі, і ніхто до нього не підступайся: владар, необмежений пан і хазяїн своєї хати, свого двору, своїх садів. Все — його, і нікому — ані крихітки зі свого добра він навіть і за гроші не дасть.

— Та годі! — стримував свого схвильованого приятеля Шаміль,— кажу ж бо тобі, що людей просто обдурили агенти класового ворога...

— Обдурили! — не вгавав Арутан.— Відколи це апсван почав прислухатися до агента ворога замість гнати його, як собаку?

— Та розкажи мені краще про Цадур'яна,— попрохав Шаміль, щоб перевести розмову на інше й цим трохи заспокоїти приятеля.

— Цадур'ян? Що ж, він розумний хлопець,— не уважно, ще не перемигши свого хвилювання, відповів Арутан.

— А мені він щось не дуже до вподоби припав,— сказав Шаміль,— надто розсудливий він, надто холодний.

— Це зовсім не погано,— обізвався Арутан.

— Щось бюрократичне є в ньому,— вів своє Шаміль,— надто вдає з себе начальство...

— Е, ні, це вже ти занадто,— м'яко заперечив Арутан,— просто ми самі псуємо його. Не вміємо, видно, створити товариської атмосфери, от він і забюрократився ніби, а насправді замкнувся в собі, тому й здається холодним... Що ж, найбільше він працює з Йоною, а той — ти ж знаєш — сам поводитьсь так, що йому тільки по-начальницькому наказу, та й годі. Ну от хлопець і почуває себе самітним. Холодно йому серед нас, і сам він холодним

став. Йому тільки й лишається, що холодним, ніби начальницьким, поведженням рятувати свій авторитет, а разом із тим авторитет партії, що його до нас надіслала... Чи ж не правду я кажу?..

Шаміль не відповів на це запитання, лише давши самому собі слово ближче, по-товариському зійтися з Цадур'яном.

— А правда, що Йону обрали за секретаря комосередку тому лише, що він родич якийсь секретареві райкому? — запитав Шаміль, порушуючи мовчання, що запанувало на хвилину.

— Хто це тобі сказав? — здивувався Арутан.

— Та сам Йона, — відповів Шаміль.

— От дурний хлопець, — посміхнувся Арутан, — сам ганьбить себе... Хто його знає, може, і є в цьому частина правди. Що правда, то правда, — наша страшна хвороба, ці родинні зв'язки скрізь і всюди, може, і в партійному апараті виявляють вони свій розкладницький вплив. Але ж подумай і так: ну, кого в нас на секретаря поставити? Керазники, вони вірні, тверді партійці. Але коли Йона і той пером не пише, а папір колує, то керазник і зовсім папір подере, бо звик не пером, а кинджалом чи рушницею вправлятися...

— Ну, а ти? — закинув Шаміль.

— Та я ж іще й не партієць, а комсомолец. Дуже молодий я, — заперечив Арутан. — Ну, ходім уже на збори, — додав він, щоб припинити розмову про власну особу.

— Ходім, — охоче погодився Шаміль; йому хотілося своєю доповіддю швидше розпочинати бій за свою справу, що від неї він не відступався, незважаючи на труднощі колективізації на селі, про які йому розповів Арутан.

Дорогою Шаміль розповів йому про свої плани. Секретар комсомольського осередку задумався.

— Безперечно, ти маєш рацію, — нарешті сказав він. — Так чи так, ми мусимо вперто боротися за дальшу колективізацію села. Тільки ж треба це розважно робити, не поспішаючи...

— Гей! Коли б димарі заводів тут угору знялися та закипіло заводське життя, — раптом з силою вигукнув Шаміль, бурхливу, по вінця налляту трудовим, енергійним життям Москву згадавши, — обернулися б тоді наші розкішні та занехаяні простори на чарівний, культурний куток землі — справжній легендарний рай, з тією різницею, що і в християнському, і в магометанському раю святі ледарюють, а тут кипіла б одностайна людська праця...

— А навіщо ж димарі заводські потрібні? — не зрозумів приятеля Арутан.

— Як навіщо? — здивувався той з Арутанової нетямучості.— Це ж так ясно: вже не кажучи, що заводи виробляють потрібне нам, вони надають життю навколо них зовсім інших темпів... Ого! — захоплено вигукнув Шаміль,— нехай би тільки загуркотіли тут їх цехи, побачив би тоді, як зникли б ураз отакі от пущі,— Шаміль показав на цілий лан папороті, що вони повз нього проходили,— як запишалися б натомість культурні рослини...

Так розмовляючи, хлопці й не помітили, як підійшли до сільради. На диво сьогодні народ зібрався куди раніш, ніж звичайно. Причиною цьому були колгоспники: раніше звільнившись від праці, вони раніше й на збори посунули. Дивлячись на них, і всі селяни раніш звичайного з своїх осель вирушили. Була ще цьому інша причина. На селі вже дізналися, що Шаміль доповідь про суботник робитиме. Шаміля знали, любили його промови послухати. А були й такі, що сподівалися незгоди, сварки, бо чули про непорозуміння Шаміля з партприкріпленим. Як водиться, це непорозуміння в плітках зросло на цілу сварку, трохи не смертельну боротьбу. Отож сподівалися її на зборах побачити...

Цадур'ян уже з міста приїхав. Поки нещасний Йона сидів і прів над проектами резолюцій, він нашвидку передивлявся газети, добираючи матеріал до доповіді, що він її мав зробити,— доповіді про колгоспну й радянську торгівлю.

— Добрий вечір, Андроніку! — привітно не на прізвище, а на ймення його називаючи, підійшов до нього Шаміль, згадавши про свій намір тепло, по-товариському ставитися до нього.

Той не відразу відчув Шамілів намір і відповів на його товариське привітання сухо, згори. Виходило, ніби Шаміль підлабузнюється до нього як до начальства. Шаміль спалахнув, густо почервонівши, й одійшов до Йони, кажучи:

— Що, прієш, бідолахо? Давай уже допоможу...

На цей раз Цадур'ян помітив свою нетактовність. Щоб виправити її, він, ласкаво посміхаючись, попрохав Шаміля:

— Справді, товаришу, допоможи йому замість мене, а то мені, бач, доводиться похапцем до доповіді готуватися...

— Якої? — зацікавився Шаміль, з приємністю відзначаючи зміну Цадур'янового тону.

— Та про колгоспну торгівлю, — відповів Цадур'ян, знову заглиблюючись у газету.

— Ого! Це цікаво! — радо вигукнув Шаміль. — Ми от з Йоною й резолюцію до неї зробимо. Це, може, вже ти з міста маєш?

— Маю, — хитнув головою Цадур'ян, насправді не чувши, про що його питає Шаміль, бо в цю мить уважно читав одну передову про радянську торгівлю.

Шаміль з Йоною, взявши на підмогу Арутана, сіли до резолюцій на комсомольський суботник, на перебіг політної кампанії, на інші господарські справи, що стояли на порядку денному.

Загальна частина резолюції про суботник вийшла добре, а як дійшли до конкретного: чи ж справді безперервний суботник, чи інакше, довелося й Цадур'яна потурбувати, щоб разом добитися спільного вирішення.

— А ми цього в резолюції зазначати не будемо, — спокійно зауважив Цадур'ян.

— Як це так? Тільки самі порожні слова і ніяких конкретних вказівок? — спалахнув Шаміль.

— Не порожні слова, а політичне значення суботника, — поправив Шаміля Цадур'ян.

— Та все одно, — нетерпляче перебив той, — за політичною частиною повинна бути практична...

— Ми організуємо штаб суботників, що до нього увійде й голова тютюнового товариства, й агротехнік, цей штаб і буде замість практичної, як ти кажеш, частини резолюції, що все одно не може наперед давати практичних вказівок, — розсудливо доводив Цадур'ян.

Шаміль побачив, що його затівку беруть у шори суворого повсякденного контролю. Зашкребло в нього на серці. Він гадав, що пошастить на зборах безпосередньо від маси в резолюції дістати, так мовити, наказ і благословення на широку, розгорнуту роботу. Однак він мусив був собі щиро признатися, що Цадур'ян має рацію, бо стоїть на ґрунті організованого керівництва справою.

— Нехай буде штаб, — сумно згодився Шаміль...

— Ну що ж, хлопці, давай починати збори! — гукнув голова сільради, що в цю мить зайшов до партосередку, — а то вже народ чекає...

Справді, на дворі чути було нетерплячий гомін...

— Давай, — підвівся Цадур'ян, збираючи свої газети для доповіді, що стояла перша в порядку денному...

Доповідь Цадур'ян зробив довгу, весь час посилюючи свої твердження цитатами з газет,— словом сумлінно виконував свій обов'язок довести до кожного селянина вагу й значення закону про пільги селянам та колгоспну торгівлю, як значилося в інструкції— постанові районного парткому.

Однак збори туго сприймали його сумлінну доповідь. Переважна більшість дуже мало знала руську мову, що нею Цадур'ян, не знаючи гаразд апсванської, доповідав. Через це ще тяжче було селянам стежити за його цитатами та надто непопулярними реченнями. Потомлені працею, вони майже що дрімали, поки лунали спокійні, повільні, розтягнуті слова партприкріпленого, що своєю млявістю ще більше хилили до сну.

Шаміль, бачачи це все, аж крутився на стільці, сидячи в президії, куди його одностайно обрали. Така важлива справа, цілий новий етап у житті села, велетенський крок наперед у справі налагодження господарського життя країни, а люди сплять. Ні, він обов'язково візьме після доповіді слово. Він просто і ясно розтлумачить людям те, про що так нудно й незрозуміло розповідає Цадур'ян.

І Шаміль нетерпляче чекав, коли нарешті партприкріплений скінчить. А той усе вичитував та й вичитував з газет.

«Та що це тобі, читальня чи збори?» — обурено думав Шаміль і навіть сказав про це пошепки голові сільради.

Той співчутливо посміхнувся.

— Скажи Цадур'янові, щоб він кінчав,—шепотів голові далі Шаміль.

Ледве той зібрався це зробити, як збори самі виявили своє бажання, щоб доповідь швидше кінчати. Хтось спереду зі сну раптом так хропнув, що всі почули, й знявся сміх.

— Кінчай, товаришу, а то скоро виспимося, на роботу підемо й не дослухаємо до кінця,— пролунав з задніх рядів жарт, що його всі підхопили.

— Я вже скінчив,—заявив тоді ображений Цадур'ян.

Такий кінець доповіді був несподіваний, і голова сільради, що вів збори, розгублено глянув на партприкріпленого.

— Та як же буде? — запитав він.— Обговорення чи, може, просто резолюція?

— Ніяких обговорень і резолюції не треба, бо доповідь інформаційна,— похмуро відповів Цадур'ян.

— Товариші! — гукнув тоді голова сільради до селян,— я пропоную прийняти доповідь до відома...

— Як це до відома? — запально, на весь голос, гукнув тоді Шаміль, що першу мить був аж скам'янів від здивування, аж заляк від надмірного обурення: в такій справі ні обговорень, ні резолюції?

Голова, ще більше розгублений, повернувся до роздратованого вкрай Шаміля, дивуючись, яка це муха хлопця вкусила.

— Ну, дуже просто; до відома й перейдемо до твоєї справи,— сказав він, хоч у порядку денному перед Шамілевою доповіддю стояла справа сапання взагалі, та голова думав заспокоїти Шаміля, догодивши йому.

Куди там! Шаміль не тямив себе від гніву.

— Відколи це ми, селяни, такими великими бюрократами зробилися, що постанови уряду собі приймаємо до відома, та й годі? — не вгавав Шаміль.— Це що ж таке? — розпалюючись він іще більше.— Наші товариші, вожді наші, б'ючися за наш добробут, видають надзвичайної ваги закон, а ми, закопилівши губу, згори так, звисока: «до відома» та й «переходимо до інших справ»!.. Та що ж це таке, справді!

Збори захвилювалися. Зовсім мало хто розумів, у чому ж справа, з чого в президії раптом сварка спалахнула. Ті, хто пліток наслухався, зраділи, гадаючи, що оце саме й почався сподіваний двобій між Шамілем та Цадур'яном, хоч Цадур'ян поки мовчав. Інших просто запалювали гарячі Шамілеві слова, незалежно від їх змісту, і вони загомоніли:

— Дайте Шамілеві слово! Нехай він говорить!..

— Дай йому слово,— похмуро кинув Цадур'ян, певний, що Шаміль наробить виступом біди, але ж так, коли він ричить, ще гірше.

— Та я йому й так даю слово,— відказав голова,— тільки не розумію, з чого він так розгнівався, чого лається...

— Зараз зрозумієш! — вигукнув Шаміль і виступив наперед, ближче до селян.

У своїй промові Шаміль, стримавши своє хвилювання, щоб ясніша думка була, справді коротко, просто й зрозуміло викладав те, про що так довго говорив Цадур'ян: про те, що тепер, коли вже є блискучі досягнення в справі соціалістичного будівництва, коли з бойовою допомогою централізованого апарату пощастило у всьому Союзі перемогти опір дрібновласницького господарювання,

настав час для ширшої, безпосередньої участі мас у такій важливій справі; як постачання населення,— оце і є зміст колгоспної та радянської взагалі торгівлі...

За спиною Шаміля Арутан, на прохання Цадур'яна, нашвидку стиха перекладав йому Шамілеву промову. Це заважало Шамілеві говорити, він дратувався, хвилювався, і без того надто запалюючись, бо саме підійшов до своєї мрії про дальшу колективізацію в селі.

— Швидкими кроками ми повинні йти шляхом дальшого поліпшення добробуту колгоспників насамперед,— казав він.— Колгоспна торгівля повинна збагатити колгоспи, зміцнити їх господарство. Це є найліпший спосіб пропаганди за колективізацію. Ви ж подивіться, товариші! — гукнув Шаміль до селян,— скільки ж добра в нас марно пропадає. А ви «до відома» закон про колгоспну торгівлю! Не «до відома», а «до виконання», до негайного виконання повинні ви його прийняти. Тільки так приймаються постанови Радянського уряду. Простір у нас який, скільки марно його пропадає! Таж негайно ми повинні братися цей простір запліднити працею... Овочі, городина, птиця, вівці! Таж на базарі цього бракує. Таж людиність міст з рук рватиме ваші продукти...

— Де ті продукти, як ми саму мамалигу їмо? — перебив захопленого Шаміля ворожий вигук з гурту.

— А хто ж вам винний? — з силою кинувся Шаміль у той бік, звідки вчувся вигук.— Ви, може, й не саму мамалигу, а саму траву їстимете, як далі такими ледарями будете?..

Серед селян знявся гомін. Багатьох надто запальні Шамілеві слова образили.

— Як не маєте продуктів, то повинні їх мати! — ще вище підніс голос Шаміль.— Ганьба, сором, серед такої розкішної природи живучи, нічого не мати...

Гомін збільшився. Видно було, що хтось навмисне розпалював його.

— Що він нас учить? Яке має право докоряти? Сам, либонь, поїхав учитися. Це легше, ніж самому оті продукти добувати! — посипалися ворожі вигуки.

Шаміль на мить спинився, шукаючи очима, хто це вигукує, щоб ще гострішими словами просто у вічі супротивникам його думок відповісти. Але в цю мить Арутан, умовившись про щось стиха з Цадур'яном, потяг Шаміля за рукав.

— Годі! — стиха сказав він.— Бачиш, яка каша заварюється?

Шаміль нетерпляче озирнувся на нього. Приятель так дружньо посміхався йому, що він зразу остиг і зміркував, що лаятися на зборах ні до чого.

— Я зараз зроблю пропозицію, що заспокоїть усіх,— поклавився сказати Арутан, бачачи, що Шаміль згоджується не промовляти далі.

— Роби! — відказав Шаміль і сів на своє місце.

Від цього гомін одразу вщух. Тоді Арутан виступив наперед.

— Товариші,— сказав він,— я пропоную справу про колгоспну торгівлю проробити як слід на осередках, партійному та комсомольському, з активом села й виробити практичні заходи для участі нашого села в радянській торгівлі...

— А чому ж ви досі цієї справи не проробляли? — не втерпівши, вигукнув Шаміль.

— Проробляли,— похмуро кинув Цадур'ян.

— Принаймні збиралися проробляти,— відгукнувся, посміхаючись, Арутан.

Арутанову пропозицію збори ухвалили. Голосували за неї всі. І ті, хто здіймав ворожий галас під час Шамілевої промови, певні, що ця пропозиція визначає поховання всіх його планів про колективізацію.

Шаміль це бачив і тільки посміхався.

«Почекайте, друзі,— думав він, остаточно заспокоївшись,— гадаєте, що все вам буде так — сонце собі світить, гори собі стоять, а ви мамалигу з вином собі споживаєте, більш ні про що не думаючи? Доведеться вам мізок свій розворушити, доведеться й рукам жару піддати...»

Свою доповідь про комсомольський суботник Шаміль зробив спокійно й добре, так само як колгоспникам, зрозуміло й просто розповівши про змагання, про нове ставлення до праці, як до справи честі, слави й героїства.

Уважно слухали селяни доповідь, мимоволі захоплюючись запальними Шамілевими словами. Як він скінчив, вороги комсомольського суботника й комсомолу взагалі хотіли були зняти бучу...

— Нам треба сапати свій тютюн. Не відривайте наших синів до своєї роботи! — залунали вигуки, хто насправді й не мав дітей-комсомольців.

Голова сільради це зауважив.

— Квато! — гукнув він одному селянинові, що найбільше за всіх кричав.— Відколи це в тебе в сім'ї комсомольці завелися? Чи, може, ти сам, приховавши свої літа, до комсомолу вступив?

Молодь зняла сміх. Усі знали старого Квату за ворога комсомолу. Хоч Квата був бідний селянин, та родинні зв'язки з Муратом цупко тримали його в чужому таборі.

— Та я не за себе, я за людей,— огризнувся Квата.

— Люди без твоєї опіки обійдуться: самі за себе скажуть ті, в кого є діти-комсомольці й кому тяжко їх на суботник пускати,— відказав голова.

— Хто просить слова?— вдався він до зборів.

Ніхто не просив, бо ворожа група сама вмовилася, що перший слово візьме Квата, як бідний селянин. А там можна буде, знявши галас та вчинивши на зборах безладдя, виступати з словом чи просто з місця кричати й тим, кому зовсім не виходило на селянських зборах забирати слово, бо вони аж надто користалися цим словом для ворожої агітації поза зборами.

Почекавши хвилинку, голова вимовив:

— Тоді Шаміль зробить пропозицію, як організувати суботники...

— Та дай же мені слово!— вихопився раптом Квата.

Голова суворо глянув на нього, добре розуміючи всю махінацію: завжди Квата починав, коли багатії зчиняли бучу.

— В нас тут не мітинг, а ділове зібрання,— вимовив голова,— я вже сказав: якби в тебе були діти-комсомольці й тобі суботник заважав, ти б виступив і порадив, як треба практично справу налагодити. А так ти лише будеш базікати й кричати...

Прихильники Квати зняли були невдоволений гомін, та його переміг дзвінкий Шамілів голос.

— Товариші,— казав він,— щоб не було непорозумінь, ми організуємо штаб суботників, що до нього увійдуть і голова тютюнового товариства, й агротехнік, і кільки господарів. Хто матиме яку скаргу чи ділову пропозицію, нехай удається до штабу. Отож прохання до зборів обрати кількох господарів до штабу...

— Квату!— гукнув якийсь прихильник багатіїв...

— Квату! Квату!— з галасом, із сміхом підхопили комсомольці, обертаючи справу на жарт.— Просимо Квату...

— Товаришу Квато,— гукнув тоді Шаміль.— Приймай обрання. Ти ж бо незаможник. Тобі, як бачиш, пошана від комсомолу...

Сміх у юрбі перейшов у регіт і примусив Квату схватися.

— Де ж він? — шукав його очима голова зборів. — Адже ж він збирався за людей дбати, так нехай у штабі для них і попрацює...

Квата, заховавшись серед своїх, у безсилій люті тільки бубонів собі під ніс прокляття комсомолові, що завжди глузував з свого запеклого ворога.

Хазяїв обрали, ухваливши Шамілеву пропозицію. Вже було пізно. Поточні справи відклали на інший раз. Збори скінчилися...

— Давай зараз зберемо штаб, — сказав Шаміль парт-прикріпленому.

— Авжеж, — гаряче підтримав Шаміля Еслам, радий, що хоч і не безперервний суботник, а все ж його обіцянка допомогти всім селянам здійсниться.

— Чого так хапатися? Завтра зберемо ввечері, — знесиленим голосом відповів Цадур'ян, справді дуже втомившись від поїздки до міста, а надто від бурхливих зборів.

— Ну, а як завтра суботник? — допитувався невгамовний Еслам.

— Завтра вихідний день, — відказав Цадур'ян.

— Ото дурниці, — не втерпів тоді Шаміль, — які там вихідні дні, коли ще досі сапати тютюн не скінчили. А вже час починати збирати перший збір листя...

Цадур'ян розумів, що він справді сказав дурницю. Однак, не бажаючи підривати свій авторитет, він почав вичитувати цілу лекцію про охорону праці на селі, про те, що, дотримуючи вихідні дні, цим самим ми порушуємо традицію відпочивати в свята...

— Та то у вас, у вірмен, люди такі релігійні, що свят додержують, наші апсвани свят не знають, — заперечував Шаміль...

— Крім тих днів, коли є вино на столі, отоді в апсвана свято, — додав Арутан жартома, щоб покласти край суперечці.

Шаміль згадав свій намір по-товариському ставитись до Цадур'яна і вирішив поступитися:

— Ну добре, узавтра не буде суботника. Але ввечері штаб обов'язково треба зібрати.

— Обов'язково. Я ручуся, — запевнив Арутан, радий, що настала згода...

Ще зрання Мурат наказав синам зарізати два барани, готуючись увечері справити цілий бенкет. В обід, що він його навмисне затримав так, що він стався аж підвечір, він добре напоїв Хотхота.

Хотхот уже декілька днів гостював у Мурата: спав, їв, пив, надто пив і знову спав. Мурат більше не розпалював кровожерності цієї запамороченої алкоголем людини, поклавши собі, що вбити Шаміля треба обережно, не викликаючи зайвих підозрінь. Це повинно було, на думку Мурата, статися поза межами села. Отже, треба дочекатися, коли Шаміль поїде до міста тощо. Тому Мурат намагався ховати Хотхота від очей сусідів і радий був з його здатності спати без просипу.

Надто бажано було, щоб сьогодні Хотхот не показувався гостям на очі, бо сьогодні в Мурата мали зібратися гості не зовсім звичайні: ще з учора розіслав Мурат своїх синів запросити кількох незаможних селян, вживаючи всяких способів, щоб вони не відмовилися прийти, хоч і так сподівався Мурат, що апсванові тяжко зректися нагоди попити вина та попоїсти баранини в доброму товаристві.

Мурат не помилився. Як зайшло сонце, почали сходитись до нього запрошені гості.

— Що це за свято в тебе, Мурате? — запитували дивовано декотрі з них, ще більше дивуючись з того, що зібралися майже самі незаможні: чому це багатій Мурат таку прихильність до них виявляє?

— Свято єдності! Свято єдності! — відповідав Мурат. — Хіба ж не всі ми апсвани? Хіба ж не поєднані так чи так родинними зв'язками, зв'язками крові? — з піднесенням запитував він і почав вичитувати, хто з ким з запрошених гостей між собою родичі.

І виходило, що всі — родичі. Ще б пак, три дні обмірковував Мурат, кого саме йому запросити. Нарешті вишло й так, що через Квату, — він, звісно, теж був запрошений, — гості доводяться родичами, хоч і далекими, Муратові теж.

— От бачите, — врочисто вимовляв Мурат, — у всіх у нас одна кров — кров наших славетних предків. Чого ж нам ворогувати? Чого ж нам не зібратися на таке свято — свято єднання?

Мовчали Муратові гості. Ще не їли, а надто не пили вони. Ще ясний був у них розум. І дивовижним здавалося їм раптове обернення Мурата в їх щирого родича. Либонь, якби завтра хто з них, його сьогоднішніх гостей, прийшов до Мурата позичити кукурудзи, бо своєї до врожаю не вистачить, чи не відіслав би він прохача до свого сина Кадира, — мовляв, той тепер хазяйнує. А Кадир не дуже на звичай взаємної допомоги вважає. Навіть не виправдуватиметься, не скаже — «нема кукурудзи» або «не обмо-

лотили». Просто буркне: «Йди до кооперації: вам, незможникам, там дають, а нас, заможних, женуть». Добре розуміють це Муратові гості. Хоч і родичі вони з Муратом, та не одна в них, видно, шкура. В нього вовча, а в них... овеча, гадали багатії, ладні їх стригти собі на користь. Та після революції не виходить ця справа. От і гніваються, як Кадир. А Мурат, цей не такий одвертий — щось крутить...

Отакі холодні думки мигтіли в очах Муратових гостей у відповідь на його палкі слова про святість родинного зв'язку. Відчував це Мурат і поспішав думки своїх гостей вином та доброю саморобною горілкою підогріти. Як стане в гостей гаряче в голові, сподівався Мурат, як щезне отой холодок ясної думки, тоді іншими вухами слухатимуть вони його улесливі слова.

І знову не помилився Мурат. Як доїдали першого барана гості, як випорожнили добрий десяток ковшів вина та горілки, що її щиро підливали в чарки їм жінки Муратових синів, — інакше вони стали прислухатися до Муратового слова.

Гостям стало затишно на серці, що під ним, у шлункові, так приємно ворушилися перетравлювані, смачні шматки барана, щедро политого вином-горілкою, аж відгикувалося з насолодою. Не те, що після своїх пісних харчів... Разом з тим і думки в голові почали інші народжуватися. Вдячність господареві за його щирю гостинність мимоволі гнала геть ворожнечу од нього. Проте так легко було слухати, як він лаяв різні неполадки сільського життя...

— Ну, скажіть, любі гості, ну, навіщо це? — запально запитував Мурат про бригадний контроль над тютюновими плантаціями, що його організувала сільрада. — Хіба ж не виходить, що ми справжні раби, — погоничів над нами поставили? — хитро грав Мурат на чутливих струнах апсванського серця. — Подумайте самі, чи по-розумному, по-хазяйському кажучи, потрібний той контроль? Як я тютюн посадив, то хіба ж я сам не дбаю, не докладаю сил, щоб з нього була користь?

— Ну, ти, Мурате, не дуже про тютюн дбаєш, — не втерпів, сказав один з гостей, мавши міцнішу голову за всіх своїх товаришів, не так ще горілкою затуманену, — сьогодні я бачив твою плантацію: травою так позаростала, що виганяй на неї буйволів, та й годі, нехай пасуться, все одно тютюн пропав...

— Та й вижену! — палко вигукнув Мурат. — А навіщо мені той тютюн, коли за нього на сміх мало платять?..

— Як мало? — заперечив той самий гість. — Сорок карбованців за пуд — це гроші..

— Які ж це гроші? Скажіть, любі гості, чи це гроші, чи сміття? — запитував Мурат своїх гостей, що з них більшість спустила очі в землю, міркуючи, певне: «Для Мурата, може, це й сміття, коли він тисячі має за торішнє вино, що його потай сини продали...»

Та інакше зрозумів поведінку своїх гостей Мурат. Йому здалося, що то вони спустили очі в землю від сорому за свого товариша, за його нечемне заперечення хазяйському слову.

Як почали другого барана їсти, Мурат виголошував слово перед чаркою, що вже й сам не сказав би, якою за ліком. Та старий, добре все життя вино пивши, сам майже зовсім не захмелів..

— Мої дорогі гості, — казав він, — я п'ю за вільну працю апсванів, я п'ю за те, щоб над нами не було ніяких погоничів. Треба комусь, щоб ми тютюн розводили, нехай за нього платить як слід, щоб ми користь мали, а погоничів нам не треба. Ми — не раби. Вільними жили, вільними й помremo. Я п'ю за волю! — врочисто підніс свою чарку Мурат.

Гості одноставно, запально вихилили свої чарки, в хмелю вже не розбираючи, за яку таку «волю» вони пили. Саме слово апсванові таке любе, що й нема чого до того змісту докопуватись.

З хвилинку мовчки заїдали випиту чарку. Мурат чемно почекав, — може, хто з гостей і собі промову перед чаркою виголосить, хоч і боявся цієї промови: а як ляпне щось недоречне?..

Гості мовчали, надто тяжкі голови з незвички до такого доброго, міцного вина, як у Мурата, мавши. Аж ось хитаючись підвівся Квата.

— Я... я... п'ю, щоб загинув комсомол! — нарешті опанувавши свій неслухняний язик, вигукнув він.

Мусили гості й за це перехилити чарки, хоч дехто й мав дітей-комсомольців. Та чемність вимагала прийняти запрошення Квати до чарки. Не варт ображати старого. Допік-бо ж йому комсомол, завжди з свого затятого ворога глузуючи, в своїй стінгазеті його гавою змалювавши, що на Муратовому смітнику падлом живиться.

Бачачи, що й за загибель комсомолу гості випили, Мурат вирішив уже ближче до справи підійти.

— Перед цією чаркою, любі гості,— почав він,— я маю от що сказати. Є в нас вороги далеко гірші за комсомольців. Що комсомольці — вони ще діти! Наші ж бо діти! — хитро вкинув Мурат, зрозумівши, що гіркою була попередня чарка для декотрих з його гостей.— Вони невинні, коли їх спантеличують. Пожаліти їх треба, а не загибелі їм бажати,— хитро вів Мурат далі, помічаючи кілька пар очей, що на нього вдячно за його слова глянули.— Але ж, як гадюк, повинні ми винищувати тих, хто серця наших дітей, ширі апсванські серця отрує, сам чужинцям запродавшись, сам рідну країну, її віру, звичаї забувши, навіть свого ім'я — ім'я апсвана зрікаючись...

Мурат на хвилину спинився, ніби перевести дух, а сам пильно глянув на гостей: як вони його слухають?

— Про кого це хазяїн каже? — запитав один гість у свого сусіда стиха, але Мурат почув запитання.

— Про Шаміля, про Шаміля Кадбу я кажу! — гримнув він знову і спинився, дивлячися, яке враження справить це на гостей.

Гості здивовано вп'ялися в нього очима, хоч і п'яними, а все ж у них світилося розумне запитання: чому це Шаміль запроданець, зрадник?

Зрозумів це німе запитання Мурат.

— Мої любі гості,— завів він улесливо,— може, я помилився. Може, хто з моїх любих гостей вважає Шаміля за приятеля? То пробачте мені, старому, моє гостре слово. Адже ж воно правдиве. Подумайте самі. Ну нехай він збив свого батька з пантелику, і той поховав Давта по-новому, а не за старим звичаєм. Нехай було б так, хоч це образа. Кінець кінцем ми, апсвани, не так уже за віру держимося,— хитрував Мурат.— Але ж дивіться, мої любі гості, він зовсім зневажає свого забитого брата. Він не носить жалоби, не сумує. Він сміється, він регоче, жартує собі з молоддю... Він, коли ще не засохла свіжа земля на могилі його брата, женихається з цією новою комсомолкою, Дифою. Хіба ж це не ганьба? Хіба ж він не заслуговує на зневагу кожного чесного апсвана? Він навіть не подумав, щоб розшукати вбивцю свого брата. Куди йому: він боягуз! — вигукнув найстрашніше, найогидніше апсванові слово Мурат.— Він боїться зброї. Він не носить її при собі, як кожний хоробрий апсван...

Ще довго промовляв Мурат, тримаючи в руці чарку. Аж деяким гостям занудило: коли ж бо чарку перехилияти доведеться? Різко думали Муратові гості, його слухаючи,

якщо взагалі щось думати були здатні, Декотрим, найтверезішим, хотілося йому заперечити, що це не так, вони ж бо знають Шаміля... Однак нечемно було б говорити насупроти хазяїна, та ще й старого, найстаршого з них. Залізний закон звичаю замкнув їм уста. Гірше — залізний закон звичаю хилив їм голови перед Муратом, клав своє сиве тавро на їхній мізок, і в ньому, обплутаному павутинням минулого, затьмареному темрявою і незнайством, затуманеному хмелем, мимоволі виникали думки, співзвучні Муратовому слову. Мимоволі здавалося, що Шаміль поводитись не так, як хоробрий апсван. Мимоволі виникала ворожнеча до нього...

— Дивіться ж, що він затіває,— доходив тим часом до крапки своєї промови Мурат,— мало йому, зрадникові, того колгоспу, що в нас у селі вже є. Він хоче всіх нас у колгосп затягнути... Він хоче забрати все наше майно... Ніколи, ніколи цього не буде! — кричав Мурат...

Вже тривожно прислухалися гості. Росла їхня ворожнеча до Шаміля, хитро збуджена Муратом. І коли він скінчив промову словами: «Я п'ю за загибель зрадників! Я п'ю за волю»,— чимало чарок перехилилося не тільки так, про людське око, а з щирим запалом...

По тому пили ще, трохи не до світанку. Під кінець бенкету стався випадок, зовсім Муратові небажаний. Хотхот проспався, вийшов з комори, де він спав, надвір і почув гомін гостей. Якби він був зовсім протверезився, він згадав би, що Мурат попереджав його про небезпеку показуватися сьогодні на людях, бо ж люди ці були для нього непевні. Однак Мурат, напуваючи в обід Хотхота, перестарався. Хоч як був той до вина-горілки звичний, однак ще й тепер, після довгого сну, в голові його стояв туман. У цьому тумані перемішалось сучасне з минулим, і здалося Хотхотові, що це він удома на нещодавньому весіллі свого брата в других, під Галем. Як на те, й комора стояла в Муратовім дворі супроти хати так само, як у його брата в других, під Галем. Як на те, й там, на весіллі, Хотхот, перепившись, не раз спав у коморі, а проспавшись, знову брався пити...

І тепер Хотхот почимчикував до хати, до світла й гомону, до дзвону чарок. Ніхто, правда, не здивувався з появи нової, нікому не знаної людини. Всі вже перепилися до того стану, коли людині важко розібратися, хто свій, хто чужий, і взагалі вона ні з чого не дивується.

Як це буває, всі зрадли новому гостеві. Кожний почав дбати про те, щоб він більше пив, щоб догнав їх... Збенте-

жений першої хвилини Мурат заспокоївся, бо ніхто не запитав, що за один цей новий гість. Ні в кого навіть на обличчі не видно було такого запитання.

Все було б гаразд, та, як на те, Хотхотові все ще марилося, ніби це він гуляє на весіллі в брата у других під Галем. Захмелівши зовсім, він почав нахвалятися, що от він поїде за клятим Ханашем — клятим Ханашем з клятого роду Кодба. Вистежить він Ханаша та й уб'є...

Тоді стурбувався Мурат.

— Що ти верзеш, хлопче? Якого Ханаша тобі треба? — суворо запитав він, гостро дивлячися Хотхотові просто у вічі та сподіваючися цим поглядом хоч трохи витверезити його.

Але вийшло не те, чого бажав Мурат. Хотхот, правда, трохи очуняв і згадав, де він. Однак горілка аж надто розпалила завзяття...

— Чого там мені боятися? Чого ховатися? — раптом вигукнув він. — Як не Ханаша, то все одно іншого Кадбу я вбив. Та й ще одного вб'ю. Цього, як його... — признався захмелілий Хотхот...

— Мовчи! — grimнув Мурат, забуваючи всяку обережність.

Муратів вигук був такий владний, що Хотхот ураз схаменувся. В його серці, правда, закипів був протест, але звичка коритися старшому перемогла...

Настала ніякова тиша. Гості здивовано поглядали то на господаря, то на Хотхота.

— Це, мої любі гості, — вимовив тоді Мурат, отямившись від раптового гніву, — син мого родича. Він приїхав до мене гостювати. Та бачите, п'є надто хлопець. А як нап'ється, верзе казна-що... — поспішав Мурат замазати справу.

В цю хвилину ні один з Муратових гостей не второпав, що воно так сталося й до чого. Але де в кого Хотхотові слова закарбувалися в пам'яті...

* * *

Тихий вечір спускався на гори, оповиті пасмами сивих хмар, що цілий день кропили долину дрібним, ніби осіннім, хоч і теплим, дощем. Припливли хмари з-за моря, з півдня, і тепер, зробивши тут свою справу, збиралися далі на північ мандрувати й відпочивати на крутих схилах гір, набираючись сили, щоб перелізти через гострі верховини, що місцями витиналися з-за сивої пелени й через те здавалися ще вищими, ніж вони були, ніби аж у небо, сине вечірне небо, встромилися вони своїми зубами-скелями.

«Добрий мур ми маємо, добрий захист від холоду з півночі. Щасливий наш край»,—подумав Шаміль, що сидів на ганку своєї хати та поглядав то на захмарені верховини, то на вулицю, звідки сподівався Арутана, що сьогодні зрання подався до міста.

До міста Арутана викликав райком комсомолу. В якій справі, Арутан не знав, і обидва вони з Шамілем трохи хвилювалися, чи нема знову якоїсь каверзи з приводу їх енергійної діяльності на селі, що всіх розворушила.

Вже зо два тижні минуло від тих зборів, коли Цадур'ян робив свою доповідь про колгоспну торгівлю, а Шаміль — про комсомольський суботник. Із суботником все було гаразд. Пошастило дотримати й Есламову обіцянку — допомагати всім селянам аж до кінця сапальної кампанії. Суботник був хоч і не зовсім безперервний,— кілька днів відпочинку зробили, почасти, щоб полегшити працю хлопцям, що не звикли до такого напруження, почасти, щоб не дуже дратувати деяких батьків комсомольців, що обов'язково бажали мати своїх дітей на дні надто гарячої праці, не маючи терпіння зачекати, поки їм комсомол гуртом допоможе: мовляв, бур'ян не чекає, росте,— однак і такий суботник, з перервами, мав великі наслідки. В районній газеті, що кожні шість днів друкувала звіт про перебіг сапання, Шамілеве село, будучи перед тим на одному з останніх місць, раптом стрибнуло трохи не на перше. Радів голова сільради, голова тютюнового товариства, весь актив села пишався, коли їх село посіло місце під заголовком: «Привітання передовим». А коли Шаміль сам написав велику кореспонденцію про їх суботник і вона з'явилася вже не в районній, а навіть у республіканській газеті, не було краю розмовам, надто серед комсомольців.

Ворожа агітація, що її розвели Муратові прихильники серед молоді розбивалася об ці безперечні успіхи його справи. Правда, тут і там нишком провадилися розмови про те, що Шаміль не по-апсванському все робить. Надто вражала молодь його очевидна зневага до зброї. Ніяк не могли помиритися з тим, що він, маючи револьвер і право носити його, так нехтував цим правом: зачинив револьвер у скриню, він лежав там, ніби не зброя, а непотрібний мотлох. Як він міг не носити зброї, коли навіть дорослі апсвани, про молодь уже й не кажучи, хоч ніж повісить на очкур, аби ж не бути беззбройним.

Шаміль, коли йому хтось сказав про це, засміявся.

— Як покличе мене партія,— сказав він,— я не те, що револьвер — рушницю візьму в руки, а тепер ось моя

зброю! — показав він сапку, бо на плантації сталася ця розмова.

З уст в уста передавали його слова. Багатьом вони здавалися глумом з апсванських звичаїв. Сапку — знаряддя праці — назвати високим ім'ям зброї.

— Для рабів нехай буде сапка за зброю, а не для апсванів,— казали Муратові прихильники.

Спалахували суперечки.

— А ви забули, як Шаміль казав, що праця тепер — справа слави, честі й геройства, що праця — фронт боротьби? Чому ж не може й сапка тоді зватися зброєю? — запально казали комсомольці сліпим прихильникам старих, нікчемних понять...

Шаміль, дізнавшись про ці сперечання, порадився з Арутаном і в один з днів відпочинку від суботника зібрав комсомольців у справі поживавлення праці гуртка Авіахему. Здобули в місті — Арутан їздив — дві рушниці, пристосовані до стрілецьких вправ, і в наступні дні відпочинку організували стрілецькі змагання, поєднавши їх із вивченням рушниці, кулемета, бойової тактики,— у всьому цьому Шаміль виявив себе неабияким знавцем, розвіявши цим байки про його нездатність до бою.

Шамілеві вороги й тут не вгавали.

— Що там з дитячими, іграшковими набоями бавитися? — казали вони зневажливо.— Якби зі справжніх набоїв стріляли...

— От йолопи! — вилаявся Шаміль, коли йому ці слова передали.— Не розуміють того, що не ми, а вони обертають зброю на іграшку. Ми її шануємо й не будемо такими дурними, щоб справжні кулі в повітря марно випускати. Кожна куля — праця наших братів робітників. Для бою, смертельного бою з лютим ворогом робітництво ті кулі робить, витрачаючи на них дорогоцінний, потрібний соцбудівництву метал, віддаючи свою, потрібну тому ж соцбудівництву працю, а ми ними будемо гратися... Для стрілецьких вправ нам досить і шроту, а тим, хто вам про кулі каже, скажіть, що вони або йолопи, або вороги наші... Дуже хотілося б їм ті кулі мати! І нехай стережуться,— грізно закінчив Шаміль,— прийде час, вони їх матимуть, та не в руки, а просто в лоба...

Гірше було з колгоспною торгівлею. Шаміль гаряче взявся до цієї справи, вбачаючи в ній головний рушій для агітації за свою мрію — поширення колективізації на селі.

Він сподівався об'єднати селян у товариство збуту сво-

їх продуктів, яке організовано постачатиме населення міста, а там можна буде це товариство обернути на колгосп...

— Хибний шлях,— вичитував йому Цадур'ян своїм млявим, настирливим голосом, випускаючи з рота слово по слову, ніби ті краплі, що добвають камінь,— ми повинні об'єднання починати з виробничого моменту, з праці, а не з торгівлі. Нема чого на дрібнобуржуазні манівці збиватися.

Довго вичитував Цадур'ян Шаміль терпляче слухав, давно вже поклавши якнайласкавіше поводитися з Цадур'яном, щоб заприятелювати з ним, і вже справді добився тепліших взаємин з ним. Однак йому почало здаватися, що Цадур'янові слова, як краплі камінь, добвають йому голову.

«Ох, ця клята звичка так повільно й так мертво говорити»,— подумав він, не стерпів і спалахнув:

— Та годі мені лекцію з марксизму читати. Вивчав я його не менш, а, певне, більш за тебе! — гримнув Шаміль.— Що ти справді, як дуб той, став на своєму і ні з місця. Гнучким треба бути, пристосуватись до місцевих обставин. Я тебе нарешті питаю; будемо ми торгівлю організовувати чи ні?

Цадур'ян ухилився від простої відповіді.

— Наш район оголошено районом суцільного тютюництва. Тютюн має бути основною продукцією... А тютюн, відомо, на базарі, хоч найколгоспнішому, продавати не можна, бо це є державна монополія.

— Та я тобі не кажу про тютюн,— огризався Шаміль.— Хіба ж, крім тютюну, нема чого з села на базар вивезти?

— Не гаразд відволікати селян від їх основної роботи,— стояв на своєму Цадур'ян.

— Тьху на тебе! — не стерпів, аж плюнув Шаміль.— Так, по-твоєму, виходить, що колгоспна торгівля зовсім не про нас? Якого ж біса ти доповідь про неї робив, та ще й з годину, напевне? Якого чорта ми постанову ухвалили, щоб проробити питання з активом?

Цадур'ян уперто мовчав.

— Ну, кажи ж! — причепився до нього Шаміль.

— Тебе тут не було, коли ми боролися за садіння тютюну,— відповів тоді Цадур'ян знехотя й тому ще повільніше та млявіше, ніж звичайно, ніби засинаючи,— ти не бачив, як тяжко було нам подолати спокусу садовити кукурудзу, що до неї заможніші селяни тягнулися, як метелик до вогню... Базар їх тягнув, уже тоді легкі прибутки на кукурудзі вабили, вже тоді мріяли селяни про три шкури за неї здирати... А тепер, по-твоєму, ми будемо самі базарну спокусу легкого прибутку утворювати? Та нехай хоч тютюн зберуть.

А то кинуться до городів, почнуть збирати садовину, і заростуть тютюнові плантації бур'яном. Хоча б ми не пасли задніх, хоча б у нас гаразд було з плеканням тютюну. Тоді інша справа. А так ми повинні всі сили на тютюні зосередити.

— Та це ж опортунізм! — спалахнув Шаміль, розгнівавшись на те, що млява Цадур'янова мова трохи не приспала його. — Це казна-що! — обурился він. — Цілком неправильна лінія. Треба вміти так розставити свої сили, так організувати їх, щоб робити одночасно все те, чого вимагає від нас партія.

— Кинь мене навчати! — перебив його нетерпляче Цадур'ян, на цей раз говорячи жвавіше, ніж звичайно: враже-не самолюбство розворушило його. — Хоч ти й у Москві вчився, а не тобі мене навчати. Сам я добре знаю те, що ти мені кажеш. Але ти давно одірвався від практичної роботи й тому не розбираєшся в обставинах.

— Ти одірвався, а не я! — запально заперечив Шаміль. Цадур'ян аж почорнів від образи, але стримався — нічого не сказав.

Та й не чекав Шаміль на його слово: грюкнув дверима й пішов... Коли Арутан зібрався до міста, Шаміль просив його добре в райкомі розпитати, чи має під собою якийсь певний ґрунт однобока Цадур'янова теорія про цілковите усунення сіл з переважною культурою тютюну від справи колгоспної торгівлі. І коли Цадур'ян помиляється, а це майже безперечно, то добре розвідати, в якій формі їхній колгосп, село їхнє в цілому можна до колгоспно-селянської торгівлі залучити. Шаміль мріяв про те, щоб зв'язатися з якимось підприємством у місті й постачати робітництву сільські продукти. Та в місті підприємства для цього були надто дрібні. Може, вони розвинулись за ці два роки? Цього Шаміль не знав. Не знав ні Арутан, ні Коблук, ніхто на селі. А в Цадур'яна не хотілося розпитувати... Аж гнівався Шаміль на Арутана.

— І не сором тобі! — казав. — Так одірватися від міста, що не знати його підприємств. Де ж ваше єднання селян з пролетаріатом?..

— Та коли ж у селі, бач, клопоту по вуха. Де ж тут до міста зазирнути? — виправдувався Арутан...

І цю справу розвідати доручив Шаміль Арутанові...

«І чого він забарився», — думав Шаміль, нетерпляче позираючи на вулицю.

Аж ось показалася присадкувата постать секретаря комсомолу. За хвилину він уже сидів поруч із Шамілем.

Він був увесь мокрий від дощу і додому не заходив, поспішаючи зробити звіт своєму приятелю про виконання його доручень... Шаміль відразу це помітив.

— Ходім до хати,— затурбувався він. — Ти ще застудишся...

— Та ні,— заперечив хлопець,— надворі дуже тепло. Я аж гарячий. Чи, може, то з дороги... Але не хочеться до хати. Так слухай,— почав він свій рапорт.

— Слухаю,— обізвався Шаміль. — Насамперед скажи, чого тебе до райкому викликали?

— Та хочуть з мене секретаря районної газети зробити.

— І ти підеш? — запитав Шаміль.

— Піду. Але ж це ще не скоро: за місяць має там піти з посади теперішній секретар,— втішив Арутан Шаміля, зрозумівши його тривогу. — Так слухай про наші справи...

— Слухаю,— обізвався з готовністю Шаміль.

— Насамперед у райкомі мені не пощастило як слід докопатись, чи має рацію Цадур'ян, чи ні,— розповідав Арутан. — Секретарів обох нема: ні комсомольського, ні парткомівського. Виїхали саме сьогодні. Ще зрання були. Але ж ти наказав мені, тільки прийду, зараз же добре вичити базар,— як іде колгоспна торгівля...

— Ну, як? — жваво запитав Шаміль.

— Так чекай-бо ж! Давай уже по черзі,— відповів Арутан. — Так, значить, нема секретарів. Питаю в культпропа, питаю в оргінстра. Питаю наших комсомольських бюровців: що, як? Усі в один голос: звичайно, треба всіх сил докласти, щоб розвинути колгоспну торгівлю. Он, мовляв, і республіканська газета рейд перевірки виконання директив про це уряду та партії оголосила. А у самих, знаєш, нема певності в голосі. Чи, може, мені так здалося... Я, щоб їх перевірити, питаю в них про інструкції, про конкретні вказівки, як розпочати цю справу хоча б у нашому селі. Бачу, плутаються хлопці, плавають... Ну, це, може, через те, що вони самі ще не встигли справи як слід проробити. Знаєш, як у нас: сонце собі світить, гори стоять, море плюскотить...

— Знаю, знаю,— нетерпляче перебив його Шаміль, боячись, що Арутан уже вдався до своїх улюблених жартів.

— Пішов я до колгоспспілки,— казав далі Арутан,— там ніби й узялися до колгоспної торгівлі, але ж у тих межах, що їх визначає Цадур'янова думка. Відокремили три колгоспи, що не мають тююнових плантацій. Ці колгоспи вже мають свої крамнички — садовину продають. Дуже добре йде торгівля. Мають прибутки. Навіть у Ростові садовину спродують...

— От бачиш! — зрадів Шаміль.

— Та бачу. Але ж три колгоспи з тридцяти восьми — це ще не колгоспна торгівля, — стримав його радість Арутан. — Однак, думаю, може, це тільки ухил службовців-фахівців. Бо ж знаєш, зараз у колгоспспільці безголів'я, нема керівництва... Подався я до місцевком робітників тютюно-сировини. Він кілька підприємств об'єднує. Приходжу, саме в місцевкомі, крім бюрократії, ще кілька представників маси — робітники саме прийшли. Я їй кажу: «Так і так — годувати вас хочемо». Зраділи, почали розпитувати: чим, мовляв, нас частувати збирається? Кажу: грушками та сливами... Обурилися: та що, кажуть, показалися ви, колгоспники, чи що? Вже три крамнички і все — садовина та в одній ще городина. Дизентерію розводять, та й годі. Ви б нам, кажуть, ячюк, молока, ну, може, ще й овечку зарізану, то — інша справа. Невже ж нема у вас цього на селі? Ну, що я їм скажу, як п'ять апсванських корів дві пляшки молока дають, а десять апсванських курок одно яйце несуть? Бо ж усе те на божу ласку живе: пасеться собі, — а щоб годувати худобу? Так апсван на тебе очі вирячить, не наче ти з глузду з'їхав. «Навіщо?» — запитає так переконано, що сам себе дурнем відчуєш... Ох, Полінезія наша! Все в нас так, щоб тільки рота роззявити й сама тобі їжа з неба в нього падала...

— Знаю, знаю, — знову нетерпляче перебив його Шаміль. — Кажі ж далі...

— Що ж далі? От тобі й усе про колгоспну торгівлю, — відповів Арутан.

— Ну, а базар як? Ти про нього забув... Є на ньому селяни? — питав Шаміль.

— Базар собі як базар. Такий, як і був, — посміхнувся Арутан. — Приватників лише зігнали з кращого місця на гірше. То вони собі під дашком стояли, де столи пороблено. А тепер до тих столів селян запрошують, чайну їм зробили... Та що з того? Приватники хоч і на сонці, але торгують собі, крамарюють. Ніде я не відчув у місті, щоб до колгоспної торгівлі як слід по-більшовицькому взялися...

Замовк Арутан, зіщулився увесь: йому раптом холодно стало... Зажурився Шаміль.

«Що ж воно таке? — думав. — Треба самому до міста податися, все перевірити...»

— Але ж я маю і радісні новини, — перебив його думки Арутан, що пересилив свій припадок холоду. — Приніс свіжі газети, а в них закон про привілеї тютюнникам Апсни...

— Які? — схопився Шаміль. — Давай газету...

— Майже вдвоє підвищено розцінку на тютюн і дозволено п'ять процентів урожаю продавати на базарі за вільними цінами,— казав Аруган, поки Шаміль читав про це саме в газеті.

— Та це ж... Та це ж...— аж запинався з радощів Шаміль.— Ти ж розумієш, як це важно? — вигукнув він.

— Ро... розумію,— відказав Аруган, клацаючи зубами: знову йому стало нестерпуче зимно.

— Що з тобою? — кинувся до нього Шаміль.

— Певне, моя малярія,— відповів Аруган, силкуючись перемогти трясовицю,— от ти не раз дорікав мені, що я надто мало роблю... Спробував би ти робити з цією хо... хворобою,— знову клацав зубами бідний хлопець.

— Та біжи ж додому швидше,— схопився на рівні ноги Шаміль.— Чи, може, в мене ляжеш?

— Ні, вже яюсь додибаю,— ледве вимовив хлопець.

— То чекай, я тобі бурку винесу,— кинувся до хати Шаміль...

Він провів Аругана додому, добре загорнувши його в бурку. Хлопцеві все було зимно... Дорогою яюсь зуміли все ж, хоч в Аругана зуби вибивали дріб, змовитися про розгорнення цілої кампанії навколо постанови уряду про тютюнників Апсни, використовуючи цю кампанію для поширення колективізації.

«Ще один козир проти Цадур'яна маю,— міркував Шаміль, вертаючись додому.— Невже ж припустити, щоб селяни той тютюн, ті хоча б п'ять відсотків неорганізовано спродували? Та це ж як усі його на базар повезуть, нікому купувати буде. Отут саме й повилазять спекулянти. З-під землі вилізуть, скуповуватимуть і повезуть у центри, як ми цього самі не налагодимо... Ох, шкода, що Аруган захворів: удвох із ним на Цадур'яна напали б!» — думав Шаміль, і раптом сумно йому стало, що тільки один у нього надійний спільник...

Сумний, задумливий підходив Шаміль до свого двору. І тут стався випадок, що мав тяжкі наслідки для нього.

Задумавшись, він ніби крізь сон почув сердите уривчасте ревіння. Ревів десь близько бугай. Це ревіння викликало в Шаміля напівсвідомий спогад, як він трохи не загинув під Москвою в підшефному селі. Там вдерся на волю молодий, але вже сердитий бугай. Шаміль, ще тоді не знаючи, яка це небезпека, кинувся затримувати бугая, гадавши, що й під Москвою вони такі плохі, як в Апсні. Три тижні довелося йому лежати в лікарні за свою нерозумну від-

вагу. Ледве врятували його від звіра. Ще трохи — забив би він хлопця...

І тепер, коли Шаміль почув ревіння, що добре закарбувалося в пам'яті, в його уяві спалахнула картина, як він лежав на землі, вже весь побитий, і звір саме намірився рогом роздерти йому живіт...

— Гей, Шамілю! Затримай його! — почув він вигук, що збудив його від думок.

Шаміль глянув: бугай, сердито й уривчасто ревучи, простував до воріт, що він їх залишив аручинені, як проводив Арутана.

Шаміль і тепер, як колись під Москвою, кинувся до бугая. Але зазнана небезпека зробила те, що він мимоволі не схопив бугая за ріг, як тоді, під Москвою, а, перескочивши пліт, зачинив ворота і таким способом затримав звіра.

У ту ж мить залунав глузливий регіт Кадира: це він ловив свого бугая. Він підійшов, узяв бугая за ріг і кинув Шамілеві:

— Гей ти, боягузе! Бичка злякався... Ха-ха-ха! — реготав він далі, повівши звіра.

Його регіт підхопив іще хтось на вулиці. Очевидно, Кадир був не сам...

Тоді Шаміль на все це не зважив. Він лише сердито плюнув... Тьху, чорт! І треба ж, щоб цей плохий бичок нагадав йому страшний випадок...

Другого дня Шаміль зовсім забув про цю дрібну пригоду. Гаряче він взявся виконувати свій план. Цадур'яні ніби трохи схаменувся і не так уже заважав Шамілеві. Коблух, так той став тепер палким прихильником Шамілевих планів про розвиток колгоспної торгівлі.

— Раз тютюн продавати доведеться, — міркував старий керазник, — так чого ж тут баритися? Треба нам такої торговельної організації, щоб ми свій тютюн аж у Москву, аж у Ленінград постачали... Нехай його там товаришочки палють, — захоплено казав Коблух.

— Так поки той тютюн, давай хоч грушок товаришам у Москву повеземо, — закидав Шаміль. — Бо ж там, знаєш, із садовиною скрута. Мало її... Нехай робітничі діти хоч грушок наших покуштують. А в нас вони марно пропадають...

— Та вони ж недобрі, — заперечував Коблух: йому здавалося, що в Москві тільки самі дюшеси їдять.

— І за такі спасибі скажуть, — запевняв Шаміль.

І обидва захоплено будували свої торговельні плани. Майже щодня в сільраді, в кімнаті партосередку, збира-

лися колгоспники та й так селяни й запально обмірковували з Шамілем та Арутаном, що видужав, як же ці плани в життя запровадити. Головні труднощі були в тому, що Шаміль на самі грушки не погоджувався. Розпалений успіхом своєї агітації, він уперто дбав про те, щоб так чи сяк, а хоч трохи задовольнити робітництво свого міста — таки здобути для нього на селі і яець, і сиру, а може, й молока...

Цадур'ян, сам уперто не беручи активної участі у всіх цих справах, терпів метушню в сільраді та в кімнаті партосередку, аж поки не почали інтенсивно збирати тютюн. Гасла в районній газеті про те, що перевищенням урожаю треба відповісти на піклування уряду про тютюнників Алпсни, підшпигнуло Цадур'яна...

— Годі тобі з тими яйцями! — гримнув він на Шаміля.— Всю увагу тютюнові!

Вже кілька днів, як у Шаміля здорово попсувались нерви. І причиною тому була саме дрібна пригода з Муратовим бугаєм. Вже другого дня після тієї пригоди по селу побігла чутка про неї...

— Чи ж треба вам іще доказів тому, що Шаміль — паскудний боягуз? За брата не мститься, зброї не носить, бичка злякався. Дитина, та й та в нас такого звіра не боїться,— глузували Шамілеві вороги — кляті вороги всього, що він запровадив у життя.

Дійшло до того, що хлопчак на вулиці кричали Шамілеві:

— Боягузе! Бичка злякався!

За це вони діставали ласощі...

Спочатку Шаміль на все це не звертав уваги. Але дедалі, то більше почало дратувати його настирливе переслідування, псуючи й без того, клопотом, енергійною діяльністю, мовчазним Цадур'яновим опором, перетруджені нерви.

І коли Цадур'ян проти звичаю підвищив голос, так брутально гримнувши на нього, він спалахнув, як порох. Не пам'ятаючи себе, забуваючи, що його слухає цілий гурт селян, Шаміль почав кричати Цадур'янові, що той не розуміє партійної політики, що не місце йому в селі...

Якби Цадур'ян не стримав себе, лише криво посміхаючись на безглузду Шамілеву лайку, було б, може, ще гірше, бо в цю мить Шаміль був готовий на все — навіть на ганебну бійку.

— Завтра ж уранці я їду до міста. Я доб'юся, щоб те-

бе прогнали! — кричав Шаміль уже надворі, грюкнувши дверима...

І пішов. У голові був ще кривавий туман безглузлого гніву. Тільки поволі почали з'являтися розумні думки. Не заспокоєння, а страшений тягар свідомості свого ганебно-го вчинку приносили вони. Хотілося їх прогнати, так нестерпно тяжко від них робилося.

І цієї хвилини його перестріла Дифа.

— Чого тобі? — похмуро запитав її Шаміль, коли вона мовчки підійшла до нього.

Бідна дівчина тільки голову похилила, приймаючи цей жорстокий удар. Мужньо вона терпіла, що в останній час Шаміль майже не звертав на неї уваги. Вона розуміла, що йому ніколи. Вона розуміла, що йому тяжко від ворожої агітації проти нього. Мужньо боролася вона з цією агітацією серед комсомольців, що деякі з них таки їй піддавались. Серце дівчини обливалось кров'ю від муки за свого героя, від тієї образи, що йому завдавали. І коли вчора її дід Луман сказав: «Щось негоже з Шамілем. Усі водно кажуть, що він боягуз», — не втерпіла бідна дівчина, вирішила попрохати Шаміля, щоб він поговорив з хлопцями, пояснив безглуздий випадок з бичком нервовістю тощо...

Хоч як тяжко було дівчині казати про це Шамілеві, — адже ж він може подумати, що й вона непевна, чи не боягуз він справді, — однак вона сказала.

— Я ж добре розумію, що з найвідважнішою людиною може таке трапитися, — казала вона. — Ти, певне, як завжди, дуже задумався...

Ой, на лихо собі дівчина говорила це. Знервованому Шамілеві таки здалося, що в її голосі фальш, що вона теж засуджує його...

— Не буду я ні з ким про цю нісенітницю говорити, — різко сказав він, — нижче моєї гідності виправдовуватися. А хто думає, що я справді боягуз, того я тільки зневажаю, — кинув він, гостро глянувши на неї, і пішов.

Скам'яніло серце Дифи від цієї кривди. Похилившись, мовчки вона подалася додому. Цілу ніч не спала. І не думала. Просто вся скам'яніла. Тільки на ранок рясні сльози полегшили її муки...

Звичайно, Мурат того ж вечора знав про сварку Шаміля з Цадур'яном і про те, що Шаміль вранці подається до міста. Мурат був певний, що Шаміль перемаже Цадур'яна.

— Москва вища за Сухумі, — по-своєму тлумачив він

становище,— а Шаміль від Москви, тоді як Цадур'яна тільки Сухумі настановив.

І в його уяві Шаміль вертався з міста повновладним диктатором, уже запроваджував суцільну колективізацію села, вже виганяв його, Мурата, з його пишного будинку.

«Тепер або ніколи»,— рішуче подумав Мурат і покликав Хотхота, що, звісно, напившись, спав у коморі.

— Настав час, джигіте, dokonати ворога,— сказав він йому,— по дорозі до міста є досить таких закутків, де ти матимеш змогу з ним розправитися. Правда, буде день, а не ніч. Та з таким боягузом нема чого панькатись. І світло денне не допоможе йому уникнути справедливої кари...

На це Хотхот промовчав. Не любляв він світла денного. Як кожний кровожерний хижак, тільки вночі він відчував і силу, й завзяття.

— Чи, може, ти передумав? — запитав Мурат, стурбований його мовчанкою.

— Ні,— похмуро відповів Хотхот: зректися помсти йому було все ж ніяково.

— Ну, то давай вечеряти,— запросив свого гостя Мурат.

Вечеряли довго, аж до других півнів. Вечерявши, багато пили. Однак Мурат стежив, щоб його гість не перепився, щоб він здатний був до кривавої справи. І коли він помітив, що Хотхот саме враз: обличчя червоне, очі—як розпечене вугілля, весь він горить від отрути, але ж ще рухи його тверді й чіткі. Він сказав:

— Тепер саме час. Треба ж добре обрати місце на засідки...

Вже досить вивчивши свого гостя, Мурат був певний, що той не засне, чигаючи на Шаміля. Небагато він випив. Саме стільки, щоб за годину, за дві бажати ще горілки, роздратоватися від цього бажання, і в цьому роздратованні вбити не одного, а десяток людей.

За п'ять хвилин Хотхот, загорнутий у бурку, що під нею були сховані рушниця і кинджал, уже виходив з двору Мурата.

— Ти ж диви, подалі від села,— казав йому Мурат.

На це Хотхот не зважив. Йому що? Забивши Шаміля, він подасться собі до Галя. Хто його знайде там, у лісах, якщо навіть тут дізнаються про його вчинок. А що буде з Муратом, те Хотхотові байдуже. І він обрав собі місце для засідок там, де стежка з села, що нею неодмінно мав іти Шаміль, єдналася з великим шляхом. Тут, здавалося Хотхотові, найзручніше буде підстрелити ворога. Дика місцевість забезпечувала те, що свідків не буде. Хоч і

близько шлях, але зрання, коли йтиме Шаміль, руху на ньому напевне не буде. А що Шаміль дуже рано вийде, в цьому Хотхот не сумнівався, бо кожний, хто йшов пішки до міста, старався до спеки скінчити подорож.

Хотхот розіслав під кущем бурку і ліг, як хижак, подрімати одним оком, готовий схопитися на найменше шарудіння.

Шаміль не спав цілу ніч. Заспокоївшись, він зрозумів, якої шкоди він наробив і собі, й своїй справі. Звичайно, він Цадур'яна не прожене, як він нахвалявся. Навпаки, йому догана буде, як не гірше, за ганебну сварку, за нікчемні погрози, за невитриману поведінку в цілому. Негідно партійця поводитись так, як він це зробив. Однак усе одно треба йти до міста. Принаймні хоч щиро розповісти про все. Принаймні добитися ясності. Адже, безперечно, Цадур'ян помиляється в своєму ставленні до колгоспної торгівлі...

Тільки почало розвиднятися, як Шаміль схопився, одягся, взяв клунок із сніданком, звечора наготований, і пішов...

Ще здаля Хотхот побачив Шаміля. Він націлився з-за куща і чекав, поки Шаміль підійде ближче, щоб ураз влучити його просто в серце, щоб одним пострілом, без зайвого галасу, dokonати його.

Шаміль наближався до своєї певної смерті. Зовсім недалеко від куща він спинився й нахилився, щоб зав'язати шнурок на ботику,—хапаючися, він не зав'язав його як слід удома.

Момент для Хотхота був влучний. Він лише вагався, чи стріляти в голову, зараз нахилену, чи в серце, коли Шаміль випростається.

«В серце певніше,— міркував Хотхот,— як і не влучу в саме серце, то куля крізь груди пройде, все одно вб'є, бо розривна».

І в цю ж мить Хотхот почув зовсім близько торохтіння автомобіля. Очевидно, він досі кілометрів зо два безгучно котився згори, а тепер дерся на пагорок.

Хотхот нетерпляче повернувся й побачив на шляху автомобіль.

«Мить — і він пройде,— потішав він себе,— тим часом Шаміль підійде ще ближче».

І знову націлився... Однак автомобіль раптом бахнув так, що Хотхотові здалося, ніби він стрільнув необережно. Але ж ні, зашарудівши, загальмований автомобіль спинився: луснула шина...

«Маєш!» — лютував Хотхот, бачачи, як з автомобіля вийшли троє озброєних револьверами людей. Поза тим з автомобіля витиналася цівка рушниці.

Враз зміркував Хотхот, що коли він зараз уб'є Шаміля, його можуть упіймати або ж підстрелити озброєні люди з автомобіля.

На хвилину він вагався, гадаючи відкласти на інший раз виконання свого задуму. Однак оте саме роздратовання від бажання горілки, що його мав на оці Мурат, розпалювало його дику лють.

«Непомітно кущами перебіжу пагорок,— подумав він,— шлях завертає, якраз знову перестріну Шаміля. А як ці з автомобіля почують постріл та побіжать, я вже буду далеко, сховаюся...»

І він уже проплазував кілька кроків до купи високих кущів, де міг випростатись, як раптом почув вигук:

— Здоров, Шамілю!..

Хотхот обернувся: один із тих, що були в автомобілі, привітався з Шамілем і почав розмовляти з ним. Хотхотові не було чути, про що вони розмовляли. Він почекав хвилину, другу, третю... Тепер Шаміль привітався з усіма з автомобіля. Розмова стала спільна.

— Доки ж він балакатиме? — нетерпляче питав себе Хотхот.— Чи, може, вони його візьмуть в автомобіль?

Так і вийшло. Коли шофер змінив шину і автомобіль рушив далі, Шаміль разом поїхав із секретарем райкому та ще двома товаришами, що одного з них Шаміль давно знав: саме він привітався з Шамілем, упізнавши старого приятеля, а потім познайомив із секретарем райкому. Всі вони верталися з поїздки по району до міста.

Дорогою Шаміль сповідався в своїх справах секретареві райкому, що вже чув про Шамілеву діяльність на селі і вже встиг зробити йому докір: чому він, мавши певний план роботи в своєму селі, й не подумав прийти до міста порадитися з товаришами?

Від торохтіння автомобіля Шамілеві було тяжко говорити; доводилося напружувати голос, і це заважало стежити за думками. Сповідь його виходила безладна, і все більше хмурився, слухаючи її, секретар.

Шаміль скося поглядав на його вродливе обличчя, що виявляло тверду волю, а в цю мить ще й суворість; Шамілеві здавалося, що навіть — жорстокість.

«Ні, тут я не зустріну співчуття,— думав сумно Шаміль.— Певне, так, як і Цадур'ян, він дбає лише про виконання завдання сьогоднішнього дня, далі не зазираючи...»

Секретар слухав Шаміля мовчки, не перебиваючи. Він не зробив жодного зауваження, жодного разу не запитав. Шамілеві почало здаватися, що він дуже мало цікавиться цією історією і хмуриться лише тому, що йому нудно слухати.

Тільки коли Шаміль дійшов у своїй сповіді до вчорашньої сварки з Цадур'яном, щиро розповівши про свою лайку та свої погрози, він з посмішкою глянув збоку на Шаміля й весело запитав:

— Ну, і як: хто кому наклав?

Це ще більше переконало Шаміля, що його сповідь сприймають неповажно. Він різко відповів:

— Я ще не збожеволів, щоб на людях із товаришем битися.

— Ну, твоя лайка й погрози не далеко пішли від прилюдної бійки,— відказав секретар і знову нахмурився.

Далі їхали мовчки. Як приїхали до райкому, Шаміль сподівався, що секретар запросить його до себе і вони в кабінеті, в тиші, поговорять як слід. Але той, коли Шаміль пішов слідом за ним, недбало, як здалося Шамілеві, сказав:

— Сьогодні мені ніколи, бо за годину я маю їхати до Сухумі. Прийдеш узавтра...

«Невже за годину ми не встигли б побалакати?» — не сказав, а подумав ображений Шаміль, у цю мить забуваючи, що в секретаря райкому не тільки ж одна його, Шамілева, справа.

Круто повернув Шаміль і пішов. Навіть не зайшов до райкому побачитися з колишніми товаришами. Не відвідав навіть редакції районної газети, куди його давно й через Цадур'яна, й через Арутана запрошували, довідавшись, що він, вихованець Комуністичного інституту журналістики, приїхав додому на відпочинок.

Без діла, без думок пішов Шаміль блукати вулицями міста. Але в його тяжкому настрої надто жалюгідними здавалися йому ці вулички маленького, тихого міста. Його дратувало їх тихе життя...

Він завернув до парку над морем і тут сів. Поволі мирне шелестіння дерев од подиху моря вгамувало його нерви. Тоді він згадав, що може піти на базар, до райколгоспспілки, до райтютюнспілки... Невже ж він так ото й облишить свою справу? Ні, ніколи... Сьогодні він збере матеріал, а завтра дасть бій секретареві.

Але ж негожий настрої для збирання матеріалу мав Шаміль. Тяжке враження справив на нього базар, де, надто в цей, уже пізній, час він побачив самих спекулянтів.

«Ці живуть, непохитні, як скеля в морі, а ми... ми б'ємо в них, як ті безсилі хвилі в морі»,— сумно думав він, поглядаючи на порожнісінькі столи, де б мали спродувати свої продукти селяни.

Ще тяжче враження було від установ, куди він пішов. Через поганий настрої Шаміль бачив лише байдужість до своєї справи урядовців. Коли він розмовляв з ними про колгоспну торгівлю, про те поліпшення постачання населення, яке вона має зробити, службовці лише в'їдливо посміхались.

— Доки сонце зійде, роса очі виїсть,— пожартував українським прислів'ям один бухгалтер, українець з походження...

І знову сидів Шаміль у парку. Знову він не зайшов до райкому, до товаришів...

Сидів і збирав свої тяжкі враження. Потім раптом згадав, що він голодний та що клунок зі сніданком забув в автомобілі. Доводилося йти в їдальню.

Але в робітничій їдальні, куди пішов Шаміль у цей час— час обіду, було людно. Шамілеві не хотілося чекати, поки звільниться місце.

«Піду до комерційної їдальні»,— поклав він собі й завернув у першу, що йому трапилася.

Тут було добре тим, що відвідувачів майже не було. А Шамілеві хотілося тиші й спокою. Його вразили лише ряди пляшок з вином на полицях аж до стелі й двоє величезних барил, теж з вином, що своїми черевами витиналися з відчиненої комори.

— Може, у вас тільки п'ють, а не їдять?— запитав він напівжартома.

— П'ють і заїдають,— так само відповіли йому.

— А обіди є?— недовірливо питав Шаміль.

Обіди були, хоч і не першого гатунку. Однак голодний Шаміль на це не зважив.

«Нічого, яюсь перетравлю,— втішав він себе, колупаючи виделкою залізни жили в харчо.— А ще як з чаркою, то зовсім гаразд буде»,— чомусь згадав він про горілку.

Та хоча б тому, що ціла батарея пляшок з нею лізла йому в очі. А ще думалося, що треба підкріпитися після подорожі та посту зрання...

Горілки йому дали місцевої — міцної й запашної.

«В нас самогон ще не вивівся. Теж національний промисел», — посміхнувся Шаміль, з приємністю відчуваючи приплив бадьорості в тілі від першої чарки.

Це сподобалося. Схотілося другої. Від другої бадьорість тіла перейшла в мізок. Від третьої чарки все, що трапилось сьогодні, вчора та й взагалі останнім часом, зробилось якось ясніше й простіше.

«І чого я зажурився? — посміхнувся собі Шаміль, наминаючи залізне харчо. — Все гаразд, а як є неполадки, налагодимо...»

Горілка робила своє діло. І коли Шаміль по обіді пішов на берег моря, то йому все було вже зовсім гаразд...

Потім купався в теплих хвилях — нехай собі плюскоплять. Дивився, замріяно лежачи, на високі, такі ж бо гарні гори — нехай собі стоять.

З усім світом білим лагідно погоджувався: яке ж бо гарне життя та світле! Але ж поволі світле життя почало затьмарюватись. Це хміль з голови виходив. Насувалися сумні тверезі думки...

Не хотілося їх. Ще хоч трохи чарівної байдужості до всього сумного.

І Шаміль, одягнувшись, повернувся до тої їдальні, де обідав. Він узяв пляшку кахетинського, бо місцеве вино було справжній оцет.

— І як його п'ють? — дивуючись, питав Шаміль.

— Бо звикли, — була відповідь.

— До всякої капості людина звекає, — філософськи зауважив Шаміль, уже не помічаючи, що ця філософія не глибша за його чарку з вином.

Кяхетинське брало не так одразу, як горілка. Шаміль, бажаючи сп'яніти, хильнув його через край. Довго він коло нього попросидів, бо як вийшов з їдальні, вже смеркало, а як заходив, сонце високо стояло... Спочатку все ніби гаразд було, але за півгодини все попливло, розтануло в тумані...

Ішов Шаміль ще твердо, але вже напрямок плував. Враження теж плуталися. Раптом вулиця, де була їдальня, опинилася зовсім у протилежному кутку міста. Поза тим, замість одної центральної вулиці, стало їх трохи не десять. Помножився майдан із сквером, колишній базар теж... Шаміль дивувався: як це він досі не помітив, що місто за цей час так розрослося?

Потім спало на думку, що це він поїхав у якесь незнане велике місто. Все кинув і поїхав. Дифу теж... І рап-

том нестерпуча туга за Дифою охопила його. То нічого, що він кинув свою справу. Справа скрізь одна. І в цьому незнаному місті теж. Але ж Дифи більше нема ніде... Ой, як це тяжко! Він навіть не попросився з нею, навіть не помирився після гострої вчорашньої розмови...

— Дифо! Дифо! — того не помічаючи, з невимовною тугою гукав він, сівши десь на лавку й розгойдуючись так, ніби він стримував нестерпучий біль зубів.

— Чого кличеш? Я тут! — обізвався із сміхом дівочий голос.

Одна дівчина з гурту молоді, що повз Шаміля проходив, нахилилася до нього і враз відсахнулася.

— Ой дівчата! — перелякано гукнула вона. — Це якийсь чужий, п'яний хлопець. Від нього тхне, як з барила.

І вона щезла. Тільки задзвенів у темряві дівочий сміх. «П'яний!» — як бичем ударило Шаміля...

Справді, він зовсім п'яний. Він, п'яний, тинявся по місту. Його, п'яного, всі бачили. Може, й ті, хто його знає... Яка ганьба!..

Враз він наполовину витверезився від нестерпучого сорому. Що ж його робити? Треба йти спати. Але де? Він не замовив собі ліжка в готелі. А тепер не можна йти розмовляти. «Від нього тхне, як з барила», — згадував він слова якоїсь дівчини, що, певне, теж Дифою звалася.

Пішов купатися в море. Довго, довго сидів у темній воді. Це протверезило зовсім. Потім пив перський чай, чорну каву, сельтерську воду...

За північ прийшов до готелю. Вільне ліжко було...

Вранці прокинувся з тяжкою головою. Перша думка була про ганебність його вчорашньої поведінки... Все тіло розм'якло в нього. Кволість і млявість були такі, що довго не хотілося вставати з ліжка. Всі інші вже давно повставали, і прийшла прибиральниця. Тоді він устав...

Попростував до райкому, але не зайшов, подумавши: «Секретар, певне, ще не повернувся з Сухумі. А товаришів бачити хотілося сьогодні ще менше, ніж учора».

Купив свіже число районної газети і пішов до парку, де знехотя, аби щось робити, взявся газету читати. Раптом зацікавився. В газеті була невелика замітка про геологорозвідувальну експедицію на гірський перевал недалеко Шамілевого села. Експедиція шукала олова та інших руд, що їх за попередніми дослідженнями сподівалися багато знайти...

«Та це ж димарі заводів закурять у нашому краю! — вдарила думка, і враз припливли бадьорість, радість... — О, це враз переверне звичаї краю. Куди дінеться млявість, родовий побут. Щезнуть, як дим від огню...»

Помріявши трохи, Шаміль подався до райкому: треба ж кінчати справу...

Секретар приїхав.

— Можна до нього? — питав Шаміль у керівника, що саме виходив з кабінету секретаря.

— Ні,— відповів той,— він зайнятий...

Але секретар через одчинені двері побачив Шаміля.

— Шамілю! Заходь! — гукнув він.

У секретаря сидів якийсь хлопець — високий, довгоносий, рудий, з брунатними веселими й розумними очима.

— Ну, от тобі ухвала в твоїй справі. Вона вже була на райбюро,— відразу почав секретар.

— Коли? — здивувався Шаміль.

— Та не вчора ж,— відказав секретар,— ми вже давно звернули увагу на те, що робиться в твоєму селі, що робиш ти зокрема. Робиш ти, звісно, діло. Але ж, Шамілю,— по-товариському, але твердо казав секретар,— ти наробив багато помилок. Ти ніби зовсім забув, що ти член партії, великої організації, сім'ї навіть. Ти робив усе ніби от ти — герой і сам-один робиш геройський вчинок...

Шаміль почервонів.

— Якби не це,— казав далі секретар,— не мав би ти сварки з Цадур'яном, що, безперечно, теж помилявся. Тепер вийшло, що вас два вожді на селі. А ми, знаєш, таких вождів не любляємо. І між вами, двома вождями, як водиться,— чвари. Ти знаєш, що ми робимо в таких випадках? Обом — по шапці! Цадур'яна ми знімаємо. Оцей товариш,— показав секретар на рудого хлопця,— провадитиме далі й твою колгоспну торгівлю, і колективізацію, бо й те, й друге ми, звісно, вітаємо. А тобі, Шамілю, доведеться теж від справи усунутися.

В цю мить Шаміль закашлявся. Вже кілька день його легені почали знову боліти. Надто сьогодні — після вчорашнього.

— От бачиш,— співчутливо вимовив секретар,— тебе послали на відпочинок, а ти знесилюєш себе. Ти подався б у гори...

— Я робитиму з геологорозвідувальною експедицією, що на Дзишринських горах, це ж коло нас,— раптом зга-

дав Шаміль, — я висвітлюватиму в пресі, місцевій та центральній, її роботу...

— Чудово! — зрадів секретар. — Ти зробиш велике діло для нашого краю. І нам приємно буде, що є в експедиції свій хлопець... Але ж диви, не перевтомлюйся. Відпочивай більше, користуйся там з нашого цілющого гірського повітря. Ну, бувай здоров, — тепло, по-товариському простягнув він Шамілеві руку. — Ти ж, диви, побалакай з ним, — кинув він на нового партприкріпленого. — Від одного вождя він прийме справи, а ти йому допоможи орієнтуватися, — додав жартома секретар.

— Ми з товаришем Шамілем побачимося. Я ж бо зараз поїду в село, — обізвався рудий хлопець, щиро тиснучи Шамілеві руку...

За два дні і два вечори ліквідував Шаміль свої справи на селі. Перший вечір він віддав партприкріпленому, Арутанові, Коблухові й Дифі. Хоч останньою з чотирьох була Дифа, однак від цього аж ніскільки не програла. Трьом віддав вечір, а їй — цілу ніч, знову місячну, знову срібну ніч...

Другого вечора зібралися в дворі Хасана майже всі комсомольці й багато колгоспників привітати востаннє Шаміля, бо з гір він мав податися до Москви, лише на хвилинку завітавши додому.

Дехто з хлопців хотів теж податися в гори, до експедиції, та Шаміль їх стримав: «Тут робіть, у селі, провадьте справу, що ми її разом так добре почали...»

Звісно, гостей не частували. Де ж так багато частувати? Не дозволив цього батькові Шаміль. Та й гості не дозволили б.

— Не дикуни ж бо ми, — казав Арутан, — щоб отак на бенкети збиратися. Це ж старий звичай зголоднілих дикунів. У них, коли який гурт мисливців заб'є великого звіра, всі сходяться їсти, бо ж все одно м'ясо зіпсується. Навіщо нам тепер сліпо наслідувати те, що колись мало рацію, а зараз — зайві витрати для господаря, а з такою кількістю гостей, як оце, — цілий розор...

Замість традиційного частування та пиятики була розумна, твереза бесіда. Шаміль сидів під деревом, як на трибуні, гості розташувалися навколо. Шаміль розповідав про завдання геологорозвідувальної експедиції, про те, як чудесно переродиться країна, коли розвинеться в ній заводська промисловість. Розповідав він гарно, яс-

краво, натхненно навіть, як пророк, провіщаючи чудове майбутнє...

Зачаровані, слухали гості Шамілеву промову, як дивну казку. Зачарована слухала її Дифа, щаслива, незважаючи на розлуку з Шамілем, бо ж розлука ця тимчасова — за рік-два Шаміль зовсім повернеться в Апсни.

Раптом Дифа побачила, що Джир і Дата,— вони сиділи коло неї,— про щось стиха поговорили, обережно підвелися і, скрадаючись, пішли...

Кажуть, що мати великим інстинктом материнства відчуває небезпеку своїй дитині. Майже так само було з Дифою. Її враз охопив такий страх за Шаміля, що аж серце захололо. Це тривало одну хвилину. В другу вона, як кішка, прихована темрявою, бо ще місяць не зійшов, скрадалася слідом за Джиром та Датою...

Коло плоту Муратового двору хлопці спинилися й один з них свиснув. За хвилину до плоту з другого боку підсунулася темна постать.

— Ну що, таки йде він узавтра в гори? — запитала неголосно постать.

— Іде. Напевне. Я чув, як він сказав Арутанові: «До сонця я буду на Дзширі»,— відповів темній постаті Джир.

— Ну, тепер він уже моєї кулі не мине,— почула Дифа погрозливе сичання й гарчання,— як не взавтра, то позавтра. В горах це зручно...

Першим рухом Дифи було бігти попередити Шаміля. Але зараз же вона себе стримала. Ні до чого це. Шаміль, на лихо, як бичка злякався, то вже цієї погрози не злякається, не відкладе своєї справи. Може, й побережеться, але ж: «В горах це зручно»,— бриніла в темряві страшна погроза...

Недовго думала Дифа. Щире кохання здатне на все...

Швидко побігла вона назад до Хасанового двору. Шаміль ще промовляв... Обережно, щоб не звертати на себе уваги, вона розшукала серед слухачів Еслама, нахилилась до нього й прошепотіла в саме ухо:

— Зараз же йди зі мною. Важлива справа...

Така сила була в цих пошепки вимовлених словах, що Еслам покійно підвівся й пішов за Дифою...

Як гості розходились, марно шукав Шаміль дівчину.

«Хитра,— посміхнувся він,— навмисне втекла, щоб я раніш спати ліг і добре відпочив перед дорогою...»

Розвиднялося.

Хотхот принишк під кущем коло стежки в гори. Після того, як автомобіль так несподівано видер у нього з рук певну здобич, суто звіряча лють на Шаміля загорілася в ньому. Саме тому, що Шаміль вислизнув у нього з рук, він, уже без Муратових спонукань, поклав собі за всяку ціну вбити його.

Місце для засідки Хотхот обрав так, що видно було, якби Шаміль пішов не цією, а іншою стежкою. Пильно вдивлявся він у ще туманну долину. Аж ось під горою зарухалося щось живе. Хотхот придивився: ішло вгору двоє...

«Обох покладу, хто б із ним не був»,— аж заскрипів він од люті зубами й поклав на камінь коло себе набої, не спускаючи очей з двох постатей, що наближались.

За кілька хвилин Хотхот побачив, що це Джир і Дата. Час од часу вони спинялися, роздивлялись навкруги. Когось, видно, шукали...

«Мене! — зміркував Хотхот. — Певне, Шаміль, не виїде сьогодні або подався іншим шляхом, і вони хочуть мене попередити».

Залишивши на камені наготовану рушницю, Хотхот кинувся назустріч хлопцям. Ті побачили його й мовчки, похмурі, підійшли.

— Ну, як? — запитав нетерпляче Хотхот.

Хлопці ще мовчали. Хотхот глянув і побачив, що кожний з них тримає в опущеній руці револьвер. Темне передчуття охопило його.

— Ви... ви шукали мене? — непевним голосом запитав він.

— Так! — відповів тоді твердо Джир. — Ти мусиш зараз же піти з нами й віддати себе в руки владі.

— Що? — вигукнув Хотхот і вхопився за кинджал.

Тієї ж миті люфи револьверів глянули йому просто в вічі, а за хвилину він пішов під конвоєм Джира та Дати під гору.

— Ти не бійся, Хотхоте,— поважно казав Джир. — Дифа нам розповіла, як з таких звірів, як ти, в бупрі чесних людей роблять. Там тебе насамперед вилікують від алкоголізму...

Вгору тим часом посувалася ціла юрба: майже всі вчорашні Шамілеві гості, дізнавшись про все від Еслама,— ще раз він на коні літав по селі,— вийшли проводити свого вчителя.

І Шаміль дізнався від Еслама, як Дифа з ним трохи не до світанку переконувала Джира та Дату впіймати

звіра — Хотхота. «І що з дівчиною сталося! — дивувався Еслам, розповідаючи про все Шамілеві. — Вона промовляла майже так гарно, як ти...»

Хлопець не розумів, на що здатне кохання...

Дві групи — невеличка й велика — зустрілися. Шаміль навіть не глянув на свого лютого ворога. Але тепер ні в кого з присутніх не виникло думки, що цією байдужістю до вбивці рідного брата Шаміль зневажає звичай рідного краю.

— Дивіться ж, товариші,—казав Шаміль, прощаючись зі своїм супроводом,—провадьте далі справу, що її почали. Готуйте наші села до майбутнього,єднайте селян в соціалістичний колектив. Незабаром загромить у наших предковичних горах молот індустрії. В єднанні серпа й молота — наша остаточна перемога над спадщиною минулого.

*Гудаути, Апси
Серпень 1932 р.*

ЯДВИГА І МЕЛАНКА — ПОЛІСЬКІ ПАРТИЗАНКИ

Повість

Напровесні туманним вечором прийшли до містечка німецькі солдати.

Зіщулившись у сутіні самотного ліхтаря, Меланка переляканими очима дивилась на чужинців. Вогкий ґрунт заглушав важкі кроки, і мовчазні ряди коливались у хисткому тумані, наче привиди, наче страхіття кошмарного сну...

«Що з батьком буде?» — ворухнулась тривожна думка, і дівчина кинулась через порожній базарний майдан додому, їй здавалось, наче за нею женуться, наче слідом летить щось на сірих, кажанячих крилах. Притьмом пірнула вона в темінь рідної вулички, зараз тихої і нашорошеної.

Одним духом добігла Меланка додому. Проскочивши темні сіни, вона щільно зачинила за собою хатні двері й тоді передихнула вільніше. Перше, що шукали її очі, — це батька. Він сидів коло столу, увібравши в плечі свою чорну кучеряву голову. Його карі, завжди веселі очі зараз були смутні. Дужі, зчорнілі від праці руки безпорадно лягли на стіл. Мати, худорлява, сухотна, з такими ж, як у Меланки, великими очима, поралась коло печі. Глянувши на дівчинку, вона збентежено запитала:

— Що з тобою, доню? Тебе знову побили сусідські діти?

— Прийшли німці! — видихнула з себе Меланка.

Батько підвів голову й похмуро наказав дружині:

— Давай, Уляно, вечеряти. Піду на ніч на фабрику...

Стукнув рогач, випавши з рук матері. Випроставшись, вона мовчки вп'яла в чоловіка перелякані очі...

— Не бійся, Уляно, — сказав батько.

Нашвидку повечерявши, батько покликав до себе Меланку, взяв її, легеньку, як трісочка, на руки й притиснув до грудей. Наче прозора хвиля підхопила дівчину-трісочку й понесла її в теплий сонячний край, так хоро-

ше стало дівчинці. Їй хотілося плакати рясними сльозами полегшення. Але вона лише схлипнула й стрималась.

— Ти вже велика, Меланко! — гудів у вухо батьків голос.— Доглядай малих братика й сестричку. Допмагай матері... Я, може... — він запнувся, — ...поїду далеко — до Києва...

Меланка дужче притулилась до батька.

— Я приїду... ти ж велика...

Меланка лише уривчасто зітхнула. Батько поставив її на ноги, мовчки обняв дружину і вийшов, обережно причинивши двері. Брязнула клямка в снігах. Чорна ніч за віконцем враз проковтнула батькові кроки.

Мати довго дивилась на двері. Потім тихо підійшла до столу і втупила невидючі очі в огник каганця.

— Мамо! — покликала Меланка: їй моторошно стало, що в матері очі скляні, неживі.

Мати здригнулася.

— Чого тобі, Меланочко? Сідай-но вечеряти!

Дівчина сіла до столу, але не їла. Вона мовчки дивилась на матір, що застигла в кам'яній тузі. Меланці хотілося знову її покликати, але боязко було порушити мертву тишу.

Коли дівчина заснула, схиливши голову на стіл, мати пестливо перенесла її на ліжко. Потім, згадавши, що тепер тягар турбот про хліб насущний цілком лягає на її плечі, сіла до швейної машинки, й до ранку одноманітне стрекотання сповнювало похилу хатинку, оповиту тривозним чеканням неминучого лиха.

Лихо прийшло вранці. Прийшло з гайдамаками, що з'явилися в містечку слідом за німецьким військом, як його брудне охвістя. Меланка ще спала, коли прибігла сусідка-перекупка Мотря. Вона торгувала маслом на базарі й мала таке велике й хлипке черево, що Меланці, як вона була малою, все здавалось: ось вона лусне, і з нього хлюпне ціла діжка сметани, бо Мотря, на задрість дівчині, їла сметану цілими мисками.

Горлата Мотря заволала на всю хату:

— Уляно? Що ти собі думаєш? Де твій Яків? Його по всіх хатах гайдамаки шукають... Через нього нема спокою порядним людям... Що він наробив! Навіщо він покинув роботу в чесного коваля Петра та став на фабрику?.. Пролетарієм захотів стати?! В комітет записався!.. Комісаром йому заманулося бути!.. Комісар з нього, як з мене, — ну, я знаю? — ну, Керенський...

Збуджена Меланка ще не встигла отямитись від сну та зрозуміти, чого Мотря кричить, як із дзвоном розсипались шибки і крізь віконце в хату просунулося чорне моторошне дуло рушниць. В мертвій тиші пострілом гармати грюкнули висаджені прикладом двері, й на порозі вирости постаті гайдамаків у сірих довгополих жупанах.

— Стій! Ні з місця! — заревів один з них, очевидно старшина, націлюючись на жінок револьвером.

Сусідка з несамовитим зойком гупнула на ослін, а мати, приготувавшись до всього, навіть не ворухнулася. Прокинулись діти і вирячили на чужинців здивовані оченята.

Побачивши, що в хаті самі жінки й діти, старшина сховав револьвер.

— Яків Орешко тут мешкає? — запитав він.

Мати спокійно відповіла:

— Тут. Але позавчора він поїхав до Києва.

— Брешеш! — гримнув старшина. — Він іще вчора тут був...

Перелякані діти одностайно заревіли. Старшина нерпляче скривився.

— Дорошенко! — наказав він одному сірожупанникові. — Ану відітни голови щенят, щоб не скавчали...

Сірожупанник рішуче попростував до ліжка, справді виймаючи з ножнів шаблю. Жах пройняв Уляну, але, не ймучи віри страшному наміру гайдамаки, вона не рушила з місця. В цю мить Меланка, схопившись, вп'ялася рученятами в спинку ліжка й загородила собою малих.

— Не чіпайте! — розітнувся її розпачливий зойк.

Вона вся тремтіла. Мала, худа, наїжачена, вона нагадувала кошеня, коли воно збирається стрибнути на здорового пса. Гайдамака мимоволі відсахнувся. Замовкли й діти.

— Дорошенко, зачекай! — гукнув старшина, щось зміркувавши. — Ач, яке ти чортеня! — звернувся він до Меланки. — Ну, добре, ми не будемо нікого чіпати, якщо скажеш, де батько. А не скажеш, усіх порубаєм...

— Батько сьогодні вранці пішов у Дубовики, — сама ще не тямлячи, що вона каже, дзвінким, тремтливим голосом враз відповіла Меланка.

— В Дубовики? А до кого? — присікався старшина.

— На панський двір. Найматись, щоб лагодити плуги на оранку, — без запинки вимовила дівчина.

Трудно було не повірити цьому.

— Хитрий. Гадав, що в пана не будуть його шукати,— зауважив старшина. — Гайда, хлопці, ми його доженемо...

Гайдамаки зникли так само раптово, як з'явилися. Хвилинку в хаті тривала тиша. Перша її порушила Мотря.

— Що, діждалася? Вони його доженуть і порубають... Буде знати, як революцію робити,— почала вона.

— Годі! — урвала її Уляна. — Не ваше горе... Біжіть краще додому стерегти свій крам, а то гайдамаки доберуться до вашого масла...

— Нема його в мене! Все спрдала! — сполошилася Мотря й швиденько викотилася з хати.

Уляна кинулась до Меланки:

— Біжи, Меланко, на фабрику, попередь батька: його скрізь шукатимуть,— тривожно зашепотіла вона.

Дівчина ще тремтіла від пережитого жаху. Розпач надав їй сили, яка тепер, коли небезпека минула, залишала її.

Мати ніжно пригорнула дівчину до себе.

— Моя розумна дитино! Біжи швидше... — ніжно умовляла вона, цілуючи чорну розпатлану голівку.

Зогріта ласкою матері, Меланка похапцем сунула ноги в шкарбані, вхопила хустку й вибігла надвір.

День видався ясний, погожий. Віяв пестливий полудневий вітер. Сонце сяяло з синього неба. Парувала земля, поквапливо скидаючи з себе клапті талого зернястого снігу. В такий день не могло статися лиха. Меланка бадьоро бігла до паперової фабрики, що випинала з зеленого бору по той бік річки свій червоний димар. Скресла крига. Лід ще тримався коло берега, а вже посередині шовковою синьою стрічкою блищала чиста вода.

На мосту стояла варта німецьких солдатів. Ще з берега Меланка побачила їхні сірі постаті. До горла знову підкотився жах. Дівчина спинилась, завагалась... Проте думка про батька штовхнула її вперед.

Дівчина боязко наблизилась до солдатів. У сонячному сьйві вони не були такі химерно страшні, як учора. Той, що стояв першим — маленький, чорнявий, з пташиним обличчям,— навіть сподобався Меланці. І коли він загородив їй рушницею дорогу, дівчина довірливо попрочала його:

— Пустіть мене на той бік. У мене там батько. Він робить на фабриці. — І злякалась, що сказала про батька.

Солдат зрозумів її прохання, тому що один час жив на Одещині й досить добре знав мову, глянув на дівчину, що дивилася на нього величезними очима з виразом благання й страху. З великих шкарбанів стеблинками витиналися її тоненькі ноги. Вітер рвав з неї стару подерту хустку.

Солдат згадав, що в нього дома — далеко, в чепурному маленькому місті на півдні Німеччини — є така ж дівчинка. В його очах майнула туга. Йому хотілося пропустити дитинча, але, глянувши на старшого, він лише вимовив невблаганно:

— Цурюк! — І додав тихіше: — Не можна ходити через міст. Зрозуміть, майн кінд?

Меланка зрозуміла. Схиливши голову, вона попленталась назад, до містечка... На березі спинилась. Димар фабрики, що височів над бором, як прапор, тягнув її до себе. Тужними очима дівчина подивилась на річку, шукаючи, де б можна перейти її кригою. Синя стрічка води, що блищала тепер лезом ножа, не врилася. Тільки далеко вгорі вона губилася в білястій плямі. Там були затори...

Меланка кинулась туди. Її ноги глибоко вгрузали в розмитий берег. У рівчаках ще лежав хлюпкий сніг. Поки дівчина добилась до місця, де, здавалось, можна переправитися через річку, вона вся змокла від гарячого поту. Серце бухкотіло в її грудях, перед очима тремтіла темна завіса.

На мить Меланка нерішуче спинилась. Крижини налізали одна на одну, моторошно виблискуючи своїми блакитними ребрами. Крига йшла. Чути було її шерех. Глянувши на димар фабрики, Меланка одчайдушно стрибнула на першу крижину...

Падаючи й знов підводячись, Меланка майже добилась берега, коли раптом крига під нею гойднулася й вона шубовснула у воду. На щастя, тут було неглибоко. Не пам'ятаючи себе, дівчина вп'ялася в прибережну крижину і видерлась на неї. Берег був крутий і високий. Меланка ледве не скотилася назад у річку, але, схопившись за корінь сосни, вилізла, задихаючись, на рівне і впала майже непритомна.

Здавалось, вона вже не підведеться. Вітер пройняв її. Почуваючи, що вона дерев'яніє, дівчина збрала рештки сил, схопилась і побігла до фабрики... Через задню браму фабрики проїжджали вози з ганчір'ям. Меланка непомітно прослизнула між ними й кинулась до ремонтної

майстерні, де робив її батько. По дорозі її перестрів батьків товариш, слюсар Петро Степанович.

— Меланко, звідки ти? — спинив він її. — Що сталося? Ти вся мокра, як кошеня, витягнуте з ополонки!

Вчепившись за нього рученятами й тягнучись до його вуха, дівчина похапцем зашепотіла:

— Батька гайдамаки шукали... Я сказала, що він пішов найматися до дубовецького пана... Мати послала переказати, щоб він ховався... Через міст німці мене не пустили... Я переходила річку й упала у воду...

Петро Степанович рвонувся було, щоб побігти до батька дівчини, але, глянувши на її посиніле личко, вхопив її під полу пальта й бігцем кинувся з нею до фабричної лікарні.

* * *

Аж два місяці пролежала Меланка в лікарні. Вона дуже застудилася й захворіла на запалення легенів.

Стояв гарячий день червня. Сяяло сонце, наллявши жаром ясну блакить неба, блищала річка, горіла на сонці, аж в очах темніло Меланці й крутилася голова. Їй нестерпно хотілось у воду, та мати просила не робити цього. Мати прала білизну, а менші діти брѳохались коло неї у воді Меланці на заздрість.

— Гей, мала! Ну, як ся маеш? — почула Меланка знайомий голос.

До них підійшов, вітаючись з матір'ю, слюсар Петро Степанович. Меланка кинулась до нього, щоб почути новини про батька. Вона знала, що батько в лісі, що він воює з окупантами та гайдамаками, що ворожа куля завжди може влучити його. Страшно було дівчині за батька й радісно, що він такий хоробрий.

— Завтра один товариш туди їде, — зовсім тихо сказав матері Петро Степанович, а Меланка наставила вуха і все чула.

Петро Степанович дивився на неї, посміхався і гладив її кудлату голівку.

— Хотіла б, мала, батька побачити? — спитав він.

Меланка аж здригнулася від радощів, але мовчала, тільки дивилась Петру Степановичу просто в вічі: він-бо жартує.

Та ні, він не жартував. Він задумався.

— Хочу, — тихесенько сказала Меланка, довірливо притулившись обличчям до руки Петра Степановича.

— Добре. Ми так і зробимо,— раптом вимовив він.— Розумієте,— звернувся він до матері,— комітетові треба передати повстанцям дуже важливий лист. Його повезе товариш. Найбезпечніше буде, коли той лист зашити Меланці в сорочку. Ніхто не зверне уваги на мале дівча, коли б німецька варта й спинила товариша та почала перевіряти, що він з собою везе.

Мати стурбувалася: небезпечна справа, а дівча ж зовсім ще мале.

— Мамо! — кинулась до неї Меланка. — Ти ж мене тоді на фабрику посилала...

— Отож і лихо, що посилала...

— Тепер нічого не буде,— підтримав Меланку Петро Степанович. — Якби навіть товариша чогось затримали, то Меланка ж знає дорогу до Лісничівки. Це зовсім близько...

— Знаю,— підхопила Меланка. — Торік Першого травня я туди з батьком ходила: прямо лісом, а там, де дорога розходиться, праворуч. Там дуб високий...

— Вірно,— підтвердив Петро Степанович.— А в Лісничівці коваля Юхима знаєш?

— Знаю,— підхопила Меланка. — Він до нас приходив...

Мати завагалася: ну, що ж, як треба, то нехай Меланка їде...

Дівчина не тямилася себе з радощів. Так ясно світило надворі сонце, такий чудовий був день!

Увечері Петро Степанович приніс листа, дрібно написаного на тоненькому шматочку паперу. Мати його так добре зашила в сорочку, що як Меланка її одягла, то аж злякалася: чи не загубився той лист. Ледве намацала його. Він прийшовся коло серця, що калатало від сподіванки на побачення з батьком та від гордощів — у неї, малої, таке важливе доручення!

Притиснувши рукою лист,— такий непомітний, що страшно: загубиться й не знатимеш того,— дівчина поважно сіла до столу. Вона не спатиме до ранку, тоді прийде до неї товариш.

Мати шила сорочки. Стрекотала машинка... Під її стрекотання дрімота нечутно підкралася до дівчини, й вона заснула, сидячи біля столу. Коли мати клала дівчину спати, вона все тримала руку коло серця, притискуючи дорогий лист.

Всю ніч снівся дівчині батько й командир партизанів — Грапій. Вона його ніколи не бачила, й він уявлявся їй кремезним чолов'ягою, присадкуватим, з чорною куче-

рявою головою та проникливими, невеличкими очима. Він щось грізно наказував партизанам, і раптом вони порозбігалися. Меланка залишилася з батьком під височенним дубом, таким, як отой, на дорозі до Лісничівки.

— Ховаймося! — скрикнув батько. — Гайдамаки на нас наступають.

І потяг Меланку за собою в куші. Звідти вони побачили, як до дуба почали підходити сірожупанники. Ті самі, що приходили до батька.

— Не лякайся, Меланко, я зараз стрілятиму,— прошепотів батько, й гримнула його рушниця.

Куля влучила просто в дуб. Він розколовся, похилився, впав та й накрив гайдамаків. Меланка зраділа, вибігла з кущів, кинулась до дуба, певна, що гайдамаків уже побито. Коли бачить, з-під гілля вилазить сірожупанник, той самий, що хотів порубати брата й сестру. Побачивши Меланку, він витяг свою шаблюку й загорлав:

— Ага, ось де ти! Тепер я тобі відітну голову за те, що ти нас обдурила.

І пішов на Меланку. Але його ноги плутаються в гілках. Він іде поволі. Меланка знає, що можна втекти від нього, але з жахом чує, що її ноги не рухаються. Вона робить страшенне зусилля, щоб бігти, і прокидається. В очі її вдаряє червоне світло.

«Гайдамаки запалили ліс, щоб не було де ховатися повстанцям,— з жахом думає дівчина. — Треба бігти, бо згрю!» — зривається вона з ліжка й бачить, що вона в своїй хаті. Матері нема, малі ще сплять. У віконце, запнуте червоною хусткою, пробивається сонячне сяйво.

«Ох, уже пізно! — злякалась Меланка. — Я заспала... Батьків товариш приходив по мене та й пішов сам, бо я спала...»

Аж похололо в грудях від такої думки. Притьмом вибігла дівчина з хати. Гаряче сонце засліпило її... «Де мати? Певне, на річці положе білизну...» Меланка побігла до річки...

— Мамо, мамо! — ще здаля закричала Меланка, побачивши матір, і схаменулася: хіба можна про такі речі кричати? Задихавшись, вона підбігла до матері й схвилювано зашепотіла:

— Батьків товариш приходив до мене? Правда? А я спала... І ти мене не розбудила! — вже вголос закінчила Меланка...

Гіркий докір, гарячі сльози забриніли в її голосі.

Мати розсердилась:

— І що ти вигадуєш! Ніхто не приходив... Певне, відклали поїздку. Йди краще додому. Малі самі. Прокинуться, то плакатимуть... Я незабаром прийду. Ось скінчу полоскати...

Похнюпившись, Меланка пішла. Ой, чи ж правду мати каже? Певне, передумала, не хоче її пускати. Тому й не збудила... Хоч би побачити Петра Степановича! Але він уже на роботі, на фабриці. Вже пізно... Піти на фабрику, та на мосту німецька варта. Перепливати річку? Страшно, та й мати казала, що як тільки Меланка скупається, зараз же знову запаляться легені, вона помре і вже ніколи не побачить батька... Чи ж правду мати каже, що ніхто не приходив? Сумнів мучив бідну дівчину. Але вона пішла б додому й терпляче чекала б на матір, щоб добитися в неї правди, та, на лихо, зустрілася їй по дорозі сусідка-перекупка Мотря. Дівчина наважилась перевірити справу.

— Тітко Мотре,— боязко запитала вона,— ви не бачили часом, ніхто до нас не приходив сьогодні вранці або, може, тепер, як я бігала до матері на річку?

Мотря розгнівалася.

— А я тобі що, пес, щоб стерегти твою хату? — сердито відповіла вона. — Сиділа б дома й сама дивилася б... Щойно був якийсь волоцюга. Біжи швидше, чи не покрав він ваше барахло,— налякала вона дівчину.

— Ох! — аж зойкнула Меланка. — На возі він? — ледве надумала запитати.

— Атож, на возі! Біжи швидше, бо все вивезе.

Сама не своя, Меланка, наче підхоплена вітром, полетіла додому. Аби тільки встигнути, щоб застати батькового товариша! Він побачить, що нікого нема, та й поїде сам...

Так і є! Поїхав... І сама вона винна. Навіщо побігла на річку? Що ж його робити? Розпач поймав дівчину. Бігти, догнати!... Хоч він і на возі, але в лісі дорога піскувата, коні йтимуть поволі, вона дожене...

Меланка побігла. І не помітила, як промайнули останні хати містечка. Темний бір обступив її. Тут пішла повільніше. Її ще кволі після хвороби сили були вичерпані хвилюванням. Від смолистого духу сосен і густого, наче мед, задушливого повітря крутилася голова. День був страшенно гарячий і тихий. Стрункі сосни наче скам'яніли. Стомлена Меланка поволі посувалася вперед, вибираючи місце, де пісок не такий глибокий. І вже не знала, годину, чи дві, чи й більше йде вона так... Хотілося пити. І їсти... Вона ж зрання не їла. Хоч би ягоди знайти — суні-

ці. Вони такі смачні та хороші. Та, на лихо, при дорозі їх не було. Аж в очах потемніло, так пильно дівчина придивлялася, чи не визирне десь червона ягідка. Може, де далі в лісі вони і є, та шукати самій страшно. А як заблудишся? Краще вже голод терпіти. Швидше б до дуба дійти. Там — половина дороги. А дуба нема й нема...

Аж ось він! Нарешті... Тут можна трошки спочити. Знеможена Меланка опустилася на землю під дубом. Дуб привітав її шовковим шелестом. То війнув полуденний вітерець. Від нього стало легше. Десь гарно-гарно співала пташка. Далеко кувала зозуля.

Трохи відпочивши, Меланка знову відчула нестерпний голод. Аж під серцем почало смоктати. Піти пошукати ягід? Тут можна. Високий дуб видно звідусіль. Вона на нього оглядатиметься.

Пішла... Шукала, шукала — нема суниць. Є лише гриби. Спробувала пожувати грибок — погано... Може, отам, де берізки, щось знайдеться? Попростувала до молодого березняка... О! Тут є: одна суниця, друга... Отам, мабуть, ще більше. Озираючись на дуб: він стояв — могутній, гіллястий, високий. Наче стеріг Меланку, наче казав їй: «Иди, не бійся, я тут».

І Меланка пішла далі. Ой, скільки ж суниць! Що далі в березняк, то більше ягід. Тільки ж хитрі вони: відразу не показуються. Ніби в піжмурки граються. Визирне ягідка й сховається. Знайдеш її, нахилишся до неї — і нема вже її. Десь під листячком прикинула та й мовчить собі. А в цей час інша ягідка вабить здала до себе... А які ж берізки гарні! Стрункі та кучеряві. Ближче — поодиноці стоять, а далі — цілою купою, непролазною хащею. За цю хашу Меланка й завітала, шукаючи ягід. Раз позирнула на дуб, другий — він стояв собі. Правда, другого разу їй здалося, що це ніби не той дуб, а інший. Дівчина було злякалася й хотіла повернути назад, та в цю мить з зеленого горбочка її привітала ціла купа ягід. Забувши про дуб, Меланка кинулася до них.

Ягід було так багато, що Меланка аж натомилася, їх збираючи. Захотілося трохи спочити. Отам буде добре, під соснами. Справді, добре: густий килим глици, сухо, хоч спи. А де ж дуб? Нема!.. Дівчина злякалася, вибігла на галявину між сосен, глянула: є дуб! Зовсім близько. Можна трохи спочити, вийти на дорогу — й незабаром вона буде в Лісничівці. Там піде до коваля Юхима, Юхим поведе до батька в ліс, на урочище Крево. Меланка чула, як Петро Степанович казав матері, що партизани стоять табором

на урочищі Крево! Урочище Крево! Цікаво, яке воно. Певне, ліс там густий-густий. Отакі, як ондечки, високі, могутні сосни. Тільки стоять вони одна коло одної густо-густо. Їх червонясті стовбури — наче цегляний мур. За тим муром — хаша берізок. А за тією хашею — хороша полянка. Посеред поляни струмочок біжить. Отам і є партизанський табір. Там батько... Він сидить на березку струмочка й у воду дивиться — Меланку згадує. Так само як Меланка про нього згадувала, дивлячись, як у річці вода біжить... Швидше б його побачити!..

Меланка примостилася під сосною, щоб подрімати. Вона пригадала, що все одно Юхим поведе її на урочище Крево лише вночі. Дівчина знала: до партизанів ходять тільки вночі, щоб ніхто не побачив і не виказав німцям та гайдамакам... Отож чого їй поспішати? Можна ще трохи спочити. Так добре лежати.

Прокинулась дівчина від голоду. Ягоди все ж не їжа. Вона подумала було їх знову збирати, але не схотіла. Краще швидше дійти до Лісничівки. Коваль Юхим щось дасть поїсти. Добре було б молока з хлібом.

Меланка швиденько вийшла на галявину, знайшла очима шпиль дуба й попростувала до нього. Дорогу їй перетяв чагарник. Ледве крізь нього продерлася дівчина, боячись обходити, щоб не загубити з очей дуба. Вся подерта гострими сучками, захльостана гілками, що ніби навмисне її не пускали вперед, вона нарешті вибилася на вільне місце. До дуба було вже близько. Вже видно було не тільки його шпиль, але й усю крону. Та що ж це таке? Якийсь чудний дуб. Меланці стало моторошно. А що, як це не той дуб, а інший? У лісі може бути чимало високих дубів... Та ні, це, певне, той самий. Отак самісінько від нього відбігли в усі боки сосни, ніби злякалися його. Це вона тепер до нього підійшла з другого боку.

Зітхнувши з полегшенням, дівчина пішла до дуба. От зараз буде дорога. Вона роздвоюється. Праворуч іти — на Лісничівку...

Але де дорога? Розпублена Меланка вп'яла очі в землю, ніби дорога — голка й загубилася... Потому аж здригнулася: так, вона заблудилася... Це не той дуб.

В розпачі дівчина кинулась назад, знову продираючись крізь чагарник. Кущі були такі непролазні, що вона мусила їх обходити. Притому вона забула озиратися на дуб, і коли вибилася з чагарника, перед нею не було тієї галявини й сосен, де вона спала. Замість них білим муром на очі набігли стовбури березняка.

«Та це, мабуть, ті берези, що я серед них суниці шукала»,— зраділа дівчина.

Он і той горбочок, де багато суниць... Меланка побігла до горбочка...

Горбочок той, але де ж суниці? Невже вона їх усі повизбирувала. Тоді де ж їх листя? Нема! Якась гостренька травичка натомість.

Дівчина безпорадно озирнулася.

«Онде горбок із суницями!»— знову зраділа Меланка, побачивши вдаліні коло муру березнячка ще один горбочок.

Але й тут не було ніяких ознак суниць... Так, вона зовсім заблудилася! Що ж тепер буде? Ніч прийде. Вночі в лісі темно, страшно—вовки, ведмеді... А якщо вона зовсім з лісу не вибереться?

Меланка заплакала...

З плачем кинулась вона навпростець через березняк. Спочатку бігла, потім ішла все повільніше, бо вже сили не мала. Берези змінили осики. Грунт під ногами ставав усе вогкіший. Запахло болотяним духом... Осики дрібнішали. Їх заступили кущі. Продершись крізь них, Меланка знов опинилася в березняку... Вже не було сил іти. Хотілося впасти на землю й ридати від розпачу, як раптом берези розступилися й Меланка побачила проти себе велику поляну, вкриту ніжною, ясно-зеленою травичкою... Меланці аж дух захопило: по той бік цієї гарної поляни її гострі очі побачили дорогу, що зникала між соснами.

Зібравши рештки сил, Меланка кинулась до ясно-зеленої поляни на її шовкову травичку, але раптом почула дзвінке і застережливе:

— Куди?

Меланка озирнулась — нікого... Що таке?

— Туди не можна: потонеш,— знову залунав звідкись голос, ніби дитячий, але такий грубий та суворий, що, здавалось, це каже доросла людина.

Вкрай здивована, Меланка озирнулась на всі боки. Хто це говорить? Йй моторошно стало. Згадала про лісових мавок. Правда, батько казав, що мавки — вигадка, але ж...

— Хіба ж ти не чула про драговину? — забриніло суворо й застережливо.

Меланка перелякано закрутила на всі боки головою. Розітнувся щирий дитячий сміх.

— Та я тут, подивися, на березі! — змінився крик на веселий вигук.

Аж тепер Меланка запримітила серед листя найближчої берези стрижену хлоп'ячу голову з синіми очима, качиним носом і величезним рухливим ротом, що зараз показав усі свої зуби.

— Чекай! Я зараз злізу! — гукнув хлопець, і за мить на стовбурі берези з'явилася його постать.

На здивування Меланки, хлопець був у спідниці. Щоправда, про цю спідницю можна було тільки догадатися. Вона задерлася догори, поки чудний хлопець швидко, наче ящірка, спускався на землю.

За мить він уже стояв перед Меланкою.

— Ти звідки? — запитав він суворо.

Меланка назвала містечко.

— Чого ж ти тут, у лісі?

— Пішла до Лісничівки й заблудилася, — охоче відповіла Меланка. — Ти часом дороги не знаєш?

— Я? Звичайно, знаю, — відказав хлопець у спідниці з таким виглядом, наче він усе на світі знає. — Я сама звідти.

— Як сама? — здивувалася Меланка. — Хіба ж ти дівчина?

— Атож, — здивовано вигукнула чудна дівчина. — Хіба ж ти не бачиш?

Меланка розгублено мовчала: дійсно, спідниця. Але ж, крім спідниці, нічого ніяк не говорило про те, що перед нею дівчина.

— От дурна! — вимовила дівчина так, ніби вона на десять років старша за Меланку, хоч була на голову нижча від неї. — Я дівчина. Мене зовуть Ядвіга.

— Ядвіга? Хіба ти полька?

— Та ні. Українка¹, — поважно відказала дівчина.

— Чого ж ти по деревах лазиш, як хлопець?

— Чого? Пташині яйця збираю... Ось!

Ядвіга витягла з-за пазухи кілька гарненьких яєчок, синіх з рудими краплинками. Меланка подумала про те, що пташка не знайде в гніздечку своїх яєчок, і їй шкода стало бідну пташку.

— Тепер уже мало яєчок. Уже пташенята давно пови-луплювалися. Це, мабуть, хтось поїв пташенят, і пташка нові поклала, — розповідала тим часом Ядвіга.

— Навіщо ж ти їх забрала? — запально скрикнула Меланка з таким докором, що Ядвіга хвилинку засоромлено мовчала.

---

¹ Тоді, як Україна була ще під ярмом польської шляхти, чимало сіл на Поліссі мусили перейти в католицтво, й ксьондзи давали українцям польські імена.

— А як я їсти хочу,— нарешті вимовила вона суворо.— Вони смачні. Дома спечу в попелі та й їстиму.

Меланка хотіла спитати, невже Ядвізі її мати не дає іншої їжі, але, глянувши на сухе й бліде обличчя дівчини, не сказала нічого. Хвилинку тривало мовчання.

— Ну, то ходім,— вимовила Ядвіга, ховаючи яйця за пазуху трохи нерішучим рухом: мовляв, чи не покласти їх назад у гніздечко пташки?

— Куди? — спитала Меланка.

— Таж до Лісничівки. Я ж казала тобі, що я лісничівська.

В голосі Ядвіги знов забриніла певність, і це «я лісничівська» в неї вийшло так, ніби в бородатого дядька. Твердим хлоп'ячим кроком вона рушила в обхід зрадливої шовкової поляни. Меланка, радіючи з свого порятунку, поспішала за нею.

* * *

За кілька хвилин вони вже були на дорозі.

— Далеко йти? — боязко запитала Меланка: вона була смертельно стомлена й ледве встигала за енергійною Ядвігою.

— Та ні. Зараз і хати,— відказала Ядвіга.

Далі йшли мовчки. Меланці хотілося розповісти, як вона заблудилася, але Ядвіга її за це не питала.

Ось і перша хата. Вона ще в лісі. Ондечки друга... Меланка вже збиралась сказати Ядвізі, що піде далі сама, бо їй хотілося трохи спочити десь під тином на зеленій траві, коли раптом дівчина спинилася, схопила Меланку за руку й вимовила пошепки:

— Стій!

— Що таке? — перелякано прошепотіла Меланка.

— В селі німецькі солдати...

— Де?

— А ондечки, бачиш?

Ядвіга показала Меланці на фургон, що стояв біля одної хати.

— Так то лише віз, а не німці,— заперечила Меланка.

— Хіба ж не бачиш, що це — військовий віз, не наш?

Меланка цього не бачила. Віз, та й годі. Звідки їй було в містечку навчитися пізнавати, що то за віз?

— Ходім краще попід токи. Я не хочу з німцями зустрічатися. Вони б'ються,— шепотіла Ядвіга.

Меланку теж не вабила зустріч з окупантами. Затримавши подих, вона легко перелізла слідом за Ядвігою через тин. Тривога надала їй свіжої сили.

— А що німці тут роблять? — запитала вона, коли вони вже були в чийомусь садку.

— Казицію, — відказала суворо Ядвіга.

— Яку казицію? — здивувалася Меланка.

— Хіба не знаєш? Людей прабують... Забирають усе чисто...

— Реквізицію, — догадалася Меланка. Вона це слово чула.

— Нехай буде «реквізиція». Але ж краще «казиція»... Бо вони люті, казяться і людей б'ють. У вас у містечку теж б'ють?

— У нас розстрілюють...

— Знаю... Падлюки! — зціпила зуби Ядвіга. — Мого батька теж розстріляли б, бо він у пана землю забирав...

— Тож усі забирали, — вкинула Меланка.

— А мій батько був у комітеті бідноти, — гордовито відказала Ядвіга. — За це його гайдамаки й хотіли розстріляти. Вже шукали. Та він утік у ліс — до Грапія... Це я до нього йду.

— О! — радісно вигукнула Меланка. — Мій батько теж у лісі — у Грапія. Це я до нього йду.

— Хіба?

Недовір'я забриніло в голосі Ядвіги. Вона критично позирнула на Меланку. Як же вона збирається добитися до урочища Крево — до табору повстанців, — коли в Лісничівському лісі й то заблудилася?

Меланка ображено мовчала. Ядвіга відчула її образу.

— Хіба ти дорогу до повстанців знаєш? — миролюбно запитала вона.

— Не знаю. Але мене проведе до батька коваль Юхим. До нього йду.

Ядвіга знала, що коваль Юхим буває в лісі в таборі повстанців. Вона все знала. Це їй вернуло довіру до Меланки.

— А як твого батька звуть? — запитала вона.

— Яків Орешко, — гордо вимовила Меланка.

— Яків? Такий чорний, з бородою?

— З бородою? — здивувалася Меланка. — Ні, бороди в батька нема. Він голиться.

Ядвіга знову недовірливо глянула на Меланку, щось плутає ця містечкова дівчина. Меланці стало прикро. Вона вже хотіла сказати, що далі піде сама, хоч і боялася не знайти попід токи дороги, як раптом Ядвіга щиро й дзвінко зареготала.

— От дурна! — весело вигукнула вона. — Де ж твій батько в лісі міг голитися? Отож і виросла в нього борода. Знаю я його. Всі в нас знають чорного Якова. Він Грапіїв помічник...

Меланку трохи зачепило те, що її батька звать так зневажливо: «чорний Яків». Але їй приємно було, що всі його знають. Вона вже хотіла довірливо розповісти Ядвізі про те, як вона провалилася на льоду, біжачи попередити батька про гайдамаків, аж раптом Ядвіга знову спинилася й схопила Меланку за руку, до чогось прислухаючись.

Меланка теж прислухалась. З вулиці було чути стогони й глухе гупання.

— Б'ють! — пошепки вигукнула Ядвіга, і в її синіх очах блиснули похмурі вогники.

Вона потягла Меланку до тину. Перед тином росла картопля. Ядвіга припала до землі й поплазувала, ховаючися в огудинні. Меланка старалася не відставати. Коло тину вона собі пожалила руки кропивою, але те, що вона побачила крізь щілину в тину, примусило її забути про кропиву.

Два сірожупанники люто й мовчки били прикладами зовсім сивого діда. Німецький солдат стояв поодаль, похмуро позираючи на езекуцію.

— Це ж Грапіїв батько! — пересохлими від хвилювання губами ледве чутно прошепотіла Ядвіга. — Йому сто три роки...

— Кажі, де твій харцизник, де твій проклятий більшовик? — заревів один з гайдамаків, припиняючи биття. — Все одно ми його впіймаємо!

— Впіймайте — ваше щастя буде, — стиха, але твердо відказав старий. — А я не знаю, де він...

Кров ющила з обличчя старого, червоними стьожками вкриваючи його срібну бороду.

— Ти ще розмовлятимеш! — завищав гайдамака і з усієї сили, аж гекнувши, вдарив його кулаком просто в перенісся.

Старий поточився і впав. Гайдамаки кинулись на нього, б'ючи ногами, штовхаючи прикладами...

В Меланки закрутилася голова від жаху і від жалю.

— Ой! Вони його вбивають! — не тямлячи себе, зойкнула вона й одчайдушно полізла була на тин, збираючися, як тоді, в своїй хаті, лютим кошнями кинутись на гайдамаків, кусати їх, дряпати, захищаючи побитого на смерть старого Грапіївського батька.

Цупкі руки Ядвіги стягли її вниз.

— Що ти робиш? Дурна! — зашепотіла вона їй, своїм

гарячим подихом облікаючи вухо.— Вони ж озброєні. Бахнуть раз тебе прикладом — і перевернешся... Нічим дідові не можеш. Ми сьогодні ж перекажемо про все Грапіві. Він помститься за батька...

Меланка вся тремтіла. Вона не чула навіть, що їй шепоче Ядвіга. Вона ще рвалась до тину, але вже з меншою силою. Перший порив минув. Сили лишили її. Ридання підступило до горла. Вона сховала обличчя в траву, не помічаючи, що її жалить кропива. Вона не могла бачити, як убивають старого... Ядвіга обхопила її плечі рукою й пригортала дівчину до себе, щоб заспокоїти.

— Ти таке вперше, мабуть, бачиш, а ми тут уже звикли,— шепотіла вона.— Майже щодня отак б'ють людей. Через те всі йдуть до повстанців. Життя нема... Все забирають. Кажуть: «Ви в пана все забрали, а тепер повертайте». Брешуть: вони в сто разів більше тепер беруть... Так усі кажуть...

Меланка підвела обличчя, нарешті відчувши кропиву, провела по ньому рукою і потяглася до тину.

— Не лізь, дурна! — перелякано зашепотіла Ядвіга, вцепившись за Меланку.

Та лише припала до тину, щоб подивитися...

Гайдамаки вже пішли. Старий лежав на дорозі, вкритий порохом, що змішався з кров'ю. Вулицею до старого з зойком бігла літня жінка.

— Це Ганна. Його старша дочка,— вимовила Ядвіга.

Обидві дівчини перелізли через тин і побігли до побитого. Ганна припала до його грудей.

— Люди добрі! Рятуйте! Поможіть перенести до хати. Він ще живий,— гукала вона.

Підійшли люди, обступили старого.

В цю мить на вулиці показалася валка німецьких возів з награбованим селянським добром. Поверх лантухів з зерном билися зв'язані кури, гуси, качки, хрюкали й верещали кабани. Тут і там яскравими плямами лежали килими та білі рядна. Все це вважалося «панським майном».

Невеличка купка людей, що оточили старого, похмуро дивилися на грабіжників — німецьких солдатів та гайдамаків. Один з них закричав:

— Ви чого тут зібралися? Ану розходься!

І він замахнувся нагаєм.

Люди мовчки відступилися, залишивши Ганну й старого. Меланка теж лишилася на місці, сміливо, з невимовним гнівом дивлячись на гайдамаку. Її очі горіли, як жарини. Марно тягла її ззаду Ядвіга.

— А це чие вовчєня? — гукнув гайдамака. — Ану тїкай! — замахнувся він нагаєм...

Щє мить — і, може, Мєланка кинулась би на нього, та гайдамаку покликав його товариш.

— Майстрєнко! — гукнув він. — Диви, он корова від воза одв'язалася...

Валка пройшла. Старого понесли до хати... Ядвіга й Мєланка йшли слідом. У хаті Ганна взялася обмивати рани старого.

— Ходім до мене. Нам тут нема чоґо робити, — стиха покликкала Ядвіга Мєланку. — Наша хата тут поруч...

Вони вибігли з Грапїєвої хати. Мєланка завагалася: їй-бо ж треба до коваля Юхима. І не хотїлося розлучатися з Ядвіґою: вона вже відчула до неї теплу приязнь. Вона ще встигне знайти Юхима. Попросить Ядвіґу, щоб провела...

Хата Ядвіґи, облуплена й обдерта, самїтно стояла серед порожнього двору.

— В нас усе чисто забрали, — пояснила Ядвіга. — Навїть солому спалили. Хотїли спалити й хату, та не встигли: набїгли партизани, й довелося їм тїкати. Отут підпалювали.

Дївчина показала підпалений рїг хати. Двері не були замкнені. Стояв лише «сторож» — патичок. Він позначав, що хазяїв нема дома... В хаті було неприбрано. На підлозі валявся розкиданий хмиз, рядно на постелі злізло, показуючи околот, що був за матрац. На єдиній подушці сидїла курка. Коли діти зайшли до хати, вона зірвалася з місця й почала битись у вікно.

— Ну, ну, Галька! Чоґо ти злякалась, дурнєнька! — вхопила її Ядвіга й ніжно притулила до прудей. Курка тонєнько заквоктала...

— Галюнька, співаєш, — милувала її дївчина. — Це моя курка, — похвалилася вона. — Я її сховала, як у нас усе забрали...

Вона пустила курку на підлогу й оглянула хату.

— Де ж це баба подїлася? Ото безладдя, — сердито зауважила вона. — Пішла кудись, лєвне, по сусїдах... Погано баба хазяйнує. Ну, то я сама... Сїдай! — запросила вона гостинно Мєланку, стерши подолом своєї спїдницї порох з ослона.

Мєланка сіла, оглядаючи непривїтну, спустошену хату.

— А де ж твоя мама? — спитала вона Ядвіґу.

Сині очі дївчини стали невимовно сумні.

— Мати ще торік померли,— вимовила вона суворо.— Малих, брата й сестру, забрала до себе тітка, мамчина молодша сестра. А я вже велика, то з батьком лишилася на господарстві. Баба ще в нас не своя— чужа. Батько попросив її в господарстві допомагати... А в тебе є мати? — зиркнула вона спідлоба на Меланку.

— Є,— стиха відказала та й почервоніла: їй соромно стало за своє щастя — в неї є мати.

Настало ніякове мовчання.

— Чого ж це я стою? — заклопотано вигукнула Ядвіга і вхопилася за віник, щоб підмітати, але зараз же покинула його. — Ото дурна, й не спитала тебе. Ти ж, може, їсти хочеш?

— Хочу. Молока б! — вихопилося в Меланки.

— Молока? — роздумливо перепитала Ядвіга.— Де ж тобі взяти молока? — міркувала вона, накопивши губи, що було в неї ознакою великого замислення.

Меланка сиділа сама не своя: навіщо вона про молоко згадала.

— Нема молока,— зітхнула Ядвіга.— Є воно в сусіда Гната. Аж три корови в нього. Таж він, проклятуший дерішкур, не дасть... Чекай!..— зраділа вона.— Та в мене ж є яйця! В печі ще, певне, гарячий попіл. Зараз спечемо.

Вона полізла за пазуху, й раптом на її обличчі з'явився переляк.

— Маєш! — розчаровано вигукнула вона, виймаючи вимазаною рукою яечні шкаралупи.— Коли ж це я їх побилала? Ото лихо! Доведеться нам сухий хліб їсти.— Ставши на осліні, вона добула з полиці окраєць черствого хліба.— О! Є, на наше щастя, й цибуля,— повідомила вона Меланку.

Вона поклала цибулину й хліб перед Меланкою та насипала на стіл грубої солі, запрошуючи:

— Іж на здоров'я!

— А ти?

— Ну, і я трішки,— вломила вона собі шматочок, набрала на нього солі, і її щелепи запрацювали так жваво, з таким смаком, ніби вона їла найсолодші в світі пиріжки.

Меланка теж добре наминала хліб з цибулею, яку вони по-братньому ділили, гризучи по черзі.

Поївши, дівчата повеселішали.

— Ходім, я тобі наш город покажу,— запропонувала Ядвіга.

— А мені ж треба до коваля Юхима,— завагалася Меланка.

— Навіщо тобі Юхим? Я сама тебе до урочища Крево доведу. Я всі стежки знаю... Все одно мені треба йти переказати Грапієві, що його батька побили.

Меланка згодилася. Ядвіга все більше їй подобалась. На городі Ядвіга запропонувала:

— Давай гратися в німців та партизанів. У нас на селі всі хлопці в цю гру граються.

— Та ти ж не хлопець,— посміхнулася Меланка.

— Я?

Дівчина затнулася...

— Ну то що! Я краще за хлопців цю гру знаю,— знайшла вона що відповісти.— Оце буде мені рушниця,— висмикнула вона патик з тину.

— Ти ж руйнуєш тин,— зауважила Меланка.

— Ну то що? Тин не наш, а Гнатів. Він його ставив, щоб від нас одгородитися. Нехай він його й лагодить, дерішкур проклятуший!

І вона з серцем висмикнула ще один патик.

— А це тобі кулемет,— пояснила вона Меланці.— З ним ти мусиш стежкою через город поволі посуватися та поглядати на всі боки, чи нема партизанів. А я сховаюся в картоплі або в кукурудзі. Як помітиш мене, зараз же стріляй з кулемета. Отак: та-та-та... Значить, твоя взяла: німці примусили партизанів відступити. А як я підкрадуся до тебе зовсім близько і встигну крикнути «пу-у!»—це я стрільну з рушниці; значить, німців побито... Розумієш?

— Розумію...

Спочатку гра не дуже вабила Меланку, але дедалі вона все більше захоплювалась. Розпалювало те, що їй рідко щастило запримітити Ядвігу. Та з'являлася несподівано то з одного, то з другого боку, то раптом ззаду вибухало її войовниче «пу-у!»

— Тра-та-та-та! — запально відповіла їй Меланка...

Прибігли сусідські діти, приятелі Ядвіги, і теж пристали до гри. Тоді галас знявся такий, що Гнат прокинувся: після випивки з німцями він ліг у клуні спочити. Як розлютований кабан, вибіг він з клуні, щоб утихомирити дітей, але, побачивши, що ними верховодить Ядвіга, лише скривився. Він знав, що вона його не послухається, а як кинеся бити її, втече, а потім обов'язково помститься — якусь капость зробить: курку чи качку підіб'є або порося задушить, і хоч бий її на смерть, не признається... Проклятий злидарський виродок!

Діти гралися до вечора. Тоді прийшла баба, розпалила в печі й поставила картоплю варити. Натомлені «воєнни-

ми» вправами, дівчата, сівши поруч на ослоні, пригорнулися одна до одної, наче дві давні приятельки, і мрійно дивилися, як буяв у печі вогонь і приємно булькала в горщику вода, говорячи про те, що картопля незабаром звариться. Ой же ж смачна, запашна картопля після стількох «походів» і «бойових сутичок»!

Після вечері дівчата чекали, поки баба засне на печі. Бабі Франці і влітку було все холодно, бо її мучила болотяна польська лихоманка. Єдині ліки допомагали бабі: чарка горілки, перемішаної з яйцем та молоком. Так принаймні гадала баба. Отже, вона все ходила по сусідах, усе шукала добрих людей, щоб її трохи підлікували.

Дівчата принишкли на ліжку, ніби поснули. А коли баба Франка захропіла, наче кінь, тихесенько вибралися з хати, — тільки клямка цокнула, — й подалися до лісу.

Йшли полем. Уже було темно. Чорною запоною відкрили небо невидими хмари. Тільки на заході світилася біла смужка, й на ній зубчатим муром вирізьблявся вдальні бір.

Йшли мовчки. Навіть стримували подих. Боялися, чи не стежить хто за ними, малими, що потонули в нічній темряві. Боялися сусіди-куркуля Гната. Вони, деришкурри, казала Ядвіга, всі такі. Так і зирять, щоб гайдамакам усе переказати.

В селі почули себе безпечніше. Власне, Ядвіга це відчула. Вона звикла до темного лісу. А Меланці було таки моторошно від мертвої тиші, що її порушував часом лише хрускіт сухої гілочки під ногою. І він лякав Меланку. Кожного разу здавалося, що це не вона наступала на гілку, а хтось інший. Щоб розвіяти свій страх, вона почала розмову.

— Ти до школи ходиш? — запитала вона Ядвігу.

— Почала ходити, як ще батько був удома. А потім школу закрили: в ній тепер гайдамацький штаб. То й не ходжу вже, — зітхнула Ядвіга.

— Весною я теж не ходила до школи, бо хворіла, — вимовила Меланка й зачекала, чи не питає Ядвіга, чого вона хворіла.

Ядвіга не спитала. Щоб підтримати розмову, Меланка запитала:

— А тобі цікаво було в школі вчитися?

— Не дуже. Як батько мене вчив, тоді було цікаво. А в школі стара вчителька. Вона б'ється.

— За що вона тебе била? Ти не хотіла вчитися?

— Ні. Вчитися я хотіла, бо батько казав, щоб я добре вчилася. Але я їй одну штуку зробила.

— Яку?

— Вона дуже товста й спати любить. Ото стане коло тебе, дивиться, дивиться, як ти пишеш. Наче сова... А потім підсяде й задрімає. А я раз упіймала мишу й пустила під неї. От злякалася! От верещала! Вона мишей боїться...

— А ти не боїшся?

— Я — ні. Я нічого не боюся. Мене миша навіть за палець укусила, аж кров потекла, — похвалилася Ядвіга.

— Боляче було?

— Ні, — покривила душею дівчина.

Розмова увірвалася. Меланка не встигла придумати, про що далі питати. Та й не до того їй було. Ядвіга, як завжди, йшла швидко. Хоч було зовсім темно, та вона напوماцки знала тут не тільки кожну стежку, а й кожну гілочку чи корінь, що був на стежці. А Меланка двічі спотикнулася, а потім, зачепившись за корінь, упала, боляче вдаривши собі коліно. Аж запекло!

— От яка ти незграбна! — розсердилась Ядвіга, допомагаючи їй встати. — Не бачиш — корінь?

Хіба що сова побачила б той корінь у темряві, що наче дьогтем наляляла ліс. Меланка нічого не відповіла. Лише зціпила зуби, щоб не зойкнути, так боліло коліно. Йти далі їй було ще тяжче. Вона впріла так, що сорочка прилипла до тіла. За день натружені ноги вперто підгиналися. Вона ще раз спотикнулася й трохи не впала, та її підтримала Ядвіга.

— Держись за мене! — суворо сказала вона, підставляючи своє сухеньке, але міцне плече.

Меланка вхопилася за це надійне опертя, але зараз же їй ніяково стало, що вона більша й старша, а спирається на малу.

— Я сама піду, — затремтів її голос від стримуваних сліз.

Ядвіга відчула їх.

— Давай спочинемо, — лагідно запропонувала вона.

Меланка хотіла заперечити, але ноги, як не свої, враз послухалися Ядвіги й наче підламалися, скинувши обважніле тіло на землю.

Земля була вкрита мохом і вогка. Десь близько відчувалось болото.

Раптом, наче сурма, загудів птах бугай. Поруч одчайдушно пискнула якась пташка — чи з переляку, чи, може, сова її вхопила. Війнув, певне, вітрець, бо над головою пройшов шелест,

Дівчата мовчки сиділи, притулившись одна до одної так близько, що ні та, ні друга не могли розібрати, чиє то серце стукає — своє чи подруги.

— Ходім уже,— ворухнулася Меланка.

— Сиди ще. Спочинь добре. Біда з тобою! — лагідно й сердито водночас, наче бабуня, пробурчала Ядвіга.

Меланка послушалась. Темінь ночі сховала те, як вона почервоніла від сорому за свою кволість...

Бігли мовчазні хвилини. Аж ось чуйне вухо Ядвіги вловило далекий спів перших півнів.

— Ну, гайда! — рішуче підвелась вона на ноги.— Ти ж тільки диви, тримайся за мене. Бо тут уже стежки не буде,— наказала вона Меланці.

Меланка скорилася.

Пройшовши ще трохи, вже тихшим кроком, бо було грузько, вони пірнули в чагарник. Тут посувалися поволі, бо не пускали густі віти кущів. Вони несподівано хльоскали прямо в очі й плутали ноги. Меланка зовсім вибилася з сил і ледве йшла, вчепившись за сорочку своєї вірної подруги.

— Уже близько табір,— потішила її та.— Це вже урочище Крево.

Справді, незабаром кущі розступилися, й крізь густі чорні стовбури невідомих дерев блиснув яскравий вогник багаття.

— Стій! Хто йде? — раптом залунало в темряві.

Дівчата стали. Чорна постать відокремилась від одного стовбура і наблизилась до них.

— Це ти, Ядвіго? — запитала постать.

Біла голова дівчини вилискувала у відблиску багаття.

— Я, Ясько,— впізнала дівчина знайомий голос.— А це зі мною дівчина чорного Якова. Прийшла до батька... Де він?

— А там. З Грапієм,— махнув вартовий у бік багаття рукою, наче чорним крилом.

— А Грапій уже знає, що його батька побили гайдамаки?

— Знає,— забриніла сумом відповідь.— Коваль Юхим прийшов і все розповів. Біжіть швидше туди, бо Яків турбується, що з його донькою. Її мусив був привести Юхим, та вона побігла кудись з дому.

— То я сама пішла в Лісничівку,— невимовно зраділа Меланка.— Я гадала...

— Ходім! — перебила її Ядвіга.

Коло багаття сидів, задумавшись, батько Меланки. Так, як вона собі його уявляла, коли блукала в лісі. І борода

справді була в нього. Тільки ніякого струмка не було. Батько дивився у вогонь. Коло нього сидів, схиливши голову на руку, великий білявий чоловік. Він підвів зажурені очі і перший побачив дівчат.

— Якове! — штовхнув він того. — Та це ж, певне, твоя донька.

Батько схопився на ноги.

— Дитино моя! — кинувся він до Меланки. — Де ж ти поділася? Куди ти пропала?

Похапцем Меланка розповіла всі свої пригоди.

— Ото нетерпляча! Треба ж було зачекати... А де ж лист?

— Лист? — здивувалася Меланка: вона зовсім про нього забула. — Лист тут! — вхопилася вона за груди, тепер пригадавши. — Мама зашила у сорочку... — Її пальці поквапливо перебирали сорочку на грудях, намагаючись намацати лист. — Лист тут, — ще раз вимовила вона, але вже непевно: ой, чи ж не змінила мама сорочку? — Лист тут, — перелякано затремтів голос дівчини. — Де ж він? — зойкнула вона розпачливо й зайшлася рясними сльозами.

— Та не плач, Меланочко, — потішив її батько. — Зачекай, я знайду.

Однак він не знаходив листа. Меланка замовкла і лише безпорадно, як побите цуценя, дивилася знизу ввверх на батькову бороду.

— Давайте я пошукаю, — втрутилася в справу Ядвіга, що досі мовчки споглядала сцену, вболіваючи за свою подругу.

— Ну шукай. В тебе пальці, певне, чуйніші, — згодився батько Меланки.

Ядвіга недовго шукала.

— Ось він! — переможно гукнула вона, намацавши добре вшитий папірець.

Витягла лист, і батько Меланки з Грапієм довго й уважно його читали.

Меланка оглянулася навколо себе. Тепер вона помітила, що, крім Грапія та батька, коло багаття сиділи й лежали ще партизани. Далі горіли ще багаття, світячи вогниками між дерев...

Надійшов батько Ядвіги.

— Ти знову прибігло, чортеня! — привітав він дівчину. — Ну, йди сюди!

Ядвіга несміливо підійшла до нього й почала тертися обличчям об його руку, наче пестливе кошеня.

— Ну, як живеш з бабою? — питав її батько.

Вона нічого не відповіла, лише поглядала на батька своїми синіми, зараз ясними від щастя очима.

— А це хто? — побачив батько Ядвіги Меланку.

— Таж дочка чорного Якова, — стиха відповіла Ядвіга й підбігла до Меланки.

— Ядвіго! Невже це Грапій? — пошепки спитала її Меланка.

— Грапій. А що?

— А чого ж він?.. — Меланка не скінчила свого запитання, бо батько покликав її до себе.

— Що ж ми з тобою робитимем? — казав він. — В лісі тобі залишатися не можна. Надто вночі. Тут дуже вогко, а ти хворіла...

— Та давай, товаришу, я її на село одведу, — запропонував Грапій. — Все одно мені треба. Переночує в наших або в Ядвіги. А завтра її одвезуть додому.

— Та вона навряд чи дійде. Вже й так натомилася...

— Щоб така завзята дівчина не дійшла? — пожартував командир, всміхаючись до Меланки. — Та однесем її. Разом з Ядвігою. Правда?

— Атож! — впевнено відказала Ядвіга та й засоромилась, що сам Грапій із нею жартує.

— Чому Грапій не чорний і не кучерявий? — тим часом пошепки запитала Меланка, притиснувшись губами до батькового вуха.

— Що? — здивувався той. — Чого ж йому бути чорним та кучерявим? То ти, мабуть, коваля Юхима вважала за Грапія, бо він такий.

Меланка подумала. Справді, їй снився Грапій чорним та кучерявим, бо таким був Юхим, а уві сні все перемішалось...

За годину, добре поївши партизанського кулешу з салом, — такий же він у лісі смачний! — дівчата пішли з Грапієм до села. Ядвіга встигла поспати, примостившись коло багаття. Меланка теж відпочила в батька на колінах і тепер ішла бадьоріш, ніж до табору. Проте Грапій взяв її на руки.

— Я сама піду, — пручалась дівчина.

— Нічого, відпочинь, — умовляв її командир, легко несучи дівчину на своїх дужих руках. — Я хочу порозмовляти з тобою, а як ти йдеш, то незручно. Розкажи мені, як ти батька попереджала про гайдамаків та як річку переходила...

Меланка почала розповідати, але незабаром замовкла. Заколисана на командирових руках, зігріта його теплом,

вона заснула раптовим сном утоми, ніби враз провалилася в теплу темряву.

— Прийшли! — почувла вона крізь сон тихий командирів вигук.

Він поставив її на ноги. Меланка ледве продерла очі, так добре їй спалося.

Була та досвітня пора, коли все живе спить.

— Ідть попереду, дівчата, — пошепки наказував командир дітям. — Однесіть оце моему батькові. — Він передав Ядвізі пакунок. — Тут стерильні бинти, щоб перев'язати рани. Потім вийдете з хати й старанно обдивитесь, чи нема кого поблизу. Тоді біжіть до мене, скажіть усе мені...

Меланці здавалося, що вона стоїть на дні чорної ями, так темно було навкруги.

— Ходім! — промовила тихо Ядвіга і взяла Меланку за руку.

Поволі очі Меланки звикли до темряви. Вона бачила, як повз них чорною купою, ніби щось живе, незграбне й волохате, пропливла клуня. Аж ось і хата: видно тьмяне світло, що пробивається крізь запнуте віконце.

Ядвіга стиха постукала в шибку. Цокнула клямка, рипнули двері... Ганна впустила дітей.

— Перекажіть, щоб Іван зайшов на хвилинку, — наказала вона. — Батькові дуже погано. Весь горить...

Старий тихо стогнав на ліжку.

Передавши пакет з бинтами, діти вийшли.

— Зачекай мене, я подивлюся, чи нема кого, — зашепотіла надворі Ядвіга до Меланки.

— І я з тобою, — вчепилася Меланка.

— Добре. Тільки йди тихо.

Посуваючись у темряві, як тіні, діти обдивилися двір, пішли на город. Раптом Меланка зачепила бадилля кукурудзи.

— Тихше! — ледве чутно прошепотіла дівчина.

Та було вже пізно. Чиїсь руки, наче обценьки, вхопили за ноги Меланку, і вона впала, тільки раз дзвінко зойкнувши, бо зараз же м'ясиста долоня, наче чіп, затулила їй рот.

— Ти чого тут, чортеня, лазиш? Наперед тебе послали, обдивитися? — забурмотіла кошлата купа, що причаїлася в кукурудзі.

Ядвіга впізнала Гнатів голос і зрозуміла, що він думає, ніби її впіймав. Вона завмерла на місці.

— Кого ти там схопив? — стиха спитав хтось інший.

— Та цю клятву Ядвігу...

— Тягни її та вкинь кудись у льох. Та чимдалі, бо кричатиме — почують...

— Я її покричу! Придушу та й кину десь,— стиха загарчав Гнат.

Меланка забилася в його руках, наче спійманий птах, але куркуль придушив її так, що аж кістки хруснули, і поніс. Меланка знепритомніла.

— Тягни її до Степана в льох,— навздогін йому гукнув стиха той, другий.— Це далеко, але я тут вартуватиму. Мені видно хатні двері. Тільки в них світло блисне, значить, тепер уже він...

Слідом за Гнатом чорним кошеним скрадалася Ядвіга. Вона чекала лише, щоб він відійшов далі від свого товариша. Вона знала, що робитиме. Є такі собаки, що з ними полюють на ведмедів. Невеличкі, але надзвичайно хоробрі, вони кидаються страшному звірові на спину й хапають його зубами за карк. Поки ведмідь стягне таку собаку з себе, вона, буває, прогризе йому карк, або ж тим часом мисливець пристрелить ведмедя. Ядвіга не раз вдавалася до такого способу, коли якийсь здоровий хлопець бив малу дівчину, одну з її подруг. Карк вона хлопцеві не прогризала, але поки той, приголомшений, намагався стягти завзяте дівча з своєї спино, його жертва тікала, а за нею слідом тікала й Ядвіга, вислизнувши з рук ворога. Правда, це не завжди їй вдавалося й не раз її жорстоко били за таку штуку... Тепер Ядвіга вичікувала влучної миті, щоб кинутись на Гната. Вона сподівалась на те, що хоч він і великий, але ж череватий та незграбний і не так скоро зірве її з своєї спино. Біда була лише в тому, чи дострибне вона до Гнатової шиї.

Тим часом Меланка, отямившись, вп'ялась зубами в Гнатову долоню.

— Ах ти ж падлюка! — зойкнув той від болю, але не віднімав руки, а поклав нещасну дівчину на землю, притиснувши тією ж рукою її голову так, що Меланка трохи не задихнулася, а другою шукаючи, чим би заткнути їй рота.

В цю мить куркуль відчув, як щось гупнуло на його спину й зараз же гострі зуби вп'ялися в його шию. Приголомшений, він зойкнув і випустив Меланку.

— Тікай! — крикнула їй Ядвіга й знову вчепилася зубами за шию куркуля.

Меланка схопилася так рвучко, що з усієї сили вдарила куркуля лобом просто в ніс і побігла. Атакований з фронту і з тилу, куркуль зовсім розгубився й отямився ли-

ше тоді, коли і Ядвіга залопотіла ногами слідом за Меланкою.

— Тьху, оказія! — вилаявся Гнат, не розуміючи, як це Ядвіга подвоїлася: одна Ядвіга покусала йому шию, а друга розбила ніс так, що з нього юшила кров.

Тим часом Ядвіга, відбігши на добру віддаль від во-рога, шукала в темряві Меланку.

— Меланю, Меланю! — пошепки гукала вона.

Лише осики в чийомусь дворі, збуджені досвітнім ві-терцем, лопотіли у відповідь.

Ядвіга в розпачі не знала, що робити. Треба зараз же бігти попередити Грапія про засідку, і Меланку не можна кинути, бо, гляди, вона знову потрапить Гнатові в руки, і той, розлютований, тепер напевне її задушить...

Грапій, що доживався дівчат на полі, почув далекий зойк Меланки. Зрозумівши, що дівчата натрапили на за-сідку, він кинувся, щоб їх виручити. Коло тину свого го-рода він спинився, прислухаючись, чи не чути борні. Але все вже було тихо. Грапій подумав, що він помилився. Зойк чути було невиразно. Може, то десь скрикнула пташ-ка абощо... Грапій завагався: чи не вернутися йому на те місце, де він чекав дівчат? Обережно перелізши через тин, він попростував городом, кожну мить спиняючись та при-слухаючись.

Він уже майже пройшов город, коли раптом грубий дрючок, кинутий невидимою рукою, вдарив його по ногах, і він упав. Усе зрозумівши, він зараз же, ще на землі, вхо-пився за револьвер. Але на нього вже навалилась ціла ку-па людей. Гнат не один і не вдвох із товаришем чатував на нього: цілий взвод гайдамаків засів на городі.

Коли Ядвіга, нарешті розшукавши Меланку, прибігла з нею сповістити Грапія про засідку, командира в полі вже не було.

— Певне, не дочекався нас Грапій, повернувся до лі-су,— міркувала Ядвіга.— Ну, то ходім до нас спати, а завт-ра перекажемо партизанам, що Гнат командира підстері-гав. Буде ж йому... Е, ні. На ніч ми замкнемо двері на засув, а завтра вдень він побоїться, бо партизани йому сплять хату,— відважно відказала Ядвіга.

* * *

Ганна чула, як схопили на городі її брата і як вели його через двір. Вона вискочила з хати і побігла слідом, ховаючись у темряві, щоб почути, куди його ведуть.

Коли дівчата вранці забігли відвідати старого, вона

розповіла їм про це. Старий помирав. Він був без пам'яті і все кликав до себе найменшого сина Івана, командира Грапія.

Засмучені дівчата побігли до коваля Юхима. Але того не було дома. Разом з усіма партизанами він чекав у лісі повернення Грапія. По Меланку ніхто не приходив, щоб одвезти її додому. Меланка про це й не думала. Їй хотілося знати про долю Грапія.

Так пестливо ніс він її на руках у лісі й так любо розмовляв з нею. Хоробрий партизанський командир — гроза німецьких солдатів та гайдамаків — дуже любив дітей, як це властиво хорошим людям. Меланка, як усі діти, враз відчула це і відповіла йому палкою приязню.

Дівчата нудилися цілий день, дожидаючись вечора, щоб побігти на урочище Крєво. Сьогодні їм не хотілося гратися в німців та партизанів. Та й трохи побоювалися Гната.

— Він ехидний та підлий. Всі вони, деришкура, такі, — міркувала Ядвіга.

Вони сиділи в хаті. Не потішало їх і те, що сьогодні баба Франка не ходила по людях лікуватися, а здобувши десь шматок сала, зварила смачний борщ. Дівчата охоче з'їли його, та не повеселішали. Єдиною розвагою була їм курочка Галька. Вона знесла на подушці яечко й довго потім куджудакала, вихваляючись своїм вчинком. Яечко дівчата не чіпали.

— Нехай лежить. Галька ще знесе, курчаток висидить, — мріяла Ядвіга.

Увечері, тільки стемніло, дівчата, навіть не чекаючи, поки баба Франка засне, подались до лісу.

Ніч випала світла, місячна. В небі то тут, то там пливли срібні хмаринки. Сьогодні Меланці було легко йти, бо навіть у лісі крізь листя пробивалося місячне сяйво, срібними плямами вкриваючи стежку.

Партизани вже знали про арешт Грапія. Хтось із села прийшов, випередив дівчат. Міркували, куди його повели.

— Не інакше як у Дубовики. Там — штаб, — казав коваль Юхим. — Там його подержать днів зо два і вирядять, певне, до міста. Ну, а в місті вже кінець — розстріляють...

Жах пройняв дівчат, коли вони почули, яка доля чекає командира. Партизани зібрали раду. Провадив її батько Меланки, що тепер заступив Грапія. Вирішили, що з Дубовиків до міста одна дорога — через ліс. Треба засісти й чатувати. Як везтимуть Грапія, напасти на охорону, яка б дужа вона не була, і відбити свого командира. Певно, притому не один покладе свою голову, але ж не можна дозволити гайдамакам святкувати таку перемогу. Можна

було б і на штаб напасти. Він у маєтку дубовецького пана. Ліс там підходить до самої садиби. Але ж у штабі кілька кулеметів і чимало німецьких солдатів. Там можна й нічого не добитися, тільки втратити багато людей...

Принишкнувши, дівчата слухали, що казали старші. Ніхто не дивувався, що вони, ніби дорослі, сидять на нараді. Ядвігу добре знали. Про Меланку теж не турбувалися: її батько тепер — керівник, її не жене, значить, він на її мовчанку звіряється.

На нараді навіть згадали про Ядвігу. Вона може піти вдень до маєтку продавати німецьким солдатам черешні. Там вона може дізнатися, де сидить заарештований Грапій. Добре, як його замкнули в льоху. Льох на подвір'ї, коло саду, а за садом зараз же ліс. Може, вдасться сміливим наскоком викрасти командира. Ядвігу проведе до Дубовиків Юхим і чекатиме на неї десь поблизу.

Цієї ночі Меланка спала в лісі. Батько загорнув її в кожух і поклав коло себе. Перед сном вона довго умовляла батька, щоб дозволив їй піти з Ядвігою в Дубовики. Вони вдвох черешні продаватимуть. Удвох буде краще. Швидше про все дізнаються. Вона ж старша за Ядвігу й більше за неї розуміє: хіба ж вона гірша за неї? Хіба їй батько не вірить?

Дівчина трохі не плакала.

— Але ж тобі треба додому. Мати буде турбуватися, що тебе довго нема,— заперечував батько.

— А ти їй перекажи, що я з тобою.

— Але ж ти не дійдеш до Дубовиків.

— Дійду. Я тепер дужа...

Дівчина казала правду: пригоди останніх днів загартували її, надавши нервової сили. Така була її вдача.

Батько згодився. Нехай і його донька допоможе визволити командира партизанів.

Солодко заснула після цього Меланка, ще раз глянувши на срібну скибку місяця, що сперлася на зубчастий мур бору.

Вранці, коли ще роса не висохла, вирушили дівчата з Юхимом у дорогу. Ядвіга дуже зраділа, що Меланка йде з нею. Вдвох веселіше й певніше. Та й Ядвіга вже любила свою подругу. Всю дорогу вона щебетала, розповідаючи Меланці про лісові дерева та рослини, про пташок. Для Меланки це був новий світ, і вона з цікавістю слухала дівчину. Так непомітно вони наблизились до маєтку дубовецького пана.

Черешень нарвали на узліссі. Ядвіга хотіла їх зібрати

в панському саду, бо там кращі, та Юхим заборонив: ще побачать, і це нашкодить справі.

Юхим залишився на узліссі, а дівчата попростували на панський двір з черешнями в хустці Меланки, що тепер ішла простоволоса, як і Ядвіга. Юхим довго стежив за двома дитячими головами: білою і чорною.

Востанне вони майнули у воротях панського двору й зникли.

— Диви, біля льоху трое вартових. Значить, там сидить Грапій,— прошепотіла Ядвіга Меланці, як тільки вони зайшли у двір.

Дійсно, коло льоху стояв німецький солдат і два сіро-жупанники.

— А чому ти думаєш, що в льоху Грапій, а не хтось інший? — пошепки запитала Меланка.

— Тому, що аж трое вартових... Тихше! Давай черешні продавати...

Меланка мусила чесно признатись собі, що даремно вночі вона нахвалялась батькові, ніби вона розумніша за Ядвігу. Засоромлена цим, вона мовчки йшла за Ядвігою до купки солдатів з кулеметом коло ганку панського пацу.

Один з солдатів загородив дівчатам дорогу, коли вони наблизились до ганку.

— Цурюк!

Ядвіга простягнула пакунок з черешнями.

— Мошна,— подобрішав солдат, набрав пригорщу черешень і дав їй нікелеву монету.

Ще двоє солдатів купили черешень. Дівчата мали аж три монети.

— На ці гроші ми нічого не будемо купувати. Ми будемо ними гратися. Добре? — запропонувала Ядвіга, роздивляючись з цікавістю монети, коли вони одійшли від ганку. Вона досі ні срібних, ні мідних майже не бачила, бо вони зникли під час війни.

— Добре,— згодилася, посміхаючись, Меланка. Тепер вона відчувала себе знову старшою.

— Ходім, ще продамо черешень отим гайдамакам, що стережуть Грапія,— запропонувала вона.— Може, почуємо про нього.

— Ой, ні! Не треба,— завагалася Ядвіга.— Гайдамаки люті, як собаки. Ще наб'ють, а черешні заберуть задурно. Я їх знаю.

Завагалася і Меланка, згадавши сірожупанників, що приходили по батька і хотіли зарубати її брата й сестру.

З хвилину дівчата стояли нерішуче, боязко позираючи на двох гайдамаків, що сіли під льохом у холодку й почали грати в карти, про щось розмовляючи. На варті лишився тільки німецький солдат.

— Може, гайдамаки саме про Грапія балакають,— прошепотіла Меланка.— Ходім, продамо черешні німцєві й почувемо, що вони кажуть.

На це Ядвіга згодилася.

— Диви!—зашепотіла вона, коли вони підійшли ближче.— Льох не замкнений, лише зачинений на засув. От якби одсунути!..

Очі в дівчини заблищали. Ото була б штука! Вона враз зміркувала: коло льоху зараз же кущі, а там — сад, далі — ліс. Коли вистрибнути з льоху, то можна втекти. Гайдамаки сіли з другого боку. Їм дверей льоху не видно. Якби Меланка заговорила німецького солдата!..

— Чекай! — вхопила вона Меланку за спідницю.— На тобі черешні, продавай їх німцєві. А я побіжу в сад.

— Чого? — здивувалась Меланка.

— Мені треба,— одрізала Ядвіга: їй ніколи було пояснювати свій план. До того ж вона звикла все робити самостійно.— Роби те, що я сказала,— прошепотіла вона, передавши черешні, і побігла в сад, лишивши здивовану Меланку.

Меланка глянула на льох: «Певне, Ядвіга хоче щось гукнути Грапієві через душничок, підлізши до нього з саду,— розміркувала вона.— Ото божевільна дівчина! Гайдамаки почують — прибу'ють її».

З тривогою Меланка побачила, що вартовий німець провів Ядвігу підозрілим оком і тепер дивився на неї, на Меланку. Відступу вже не було. Набравшись сміливості, Меланка підійшла до солдата.

— Купіть у мене черешень. Дуже добрі,— тремтячим голосом вимовила вона.

Солдат підозріло обдивився Меланку: чи нема якоїсь каверзи? Він купуватиме вишні, а в цей час із саду на нього нападуть партизани, попереджені тією — другою білявою — дівчиною. Тут, на цій Україні, такий клятий народ, що й дітей треба боятися.

— Купіть. Я їх нарвала на узліссі. Це — дикі. Але дуже смачні.

Тим часом з кущів коло льоху ящіркою виповзла Ядвіга, не ворухнувши й листочком, відсунула засув так тихо, ніби він був намащений, і зникла в темній щілині.

— Купіть. Дуже смачні,— одчайдушно лопотіла далі

Меланка, підвівши очі на солдата, щоб він не помітив Ядвігу.

— Нікс феркауфен. Цурюк, русіше швайн! — гримнув солдат так, що гайдамаки покинули ґрати в карти й три-возможно повернулись на його голос.

Тим часом з льоху вистрибнув Грапій, тримаючи на руках Ядвігу, і майнув у кущі.

Як на пружині, повернувся солдат, почувши хрускіт гілок.

— Цурюк! Партизанен! — заволав він, упавши на землю для захисту й безладно стріляючи раз по раз поперед себе в кущі.

Сполохані гайдамаки взялися до зброї. Користуючись льохом як прикриттям, вони теж почали стріляти в кущі, але їм впало в око, що двері льоху одчинені.

— Арештований втік! Держи! — закричали вони й кинулися в сад. Слідом за ними побігли солдати від ганку. Залишився тільки один вартовий.

Приголомшена несподіванкою, Меланка з хвилину стояла на спорожнілому дворі, потім кинула черешні і, ніби підхоплена вітром, побігла прожогом до воріт.

— Гальт! Стій! — кричав їй услід вартовий.

Дівчина почула лише, як бахнув постріл і повз неї просвистіла куля. Це подвоїло її сили. За кілька хвилин вона, майже непритомна, впала до Юхимових ніг.

— Ядвіга випустила Грапія. Він утік, — встигла гукнути вона.

Юхим схопив її на руки й кинувся в гущавину лісу, далі від небезпечного місця, де лунали постріли й вигуки переслідувачів. Вони незабаром ущухли: окупанти й гайдамаки боялися заглиблюватись у ліс.

На півдорозі до табору наздогнали Грапія, що сидів під березою, милуючи Ядвігу.

— Ах ти ж моя хоробра визволителька! — казав він. — Ти ж у мене тепер будеш за помічника. Хочеш моєю донькою бути?

Засоромлена похвалою, Ядвіга лише зиркнула й запитала:

— А як же мій батько буде без мене?

Командир зайшовся щирим сміхом:

— Справді! Без такої доньки йому ніяк не прожити! О! Ще одна хоробра партизанка, — привітав він Меланку. — Йди сюди! — пригорнув він дівчину до себе. — Що, настрахалася?

— Атож! — щиро призналася Меланка, щаслива, що так добре скінчилася небезпечна пригода.

— А я — ні. Зовсім не було страшно, — похвалилась завзята Ядвіга...

Всі четверо, — два партизани й дві малі партизанки, — триумфальним кроком рушили до табору.

* * *

Гайдамаки, що стерегли Грапія, коли його випустила Ядвіга з льоху, були Гнатові знайомі. За кілька днів пізно ввечері вони завітали до нього випити й закутити. Для таких гостей Гнат не скупився.

Вони розповіли Гнатові про втечу, скаржачись, що їм довелося за Грапія посидіти пару днів під арештом у тому ж таки льоху. Ще й побив їх немилосердно старшина за те, що не доглядили важливого в'язня. Одному з них старшина вибив зуба.

— Кажете, мала дівчина випустила Грапія? — розпитував Гнат.

— Атож, — відповідав йому гайдамака з вибитим зубом. — Вартовий німець казав, що бачив, як вона побігла в сад. Звідти вона підкралася й одсунула засув, поки її подруга продавала німцеві черешні.

— А які були дівчата? Може, одна білява, а друга — чорнява? — догадувався Гнат.

— Саме такі! Чорну я навіть сам помітив! — вигукнув гайдамака. — Звідки ви їх знаєте?

— Одну знаю. Це Ядвіга, донька сусіди Стаха. Він у партизанів. А другої не знаю. Але я її бачив з Ядвігою.

— Може, вони й зараз тут? — схопився гайдамака: йому кортіло помститися за свій вибитий зуб.

— Навряд. Уже кілька днів я їх не бачу. Певне, з того дня, як утік Грапій. Або в лісі вони, або ж їх десь сховали...

Гайдамаки пішли до хати Ядвіги шукати її з Меланкою. Гнат чекав їх коло своєї хати, боячися встрявати в справу, бо вже дістав від партизанів пересторогу за те, що підстерігав Грапія.

Незабаром гайдамаки повернулися, розлютовані з невдачі: дівчат вони не знайшли.

— Де в тебе солома? — сердито запитав Гната гайдамака з вибитим зубом. — У твого злидаря сусіди нема й соломи на подвір'ї...

— То ваші її спалили. А навіщо вам солома?

— Спалимо це прокляте кубло.

— А як моя хата згорить? — завагався Гнат.

— Не бійся. Ніч тиха. Горітиме, як свічка в церкві...

— Ось де моя солома,— Гнат провів гайдамаків до своєї скирти, що її не видно було з двору, бо небо вкрили хмари й чорна темінь оповила землю.

Гнат і радів, що спалять хату ненависного злидаря Стаха, і боявся, чи не дістанеться йому за це.

— Ви ж дивіться, нікому не кажіть, що я вам виказав Ядвігу, бо партизани помстяться,— прохав він гайдамаків.

— Не бійтеся, Гнате Петровичу,— втішали його гайдамаки.— Таких людей, як ви, ми бережемо. Як що — оборонимо...

Гнат лише зітхнув: ох, чи ж оборонять? Після Грапівної втечі він почав побоюватися партизанів, бо чув, як усе село раділо з тієї втечі.

«З ким народ, з тим і сила»,— тривожно міркував він, прислухаючись, як гайдамаки поралися коло Стахової хати. Незабаром у темряві блиснув вогонь, що швидко розростався, роздираючи чорну завісу ночі.

В його хисткому світлі перед Гнатом вирости постаті гайдамаків.

— Хлопці! Ідіть від мене швидше, щоб вас ніхто не бачив,— кинувся до них Гнат.— Нехай люди подумают, що то баба Франка забула заслонити піч. Ви її в хаті бачили?

— Ніякої ми там баби не бачили. Тільки курка в хаті, а хата не замкнена.

— Ще краще. Вона, мабуть, заночувала у сусідів. На неї все й звернемо. Пішла, скажемо, забула вогонь в печі... Ідіть, хлопці. А то, диви, в селі є партизани, а вас тут тільки двое...

Згадка про партизанів зробила свій вплив. Гайдамаки подалися геть. Гнат, глянувши ще раз на пожежу, пішов до хати і ліг, укритись з головою, щоб не бачити червоного світла у вікнах. Воно лякало його передчуттям розплати за свій вчинок...

Ядвігу й Меланку справді лишили в лісі. Їх могли упізнати гайдамаки чи німці.

— Доведеться тобі вже зі мною бути, аж поки виженемо геть з України німців та гайдамаків,— казав батько Меланці, задоволений, що в нього така завзята донька.

— А скоро це буде? — питала Меланка: що не кажи, а вона уже не раз згадала за ці дні про матір.

Ядвізі — тій було байдуже. В лісі з батьком вона почувала себе куди краще, ніж у своїй хаті з бабою Франкою. Лише за куркою, за своєю Галькою, вона тужила, і коли

Ядвіга почула, що Юхим іде на село розпитатись про новини, вона вчепилася до нього. Вона лише візьме курку з яйцями та й назад повернеться. За Ядвігою вчепилася й Меланка. Батько не перечив. Юхим мав зараз же повернутися в ліс. Він догляне дівчат.

— Галя виведе в лісі курчат. Будуть у нас партизанські курочки,— дорогою мріяла Ядвіга.

— Та курка ж не сяде на яйця, коли їх зрушити, — жартуючи дражнив дівчину Юхим.

— Е, ні. Моя Галька сяде. Вона в мене розумна курочка,— не піддавалась Ядвіга.— О! Що це? — вигукнула вона.— На селі пожежа!

Вони саме вийшли з лісу, й усі троє побачили заграву.

— Це в нас, певне, горить! — зойкнула Ядвіга, охоплена лихим передчуттям, і кинулася бігти до села.

Юхим і Меланка теж побігли.

Незабаром усі троє були коло хати. Вогонь уже охопив дах, і він палав велетенським багаттям. На селі тривожно калатав дзвін на сполох. Але людей ще не було. Юхим кинувся будити сусідів. Дівчата прикипіли на місці, приголомшені грізним видовищем.

— Моя курочка!— раптом зойкнула Ядвіга, і, перш ніж Меланка отямилася, вона зникла в отворі відчинених дверей, за якими сипався дощ вогневих іскор і клубочився червонястий дим.

«Згорить! — з жахом подумала Меланка.— Треба витягти її надвір».

— Ядвіго! — несамовито гукнула вона.

Вогонь ревів, тріщали крокви... Куди там було почути Ядвізі заклик своєї подруги!..

Не довго думаючи, Меланка кинулася вслід за Ядвігою. В сінях, де не було стелі, вже падали з даху полум'яні уламки, вже зайнялися стіни... Меланці перехопило дух від диму, пекельний жар охопив її... Вона впала навколішки й тоді навкарачки вповзла в хату. Тут було трохи легше. Стеля вже тріснула вогневими розщелинами, але диму й жару було менше. В червонястій пільмі Меланка побачила свою подругу коло ліжка. Під лівою пахвою вона тримала курку, а правою щось робила.

— Ядвіго! Божевільна! Біжим з хати! — зойкнула Меланка, вхопивши дівчину за спідницю.

— Чекай! Яйця заберу. На, ховай їх у пазуху. Мені ніяк...

Знаючи впертість своєї подруги, Меланка похалцем поклала собі за пазуху яйця.

— Біжи! — штовхнула вона наперед Ядвігу. Обидві вже задихались від жару й їдкого диму, що засліплював очі.

В цю мить над ними різно загуркотіло: валився дах. Ядвіга встигла проскочити сіни, а Меланці перетяла дорогу полум'яна бантина. Вона спіткнулася і впала поперед неї. Дівчина загинула б. Але як тоді, на річці, на льоду, небезпека неймовірно напружила всі її сили. Вона наче зовсім втратила вагу, легко схопилася і вилетіла надвір.

— Яйця цілі? — зустріла її Ядвіга. — Ой, ти гориш!..

Не випускаючи курки, вона взялася одною рукою гасити одяг на Меланці. Прибіг Юхим з відром води і вилит її на дівчину.

— Ой-ой-ой! — застогнала Меланка. Лише тепер вона відчула нестерпний біль. Коли вона впала, їй попекло геть-чисто руки. Зціпивши зуби, щоб не стогнати, вона поточилася і впала непритомна. Юхим ухопив її на руки й поніс до Грапівової хати.

— Сіллю посипати треба. Сіллю! — лопотіла перелякана за подругу Ядвіга, біжачи поруч Юхима зі своєю куркою.

У хаті Меланка отямилася, і їй, посипавши сіллю, перев'язали руки тими бинтами, що їх Грапій передав для батька. Не придалися вони йому. Помер старий, не діджавши сина.

Меланка трохи спочила й змінила мокрий та забруднений битими яйцями одяг. Ганна дістала їй в сусідів інший. Потім усі троє рушили назад до лісу. Тим часом хата згоріла дотла.

— Нічого. За це вони дістануть відплату, — втішав дітей Юхим.

Ядвіга, врятувавши курку, не дуже журилась за хату. Їй допікало лише те, що це, напевне, Гнатова справа. Вона сказала про це Юхимові.

— Добре. Дізнаємось. Якщо баба Франка сьогодні в печі не топила, то, значить, хтось хату підпалив. І не хто інший, як Гнат. Буде йому за це, — пообіцяв Юхим.

Меланці сіль пороз'їдала пухирі, такі великі, що вони відчувалися під бинтами. Бинти в них боляче врізалися. Меланка з усіх сил намагалася не стогнати.

Юхим узяв її на руки й прискорив ходу, щоб швидше добратися до табору. В таборі Грапій поскидав бинти з сіллю, що мучили дівчину, старанно обмив її попечені руки перевареною в казані водою й наклав примочки з розчину соди. Дівчині стало легше, і, стомлена, вона за-

снула на колінах у батька. Поруч примостилася Ядвіга, пригорнувши до себе свою Гальку, загорнуту в свитку.

Другої ночі, такої ж темної та тихої, свічкою горіла Гнатова хата. І вона згоріла дотла.

* * *

Розлютовані втечею Грапія, гайдамаки почали ще більше знущатися з людей. Карні загони заповнили села. Один такий загін з'явився в Лісничівці. На чолі його був старшина — син дубовецького пана, що вибив палієві-гайдамаці за Грапія зуб. І в Лісничівці старшина взявся до цього діла. Він почав з гайдамаками гнати людей до церкви, на майдан. Селян нещадно били, вимагаючи, щоб вони виказали, де Грапій. Піп з хрестом умовляв побитих слухатися старшину, бо він представник влади, настановленої богом. Перед тим піп навчав старшину, кого саме виганяти на майдан. Він знав селян і догадувався, хто з них найтісніше зв'язаний з партизанами...

Село не стерпіло знущань і повстало. Люди кинулись до майдану хто з чим: з косами, з сокирами, навіть з граблями. Декопрі мали рушниці. Саме в той день на селі був Юхим та ще троє партизанів. Вони очолили напад на гайдамаків. Юхим, першим прибігши на майдан, влучним пострілом поклав на місці старшину. Другим, ував гайдамака з вибитим зубом, не встигнувши й порадуватися, що за його зуб відплачено.

Першу мить гайдамаки розгубилися.

— Хапайте їх, в'яжіть! — кричав Юхим людям, що були на майдані.

Люди завагалися. Вони були беззбройні. Гайдамаки, бачачи проти себе тільки одного Юхима, вхопилися за рушниці. Кулі засвистіли навколо Юхима. Одна влучила йому в руку. Він поточився і впав.

— Слава! — закричав тоді другий палій-гайдамака, товариш небіжчика з вибитим зубом, і кинувся навпростець до Юхима.

Юхим пораненою рукою, зіптивши від болю зуби, все ж підвів свою рушницю і, лежачи, вистрелив. Влучний партизанський постріл поклав на місці палія. Тоді його товариші, припавши до землі, взялись обстрілювати Юхима.

Юхим уже зібрався відважно зустрінути свою смерть, як з іншого боку майдану примнули постріли його товаришів, що бігли на допомогу. За ними була юрба селян, озброєних хто чим міг.

Побачивши таке, гайдамаки кинулись навтікача, поспішаючи до своїх коней та до тачанки з кулеметом. За ними, наче підбитий заєць, стрибав, плутаючись у рясі, піп з хрестом.

Тачанку з кулеметом повстанці встигли захопити. Гайдамаки втекли. Тільки курява знялася за ними... Але до Дубовиків, до свого штабу, вони не добилися. Партизани підстерegli, як вони їхали з Лісничівки до Дубовиків, і засіли в лісі, що перетинав шлях. Ледве гайдамаки вскочили в той ліс, як з усіх боків загриміли постріли. Партизанські кулі добре влучали. Тільки один гайдамака вирвався з вогневого кола, принісши в штаб звістку про повстання. На Лісничівку рушив чималий загін німців та гайдамаків з трьома кулеметами. Але відбитий повстанцями кулемет добре діяв в руках батька Ядвіги, Стаха, і, зустрівши ворога вбивчим вогнем на узліссі, партизани примусили його відступити.

Гайдамаки, налякані загибеллю своїх товаришів, панічно розбіглися. Але німецькі солдати, дарма що їх було значно менше за гайдамаків, розташували свої кулемети на пагорку проти лісу й засипали узлісся зливою куль.

— Хлопці, лягай урозсип! — наказав Грапій.

Партизани, кожний відшукавши собі якесь прикриття, чи то пагорок, чи стовбур, чи пень, позаягали, одстрілюючись від ворога.

Грапій підповз до Стаха, що підтягнув кулемет до самого краю лісу і майже на очах у німців строчив з нього по гребеню пагорка, не дозволяючи ворогам виткнути голову з-за прикриття.

— Чи довго видержати? — запитав Грапій Стаха, обмірковуючи план наступу на німців.

— Хоч до вечора! — відказав Стах, дарма що ворожі кулі сікли коло нього гілочки ріденького кущика — його малонадійного прикриття.

Грапій сумно хитнув головою. Він мав такий план: попід узлісся йшов яр, зарослий густими кущами глоду; ярок завертав за пагорок з німецькими кулеметами; Грапій гадав, що, поки Стах притягатиме до себе увагу німців, частина партизанів пробереться непомітно ворогові в тил і вдарить йому в спину. Та навряд чи Стахові вдасться продержатися стільки часу, скільки було потрібно на цю операцію. Ворожі кулемети вже намащували Стаха. Якщо знайдуть його, заб'ють, безперечно.

Раптом Грапіві очі спалахнули. Добре придивившись до схилу пагорка, він зміркував, що схил — мертве місце, тобто ворожі кулі пролітають над ним досить високо.

— За мною, хлопці! — гримнув командир, стрибнувши в яр.

За хвилинку він уже йшов спокійно вгору до гребеня просто на ворожі кулемети.

Партизани, не вагаючись, кинулися на його заклик в атаку.

Німці були повитикалися з-за гребеня, але вбивчий вогонь Стаха примусив їх знову причаїтися.

Раптом Стахів кулемет ущух.

«Підстрілили хлопця»,— подумав Грапій, навіть не озирнувшись.

І ніхто не озирнувся, бо вже були на півдорозі до гребеня й готувалися до зустрічі з німцями, що от-от повинні були показатися.

Але німці забарилися. Вони боялися, чи не замовк партизанський кулемет навмисно, викликаючи їх з-за прикриття.

Минуло хвилин з десять. Партизани за наказом Грапія тепер посувалися повільно, щоразу припадаючи до землі, готові до зустрічного вогню ворога. Німці вже підтягали кулемети ближче до гребеня, коли раптом збоку, з поля, затарахкотів Стахів кулемет і почав косити ворога. Німці кинулися тікати. Які здиьмали руки вгору, інші бігли просто на партизанів, падаючи від їх куль. Бій скінчився швидко...

Тоді з'явився, тягнучи свій кулемет, весь мокрий від поту, весь скривавлений, весь у лахміттях, але веселий та бадьорий Стах.

Товариші кинулися до нього:

— Ти весь побитий кулями! Як ти держишся на ногах?

— Та то кляті колючки глоду,— засміявся Стах,— а не кулі. Хіба ви не бачили, як я, наче жеребець, гасав з кулеметом за вами і ото вже за пагорком кинувся в кущі та почав стрілянину. А кущі густі, кляті!..

Веселі з перемоги, жартуючи з Стахового сміливого маневру, партизани подалися до Лісничівки.

Того ж вечора Грапій організував у Лісничівці революційний комітет і розіслав гінців по сусідніх селах із закликом приєднатися до повстання.

Ядвіга й Меланка, що лишались у таборі, дізнавшись про всі ці події, попросились в одну душу на село. Їх бать-

ки уже були там, і ніхто з вартових не міг стримати дівчат. Попрохавши їх доглядати курку Гальку, що знову нанесла яєць і під вільхою виводила курчат, Ядвіга й Меланка рушили на село. Ночували вони в Юхимовій хаті.

* * *

Зранку Меланка вкупі з батьком сиділа в сільській управі, де був штаб ревкому. Забившись у куток, вона великими очима стежила, як приходили все нові люди, діставали різні накази і йшли їх виконувати. Її захоплювала ця ділова метушня.

Ревком гарячково готувався до оборони. Всі розуміли, що окупанти так не лишать справи. Вони, правда, очистили Дубовики, бо це село було оточене великим лісом, який давав партизанам змогу напасти на ворога зненацька. В Дубовиках теж організувався свій ревком. Однак було ясно, що з містечка, де був залізничний вузол, незабаром прибудуть свіжі сили, німецькі й гайдамацькі.

Меланка прислухалася до розмов. Їй дуже хотілося, щоб і містечко приєдналося до повстання. Тоді вона зможе побачити маму. Там-бо ж стільки робітників на паперовій фабриці.

«І вони всі свої люди»,— міркувала дівчина, не знаючи того, що в містечку надто велика німецька залога й перемогти її— справа не проста.

— Вдарили б на містечко, захопили б залізницю, оце було б діло. Повстання охопило б увесь повіт, поширилося б далі,— почувла вона одного разу слова Грапія.

В Меланки забилося серце від надії.

— Людей в нас досить,— казав далі Грапій.— Але ж, на лихо, зброї мало. Безнадійна справа. Будемо тут боротися. Може, тим часом в місті вибухне повстання...

Меланка похнюпилася.

— Треба зв'язатися з партійним комітетом,— подав пораду батько Меланки.— Може, він здобуде десь зброю. Та й вказівки комітет дасть, що далі робити.

— Треба,— згодився Грапій.— Тільки кого б послати? Довірену людину треба... До того ж, певне, на усіх дорогах зараз посилені німецькі застави...

— То байдуже,— подав свій голос Юхим.— Я знаю такі стежки, що можу лісом, перейшовши річку бродом, дійти до самої фабрики, щоб побачитися з Петром Степановичем...

— Еге ж,— заперечив Грапій.— Дорогий товаришу, поперше, ти поранений, по-друге, на фабриці тебе, вже не

кажучи про робітників, знає вся адміністрація. Ти ж там позаторік робив у ремонтній майстерні. Забув, як тебе за страйк вигнали й трохи не заарештували?

Юхим мовчав. Рана — то пусте, а от що правда, то правда: ковалем в себе на селі йому довелося зробитися, бо його ніде вже не брали на роботу. Зі слюсаря ковалем він став. Скрізь його за страйкаря знали.

Меланка аж тремтіла від нетерпіння. Йй хотілося сказати, щоб її послали. Принесла ж вона вже раз лист від комітету. І тепер нехай напишуть. Нехай лише виведуть у лісі на дорогу до містечка. Тепер вона вже не заблудиться: ягід не шукатиме. Йй лише було соромно це сказати. Мабуть, тому, що йй дуже хотілося матір побачити, й вона боялася, що зрозуміють її таємне бажання та й будуть сміятися: така велика дівчина, а до мами захотілося.

— Я піду до містечка! — нарешті не втерпіла вона.

— Ти? — вигукнув її батько, й усі обернулись до неї.

— Атож, — обізвалась вона несміливо, ще більше забившись у куток. Але ж, зібравши всю свою мужність, дала: — Я ж дорогу знаю і вже один раз принесла лист.

— Та як же ти через містечко підеш? — заперечив йй батько. — Треба ж зараз іти, вдень. Справа така, що кожна година важить багато. А вдень тебе побачить хтось із тих німців чи гайдамаків, що були в Дубовиках. Вони ж до містечка подалися... От і схоплять...

— Я їх не боюся!

— От і видно, що мала ти. Хіба ж у тому справа, чи ти їх боїшся, чи ні? А як же тоді листа передаси? Він потрапить їм у руки. Ти про це подумала?

Меланка зовсім знітилася. Леле! Не побачити йй мами.

Тим часом Грапій дивився Меланці своїми синіми очима просто в душу й тепло посміхався, ніби він бачив, що там робилося.

— А ми так зробимо, — вимовив він. — Юхим піде з Меланкою лісом. Він такий, що з раною дійде. Коло фабрики він сховається, а Меланка зайде з задніх воріт — там варті нема — й передасть через тих, що везуть ганчір'я, — нехай викличуть Петра Степановича. Мовляв, донька, на ймення Меланка, його кличе. Той догадається, в чому справа, і вийде. Меланка й передасть йому торбинку з грибами. Ми лист у торбинці зашиємо.

— Оце добре! — вихопилося в Меланки: вона боялася, що в сорочці знову буде тяжко записку знайти. Але ж, леле! — матері вона не побачить, бо ж ітимуть лісом до

фабрики. До містечка її Юхим не пустить. Він, певне, зараз же з нею повернеться в Лісничівку...

Так і є. Грапій каже:

— За годину — попросимо, щоб найшвидше, — комітет дасть відповідь. Меланка скаже Петрові, де саме в лісі вони з Юхимом сидітимуть тим часом. Там, коло річки, є розбита блискавкою сосна. Юхим зараз же принесе нам відповідь...

Грапій замовк і, лукаво посміхаючись, дивився на Меланку.

— Ну, а Меланка, — нарешті вимовив він, — лишиться до вечора в лісі з тим товаришем, що через нього Петро передасть відповідь комітету. Як стемніє, Меланка піде додому ночувати. В темряві її ніхто не впізнає, хоч би й перестрів. Раннім ранком, удосвіта, Меланка знову прийде до того місця в лісі, де Юхим на неї чекатиме... Тим часом комітет збере нові відомості й передасть лист через Меланку. Якове! — звернувся він до батька Меланки. — Пиши зараз же лист...

Меланка аж зашарілася з радості і тільки позирала вдячними очима з свого кутка на Грапія.

— Та йди сюди, — покликав він її до себе...

Дівчина підійшла.

— Ти ж, виходить, гонець нашого ревкому. Така відповідальна особа, а забилася в куток, — казав він, милуючи дівча.

Батько, одірвавшись на мить од листа, посміхнувся своїй завзятій доньці.

— А можна й Ядвізі йти з нами? — згадавши про свою вірну подругу, попрохала Меланка.

— Та де ж її зараз шукати? — заперечив батько. — Кінчаю лист. Іди зараз же з Юхимом, не баріться. Коли справа — так справа.

Меланка тільки зітхнула: з Ядвігою було б веселіше, та що зробиш, — треба старших слухатися.

Трохи згодом вони з Юхимом уже простували лісом — гущавиною, чагарником, потайними стежками — до містечка. Дорогою в торбинку, де був зашитий лист, вони назбирали грибів. Меланка чорничною плямою помітила зверху, де лист, щоб його недовго шукати.

Добре натовмившись, бо манівцями йшли, вони нарешті побачили здаля димар фабрики. Юхим, як умовилися, лишився коло розбитої сосни, а Меланка, стримуючи від хвилювання подих, наблизилась до фабрики. Вона хотіла, як їй наказали, викликати Петра Степановича через яко-

гось возія ганчір'я, та побачила, що ворота саме відчинені й там збилося кілька підвід. Меланка, як весною, проскочила непомітно в двір. Тут вона набралася страху: саме через двір проходило кілька німецьких офіцерів з фабричною адміністрацією. Меланка сховалася за купою ганчір'я і вже не наважувалася йти далі. Петра Степановича вона викликала через одну з робітниць, що були в дворі, бо саме припав час обідньої перерви. Петро Степанович негайно з'явився до Меланки. Вчепившись у нього, як колись, Меланка прошепотіла йому про лист і про розбиту сосну, де Юхим чекає відповіді, і передала торбинку. Петро Степанович, що знав і про повстання, й про пригоди Меланки, зараз же допоміг Меланці вийти з двору, а сам кинувся збирати комітетчиків: вони майже всі працювали на фабриці.

Швидше як за годину один з них уже простував до розбитої сосни. Він розповів Юхимові:

— У німців у містечку є багато зброї. На неї давно комітет має око. Вона у складі, збудованому під час війни. Склад оточений муром. Правда, невисоким. Той мур з чотирьох боків стережуть чотири вартових. Можна було б на них напасти. На це хлопці в містечку знайдуться. Але ж зчиниться галас. А поруч у школі — гарнізонний караул. Там завжди озброєний взвод. Почують галас, вибіжать — нічого не вийде. От якби хоч один вартовий сам дав себе зв'язати. Тоді можна було б через мур перетягти стільки зброї, скільки вдасться винести. Склад відчинити можна. Свої ж слюсарі... Комітет має вже декілька знайомих серед тих солдатів, що стережуть склад, і старається, щоб вони зрозуміли, чого їх сюди пригнали. Серед них є зовсім свій. Він робітник. Звуть Герман Лібіх. Якби ж він згодився допомогти! Здається, він цієї ночі вартує... Ми сьогодні ж спробуємо його умовити. Біда лише, що він з соціал-демократів. Задурили йому голову його вожді, й він ще боїться нам вірити...

Меланка чула розмову товариша з Юхимом, хоч, натомлена, вона лягла спочити, й Юхим з товаришем думали, що вона спить. Коли Юхим пішов, вона сказала:

— Якщо вам треба йти, то я можу сама в лісі побути до вечора. Я звикла до лісу. Я зовсім не боюся сама...

Дівчині було ніяково, що товариш має з нею сидіти півдня. Той засміявся.

— Знаю, знаю. Чув про тебе. Це ж я мав одвезти тебе до Лісничівки... Нічого, я побуду з тобою. Тільки от — ти ж, певне, хочеш їсти? То я зараз принесу.

— У нас з Юхимом є що їсти,— похвалилася Меланка.— Ми багато взяли, як ішли.

Вона показала на торбинку, де було досить харчів і на три дні.

— Може, ви хочете поснідати?

— Добре,— згодився товариш, посміхаючись.— А то я побіг не снідавши.

Вони взялися до їжі.

— Розкажи ж мені, як ти визволяла Грапія,— попросив товариш.

— То ж не я. То Ядвіга,— засоромилась Меланка.— Я тільки при тому була...

І вона розповіла, як було діло. Потім товариш попросив розповісти про життя в лісі. Розповівши, Меланка запитала:

— А чому ви не йдете до нас, партизанів, у ліс?

Товариш розсміявся:

— Ах ти ж партизанка! Не йдемо ми до вас, партизанів, тому, що хто ж годі буде готувати загальне повстання?

І він розповів Меланці трошки про ту велику й небезпечну роботу, що її провадять партійці в підпіллі,— навчають людей, щоб вони повстали проти насильників, готують зброю до повстання, привчають нею користуватися...

— Як вам не страшно? — дивувалася Меланка.— Кожного з вас можуть схопити й розстріляти...

— Дитино моя! — Партизани теж гинуть у боях з німецькими солдатами та гайдамаками. Боротьби без жертв не буває. Ті, що загинули,— герої. Вони відважно пожертвували своїм життям задля щасливої долі всього трудящого люду...

Довго ще вони розмовляли. Сонце хилилось до заходу. День був гарячий, задушний. Відчувалося, що незабаром буде гроза. Парко стало в лісі. Розпечені сосни не давали холодка.

— Можна, я піду скупаюся в річці? — попросила Меланка, стомлена спекою.

— Диви тільки, щоб не зустрілася з німецькими солдатами та гайдамаками. А то ще натрапиш на кого-небудь з тих, що тебе бачили,

— Я буду обережно,— схопилася Меланка й побігла до річки.

Перш ніж вийти з лісу на берег, Меланка уважно обдивилася, чи нема там кого. Нікого не було. Тільки далеко, коло мосту, жінки прали білизну.

«Може, й мама там,— подумала Меланка, і її серце со-

лодко замерло: увечері вона її побачить.— Отам гарно буде скупатися. Ніхто мене не побачить»,— міркувала дівчина, простуючи до тихої затоки, оточеної чагарником.

На березі, вже збираючись роздягнутися, Меланка зайшла трохи в воду, спробувати, яка вона, оглянулася й прикипіла на місці. Коло самої води, прихований кущем так, що його раніше не видно було, сидів німецький солдат, задумливо вп'явши очі в блискучу ріку. Перелякана Меланка, не зводячи очей з солдата, почала тихенько рачкувати. Вона вже була на березі, як раптом під її ногою дзвінко тріснула гілка. Меланка скам'яніла. Солдат обернувся, побачив її і почав пильно придивлятися, ніби пізнаючи. Найстрашніше було те, що й Меланка його пізнавала. Десь вона його бачила. Але ж де? Певне, на панському подвір'ї в Дубовиках... Все пропало! Зараз він її схопить... Тікати! Щосили тікати!.. Але ж ноги з переляку не слухали...

Меланка зібрала всі сили, щоб перемогти свій страх, коли раптом солдат заговорив до неї.

— Ну що, мала? — спитав він, привітно посміхаючись.— Діждалась ти свого батька того дня, як тебе на мосту не пустили до нього? Ти вже, мабуть, забула про це?

Меланка все згадала. Та це той чорнявий солдат з пташиним обличчям, що хотів пустити її через міст,— вона це відчула тоді,— але побоявся своїх товаришів. В неї одлягло від серця.

— Йди-но сюди! — лагідно покликав її солдат. Меланка нерішуче підійшла.— Де ж твій батько зараз? На фабриці?

Меланка зрозуміла його питання, але не знала, що відповісти.

— Ні,— нарешті вимовила вона.— Він поїхав далеко. Працює в іншому місці.

— Ти, певне, тужиш за батьком?

Меланка лише кивнула головою: їй тяжко було сказати неправду.

— І я тужу за своєю донькою,— сумно вимовив солдат.— У мене дома лишилася донька. Така самісінька, як ти. Далеко, далеко вона...

Туга забриніла в голосі солдата. Тепла приязнь до нього ворухнулася в серці дівчини. Вона згадала, як задумливо дивився він на воду. Так самісінько, як ото уві сні вона уявляла собі батька в лісі без неї. Тяжко батькам у розлуці з своїми дітьми!.. Меланка ближче підійшла до солдата.

— А як тебе звать?

Меланка завагалася: страшно сказати своє ім'я. А якщо його після визволення Грапія вже всі знають? Почервонівши від неправди, вона вимовила:

— Анна.

— Анна? — зрадів солдат. — І мою доньку звать Анна. Сідай коло мене, моя любя Анна. А мене звать Герман. Герман Лібіх...

— Герман Лібіх? — вихопилося в Меланки.

— Так. Чого ти здивувалася? Хіба ти чула про мене?

Меланка розгубилася. Що відповісти? Щойно вона чула від товариша, яким обережним треба бути, коли провадиш підпільну роботу. Головне, не можна нічого розповідати. Краще самому розпитувати. І вона запитала:

— Чому ви вірите своїм соціал-демократам, а нам — ні?

— Звідки ти це взяла? Від кого про це чула? — здивовано запитав солдат, пильно дивлячись на дівчину.

Меланці нікуди було діватися. Розуміючи, що вона зовсім зрадила себе, вона кинулася до солдата.

— Не розпитуйте мене! Я не можу нічого сказати, — залепетала вона. — Тільки ж вірте мені...

Збиваючись, поспішаючи, Меланка розповіла, як забили на смерть Грапієвого старого батька, як робили реквізицію на селі, як спалили хату Ядвіги. І про те згадала, як вони рятували курку Гальку...

Лібіх не все зрозумів, але його схвилювало щире дитяче оповідання. Багато він передумав за ці хвилини. Він сам не бачив, що творилося на селах. Він знав лише, що в містечко приводять арештованих. Їх, буває, й розстрілюють. Та йому казали, що це — бандити, злодії... Вони нападають на німецьке військо, і з ними розправляються за законами воєнного часу...

Товариш, стурбований тим, що Меланки довго нема, пішов до річки по неї.

«Чи не втопилася, бува, дівчина?» — тривожно подумав він.

Його тривога зростала: Меланки ніде не було видно. В розпачі він почав оглядати кожний куш. Яке ж було його здивування, коли нарешті він знайшов її з Лібіхом. Він його враз упізнав...

— Виходить, ви, товаришу Лібіх, знаєтесь з нашими партизанами, — привітавшись, сказав він німецькою мовою, бо сам жив колись серед німецьких колоністів на Волині.

— Як з партизанами? — здивувався стурбований Лібіх,

— Хіба ж вам вона, — живнув товариш на Меланку, — не розповіла про себе? Це ж наша хоробра партизанка... Вона в лісі з своїм батьком...

— Які у вас дивні діти! — тільки й вимовив Лібіх.

Цієї ж ночі стався сміливий напад невідомих людей на склад із зброєю. Вони зв'язали вартового, що стояв біля брами, забивши йому рот хусткою, відчинили склад і, користуючися з темної ночі, з грози та зливи, набрали два вози рушниць, гранат і три кулемети. Зброю накрили сіном. Вози з сіном поїхали до станції, але по дорозі завернули в ліс...

Зв'язаний вартовий був Герман Лібіх.

* * *

Повстанцям не пощастило скористатися із здобутої зброї для нападу на містечко. Німецьке командування пригнало значні сили. Сусідні повіти не були ще організовані. Губернський комітет партії наказав чекати на слухний час.

Минали дні. Вже прийшла осінь. У лісі клени вдягли багрянний одяг. Берізки губили листя. Ядвіга й Меланка добре почували себе в таборі, що тепер став бучний та веселий. Тільки вночі треба було старанно загортатися в кожух, бо вже почалися ранішні заморозки.

Удень діти гуляли в лісі. Збирали пізні гриби та ягоди й лазили по деревах, наче мавпи, лишивши курку Гальку під доглядом вартових. Вона курчат таки не вивела, хоч і нанесла в лісі яєць і сіла на них. Одної ночі повстанців збудило її сполохане кудяхтання. Якийсь лісовий звір добрався до партизанської курки. Хтось встиг його побачити. Кажали — лис. Гальку він не впіймав, а її яйця подушив. Після цього розумна курка, мабуть, вирішила, що не варт виводити нащадків у такій бойовій обстановці.

Одного дня діти зайшли далеко від табору. Вони вилізли на берізку і гойдалися на гілках. Це вигадала Ядвіга.

Дівчата весело реготали, хоч гілки тріщали, ладні ось-ось уломитися. Та малі партизанки вже звикли до небезпеки. Раптом Ядвіга замовкла.

— Цс! — застережливо засвистіла вона до Меланки, вп'явши очі в чагарник, що межував з березняком. Меланка глянула туди, куди дивилася її подруга. Її гострі очі уздріли те, що їх обох стривожило: під кущем, причаївшись, сидів якийсь чоловік. Ядвіга його враз упізнала. Це був Гнат. Куркуль тоді, як згоріла його хата, трохи не збожеволів. Бо разом із хатою згоріли на дні скрині в ко-

морі — всі зібрані ним гроші. Втративши все на світі, він відтоді жив лише жадою помсти партизанам. Уже давно він ходив щодня у ліс, де, лякаючись всього живого, він нищпорив, щоб натрапити на табір. Його мрія була дізнатися, де він, щоб оповістити про це окупантів.

Він бачив дівчат і пізнав їх. Помітивши, що вони його викрили, він, наче дикий звір, поліз у гущавину чагарника. Та вже листя облетіло, й дві пари очей — сині і чорні — настирливо стежили за ним з височини. Наче вепр, схопився куркуль і побіг...

— Біжімо за ним слідом! — стиха гукнула Ядвіга Меланці. — Треба вистежити, що він тут у лісі робить...

Вмить дівчата, добре звикнувши лазити по деревах, опинилися на землі. Почалося полювання — гонитва. Гнат, хоч і тяжкий та череватий, був би втік, звісно, од дівчат. Та чагарник заважав йому. Коріння чіплялося за його грубі ноги, гілки без жалю хльоскали його. А дівчата, наче вужі, легко прослизали між кущами, не відстаючи від своєї жертви. Вони й не ховалися, хоробрі з того, що куркуль од них тікає.

Але чагарник скінчився. Далі пішов сосняк. Тут перевага була на боці куркуля. Він почав віддалятися від своїх малих переслідувачів.

— Лови його! Держи його! — шосили закричала в розпачі Ядвіга, сподіваючися, що, може, її почують в таборі, бо Гнат, того не знаючи, тікав просто на табір.

Почувши зойк Ядвіги, куркуль зрозумів, що вона кличе близьку допомогу. Жах і лють охопили його. Він раптом став і обернувся. Дівчата, що бігли слідом, перелякано спинилися.

Хвилинку всі троє мовчали.

— Допоможіть! — урвав тишу розпачливий зойк Ядвіги, такий дзвінкий, що його почули в таборі.

Не тямлячи себе від люті, куркуль повернув до дівчат. Вони кинулись тікати, але відстань між ними все скорочувалася. Розуміючи, що від ворога не втекти, Ядвіга перша, а за нею Меланка подерлися на берізку. Куркуль, підстрибнувши, трохи не вхопив за ноги Меланку, але тої ж миті вона була вже високо.

Якби дівчата кричали далі, куркуль, може, й тікав би. Але їм перехопило дух від зусилля, поки вони, наче ящірки, лізли на верховину берізки. Куркуль спробував було й собі видертися на берізку, та стовбур її був рівний, без гілок коло землі і тонкий. Зміркувавши це, куркуль, наче ведмідь, ухопився за берізку й почав її розгойдувати. Не-

щасні діти, вчепившись за гілки, щоб не зірватися й не впасти на землю, закликали в надмірному зусиллі.

Все дужче розгойдувалася тонка берізка. Ядвіга хотіла ще раз крикнути, та їй перехопило дух. Раптом гілка, на якій висіла Меланка, вломилася. Дівчина полетіла з нею вниз, але зачепилася в тому місці, де стовбур недалеко від землі роздвоювався.

Куркуль поліз угору до Меланки. Дівчина з жахом дивилася, як він наближався до неї. Приголомшена, напівжива, вона вже не мала сил лізти вгору.

— Допоможіть! — ще раз розітнувся зойк Ядвіги.

Цього разу куркуль не звернув на нього уваги. Він уже був зовсім близько від Меланки. Він уже простягнув руку, щоб ухопити її за край спідниці. Меланка завмерла, чекаючи на неминучий кінець. Завмерла й Ядвіга вгорі.

Раптом гримнув постріл. Куркуль випустив спідницю Меланки й, безладно махнувши руками, бухнувся, наче повний лантух, на землю.

До берези бігли стривожені партизани.

Куля влучила куркуля так, що він сконав, не сказавши й слова. Переляканих дівчат одвели до табору.

* * *

Випав сніг. Взялися морози. Холодно стало партизанам у лісі, надто таким малим, як Ядвіга та Меланка. Вже Грапій із Стахом та батьком Меланки міркували, в якому б селі у певних людей влаштувати дівчат, як раптом прийшла звістка про революцію в Німеччині й про повстання на всій Україні.

Повстали села й рушили на містечко. Німецькі солдати опору повстанцям не чинили. Вони лише вимагали, щоб їм дозволили виїхати на батьківщину. Гайдамаків, що лишилися, обеззброїли й заарештували. Влада в містечку перейшла до революційного комітету.

Але від Києва під натиском Червоної Армії сунуло військо Директорії, тікаючи на захід, до Польщі. Частина його могла щодня зайти в містечко, й тоді населенню довелось б дорого заплатити за своє повстання.

У ці дні Ядвіга, батько якої служив у кінній міліції, а нею командував батько Меланки, гостювала у своєї подруги. Для дівчат уже скінчилося бойове партизанське життя. Чекаючи, поки в школі почнеться навчання, вони дома готувалися — Меланка до закінчення початкової школи, а Ядвіга — до продовження своєї тільки-но розпочатої науки. Меланка допомагала Ядвізі. Курка Галька, що цього ро-

ку лишилася без сімейства, теж гостювала в Меланки, на велике задоволення малих.

Через день після арешту гайдамаків, увечері, коли діти вже лягали спати, а Меланка з Ядвігою читали, батько Меланки прийшов додому дуже стурбований.

— Уляно, давай швидше вечеряти,— попросив він дружину,— зараз поїдемо зривати залізницю. По лінії повідомили, що сюди суне багато гайдамацьких ешелонів — військо Директорії... Треба їх затримати, щоб Богунський червоний полк їх любив.

До хати зайшов Стах. Він чув, що сказав батько Меланки.

— Та що з того, що ми зірвемо подекуди рейки,— зауважив він.— Попереду них їде залізничний батальйон з майстрами. За годину вони налагодять путь, бо в нас нема піроксиліну. Нічого путящого ми не зробимо.

— Зробимо те, що зможемо,— відказав батько Меланки, сідаючи до столу.— Мусимо зробити. Інакше вони захоплять містечко.

Дівчата наставили вуха. Обом страшно стало, що вони можуть залишитися в містечку—ворогові на поталу. Мовчки дивилися дівчата, як похапцем вечеряли їх батьки.

Коли вони вже зібралися виходити з хати, Меланка попрощала:

— Візьміть нас із собою!

— Що? — здивувався її батько.— Та навіщо ви нам? А як станеться бій?

— А як прийдуть до містечка гайдамаки? — трохи не плакала Меланка.— Всі ж знають, що ми з Ядвігою були партизанками.

Батько посміхнувся:

— Ті, що прийдуть, вас напевне не знають. Та й ніколи їм буде вас шукати. Мати вас сховає де-небудь... Стах, гайда в дорогу!..

Але за Стахом вчепилася Ядвіга. Вона нічого не казала. Тільки так благально дивилася батькові в вічі, що той не витримав.

— Ні, тут залишатися їм все ж таки небезпечно, хтось може донести на них гайдамакам. Поки ми зриватимем рейки, дівчата перебудуть у залізничного сторожа, він своя людина.

Батько Меланки глянув на доньку. Вона так зраділа Стаховим словам, що й він не витримав:

— Одягайтеся. Та швидше! — наказав він.— Тільки як же ви поїдете?

— А на тачанці! — обізвалася жваво Ядвіга, що наспіх одягалася з Меланкою.

— Маєш! — засміявся батько Меланки. — Може, ви ще й з кулемета будете стріляти? Та ви ж не вечеряли, — згадав він. — Уляно, дай їм що-небудь з собою. Нема часу чекати.

— Тітко, дайте нам оте сало й хліб, — кивнула Ядвіга на полицю, де лежав чималий шмат сала й ціла паляниця.

— Відразу партизанку видно, — посміхнувся Стах. — У похід харчів припасає... Ти хоча б посоромилась так багато просити.

— Я не для себе. Може, хто схоче їсти. В дорозі всяко буває, — поважно відказала дівчина.

Трохи згодом невеличкий кінний загін з однією тачанкою, що на ній гордо сиділи з кулеметником Ядвіга та Меланка, вирушив з містечка до залізниці. Ніч була темна, аж чорна. Сніг був розтанув за попередні теплі дні. Але вночі знову взявся мороз, і підкови коней дзвінко цокотіли на затужавілому шляху.

По дорозі довелось спинитись: колесо тачанки почало заїдати. Засвітили ліхтар, щоб полагодити колесо. Ядвіга й Меланка злізли з тачанки: без них не обійдеться.

Стали саме на роздоріжжі! На стовпі вказівець позначав шлях до містечка, а другий — до Лісничівки. В хисткому світлі ліхтаря Меланка прочитала напис, і раптом у її голові блиснула думка.

— Ядвіго, — прошепотіла вона. — А що, якби вказівці, — і кивнула вона на них, — та й перевернути: той, що до містечка, повернути на Лісничівку, а лісничівський — до містечка. Гайдамацьке військо не знало б, куди йти.

— А давай це зробимо. Я полізу на стовп! — обізвалася Ядвіга, завжди готова перетворити думку в дію. — Батьку! Дай нам молотка...

— Навіщо?

Ядвіга пояснила. Вигадка дівчат усім сподобалась.

— Хоч у них і є військові карти, а все ж це їх поплутає, — казали.

За хвилину вказівці було перевернуто.

На залізниці повстанці залишили дівчат в будочника, попросивши доглянути їх, а самі подалися далі — зривати рейки. Дівчата просилися було подивитись на цю роботу, та їм пояснили, що це не цікаво й, головне, небезпечно: може наскочити ворожа розвідка.

Спати дівчатам не хотілося, і вони нудились. Більше з нудьги, ніж з охоти, вони взялися вечеряти, запросивши

до компанії будиночника. Той згодився, додавши до сала огірків та цибулі.

Вечеряючи, він казав:

— Біда, що оце мороз та сухо. Якби тепло та дощ, рейки б стали слизькими, й буксували б тоді в гайдамаків паровози, бо ешелони, напевне, перевантажені вкрай, паровози несправні, а тут, од моєї будки до містечка, саме путь угору... От позбивалися б тут ешелони, а богунці їх іззаду трощили б. Там у них, кажуть, бронепоезд та й польова артилерія...

В Меланки в цю мить саме вислизнув з пальців шматок сала.

— А що, якби рейки намазати салом? — раптом запитала вона.

— Салом? — будочник на хвилинку задумався. — А можна! Треба спробувати! Стара! — покликвав він свою жінку, що вже спала на печі з дітьми. — Ану, давай наше сало на придачу до цього. Ми одну штуку зробимо...

Жінка принесла великий шмат сала. Будочник вирізав з нього шматки, завширшки такі, як рейки, і настромив їх на патики.

— Гайда до роботи! — запросив він дівчат, що вже самі вхопили в руки вигадане ними приладдя для затримки ешелонів. — Це діло безпечне. Якби й розвідка чи хто там, я, будочник, оглядаю лінію, а ви мої діти, а що ми робимо, ніхто не зрозуміє... Ми ж рейки не зриваємо...

Вийшовши надвір, усі троє запально взялися до роботи. Будочник узяв собі одну рейку, а другу дав дівчатам. Ті мастили так старанно, що аж упріли. Сало було молоде, м'яке й добре мастилося. За годину вони змазали з сотню метрів — від будки в напрямі на містечко.

Раптом нічну тишу прорізав гудок.

— О! Вже сунуть. Це на повороті подають сигнал, — зауважив будочник. — Ну, хлопці, певне, вже добрий шмат путі зірвали. Це їх затримає на якусь годину, а ми ще сотню метрів намастимо.

Тільки вони взялися до роботи, як у далечині залунали постріли.

— Гайда додому! — наказав дівчатам будочник. — Певне, розвідка на наших наскочила. Вони можуть по вас забігти, якщо доведеться їм відступати.

Усі троє кинулись бігцем до будки. Постріли частішали й наближались. Вже проспівали зовсім близько одна, дру-

га куля. Вже задзижчали джмелями кілька куль над головами дівчат, і близько зацокотіли копитами коні.

— Ховайтесь! — стиха гукнув будочник. — Ще влучить котру з вас куля, та й он хтось на лінії. Свої чи чужі — невідомо.

І він потягнув дівчат у ривчак коло колії.

Затарахкотіли кулемети. Один, другий, третій... Над залізницею полетіли кулі цілими зграями. Наче пролетіли велетенські птахи, з свистом розрізуючи повітря могутніми крилами. В темряві миготіли вершники: свої чи чужі — невідомо.

Трохи згодом усе замовкло. Але тільки-но будочник з дівчатами вилізли з свого притулку, як знову знялася скажена стрілянина, засвистіли, задзижчали кулі й зацокали в рейки.

— Лягай! — гукнув будочник.

Усі троє впали, де стояли, на укосі насипу. Ще з години тривала стрілянина. Дівчат, щоб вони не померзли, будочник притулив до себе, загорнувши їх у поли кожуха. Нарешті все вщухло...

— Де це ви досі пропадали? — заголосила будочникова жінка, як тільки вони переступили поріг хати. — Тут по дівчат заскочив один чоловік. Він затримався трохи, чекаючи на вас. Гайдамаки набігли, вхопили його й поволокли з собою.

— О лихо! Це мій батько! — залементувала Меланка, нестямно кидаючись до дверей.

Будочник перехопив її.

— Куди ти, мала, побіжиш? — гукнув він. — Який із себе той чоловік? — запитав він дружину, виразно підморгнувши їй.

Та зрозуміла чоловіка.

— Та ні, — чорнявий, кучерявий, з вусами. Та йому, певне, нічого страшного не буде. Він встиг передати мені зброю, поки вони ломилися в сні, і назвав себе будочником. Певне, вони випустили його, — втішала жінка Меланку.

— Це, певне, був Юхим, — повірила, трохи заспокоївшись, дівчина.

— Зброя в тебе? — спитав будочник жінку. — Давай її сюди. Я вкину в піч та притрушу попелом...

Жінка передала чоловікові рушницю, револьвер, патрони... В цю мить загудів гудок.

— Біжи швидше — сигналізуй за мене, поки я схочу зброю та втечу! — гукнув будочник жінці, похапцем засві-

чуючи ліхтар.— Це вже вони полагодили колію і сунуть далі. Як про будочника питають, скажи, що забрали його...

Жінка побігла надвір. Будочник, сховавши зброю, загасив світло й вийшов нечутно з хати. Незабаром у віконце блиснули вогні паровоза і стало чути його важке чохання. Дівчата притулились до шибки. Паровоз обережно, поволі пройшов повз будку й раптом зачовтав колесами на рейках.

Дівчата завмерли, чекаючи, що буде далі. З великими труднощами поїзд просунувся кілька кроків, спинився, й знову марно забухотіли його поршні.

З вікна було видно, як, блимаючи ліхтарями, коло паровоза метушилися люди, не розуміючи, що таке сталося. Машиніст, чортихаючись, почав розбирати механізм. Лише на світанку, як блиснули в тьмяному світлі густо намазані рейки, зрозуміли причину буксування коліс. Насипали на рейки піску. Ешелон просунувся кілька десятків метрів і знову став, затримуючи цілу низку ешелонів позад себе. Розітнулися вибухи гармат. Червона артилерія вже нищила ворожі ешелони.

До ранку дівчата не спали, напружено стежили за наслідками своєї витівки. Коли розвиднілося, будочникова дружина повела дівчат до містечка, додому. Вони просилися в ліс, куди, очевидно, відступили партизани.

— Де ми їх шукатимем? Ще під кулі потрапимо. Чуєте стрілянину? — відказала дружина будочника.

Вдалині бухкали гармати. Десь близько тарахотіли кулемети й лунали постріли рушниць. Шляхом сунуло військо Директорії, спішно відступаючи під натиском богушців. До потоку людей та возів на шляху приєднувались утікачі з побитих ешелонів.

На роздоріжжі, де вчора повстанці перевернули вказівці, створилася загата. Офіцер, верхи на коні, дивився в польову карту. Він нервувався й чортихався так, що аж кінь під ним танцював.

— Гей, ви! — гукнув він, побачивши жінку з дівчатами.— Що це у вас тут наплутано? Де насправді дорога до містечка? В карті одне, а тут зовсім інше...

— А онде дорога,— дзвінко обізвалася Ядвіга, показуючи напрям на Лісничівку, перш ніж дружина будочника встигла щось відповісти.

— Чорти б узяти ці карти!— ще раз вилаявся офіцер і завернув увесь потік війська на лісничівську дорогу.

Ядвіга вчепилася пальцями, наче пазурами, в руку дружини будочника, моргаючи їй, щоб вона мовчала.

Вдома Меланку чекало нещастя. Виявилось, що гайдамаки таки схопили батька. Але повіривши, що він справді будочник, його вранці збиралися пустити. Як на лихо, перекупка Мотря побачила його в цю мить під охороною гайдамаків.

— Таки докомісарювавсь, Якове? — не втерпівши, зловтішно гукнула вона.

Гайдамаки це почули, схопили її й почали від неї домагатися, що означав її вигук. Перелякана на смерть Мотря мовчала, бо боялася за своє життя. Вона розуміла, що гайдамаки підуть і тоді повстанці не помилують її.

Гайдамаки вкинули її разом з батьком Меланки в льох і замкнули. В цю мить у лісничівському лісі знялася страшенна стрілянина. Тарахкотіли кулемети, пачками вибухали постріли рушниць. То повстанці, з'єднавшись з богунцями, трошили військо Директорії, що заблудилося. Трохи згодом забухкали й гармати Червоної Армії.

Та гайдамацька частина, що була в містечку, дізнавшись про це, кинулась тікати. Коли Меланка в розпачі прибігла до льоху, де був її батько, базарний майдан вже спорожнів. Марно шукала дівчина когось, хто б одімкнув важкий замок на дверях льоху. Всі побігли зустрічати богунців.

Аж ось показалися їх перші ряди на майдані. Попереду на коні їхав кремезний, червоношокий командир.

— Товаришу! — кинулася до нього Меланка. — Одчиніть отой льох. Там гайдамаки замкнули партизана, мого батька!

З натовпу, що схвильовано-радісно оточив богунців, командирові пояснили, хто така Меланка та хто її батько.

— Ось яка ти, — сказав з любою посмішкою командир дівчині. — Виходить, партизанська донька. Ну, добре, твій батько — слюсар з Полісся, а я коваль з-під Москви, — вимовив він, злізши з коня та підходячи до льоху. — Знайди, партизанська донько, доброго молота. Зараз батька визволимо.

Молота вже несли з кузні, що була поблизу. Одним помахом командир збив замок, і за мить щаслива Меланка завмерла в батькових обіймах. Мотря, вилізши з льоху, постаралася непомітно зникнути.

Через майдан до місця дії бігла Ядвіга. За Ядвігою поспішала до чоловіка щаслива Уляна з малими дітьми.

ОПОВІДАННЯ

Господь бог Саваоф благосно простяг свої руки над сільською церковкою. З його хвилястої бороди звисав униз ланцюг, темний-темний вгорі і золотавий знизу від вечірнього проміння, що вдерлося крізь незачинену браму й перетворювало немудрі скляні оздоби панікадила на феєрію найкоштовніших самоцвітів.

Вже давно скінчилася вечірня відправа, і задержує цвірінкання горобців угорі, що заплуталися в Саваофовій бороді, вільно шугало відгомоном весни в порожній церкві, де в сутінних кутках ніби застигли сірими тінями скорботні великопісні співи.

Панотець Микола молився.

Похилившись перед іконою «Моління про чашу» над жертвником, він словами любові й покори намагався затамувати свої думки, сьогодні незвично сумні й бентежні.

Його сірі, по-дитячому наївні й лагідні очі підводилися до образу того, хто все панотцеве життя був йому за «прovidну зорю», за «маяк у житейських бурях».

— Господи, ти знаєш, що над усі страждання на землі найтяжче є сумнів. Нехай же обмине мене ця чаша,— шепотіли його уста, а непокірні думки все верталися до того, що бентежило його душу...

Чи ж міг він гадати, що «прості серцем» темничани так раптом покинуть його, свого пастиря? Бо ж на відправу сьогодні майже ніхто не прийшов.

Хіба ж не віддав він їм усе своє життя? Ще замолоду зрікся блискучої кар'єри й закопався в глухому селі серед предківічних борів. Удівець, бездітний, він гадав, що знайшов свою долю в службі вічній, в ідеї благості і любові, воскресаючи легенду про первісних християн.

Тяжко було перші роки. Самітно. Його темна паства, придушена злиднями, не розуміла проповіді про вічне. Але поволі панотець намацав стежку до прадідівських заповітів, що міцно вкорінилися в цій глушині. Бігли роки, і

він, відрізаний від культурного життя, непомітно для себе перейнявся темною селянською вірою, сумішню забобонів і релігійного нав'яння й залишив свої змагання, щоб його паства зрозуміла «глибоку правду божого слова», ревно дбаючи лише про обрядність, що була, він це бачив, утіхою-відпочинком в тяжких одноманітних днях селянської надмірної праці й злиднів.

До лагідного панотця звикли. Шанували його за просте й порядне життя. Любили, як люблять байкаря-ворожбита, що вміє навіть мрії забуття...

І коли меч історії розірвав завісу предковічного гніту, що нею запнуте було людське життя від очей темничан, панотець Микола все ж зумів якось зберегти нейтралітет у тій борні, яка почалася навіть у селі Темному.

Ті, що тепер відходили від старої сільської церкви, де так гарно й урочисто вмів панотець відправляти службу божу, і купчилися навколо колишньої зборні, а тепер канцелярії з прапорцем на жердині, про панотця пробачливо говорили:

— Він — тихий. Нехай собі живе поки...

— Тихий він, лагідний аж надто, — казали й ті, що тепер щільніше коло церкви єдналися й хотіли б мати панотця за прапор, за проводиря своїх змагань, та ба...

«Про цей випадок треба було б іншого панотця», — сердито міркував титар Хома Гордійович, колись перший господар на селі, сидючи на приступках паперті та позираючи в бік убогого темничанського сільбуду, де тепер розгорталася та сама подія, що так збентежила панотцеву душу.

Хома Гордійович підвівся, пішов до вівтаря, збудивши кам'яну тишу порожньої церкви своїми гомінкими кроками, і понуро сказав:

— Батюшко, час уже зачиняти браму.

Панотець слухняно скинув із себе епітрахіль і пішов за титарем.

Відтоді як у Темному зорганізувалася церковна рада й на чолі її став титар, панотець звик слухатися його. Той розумів свою владу. Але ж сьогодні не наважувався сказати своїх думок панотцеві.

«Не зможе він цього зробити, і не варт його затягати в цю справу», — міркував він, мовчки пропускаючи панотця крізь браму. Справа ця спала йому на думку, коли він на паперті чекав на кінець панотцевої молитви. Він задивився був на далекий на узгір'ї гай. Згадав про джерело в тому гаю. Ще згадав, що вода в тому джерелі не проста. Давно вже помічали темничани, що вона гоїть людину, коли в

неї болить «усередині». А це недавно в Темному відкрили лікарню, і молодий лікар, дослідивши джерельну воду, просто сказав, що вона цілюща...

«Може, все ж сказати?» — вагався Хома Гордійович, пораючись коло величезної іржавої колодки на брамі.

Тим часом Микола задумливо дивився на сільбуд, що в його дворі, в сутемряві вечора, вовтузився народ і час од часу спалахувало чудне сине проміння.

«Ніби пекельне», — мимоволі подумав Микола, але в цю мить упізнав, — чи це йому тільки здалося, що впізнав, — коло кіноапарата світле і радісне обличчя Олени, доньки сусіди, сліпого Сая, рудого велетня, що йому гази на війні попсували очі.

Батьківське ніжне почуття зворушило панотцеве серце. Як померла Саева жінка і мала Олена стала сиротою, він узяв її до себе, виплекав, навчив і ще торік радів разом із Саєм, коли комнезам вирядив її до міста вчитися далі.

Учора вранці Олена приїхала додому. Так просто й щиро, ніби забула, що Микола — панотець, розповіла вона йому, своєму вихователеві, радісну новину: вона виклопотала в місті, щоб до Темного приїхало кіно. Кіно приїде, і показуватимуть антирелігійну картину: «Легенда про воскресіння Христове».

Збентежений панотець розпитав дівчину про зміст картини. Вона знала її напам'ять — цілий місяць готувалася до виступу з промовою до неї — і охоче розповіла все панотцеві.

— Чекай-но, Олено, це ж... — почав був панотець і загнувся.

Що він міг їй сказати? Що це неправда?

Поки дівчина розповідала йому, він не так слухав, як стежив за нею. Її негарне, але любе й сміливе обличчя пахтіло завзяттям молодості. Ясно-руде буйне волосся, здавалося, горіло над її впертим лобом. Панотець не впізнавав своєї вихованки, ще рік перед тим ніби тихої й лагідної, як він сам. Місто увітхнуло якимсь нове життя в цю кремезну дівчину й розбуркало її приспані сили.

І раптом Микола, несподівано для себе, згадав своє власне юнацтво. В його мізку, що припав пилом цих загублених у глушині років, знялися бентежні думки, — ніби повернулося те далеке й забуте, від чого він утік на село.

Він і сам знав усе те, про що розповідала Олена. Ще в семінарії, не покладаючись на «богодухновенне» пояснення суперечностей святого письма, що давав під час своїх нудних лекцій, коли більшість семінаристів тишком

гуляла в карти, старенький професор богослов'я,— Микола, тоді мрійний, задумливий юнак, тікав потай до міської книгозбірні й там, знавши німецьку мову, читав учені розвідки про релігію.

Він знав, що легенду про Христа, його народження й життя, смерть і воскресіння євангелісти сплели на підставі древніх пророцтв та поганських міфів і через те так багато в євангелії суперечностей та очевидної неправди.

Він вивчав також твори про походження цієї легенди: від культу єгипетського Озіріса, через вавилонського Мордуха, фінікійського Адоніса, фрігійського Атиса аж до Христа. А під усім цим — прадавній міф — хлібне зерно, що вмирає, зрізане серпом, що його ховають у землю, а за три місяці — три дні всіх легенд — воно воскресає, рятуючи своєю «смертю» людину від страждань, голоду...

Панотець, дивлячись у сірі Оленині очі, пригадав світлі хвилини пізнання цих мудрощів, і далі — муки сумнівів, що їх він хотів був потім розвіяти вищою богословською наукою в духовній академії, і, не подолавши, втік од них сюди, в село Темне.

Він думав, що вже приспав їх навіки. Такі ж недоречні були вони тоді, за часів його молодості, такі самотні, нікому не потрібні. І диви — тепер його вихованка, проста сільська дівчина, що лише рік училася на робфаку, вільно черпає ту мудрість, що тоді належала лише обраним... Навіщо ж він намагався її забути?

Закрутилися виром панотцеві думки. І як він раніше не примітив, що вже зрушило з мертвої точки навколо нього життя? О, які бентежні й незвичні були вони, його думки, сьогодні цілий день. Він гадав, що молитва притамує їх. Але ж ні...

— Диявольське навожденіє,— кашлянувши, сказав коло нього Хома Гордійович. Він уже з хвилину стояв поруч, поклавши все ж посвятити отця в ту справу, що він її гадав затіяти, і це надумав свої перші вступні слова.

Панотець докірливо глянув на нього.

— Вони теж добра народові хочуть,— відповів він із серцем, сам не знаючи, кого він розумів під цим «вони»: чи тих, хто надіслав до Темного кіно, чи Олену з кіномеханіком, і додав: — Тільки не гаразд так зненацька руйнувати старі підвалини моралі, не збудувавши наперед нових.

І пішов...

Хома Гордійович не зрозумів мудрих слів. Він лише здвигнув плечима:

— Не треба, і без тебе, батя, впораємося. Тільки не докоряй, як потім ми тебе з парафії...

Він не докінчив своєї погрози й теж пішов додому: готувати свою справу.

Проходячи повз сільбуд, панотець притишив ходу. Його непереможно потягнуло приєднатися до юрби. Чомусь згадалося далеке й давнє — як колись, ще в бурсі, він був хлопчаком, показували теж у селі, де був його батько попом, картини чарівного ліхтаря. Згадалося те дитяче захоплення й зачарування, з яким він продирався крізь натовп у школі, щоб бути ближче до вчительки. І так схотілося знову стати малим хлопцем і подертися так само ближче до чарівної кіномашини.

Саме в цей момент Олена, запинаючись, червона, як заграва,— аж здала Микола ніби відчував той жар, що ним вона палахкотіла,— скінчила промову. Напружену тишу прорізало тріскотіння апарата, і на сільбудівській стінці-скрані замиготіли перші кадри: чарівний краєвид Палестини, східне село Вітанія...

Стриманий гомін знявся в юрбі: на екрані з'явився сам живий Христос!

Він щось сказав своїм учням, вони пішли, привели йому ослицю й осла, поклали на них свою одіж і...

Обценьками стиснуло панотцеве серце. Що це таке?

Не те дивувало, що Христос сів, неприродно розкарячившись, на ослицю й осла разом і в такому смішному вигляді поїхав під вигуки «осанна»,— панотець знав про це безглуздя євангельського тексту в 31-му розділі Матвія, яке використали в картині,— а те, що селяни, ці «прості серцем темничани», незважаючи на прадідівські заповіді, зняли ширий регіт, як діти, радіючи з смішного. Тільки одна бабуся підвелася, плюнула спересердя й пішла геть.

— Батюшко! І ви на цей глум дивитеся? — здивувалася вона, впізнавши панотця, що схилився на тин сільбудівського двору. Микола знав цю бабуся: ретельна відвідувачка служби божої, сама злюща, як відьма,— невістку із світу звела: втопилася бідолашна торік у ставку... Він нічого не відповів на її вигук. У мізку ворухнулося: завтра розплеще по всьому селу, що панотець нишком підглядав картину. Погано як!

Він одійшов від тину. Було ще вагання: піти, одверто сісти серед своєї пастви, продивитися з нею цю всю картину й потім пояснити її...

«Що? — спинив себе Микола. — Те, що не в святому

письмі справа? Що віра й бог — то вище над усі обряди й евангеліє, що є лише вбогим відбитком вищої мудрості? І не слід з критикою розуму до них підходити?.. Та це ж значить перевернути догори ногами всю селянську віру, на святому письмі, незрозумілому, але ж і непомильному, на обрядах збудовану!»

Починати знову те, чого він зрікся вже так давно! Марно це: селу треба тої віри, що воно її має: темної, плутаної, суперечливої...

«І не треба йому попів-академіків,— подумав гірко про себе панотець,— а таких, як от...»

Він уже підходив до своєї хатини в садку, що саме взявся ніжними паростками, і остання думка його стосувалася до непрошених гостей — панотців Парфенія-автокефаліста та Пафнутія-ніконівця.

Відчинене вікно горниці світилося, і крізь нього в нічну тишу п'яно вривалося:

— Во Іорда-а-ні крещахуся...

Пафнутій верещав козячим тенорком, а Парфеній глевким басом підтримував його трохи не на дві октави нижче й невлад.

Попи пили мирову. Вчора в містечку Веселому Куті між ними сталася прилюдна дискусія, що скінчилася бійкою між панотцями, і довелося тепер обом ховатися від сорому.

«Релігійна» ворожнеча між ними ще й досі не вщухала.

— Тобі, господи,— бубонів бас.

— Тебе, господі,— вперто верещав тенор.

— І коли я тобі, отче,— уриваючи спів, загуділо з вікна,— в твою козячу голову втовкмачу, що в «тобі» наш порятунок, а в «тебе» — остаточна загибель...

Панотець Микола спинився. Йому не хотілося зараз бачитись із своїми гістьми.

«Парфеній їм усе «тобі» та «тобі», а вони, яко фарисеї негідні,— нехай, кажуть, попи прилюдно посперечаються, тоді й побачимо чи «тобі», чи «тебе»,— гірко посміхнувшись, пригадав Микола, як сьогодні вранці, приїхавши, розповідав йому старий, але завзятий Пафнутій.— Зійшлися ми на полі брані: він мені басом, а я йому тенором так і ріжу, так і ріжу. А парафіяни поставали навколо, а дехто ще й нацьковує — який гору візьме: чи гладкий, чи сухий? Тоді — не знаю, що зі мною сталося,— вигралось серце моє, і я, акі Давид на Голіафа, на Парфенія рушив і в його запорізькі вуса вчепився. Коли раптом десниця божа на ланити мої опустилася...»

Десниця не божа була, а Парфенієва. Пафнутія водою одливали, а Парфеній позбавився одного вуса. Він теж приїхав — надвечір. Замирив їх якомсь панотець Микола. А тепер от знову...

«І, диви, дарують їм селяни і цю ганебну бійку, і те, що вони зараз пиячать,— сумно думав Микола.— Парфенію ще й дещо гірше прощають,— згадав він чутки про негарне поводження з жінками цього попа-гайдамаки, колишнього старшини у війську Директорії. «Панотці — теж люди,— кажуть селяни.— І не без гріха вони...»

«Не судить да не судимі будете»,— стримував Микола свої в'їдливі думки євангельським словом, але вони не вшухали.

«Перед лицем тяжкого іспиту не такі повинні пастирі бути. Мусили б дбати про авторитет церкви...»

Микола сів на свій улюблений ослін під старою яблунею. Тепла весняна ніч сповила садок навколо. Гості, певно, зачинили вікно, бо ніщо вже не порушувало тиші, такої глибокої, що було чути, як тут і там з тихеньким тріскотінням розкривалися бруньки.

«Життя молоде, свіже,— втихомирено думав Микола,— вічне! Що наші сварки, наші людські думки й сумніви перед його лицем?»

Високо вгорі, крізь легкий, прозорий весняний туман миготіли хисткі зорі. Навколо у темряві ночі відчувалася краса первісної природи, оповитої легендами, казками старовини.

«Коли б усі зрозуміли, де бог і де його церква»,— зітхнув Микола, згадуючи релігійну філософію — поезію своїх юнацьких днів, і мир сходив на його збентежену душу.

«Треба піти до гостей, не гаразд так: не странноприїмно»,— підвівся він, згадавши про недбайливих пастирів.

Та помилявся він, так про них думавши. Вони дбали. Вже з годину сидів із ними Хома Гордійович, таємниче розповідаючи про свій план підтримати авторитет церкви.

Микола крізь вікно бачив, як обидва, Парфеній і Пафнутій, майже з тверезими обличчями схилилися до титаря, жадібно слухаючи, бо обидва враз зрозуміли всі вигоди його плану.

Коли Микола ввійшов до горниці, всі враз принішкли.

За півгодини Парфеній з титарем, виливши на Пафнутієву голову ціле відро води, щоб розвіяти рештки хмелю, вирядили його на годованих титаревих конях до містечка: никонівець мав там певні зв'язки з таємним товариством

«братів та сестер во Христі», що їхня допомога була потрібна на здійснення титаревих планів.

* * *

Уранці Микола гадав був, що після вчорашнього ніхто не піде до церкви. Стоячи коло тину свого садка, він тривожно стежив, чи відгукнуться парафіяни на благовіт їхнього старого, давно побитого дзвона, що тужно стогнав із дзвіниці, ніби скаржачись веселому сонячному ранкові на свою остогидлу місію — порушувати радість життя згадкою про смерть і гріх, каяття й покору.

Відгукнулись! Як малі школярі, що, визнавши окремо «б» і «а», довго не вміють скласти «ба», так і вони вчора дивилися, сміялися з дотепів картини, уважно слухали Оленине пояснення джерел святої паски й ніби добре все розуміли, а сьогодні пішли собі, як завжди: картина картиную, а то — служба божа.

— Диви, Олено, — сказав Микола, побачивши дівчину, що весело й безжурно йшла до сільради. Він показав їй на свою вірну паству, що одне по одному, але досить ясно пленталися до церкви.

— Ну то що? — відказала дівчина. — Невже ж ви гадаєте, що отак, за один вечір, можна все перевернути?

Щиро кажучи, не сама вона дійшла до такої поміркованої думки про наслідки своєї пропаганди. В місті її добре вчили, перед тим як доручити їй справу. Молодість її, звісно, іншого сподівалася: селяни зберуться, погомонять і, диви, церкву прикриють.

— Дайте нам хоч соту частину того часу, за який вкорінялася віра, і побачите, як від неї нічого не лишиться, — трохи гордо саме через те, що не справджувались аніскі-лечки палкі сподівання її молодості, додала вона і, привітно всміхнувшись, сказала: — До самої смерті ніхто вас, батюшко, не зачепить.

За рік перед тим вона не наважилася б отак жартівливо говорити до свого вихователя — панотця. Але що то за рік був! Як виросла вона! Ще вчора панотець зрозумів це й зовсім не гнівався на неї. Та й взагалі всі бентежні сумніви вчорашнього дня сьогодні здалися йому сном-примарою. Сонце світило ясно, і знову — все по-старому.

Він посміхнувся у відповідь.

— Молодість твоя бунтує, — сказав теж жартом, знову згадуючи свої юнацькі дні, але вже не так, як учора, — без болю й вагань. Було щось світле й радісне. Та воно належить далекому минулому. Він уже надто старий, щоб

вертатися до бурхливих сумнівів. Справді, шляху його в житті швидко край, і, певно ж бо, ніщо вже цей шлях не перетне.

У церкві, у вівтарі, він побачив, що Парфеній і Пафнутій облачаються в ризи.

«Навіщо? — здивовано подумав він. — Літія ж бо не така врочиста вже відправа...»

Просвітлений, він почав службу. Дзвінко лунав його ще свіжий і дужий голос, вимовляючи мрійно-журні речення літії.

Раптом, коли він саме читав перед плащаницею євангеліє, в церкві за його спиною зчинився якийсь рух. І в ту ж мить розлігся істеричний лемент:

— Православні християни!.. Православні християни!.. Чудо веліє, чудо господне сталося!..

Микола обернувся: посеред церкви стояла молода огрядна черниця, кличучи вигуками до себе народ. Коло неї — бабуся, теж у чернечому вбранні, що тільки щось схвильовано пришіптувала.

«Крикливиця», — подумав Микола й хотів був, за сільським звичаєм, накрити її епітрахіллою.

Але з вівтаря вже бігли радісно схвильовані Пафнутій та Парфеній.

— Чекай-но, отче, — буркнув Миколі Парфеній, помітивши, що він уже взявся за епітрахіль, — тут не те діло...

Уже баби оточили черниць. Чоловіки ще поглядали незрозуміло на подію, нерішуче тупцяючись на місці.

Черниця, що зняла лемент, тим самим істерично-піднесеним голосом розповідала, як вона з сестрою Магдалиною — це стара — тільки що бачили в гаю на дубі коло джерела ікону воскресіння Христового й у небі на хмарах з'явилися янголи й оповістили, що джерело це во славу божу стало цілюще...

— І співи херувимські бисть із неба, співи херувимські, — виводила черниця...

Микола розгубився. Він одразу зрозумів шахрайство. Згадав, що Пафнутій їздив уночі кудись. І видно ж бо, що попи вже зрання чекали на появу черниць з оповіщенням про чудо.

Що його робити? Як це сказати народові? Яка ганьба!..

А в церкві вже знялася загальна метушня.

— Хресним походом до джерела! — гримів Парфеній в бас.

— Братіє і сестри во Христі! Господь всевишній уздрів

із неба богохульні підступи вогонь люду християнського,— завів з амвона Пафнутій.

Хома Гордійович уже тикав у руки приголомшеним дядькам корогви.

Ще не знаючи, що він робитиме, Микола пішов до амвона, де Пафнутій варнякав про знаменіє боже: з радощів він забув, що своє казання він мав за програмою говорити коло джерела.

Парфеній перестрів Миколу й узяв від нього євангеліє й хрест. Це було так зненацька, що Микола навіть нічого не сказав. Поки він стямився, юрба вже посунула з церкви. Найдивовижніше було те, що він супроти своєї волі опинився якось на чолі цієї юрби поруч із Парфенієм та Пафнутієм.

Коло церкви теж купчився народ. Більше баби. Серед них нишпорили ще якісь черниці і підозрілі, видно містечкові, люди.

«Що це таке,— жажнувся Микола,— ціла змова?..»

Його оглушило верещання черниць.

— Спаси, господи, люди твоя... — затягли вони невлад, проте одностайно оточивши, як по команді, попів.

Микола йшов, як уві сні, втупивши очі в землю від нестерпучого сорому.

«Треба йти, щоб на місці сказати людям слово правди... Якби ж сповістити лікаря, щоб він теж прийшов і розповів, чому джерело цілюще»,— метушилися безпорадні думки.

Раптом похід став.

Спинила його невеличка група коло сільради: голова, секретар, кілька незаможників — саме якась нарада відбувалася, коли надійшла вістка про подію. Олена теж була в групі. Це вона переконала вийти назустріч походові й сказати народові правду. Вона чомусь тримала за руку малого хлопця — Хоми Гордійовича наймита — свинопаса Івася.

Микола мимоволі зробив пару зайвих кроків, як похід спинився, і тепер стояв поперед усіх. Підвівши очі, він стрінувся з повним гніву й обурення поглядом Олени.

— Товариші селяни! Ми мусимо вас попередити,— говорив голова,— що вас обдурюють...

Гомін і верескливі вигуки черниць заглушили його слова.

— Товариші односельчани! — залунав тоді дзвінкий голос.— Вгамуйте чужинців, що звідкись прийшли вас об-

шахраїти. Ми зараз запитаємо вашого батюшку, нехай він правду скаже.

— Ану там, баби, помовчіть трохи,— раптом вигукнув з юрби якийсь дядько.

— Що це таке, справді! — підтримали інші.

Дядько подався наперед, за ним посунула юрба, одпихаючи назад організаторську голівку походу.

Пафнутій, зрозумівши небезпеку, перелякано замахав руками на свою чернечу команду, і тоді настала тиша.

— Люди добрі,— почала Олена,— ось цей хлопець,— вона показала всім Івася,— ви його знаєте. Він, пасучи свині Хоми Гордійовича в гаю, бачив, як черниці самі повісили ікону на дуб.

— Атож,— обізвалося хлоп'я, позираючи спідлоба на народ,— та ще й не могли на дуба видертися— мене попросили, щоб допоміг. Як побігли вони на село, то й я подався слідом...

— А свині де ти подів? — гримнув несподівано Хома Гордійович: не втерпіло його хазяйське серце.

Знявся регіт і враз розвіяв драматичну напруженість моменту.

— Нічого з ними не буде, там собі коло ікони й пахнуть,— відказав сміливо хлопець, підбадьорений сміхом юрби.— А ікону ви, хазяїне, сьогодні вранці із скрині добули. Я бачив.

Серед чоловіків пробіг смішок. Хтось вигукнув:

— Виходить, чудо в титаревій скрині почалося.

Парфеній з Пафнутієм сполотніли. Микола глянув на них і його серце стиснув жаль, такі безпорадні й нещасні вони були в цю мить.

— Православні християни! — раптом завела та сама черниця, що в церкві тро чудо сповістила.— Хіба ж ви не бачите, що хлопця підговорено? Навіщо ж ви ймете віри богохульникам?

Її подруги зараз же пороззявляли роти:

— Спаси, господи...

— Що? — вирвалася наперед Олена.

Вигук її був такий гострий, що черниці мимоволі вщушли.

— Батюшко,— звернулася вона до Миколи,— скажіть людям правду.

Микола збирався з думками. Зачарована юрба, знову пасивна й безвільна, чекала...

«Устами младенців глаголе господь істину»,— крутився в Миколиній голові зовсім недоречно текст святого пи-

сьма, а думки — вихором: як же він скаже? Це ж ганьба церкви, її служителям! Більше ніж ганьба...

Його погляд упав на секретаря сільради, що за звичкою витяг папір, поклав його на папку, ніби збирався писати протокол засідання.

«Пафнутія й Парфенія заарештують,— майнуло в Миколиній голові. — І я їх зраджу. Гріх це...»

І його язик скам'янів.

— Батюшко! Чому ж ви мовчите? — вже тривожно питала Олена.

Микола втупив очі в землю.

Він ще думав... Ні, це неможливо: як на допиті!..

Він підвів голову.

— Власті світські да не втручаються в справи церковні,— майже навмання відповів він.

Парфеній весело глянув на Пафнутія.

— Ай да батя! — не втримавшись, пробубонів він йому на вухо.

Черниці це почули й приготувалися до наступу.

— Що це значить? — запитав голова сільради, не зовсім зрозумівши церковний стиль Миколиних слів.

— А те, що я сам скажу парафіянам про правду, і не тут, не на площі, а в церкві божій,— стиха відповів Микола.

— Ну, то добре, ходім до церкви! — зраділа Олена, ще не розуміючи, що справу вже програно.

— До церкви кличе вірних благовіст, а не богохульна дівчина,— розлігся Парфенійів бас, і він зараз же сам почав:

— Спаси, господи...

Заверещали черниці, і похід рушив.

Микола лишився на місці, ніби прикутий повним зневаги поглядом Олени. В його голові безпорадно билосся: що ж далі?

Коло нього ще стояла чимала частина юрби, майже всі чоловіки-селяни. Баби побігли за походом, неспроможні подолати своєї цікавості до події коло джерела.

Дядьки запитливо дивилися на свого панотця. Чого ж це він схибнув? Чому побоявся сказати правду?

Дехто вгадував: товаришів своїх, попів, не хотів зрадити. І зневажливо відходив набік.

Іншим просто соромно стало за свого панотця. Вони теж пішли від нього. Пішов і гурток сільради обміркувати, що далі робити.

Івась поплентався за походом: таки доглянути хазяйські свині.

«Що ж мені тепер од Хоми Гордійовича буде?» — сумно міркував він...

Микола все ще стояв на майдані.

Сумно озирнувся — нікого.

І, ніби навмисне, сонце на небі сховалося за хмару. В повітрі пахнуло теплим весняним дощем.

Панотець подався додому.

Зігнувся, зіщулився. Ніби враз відчув на плечах тягар своїх літ. Рука мимоволі шукала патерицю, хоч досі він не користався нею.

Переддошовий вихор зняв куряву на дорозі.

«От і перетнули мій короткий вже шлях до гробу», — згадав панотець свої вранішні думки.

І чомусь найгірше пекла згадка про зневажливий Оленин погляд. Чи ж прийде вона тепер до нього, свого колишнього вчителя? І йому було так боляче, ніби він втрачав рідну дитину.

Ударив грім, і залопотіли веселі дощові краплі. Микола не помічав їх, задумавшись у садку під улюбленою яблунею. Тільки коли ряса зовсім змокла й за комір побігли холодні патьоки, він пішов до хати.

Його морозило...

«Коли б не захворіти, — тривожно подумав він. І раз же: — Чи ж не все одно?»

Він перемиг себе. Ні! Сьогодні під час великодньої відправи він мусить говорити казання. Він скаже... Що?

Мозок ожив, почав працювати. Так, він знайде способи обминути всі труднощі. Він скаже, що панотці і черниці помилилися. Вони дуже хотіли чуда, і через те їм здалося, що воно сталося...

Колишні лекції риторики допомагали знайти потрібні звороти, так щоб не зганьбити панотців і все ж розвіяти цю дикунську витівку з іконою на дубі.

Вернулися Пафнутій і Парфеній, люті з невдачі. І дощ перешкодив, і баби не дуже охоче купували цілющу воду, що її спритний титар встиг налити в пляшечки, — багато їх у нього було в запасі, колись потай торгував горілкою.

— Чого, отче, ти мокрий? — гукнув Парфеній до Миколи, що й забув змінити рясу. — Ми хоч діло робили, а ти...

Микола підвівся, спалахнувши гнівом: давно з ним такого не було.

— Знаєте, панотці, ви б краще залишили мій дім, — сказав він, стримуючи себе.

— Ось як? — здивувався Парфеній і додав миролюбно: — Облиш, батя! Ти молодець: добре сьогодні одрізав

голові сільради. Приставай до нас: і заробіток буде добрий, і віру в людях підтримаєш...

— Йдять геть звідси! — скрикнув Микола й сам поточився: вперше в житті схопило його за серце.

«Так, скоро кінець,— подумав він, оддыхавшись.— Однаково смерть, і даремно я катую себе тим, як вигородити цих шахраїв. Треба сказати сувору правду, як древні пророки...»

Попи пішли до титаря.

— Ми йому покажемо,— сичав дорогою Пафнутій.

І, випивши в титаря по чарці на знак першої перемоги на релігійному фронті, сіли писати архієреєві скаргу на панотця Миколу.

Поки Пафнутій звичною ще за старий час до таких вправ рукою складав клязу, а Парфеній задоволено підтакував, титар міркував про те, що далі робити. Його пригнічувала сьогоднішня невдача із святою водою. Комерційний бік чуда його найбільше турбував.

І раптом щаслива думка впала в титареву голову.

— Треба, щоб хтось коло джерела привселюдно зцілювся,— аж уголос вигукнув він.

Попи саме скінчили свою скаргу й зацікавились його словами.

Взялися радитися. Але ж хто має зцілитися — не сам же Хома Гордійович? Якась сестра во Христі? Негоже: й так сьогодні про їхнє шахрайство коло сільради кричали. Не поймуть селяни віри. А тут треба відразу так вдарити, щоб аж луна пішла.

— А що, як...— почав Хома Гордійович і сам злякався сміливості своєї думки.

— Ну що? — допитувались попи.

— Чому б ні? — міркував Хома Гордійович. Він знав про безмежну тугу Сая за своїми очима і його вперту надію на те, що от донька вивчиться, зароблятиме гроші і тоді лікарі — він найкращих у світі знайде — повернуть йому зір. Ще сьогодні Сай, щасливий з успіхів своєї доньки, казав про це Хомі Гордійовичу — похвалитися перед ним хотів.

Порадилися й вирішили спробувати. Сховали горілку й чарки — не можна ж так, у білу суботу, — і титар пішов до Сая.

«Як же його з хати викликати, щоб Олена не помітила?» — міркував він, підходячи до Саєвої хати.

Віконце блимало в сутемняві жовтою плямою, — вже

ніч надходила, треба поспішати, бо скоро час починати відправу.

Титар, скрадаючися, зазирнув у вікно: Сай сидів сам-один, чекаючи на доньку, що не повернулась іще з сільради.

Сай здивувався з несподіваного титаревого візиту. А ще більше з його незвичної чемності й пошани до нього, зовсім бідного господаря.

— Ходім до мене, Саю Григоровичу,— сказав титар улесливо,— справа одна є.

«Ага,— подумав погордливо Сай,— злякався, видно, моєї доньки і хоче просити, щоб я заступився за нього перед нею».

Сай пішов.

Те, що розповіли йому в титаревій хаті сам титар і попи, приголомшило його: він мусив був сьогодні вночі коло джерела, куди рушать із великоднім походом, удати з себе зрячого, за це йому дадуть купу грошей і зараз же, ще до дня, одвезуть до міста в лікарню; додому він повернеться вже зрячим...

Йому захопило дух: «Невже це правда? Невже ж не обдурять його?»

Титар попорпався в скрині й дав йому в руки завдаток. Сай помацки перевірів гроші.

Ну, добре, а як же він удасть зрячого?

Почалася репетиція. Пафнутій, ставши посеред хати, робив щось подібне до гімнастичних вправ. Сай мусив вивчити їхній порядок, щоб на запитання: «Що я тепер роблю?» — потрапити з відповіддю.

Парфеній з титарем уважно дивилися на цей спектакль.

Та не тільки вони: його свідком була ще одна істота...

Івась, відтоді як пригнав свині додому, старався не попадатись титареві на очі й, не заходячи до хати, тинявся під вікнами. Він сподівався, що хазяїн скоро піде на великодню відправу. Тоді можна буде забитися у свій куток у присінку. До ранку. А там... там видно буде.

Він почув гомін у хаті. Зацікавився, що там таке. Хотів зазирнути у вікно, та вікна титар обачливо завішав. Тоді хлопець, перемагаючи свій страх, прослизнув тихесенько до присінка й завмер коло дверей, дивлячись у дірочку замка.

Він чув усе і бачив теж.

«Дивно, як у сільбуді на виставі»,— посміхнувся він.

Потім подумав трохи.

«Треба розповісти Олені»,— надумав накінець. І хотів

вислизнути знову надвір, але в цю мить двері відчинилися. Він ледве встиг одскочити в куток: Хома Гордійович випроваджував Сая.

«От хазяїн повернеться, і я побіжу. А то ще стрінешся з ним», — міркував Івась. Але коли Хома Гордійович ішов, повертаючись через присінок, впало відро, що його хлопець зачепив ногою, як ставав ближче до стінки.

— Хто тут? — гукнув титар і, не діставши відповіді, засвітив сірника.

— Ти? Що ти робиш? — гримнув він, схопивши хлопця за комір.

— Я лягав спати, — виправдувався той.

— Спати? Брешеш...

Хома Гордійович зрозумів, що хлопець підглядав. Він його затяг у хату й до попів:

— Шпигуна богохульницького впіймав. Що з ним робити?

— Зачиніть його, Хомо Гордійовичу, поки що в клуні, а завтра побачимо, — порадив Парфеній.

— Якщо ти в мене кричатимеш... — Титар наблизив свій здоровенний кулак до Івасевого обличчя.

Той, наляканий, мовчав і тоді, коли хазяїн тяг його через двір, і тоді, як зачинилася брама клуні. Коли стямився, вже пізно було думати про будь-який опір.

У солomé шаруділи миші. Моторошно стало... А ще гірше — образливо за свою приятельку Олену. Вона шкодувала сироту хлопця й обіцяла Івасеві допомогти. Ще вчора казала, що сільрада примусить титаря віддати його до школи.

Отож і побіг хлопець до Олени, коли сьогодні вранці побачив витівку черниць. Хотів довести, що він її турбот вартий. Він бачив кінокартину і хоч не все зрозумів, але тямив, проти кого взялась Олена боротися.

А тепер от вони переможуть її. Рідного батька намовили проти неї. Не гірше за попів хлопець розумів, яка це буде поразка Олениній справі.

Миші шаруділи. Ще було чути, як почався благовіст і повз клуню, що стояла близько вулиці, пішли до церкви люди, важко гупаючи в землю важкими чобітьми. Певно, вже скоро рушить великодній похід.

Видертись із клуні! Бігти до Олени! Попередити її! Може, вона зуміє розрадити свого батька...

Івась поторсав браму: не піддається. Кидався безпорадно в усі кутки. Спотикнувся в темряві на лопату, впав, але зараз же, зраділий, схопився й почав розкопувати під

брамою, щоб пролізти. Добре втолочений ґрунт зле піддавався зусиллю дитячих рук.

* * *

Сай мав іти просто до церкви, як порадив йому Хома Гордійович, боячись, щоб він не стрівся з Оленою. Він ходив у селі без поводиря, вже добре знаючи стежки, що їх намацував своїм кием. Однак на цей раз на вірну стежку не потрапив. Певно, з хвилювання. Кий бентежно стрибав по слизькій від дощу землі. Сай збочив, завернув ще раз непомітно не в той бік і нарешті спинився перед тином. Сай помацав його і пізнав зігнутий цвях на власному перелазі.

Тоді задумався.

«Треба вдягнути нову свиту», — пливла одна думка, а за нею з глибини виринали вже інші. Починався сумнів. Він відчув, що титареві гроші, сховані за пазухою, ніби не на місці були. Він їх поклав до кишені — те саме. Раптом захотілося або викинути їх, або віднести назад.

Почалося саме з цього. І потім вже в голові стало: «Це ж брехня!..»

Сай зітхнув. І разом з тим жваво відчув пахощі вогкої землі. Невже ж він її ніколи не побачить? І до кінця життя, орючи, ходитиме наосліп по ріллі?

Завагався. І вже зняв руку з тину, щоб вертатися до церкви. Що ж йому, коли це облуда? Аби вилікуватися, а там він признається людям. Певно, простять...

«А нова свита?» — знову виринуло настирливо, приховуючи зовсім інше...

— Це ви, тату? — спитала Олена. В хаті було темно, коли він увійшов. Олена, стомлена подіями дня, вже поклатася спати.

— Я, — відповів він і сів на ослін. Чого? Треба ж було тільки взяти свиту на жердині й піти.

— Чого ж ви не лягаєте спати? — спитала знову дівчина.

Сай помовчав трохи й потім, вагаючись, сказав:

— Та треба піти до церкви...

Дівчина так повернулася на ліжкові, що воно аж зарипіло. Однак промовчала. Батько й сам мав розуміти, що їй це боляче: він же давно перестав ходити до церкви.

А Сай чомусь чекав на її слово. Коли б вона йому сказала, може б, він лишився дома.

Не діждався. Підвівся й пішов. Про свитину так і забув.

Саме вдарив дзвін. Сай впевнено пішов на нього. Але ж коло церковної огорожі знову з ним щось сталося: не потрапив до воріт. Однак не шукав їх. Спершися на штахет, стояв задуманий.

У церкві вже почалась відправа. Панотець Микола весь горів. Він, певно, застудився сьогодні. Але не помічав цього. В очах мигтіли й мережилися світляним мереживом вогники свічок, лампад і відблиски на іконах. Часом підгиналися коліна. Але панотець перемагав себе. Сьогодні він скаже, все скаже народові: щиро й відверто, як стародавні пророки...

От тільки б швидше дійти до того місця, коли можна буде говорити казання. Та відправа тільки почалася.

Титар нишпорив серед натовпу, марно шукаючи Сая...

— Це ви, тату? — знову запитала Олена, почувши, що зарипіли в хаті двері. Вона не спала, схвильована батьковим вчинком.

— Ні, це я, — продзвенів у темряві дитячий голос.

— Ти чого? — схопилася Олена, враз відчувши щось надзвичайне, і засвітила лампу.

Івась стояв, увесь обмазаний глиною.

— Де це ти так умастився? — скрикнула Олена, глянувши на нього.

Івась усе розповів.

— Біжімо швидше до церкви! — вхопила дівчина його за руку.

Коли вони вибігли на вулицю, на дзвіниці вже галасували великодні дзвони.

Обійшовши наспіх паски, похід під керівництвом Пафнутія й Парфенія рушив до джерела. Титар таки знайшов Сая й тепер, не випускаючи його руки, тяг за собою. Микола теж ішов. Із хрестом у руці, що його на цей раз не віддав Парфенію.

«Нехай ідуть до джерела, — думав він. — Там скажу своє слово».

Олена й Івась добили до церкви саме тоді, як похід уже переходив майдан.

Ще здаля Олена побачила Саєву голову, ніби золоту від світла ліхтарів, і тепер намагалася крізь юрбу пробитися до нього. Селяни здивовано поглядали на неї й поступалися, даючи їй дорогу. Але так було, доки вона не добилася до зграї братів і сестер во Христі, що оточували попів. Ті враз упізнали її й зімкнулися щільним колом, не пропускаючи наперед.

Олена зрозуміла, що доведеться тут зараз же зчинити скандал.

Цього не треба було, бо однаково нічого б не вийшло. І вона, тримаючи за руку Івася, що не відставав від неї, видерлася з юрби...

Коло джерела брати й сестри во Христі, взявшись за руки, зробили ланку, щоб було більше місця,— сцена для чуда Саєвого прозріння.

На цю сцену Парфеній вивів за руку Сая й урочисто звернувся до народу:

— Братіє й сестри! Господь бог, на ганьбу богохульникам, створить чудо. Сьогодні ввечері янгол господень з'явився до Сая й сказав йому: «Йди до джерела, і нехай священник джерельною водою обмие тобі очі, і ти прозриш».

Гомін знявся в юрбі й вщух. Усі подалися наперед. Хотіли пробитися ближче, та брати й сестри во Христі міцно тримали ланку, а за ними муром стали якісь пройдисвіти, каліки, старці,— як гайвороння на падло, позбиралися вони до цілюшого джерела.

Пафнутій церковним черпаком, що передав йому титар, набрав джерельної води й, поставивши Сая навколішки, вилляв її йому на голову. Театрально звівши руки догори, прочитав молитву про одужання.

Тоді Парфеній, поклавши руку на голову Саєві, виголосив своїм басом в урочистій тиші:

— Рабе божий Ісає! Іменем господа — прозри!

Підвів його, поставив. Пафнутій почав вивчені вправи.

Микола першу мить здивовано розплющив очі: Сай правильно казав, що робив Пафнутій. Майнула навіть неймовірна думка про справжність Саєвого прозріння. Але враз її накрила здогадка про нахабне шахрайство.

Обурений, він підніс уже було хреста, щоб рішучим гнівним словом спинити ганебну комедію, як з-поза його спини пролунав дзвінко голос Олени:

— Батьку!

Мить— і вона в колі, прорвавши варту черниць, що послабили свою увагу, теж задивившись на чудо.

Титар ухопив був Олену за плече, але Микола суворо одвів його руку. Дівчина глянула вдячно на нього й до Сая:

— Батьку, що я роблю?

Вона, як піонерка, кинула вгору руку.

Сай поточився, трохи не впав, але вирівнявся й скам'янів.

Першим отямився Пафнутій. Затрусившись від люті, він кинувся до Олени й підніс на неї руки.

— Ізиді! — заверещав він.— Очі, що прозріли во славу божу, не можуть бачити тебе, богохульницю...

Піп знав, що робити: його вигук був знаком чернечій команді, що враз посунула на дівчину. Кілька рук ухопили її й потягли від джерела.

— Пустіть,— борюкалася завзята дівчина.

— Люди! Товариші! Ви ж бачили шахрайство,— дзвенів ще її голос.

— Бий її,— ревнув тоді, не тямлячи себе, Парфеній.

Олена, одразу зрозумівши смертельну небезпеку, напружила всі сили, видерлася з цупких рук, мить — і вона вже була на краю кручі над джерелом. Але — тікати? Ні! Вона ж мусить сказати селянам, що...

У цей момент якийсь волюцюга вхопив камінь і, гидко вилаявшись, жбурнув на неї.

Дівчина захиталася: камінь влучив їй просто в скроню. Ойкнувши, вхопилася вона за чагарник, але не втрималася й покотилася вниз, просто під ноги зграї черниць і волюцюг, що заревіли, вітаючи її падіння.

Сай почув її зойк. Кинувся наперед. Але спіткнувся. Впав. Підвівся...

— Допоможіть! — залунав його крик.

Селяни, що досі стояли, приголомшені вихором подій, кинулися на чернечу зграю, та пізно: ті й самі відсахнулися від Олени,— понівечена, вона лежала на землі горілиць уже мертва.

Люди мовчки оточили її труп.

— Що ж тепер робити? — питав хтось.

— В'язати розбійників! — загомоніли в юрбі. Обернулися — в гаю тільки зашаруділо: організатори чуда тікали.

— Держи їх!

Юрба заворушилася було й завмерла. До неї йшов панотець Микола, одною рукою тримаючи високо хрест, а другою ведучи Сая.

Коло Оленіного трупа він став, випустив Саєву руку, щось хотів сказати й раптом, жбурнувши від себе хрест, почав рвати на собі ризи.

— Батюшко! Що ви робите? — кинулася до нього якась баба.

Панотець непорозуміло глянув на неї, обернувся й подався в гай...

За півгодини, як свічка, горіла стара сільська церковка. Посеред майдану перед нею просто на землі в гарячці сидів панотець і, чудно посміхаючися, дивився на діло своїх рук.

Я — люмпен. Ця гарна чужоземна назва на нашу мову перекладається так: обідранець-пройдисвіт або щось подібне — таке саме негарне й ганебне.

Насправді я зовсім не обідранець. Навпаки. Я — художник і чимало заробляю, малюючи картини, портрети, що їх у мене купують за великі гроші, бо, кажуть люди, в мене на це є добрий хист.

Я гарно вбираюсь, добре їм, живу або в дорогій кімнаті, або в шикарному готелі. Мене шанують. Часом про мене пишуть у газетах, що, мовляв, наш художник почав таку-то картину або скінчив її. Мені приємно читати про це. Виходить, те, що я роблю, дуже важлива, потрібна людям справа. І все ж ті самі люди, що пишуть про мене й так уважно, з пошаною ставляться до моєї праці, коли їх спитати, хто я такий, не вагаючись, одкажуть — «люмпен».

Часом мене це глибоко ображає. Моя гордість — я дуже гордий — стає на дибки.

Але ж природа, крім хисту, дала мені й розум. А ще більше за розум — оте гостре чуття художника, що дозволяє мені, перебігши низку думок і навіть не докінчивши їх, намацати правду.

І от я кидаюсь у вир життя. Я зачинаю свою гарно мебльовану кімнату, скидаю з себе коштовне вбрання.

Я вбираюсь у щось подібне не то до одягу робітника, не то до дрібного крамаря і мандрую, мандрую...

Я вперто шукаю тої правди, що замирила б мене з самим собою. І я чудово знаю, що саме через шукання цієї правди я — люмпен. Бо всім тим, хто або пролетар, або буржуй, цієї правди шукати не треба. Вони її мають.

Я шукаю...

Тільки-но сонце пригріло напровесні, я знявся з місця й полетів. Куди?

З пару місяців я був робітником на одному заводі. Потім їздив із одним знайомим кочегаром на паровозі. За цей час я зробив кілька гарних малюнків олівцем із фабричного життя. Одіслав їх куди слід. Їх купили в мене і дуже хвалили. А мені з тої хвальби стало нудно.

І я полинув на село. Я давно його не бачив, і тому воно здалось мені близьким і рідним.

Я потрапив в одну сільськогосподарську комуну, де мав знайомих, саме на сіножать. Тут я намалював свої славетні «Косарі-комунари». Вже не олівцем, а фарбами. Стешко-комунар до міста по фарби їздив.

Картину дуже хвалили. І мені вона подобалась: залізним півколом врізувалась ланка косарів — провісників майбутнього — в гущавину трави. Скільки завзяття, юнацького буйного хмелю в цих хлопцях, молодих комунарах...

Але скінчив картину й знову — нудь. Тільки на момент, бувало, блисне в житті комуні щось гарне й величне, а так — сіра буденна праця, проста й сувора аж до апостольського аскетизму.

Я розумів, що та суворість, той майже апостольський аскетизм від завзяття, від віри в краще «завтра», що для нього приносилось у жертву «сьогодні».

І я поїхав із комуні.

Було бажання вернутись до міста, гульнути так, щоб аж у пеклі загомоніло, втопити в тій гулянці щось, а що саме, я й сам не міг уторопати.

Та людина я дужа, маю здорове мускулясте тіло, що жадало тяжкої праці, як розваги, як фізичної вправи. Саме надійшли жнива, і я, звичайно, ховаючи своє ім'я, став за наймита в одного заможного селянина в сусідній окрузі.

Дядько Семен, мій хазяїн, мені відразу сподобався.

Семенів батько, старий Охрім, сидів був на хуторі, що вславився на всю околицю своїм статечним, патріархальним господарством.

Революція добре шарпонула патріархальний хутір.

Дуже образився дід Охрім, коли його гарних, годованих коників та родовитих корів пороздавали злидарям, і сприявлював старий Охрім із лісовим козацтвом, а синів його п'ятеро пішли за Петлюрою.

Тільки найменший — Семен — залишився. При батькові він не жив, а служив поблизу за лісника. Казали люди, що й він до лісового братства горнувся. Та то, певне, байки.

Коли розпорошили зграю отамана Гризла, а його самого, оточивши на Охрїмовім хуторі, забили, не стало в живих і самого діда Охрїма.

Семен спродав хутір і все, що після конфіскації лишилося, власноруч — він на все був майстер — збудував собі чепурну хатинку край села, на горбочку над ставом, та й оселився там із матір'ю.

Ревне робили вони вдвох на тому полі, що їм залишили. Жили собі ніби й бідненько, але чепурно, справжніх злиднів не зазнаючи. Семен десь їздив, щось возив-підробляв.

Після Гризла гуляли ще отамани по лісах, та ніхто вже не міг закинути Семенові приятні до них. Бувало, скаже про лісових братчиків: «Ет, ледащо! Здебільшого просто злодюги...» А про лісову боротьбу з «рогатими»: «Дурне! Трісочками поводити не загатиш!»

А коли статечні дядьки перестали жохатись примари розкуркулювання, Семен перший завів пару добрих коней і родовиту корову та взяв у поспіль кілька нив сусідів-бідаків.

Скоро мати його, знесилена надмірною працею, вмерла, він побрався з єдиною донькою орендаря млина на тому ж таки ставі, блакитноокою кралею, лагідною та хорошою, що так і хочеться сказати їй — «сонечко»... Поєднав своє господарство з тестевим і от тепер — хазяїн на всю губу...

Коли я увійшов до хати, Семен із Сонечком саме сідали вечеряти. Вони жили окремо од Сонечкових батьків.

— А ви як, пане-товаришу, — так і сказав, — в союзі будете чи ні? — гостро запитав мене Семен, тільки-но я вимовив звичайне: «Чи не маєте, дядьку, якої роботи?»

— А що це — в союзі? — відповів я. — Ні, я собі просто роблю по людях... Отець Євмен мені до вас стежку показав, — додав я, щоб розвіяти хмаринку недовір'я в Семенових очах (автокефальний піп обіцяв мені таїти, хто я такий).

— Це інша справа, — посміхнувся Семен. — Хоч я до церкви й не дуже охочий, та панотця Євмена шаную: завзятий козак. Що ж, сідайте вечеряти. За старим звичаєм, побачимо, як ви коло їжі робите, а тоді вже про іншу роботу поговоримо.

Сідаючи до столу, я, як водиться, перехрестивсь на богів і в ту саму мить зауважив Семенову приховану посмішку. Здивований, я придивився пильніше до божниці й побачив на трикутній полиці, під самими богами, купку

сучасних газет і журналів, та ще й згори — «Безбожник»...

«Що це за знак?» — почав я був міркувати, та Семен не дав мені довго думати. Він був таки говіркий нівроку. Та жива сила, що позначалася в кожному його рухові, виявляла себе словом, коли він мусив сидіти, як зараз. І видно було з його мови, що газети та журнали не тільки лежали на полиці, але добре ним читалися...

— Профсоюзи,— говорив він,— гарна річ для робітників у місті. Там, де великі фабрики, заводи. Але ж тут, подумайте тільки...

І він так добре доводив мені, що в нього наймит, ну, то ніби товариш, співхазяїн, що забирає свій прибуток із господарства на покрову, та й годі, а його, Семенова, при господарстві й лишається.

Я згодився з його міркуваннями.

— Видно, що розумний хлопець! — зрадів Семен, коли я це висловив.— Ану, стара! Подавай нам сорокаградусної — зап'єм згоду...

Сонечко поставила на стіл карафку з настояюю.

— Де це Степан забарився? — гомонів далі Семен.— О! Про вовка помовка, а вовк — до хати...

У цю мить увійшов грубий хлопець і, поздоровкавшись, сів до столу так, що я перше подумав, що це — родич або сусіда. Та ні.

— От, бачте, наймит мій,— казав Семен після першого «дай боже» до чарки.— А це що — подивіться?

Він витяг з-поза богів ошадну книжечку.

— Оце, бачите, його прибутки на моєму господарстві. Попрацює в мене пару років, своє господарство матиме. Правда, Степане? Без усяких союзів...

Степан лагідно посміхнувся. Я придивився до нього й подумав: «Цей, певне, інакше, як лагідно, посміхнутись і не може».

Справді, коли Семен був справжній орел степовий, то Степан — смирний український волик. Кремезний, з великими лагідними карими очима, широкий ніс, руки — як граблі, він, здавалось, самою природою був створений для одвічної праці, байдуже на кого — чи на себе, чи на таких, як Семен.

Після вечері ми із Степаном пішли спати до комори, а вранці стали обидва до праці на млині. Семен оце якраз спорудив другий постав, дідусь Юхим, Сонечків батько, був до праці вже нездатний, і оце я натрапив Семенові в руки якраз до речі.

Степан робив, як машина: зрання до пізнього вечора. Ні на мить не одірветься од праці, щоб хоча б на світ ясний поглянути. Ів він і то якось на ходу. Увечері, коли Семен розважав нас своєю жвавою розмовою, Степан раз же клався спати й засипав в одну мить.

Лише після тижня спільної праці я довідався з кількох Степанових слів, що він із Полісся, має там стареньких батьків, але хата в них розвалилася й це він має заробити на хату. У нову хату він візьме собі жінку—дівчину одну давно на оці має, дуже роботящу. Я ясно уявляв собі все майбутнє Степанове життя: безконечна праця день по дню, у неділю та в свято, народять дітей, що так само ревно робитимуть на Семенів, поки спроможуться на власне господарство, щоб потім робити вже на це господарство день по дню та спати в свято, бо не знаєш, куди себе діти. Словом, «рабом народився, рабом і в землю підеш»...

Перші тижні я був до такої Степанової вдачі байдужий. Потім мене почав дратувати цей лагідний віл. До болю схотілося збудити в ньому людину.

— Дивіться-но, Степане,— гукав я його, коли сонце, граючи веселкою барв на хмарах, сідало увечері, ніби просто в став, бо став був величезний, а млин стояв дуже низько. Я був певний, що Степан, як кожний селянин-українець, не може бути байдужим до краси природи. Але Степан, і не поглянувши на сонце, робив собі далі.

Тоді я вдався до інших способів. Я ставав коло нього під час праці і, як та вода на млинове колесо, наливав йому вуха невгамовною мовою про речі, що, на мою думку, мали збудити його від предковічного сну.

Я йому говорив про революцію. Але Степанові пощастило в свій час витягти високого жеребка, він не був ні на службі, ні на війні, сидів увесь час у своєму глухому селі, куди революція майже ще не дійшла, і тому мої розмови його, видно, аж ніскілечки не зачіпали.

Тоді я взявся з іншого боку. Я глузував з його надмірної праці та мізерного заробітку й порівнював його долю з Семеновою. Однак Степан мовчав.

Кінець кінцем мені набридла моя невдала пропаганда. До того ж я зацікавився Сонечком, що носила нам обідати, і, взявши порожні глечики, щось надто пильно задивлялася, як біжить вода на млинове колесо.

Аж ось одного разу, розмовляючи з Сонечком на греблі під вербами, я раптом помітив Степана, який задумливо дивився на те саме млинове колесо. Це була для мене

така несподіванка, що я навіть засумнівався, чи то Степан стоїть, чи просто стовбур, бо в тому місці було дуже сутінно, а мені в очі било сонце.

Це було в п'ятницю, а в суботу, прийшовши до вечері спозаранку, він, вже йдучи спати, раптом бовкнув Семенові:

— А в понеділок я тільки з обіду до праці стану.

— Чому так? — здивувався Семен.

— Мені казали люди, що в Горіхівській економії взавтра ввечері збори наймитів. До Горіхова далеко та й не вертатися ж мені вночі; пересплю там, а зрання, в понеділок, піду...

Сказав це він так просто, ніби ото мав піти кудись у справі Семенового ж господарства.

У першу мить Семен остовпів. У другу — багаття розгорілось на його обличчі, але він стримавсь і лише ехидно запитав:

— Що це, братику, на голодранців схотілося подивитись, їхню дурну мову послухати?

Степан тільки мовчки подивився на хазяїна. Тоді Семен не стерпів:

— А як я тебе не пушу? Кінець кінцем у неділю йди хоч і під три чорти. А в понеділок хто на млині робитиме?

Семенів голос увірвався аж вереском, і це спаскудило його справу. Степан посміхнувся зовсім не лагідно, а глузливо. Це, може, вперше за його життя.

— А мені що? Ваш млин, ви й міркуйте, як упоратись.

— Гаразд, іди. Упораємось і без тебе, — раптом спокійно, холодно сказав Семен.

На тому й скінчилося. Я був певний, що на понеділок Семен знайде іншого наймита, а Степанові покаже широкий шлях. Але ж ні, в понеділок Семен прийшов із Сонечком. Після обіду, що його їли втрюх (Степан уже прийшов, але на мої запити про збори нічогосінько мені не розповів), Семен сказав ніби ненароком йому:

— Чув я вчора, що цього року люди платять за найми більше, ніж торік. Отже, я кладу тобі зайвих десять карбованців...

— Спасибі, — відповів Степан, але щось загадкове почулось мені в його голосі.

Працю цього дня ми скінчили спозаранку і, мені на диво, Степан покликав мене під верби на греблю, сів коло води, витяг із кишені газету й попросив мене почитати йому.

Вже нічого не говорячи, ні про що не розпитуючи, я читав. Степанові було дуже тяжко слухати, аж очі йому посоловіли, двічі він починав куняти, але коли я спиняв читання, він жваво просив мене читати далі.

Вівторок приніс ще більшу несподіванку. Проти півдня закурила порохом на греблі бідарка, спинилась коло млина. З неї вийшли два товариші й, розпитавшись про Степана, послали його по хазяїна...

Добре допекли Семенові товариші за те, що в нього наймит, по-перше, не застрахований, а по-друге, що він ставить йому опір до запису в спілку.

Семен навіть не сперечався. Обіцяв Степана застрахувати, сплатити всі свої провини, взагалі спокутувати свої гріхи проти Радянської влади.

Коли товариші поїхали, Семен не пішов додому — лишився на млині, допомагаючи нам робити.

Коли праці стало менше, він підійшов до Степана:

— Йдіть-но, товаришу, відпочиньте. Я за вас робитиму...

Степан подумав і пішов під верби.

Уранці другого дня ми снідали самі, без Семена; він ще вдосвіта подався на млин.

Коли ми прийшли, він покликав до себе Степана й сказав йому:

— Мені, товаришу, двох наймитів забагато. Я мушу розщитати вас...

Не змовчав на цей раз Степан. Загорілась суперечка. Як той кобець, налітав хазяїн на наймита, але той... Де подівся смирний волик? Спокійно, але рішуче відбивав він слова хазяїна й виводив його на чисту воду. А на кінець сказав:

— Гаразд. Я піду. Але побачимо, що з цього вийде.

— Не боюсь! — гримнув востаннє Семен...

Степан пішов.

Минув тиждень, другий, третій. Здавалось, що так нічогосінько й не буде. Семен уже заспокоївся і навіть договорив сусіду допомагати мені на млині.

Однак запросили-таки Семена до суду, а другого дня він повернувся з міста, та вже не сам, а зі Степаном, бо присудили-таки йому наймита не звільняти...

Кілька днів хмарою чорною ходив Семен. До млина він майже не заглядав. Степан робив ревно, як і раніш. Лише скінчав працю завжди спозаранку. Та воно й припало так, що тоді помолу не багато було...

Під ці вільні години я часто читав Степанові на його

просьбу газети та журнали. Поволі йому ставало легше слухати, й одного разу він попросив мене спробувати навчити його читання. Тоді ж він соромливо подякував мені за те, що я «вивів його в люди»...

Все було мирно, гаразд. Я вже сподівався, що одного разу Семен скаже своє: «Трісочками води не загатиш»,— і знову почне свої жваві розмови під час вечері.

Але він мовчав. Він зів'яв і навіть занедбав своє господарство.

Пішли дощі. Мене враз потягнуло до міста. Одного вечора я сказав Семенові, що завтра йду від нього. Він навіть не спитав чому...

Після вечері Степан подався до млина спати. Це він часто робив улітку, ще коли не ходив ні разу на наймитські збори. Тоді він робив це, щоб устати ще вдосвіта до праці. А тепер — я знав це — він завів собі там потай каганець і вночі упрівав, вивчаючи букви, що я йому вдень показував.

Несподівано, коли Степан уже пішов, Семен теж зібравсь до млина. Я поспішив і собі, щоб попередити Степана.

На млині я умовив Степана на цю ніч каганця не світити, бо хазяїн може причепитись,— ще, мовляв, пожежі наробиш. Степан погодився зо мною.

Виходячи з млина, я зустрів Семена. Він ніби злякався мене, нічого не сказав, навіть заховався в сутінь.

Щось майнуло в мене в думках, якесь тривожне почуття. Я все пригадував, чи не було в руці Семена сокири. Я сам не розумів, навіщо мені та сокира потрібна, але думка вперто верталася до неї. Я не пішов до хати. Після дощів сьогодні був знову погожий день. Сонце припікало, а ніч настала тепла, зоряна.

Я сів на стовбур коло ставу, дивився на воду, що дуже піднялась за останні дні й погрожувала проривом греблі.

«А як дійсно прорве? — майнула раптом думка.— Тоді ж залле млин і втопить Степана».

Млин, як я казав, стояв дуже низько за греблею, бо вже після його перебудови греблю дуже вивершили...

Мене навіть потягнуло вернутись і намовити Степана спати в хаті. Але я розміркував, що це дурниці. Коли б і сталася така несподіванка, Степан завжди зуміє вискочити з млина.

Покинувши цю думку, я замріявся собі над ставом про свою долю, про своє шукання отієї правди, що її інші мають.

Довго я так мріяв-думав. Ніч була зоряна, тиха...

Раптом я почув, ніби щось настирливо перешкоджає моїм думкам. Минула ще мить, дві, і я ясно побачив, що гілка верби, перед моїми очима, вкрита водою, чомусь поволі вилазить із неї. Мені враз стало моторошно. Одночасно я почув далекий глухий рев води.

Так і є! Прорвало!..

Не тямлячи себе, я добіг до греблі, кинувся бігти по ній до млина, бо саме там ревла.

Раптом я остовпів: притиснувши ногою лом, Семен тримав піднятим заслон старого великого жолоба. Біла від піни вода мчала під містком, розриваючи греблю.

Семен так уп'явся в темряву, де бовванів млин, що й не помітив мене.

— Що ви робите? — скрикнув я.

У ту ж мить він мовчки, хижо кинувся на мене й учепився мені в горло. Борючись, ми обидва покотилися з греблі.

Але я вхопився за кущ, встиг штовхнути свого ворога у вир, а сам через кілька хвилин уже стояв по коліна в воді коло брами млина...

Так і знав — зачинена на колодку зовні. Я почав грюкати в двері. Мені здавалося, що я чув голос Степана. Він щось ніби кричав. Але за ревом води я не чув гаразд.

Мене вже почало заливати водою. Але я добрий плавець — зумів ухопитись за стріху. Ще мить — і я, як божевільний, з надмірною силою, розривав дах. Я зомлів у той момент, коли крізь околот просунулась Степанова рука і вхопила мою...

* * *

Семен, звичайно, вплив — не втоп. Такі не скоро втопають. Ми із Степаном врятувались на млиновім даху.

Тепер Степан працює у місті, на одному заводі. Часом він заходить до мене, але все рідше, бо, певне, на заводі знайшов собі кращих учителів.

Було урочисто й тихо...

І коли Петро Осипович Окольський, студент Новоросійського університету,— так він себе назвав на допиті й так показував документ, що найшли в нього під час арешту,— підводив очі до стелі, де мрійно зеленіли сутіні абажурів, йому здавалося, що це зовсім не окружний військовий суд. От він гляне просто себе й побачить довгі чорноблискучі столи громадської книгозбірні, куди він часто заходив ради конспіративних побачень, і в теплому світлі електрики — молоді обличчя, що схилилися над білими плямами книжок.

Так само, як і там, до шибок суворо високих вікон притулювся зовні синій присмерк, такий матеріальний, ніби надворі повітря від вечірньої прохолоди загушло прозоросинім кришталем.

І та сама задумлива тиша. Ілюзію порушував тільки рипучий голос секретаря, що читав акт обвинувачення. Окольський не слухав його. Справа його була аж надто ясна: збройний опір під час арешту, забито агента охранки. А місто — на військовому стані. 279-а стаття. Кара на горло, безперечно. Це знав Окольський від самого дня арешту. І давно з думкою про смерть він замирився. Та й не було в нього, власне, такої думки. Як і всі, дуже здорові й енергійні люди, він просто не вмів про смерть думати по-справжньому, так, щоб уявляти її собі. Для нього це була абстракція, тінь, певна формула неминучого кінця революційної праці, що раптом не через його вину обірвалася. Правда, він порушив дисципліну. Він не повинен був забивати агента. Але вже товариші обміркували його вчинок і виправдали його. Та й як же інакше?..

Пригадуючи тепер свій несподіваний терористичний акт, Окольський аж здригнувся від огиди й гніву — так само, як тоді, під час арешту, коли він випадково глянув у темний куток і раптом стрівся з очима... товариша

Миколи, свого товариша, що ніби напередодні виїхав з міста. В одну мить Окольський зрозумів, чого це Микола сховався в куток, чому в нього наліплено бороду, на голові — капелюх із широкими крисами й піднято комір пальта. У другу мить жандарм, що стояв поруч Окольського, відчув свою руку з наганом ніби в залізних обценьках, і зараз же розігнувся постріл. Микола впав смертельно поранений, на Окольського насіло аж три жандарми, видираючи в нього з рук наган, що він його так нагло здобув від їхнього товариша.

Окольський одкинув із високого чола чорну кучерю і, щоб розважитись, став розглядати своїх суддів.

Голова суду, сухенький генерал з борідкою, пильно дивився в папери. Його обличчя було просте й добре, і неймовірно здавалась чутка про те, що він принципово засуджував якнайсуворіше всіх революціонерів, коли мав хоч один безперечний доказ їхньої революційності.

Праворуч голови сидів грубий кавалерійський полковник. Він бездумно встромив масні, як у корови, великі очі в порожнечу зали і, коли стрів погляд Окольського, почав байдуже розглядати його, ніби вирішивши, що цей предмет виразніший для зору за інші, що розпливалися в сутемряві.

Ліворуч блищало пенсне на такому типово канцелярському обличчі, що навіть не вірилося в його належність кавалерійському офіцерові або взагалі військовому. Він уважно й сухо слухав прокурора, певне, один із усіх суддів, бо два крайніх — четвертий і п'ятий, — користуючись сутінню абажурів і зручністю високих кріселок, очевидно, дримали.

«Чи ж виправдають вони її?» — глянув Окольський скося на свого єдиного товариша на лаві підсудних, Настю Короленкову. Це було її справжнє ім'я й прізвище. Вона не мала рації ховатись, бо навіть жандарми не могли подумати, що ця наївна гімназисточка з синіми оченятами на рожевому дитячому личку прийшла в той злощасний вечір до Окольського по останній пакунок свіжих прокламацій з друкарні, що тут же, спакована в скрині, чекала на вивіз: комітет, учуявши небезпеку, наказав тов. Петрову, слюсарю з професії, а тепер волею революції великому фахівцю в нелегально-друкарських справах, перенести свою працю до сусіднього міста.

Коли жандарми ввійшли, Настя так широко перелякано вхопилась за свою алгебру й зошит із формулами і так натурально тут же, на столі, лежав студентський кашкет

«репетитора» Окольського, що все, певне, було б гаразд: її випустили б через кілька днів, Окольський дістав би пару років тюрми за переховування нелегальної друкарні, коли б не цей забитий агент...

Жандармському управлінню дісталось за те, що так необачно взяли зрадника на трус, і воно спересердя передало прокуророві й Настю Короленкову, здавалось, арештовану випадково. А прокурор якось надумав підвести її під співучасть у збройному опорі.

Коли секретар дійшов цього пункту і судді глянули на Настю, Окольський зраділо зауважив скептичну усмішку голови й щире здивування грубого полковника; навіть канцелярійське пенсне роздумливо глянуло в стелю...

Окольський нахилився до Насті й стиха сказав їй:

— Вас виправдають...

Сумно глянули у відповідь Настині барвінкові очі; вона знайшла його руку, стиснула її й залишила на ній свою. І поки провадився нудний допит свідків, тих самих жандармів, що робили трус, та ще господині приміщення, маленька пухка долоня оповідала Окольському про те, чому гімназисточка тов. Настя в той злощасний вечір, усупереч конспіративному правилу — взявши листівки, зараз же йти — обов'язково хотіла лишитись у нього хоч на десять хвилин. Хвилини бігли — десять, двадцять за сотню, — аж поки не задзвеніли в коридорі жандармські остроги...

Сьогодні перед засіданням суду в кімнатці підсудних вони вдвох підійшли до вікна.

Далеко поза барвистим килимом дахів, зелених, червоних і жовтих, синіло вечірнє море.

— Насте! Дивіться, як гарно! — гукнув зворушений Окольський, бо ж тюрма робить таким чулим до краси вільної природи. І він глянув на неї. Вона нізащо не хотіла звернути увагу на сине вечірнє море, бо знайшла в його очах своє море. Неволя робить людину сентиментальною, а до того жінки такі гарні, коли їх дуже зрідка бачиш, — і Окольський раптом відчув, що з його очей промовляє до Насті щось більше за товариську дружність. Правда, він ураз схаменувся: вона ж дитина, але...

Окольський обережно зняв Настину руку зі своєї: допит свідків скінчився, виступив оборонець, молоденький «помічник повіреного», призначений від суду. Він, видно, дуже боявся і військових суддів, і прокурора, й своєї майбутньої промови; його біляве обличчя то червоніло, то раптом блідло, й свої папери він узяв під пахву, як льокай серветку.

— Я оборони зрікаюсь,— припинив Окольський його страждання.

— Я, властиво, не про Петра Окольського говоритиму, а про Настю Короленкову,— заспішив оборонець, радий, що може обминути страшного підсудного й показати свій хист красномовності там, де успіх — він це бачив — майже забезпечений. Та даремне, судді, як це звичайно по військових судах, його не слухали; вони потишкувались, ураз, по-солдатськи, вирішили, видно, долю підсудних і тепер нетерпляче чекали на закінчення формальності.

Дійсно, нарада суддів тривала не більше як три хвилини; повернувшись до зали, вони зачитали:

Окольському кара на горло, а Настю... виправдати...

Окольський зраділо вхопив її обидві руки, а вона, як дитина, притиснулась до нього, захлинаючись гіркими сльозами...

У кареті по дорозі до тюрми вони лишилися віч-на-віч. Була вже ніч, і самотні ліхтарі час од часу освітлювали крізь ґратчасті віконця блідим сяйвом дві постаті, що забились у куток, найдавший від конвоїра, який сидів коло дверцяток зовні,— Окольський пошепки розповідав Насті про те, що з десятих місяців слідчих вісім він був у в'язниці за бібліотекаря книгозбірні; за цей час він зумів пробити мур із книгозбірні в сусідній темний льох центрального парового опалення; звідти він почав копати тайник на волю, виносячи землю в комори до вугілля; роботи лишилось лише на одну ніч; отже, з цієї ночі він буде на волі, бо має у своїй камері підроблені ключі й до самої камери, й до книгозбірні...

Настя, зачарована, слухала його, хвилюючись так, що аж тремтіла всім тілом. Не сказав їй тільки Окольський про те, що вже два дні, як він не бібліотекар, і його переведено на коридор «смертників», із суворою ізоляцією...

Тяжко було це сказати. Нехай вже на волі, далеко від нього, дізнається про його долю. Це буде все ж легше, ніж бачити перед собою живу людину, що вже життя не належить.

Її сьогодні ж, певне, випустять із в'язниці... Воля! Це ж така велика радість! Чи ж варт її затьмарювати?

І тепло робилося йому під серцем, коли він бачив, як щастям сяяли її барвінкові очі в миготінні світлових плям од самотніх ліхтарів вулиці. Ось стало темно. Це вони в'їхали у в'язничну браму, карету на порозі відкинуло, й Настя мимоволі припала до Окольського. Це була б одна мить, якби вона сама раптом — палко, ніжно — не притис-

нулася до нього. І тоді обом захотілося, щоб вартові якнайдовше порались коло дверцят карети, які чомусь ніяк не відчинялись.

В коридорі в'язниці їх розлучили. Прощання було легке й світле. Настя пішла, зникаючи в сутінках під склепінням низької в'язничної стелі. Вона кілька разів оберталася, вітаючи рукою Окозького і радісно йому всміхаючись. І він посміхався їй,— так світло, ніби справді це вони зробили собі проходку й розлучалися тільки до завтра, такого ж щасливого, як і сьогодні...

Дозорці дивилися, вирячивши із здивовання очі, на це прощання з людиною, що, може, вже сьогодні, цієї ж ночі, теліпатиметься на мотузці.

* * *

Іван Карий, зовсім молодий в'язничний дозорець, високий, стрункий і гарний, з обличчям ніжним та лагідним, як у дівчини, почував себе сьогодні на нічній варті дуже погано.

Він і так ще не звик до цієї страшної примари — в'язниці з тисяччю лютих звірів за ґратами, що з них кожний тільки й думає, як утекти, вбивши його по дорозі,— так навчало Івана начальство; а як і не вб'є, то Іван все одно на місце втікача за ґрати сяде, теж у звіра обернувшись... Тяжка служба! Страшна служба! А тут ще сьогодні йому вперше довелось вартувати на коридорі «смертників».

Він уже раз на варті здаля чув, як «смертника» вели з камери на кару. Моторошно було. В коридорах дзвінко розляглося:

— Прощайте, товариші!

Це добре, що якось обійшлося: не гуркотіли того разу в двері політичні в'язні. А то буває, казали йому, на цей прощальний зойк відповідає страшне гуркотіння, як химерний жалібний марш, як жахливий супровід оркестру. Тоді робиться пекло. З дзвоном і скреготом одчиняються двері. З галасом тягнуть бунтівників у карцери...

Ні, на той раз обійшлося гаразд. Бо Іван чув, як кинулися дозорці на «смертника». Він, певне, хотів ще раз крикнути. Чув Іван тяжке тупотіння й задушені стогони. Затулили, видно, «смертникові» рота. Може, й зв'язали його... Моторошно! Ох, коли б сьогодні нікого на кару не вели.

Тяжка служба, проклята. Оце минулої осені пустили його з гвардії додому: відбув солдатчину. Приїхав, а вдома — похила кривобока хатинка, похила стара мати-вдо-

виця, дві молоді сестри й господарство на чверть десятини. Перед солдатчиною він ще підробляв по сусідах,—якось хліб їли. А тепер зовсім зубожіли. Коняку,—єдину надію на заробіток,—продав. Посидів Іван зиму, наголодувався добре, а на весну подався сюди, на службу. Хоч на коня заробити. Тоді возитиме цеглу на гуральню, що недалеко їхнього села будують...

Треба терпіти!

«І де це старший брат подівся?» — думав далі Іван. Малим його, ще як батько живий був, віддали до міста одному родичу — ковалю. Нехай, мовляв, з нього коваль буде. Де ж там чверть десятини та ще на двох синів ділити. Дівчата, ті нехай у найми йдуть... Віддали брата, та й нема його. Ще перед солдатчиною приїздив. Майстром став. Та не схотів на селі лишатися. А вдвох тепер було б легше. Коло заводу обидва робили б...

Думаючи, Іван походжав коридором, щоб, бува, зрадливий сон не підкрався: не звук він іще ночі не спати... Тихо було в коридорі. Дзвінка тиша. Кожний крок його лунав, здавалося, одбиваючись у найдальших закутках в'язниці. Це неприємно було. Дратувало, бентежило й так напружені нерви. Іван старався ступати якнайлегше. Та ехидна кам'яна долівка все одно ніби жива: тільки торкнеться її його тяжкий чобіт — зараз же відповідає зойкомлоною.

В'язні вже спали, було за північ. Скоро, може, й ранок. У цьому ж коридорі й вище сиділи каторжні. Багато. Кілька сотень. Уві сні, видно, то той з них, то той перевертався. Може, мрії про волю не давали спокійно спати. І тоді в кожного стиха брязкотіли кайдани. Тиша підхоплювала це брязкотіння, єднала його з брязкотом по інших камерах, де теж снили сні про волю. І в коридорі весь час стояв тихий дзвін-брязкіт. Так нібито дзвонили десь далеко за небіжчиком у церкві.

І дзвін цей не давав Іванові забути про смертників...

«Треба ще раз перевірити їхні двері»,— подумав він, шукаючи, як прогаяти час. І пішов одсувати й знову засувати на місце засуви. Цій вправі його навчили.

Перевіривши так перші двері, він зазирнув, за звичаєм, у вічко. І аж заточився з переляку: просто у вічі йому глянули гарячі, як жар, божевільні очі «смертника». Бідолаха почув Іванове вовтуження коло дверей і гадав, певне, що це вже прийшли по нього — вести на кару.

Іван затулив рукою вічко, навіть забувши, що на те є маленька покришка на шрубі. Йому здалося, що мить іще

погляду цих божевільних од жаху очей — і він сам завершить, як наляканий до смерті звір. Він одскочив од дверей і руки йому трусилися, як од пропасниці, коли він перевіряв другі двері, вже ухиляючись від проклятого вічка, хоч воно було й затулено.

А нехай їм усячина!.. Іван одійшов на середину коридора, не перевірявши решти камер «смертників», і знову походжав під жалібний дзвін кайданів...

Окольський, як тільки його завели до камери, зараз же поклався спати. За своє бурхливе небезпечне життя революціонера він навчився чудово панувати над своїми нервами й над своїм серцем. Особливо над серцем. Один товариш — медик — якось навчив його: коли хвилюєшся, затримай дух, потім зроби кілька глибоких подихів, і тоді серце почне працювати рівно. А це головне: весь тоді заспокоїшся. Скорилося цій гімнастиці його серце й на цей раз, дарма що за пару годин йому, може, доведеться зовсім заспокоїтися навіки.

Однак сон Окольського був не справжній: якийсь надто легкий та нетривкий. Бентежили його мрії-спогади про минулий день, про Настю й прощання з нею. І сон зірвався й утік, як тільки заскиглив засув від Іванової руки.

Окольський не схопився з ліжка, як його нещасний сусід, не підскочив до дверей, не вп'явся в них божевільними очима. Він чекав із залізним спокоєм, поки ввійдуть дозорці, бо теж подумав про їхній страшний візит. Почувши, що від дверей одійшла тільки одна пара ніг, він одпустив свої нерви, як одпускають віжки на гарячого коня, коли той уже вгамувався.

«Просто — нічна перевірка. Певне, зміна варті,— подумав Окольський.— Треба ще спати...»

Але на цей раз і гімнастика серця не допомогла.

«Може, я вже виспався»,— подумав Окольський.

Та ні: у вікно зазирала ще зовсім чорна ніч. Чорніша, ніж тоді, як він засинав.

«Це перед світанком,— вирішив Окольський.— Певне, вже не спатиму до ранку...»

Він спробував спокійно лежати. Та скоро його очі почало дратувати світло маленької в'язничної лампи на столі. У в'язниці гасити світло вночі забороняють.

Роздратовання від очей поширилося далі, на інші ділянки мізку. І тоді несподівано, з далеких його кутків, почали вилазити зовсім не потрібні думки. Вони хитро повдягали машкари міркувань про втечу, що, ясно, не вдалася, і про неї зовсім не варт думати. Та Окольський ро-

зумів цей маскарад: це думки про смерть повзли з темних кутків несвідомого, розбурхані роздратованням нервів.

Окольський підвівся і прикрутив, як можна більше, лампу. Ще й заставив її книжками. В камері стало сутінно й затишно. Скоро, може, і сон повернеться. Він любить темряву.

Окольський вже повернувся на бік, щоб скоріше заснути, і хотів заплющити очі, як раптом щось на долівці коло дверей притягнуло до себе його увагу. У першу мить він навіть не розібрав, що це саме. А коли розібрав, то не відразу зрозумів того величезного значення, яке це дрібне й ніби незначне «щось» мало.

То була тонесенька, зовсім бліда смужечка світла. Свідомо він ніколи б не зважив на неї. Але тут діяло підсвідоме — чуйне, дуже й владне. Ще помацки, але ж непохитно, воно простувало до якогось висновку.

Він заплющив очі. Та від сну не було й тіні. Очі вмить самі розплющились і вп'ялися в золотаву смужечку на чорній долівці. Тепер вона здавалася багато яскравішою, ніж була насправді.

Окольський пружним рухом схопився й загородив лампу книжками щільніше. Вже на обрію його свідомості поки що легкою хмаринкою з'явилося розуміння правди. Хмаринка хутко збільшувалась. Зараз з неї гримне грім і блисне блискавка бурі почуттів.

Окольський навмисно спиною до дверей, не обертаючись, ліг на ліжко. Але зараз же схопився й аж нахилився до чудесної стрілки світла. Потім, як звір, затримавши подих, нечутним кроком підкрався до дверей й рухом легким, як пір'ячко, обережно поторсав їх.

Двері м'яко подалися. Ще мить Окольський подумав, що це йому здається; що то він сам поточився назад. Але в другу мить уже його горло висохло від бурі-суховію почуттів, що над ними сміливим льотом летіла надія... Воля!

Ось очі його зробилися свердлами, що хутко-хутко працювали, пронизуючи двері. Марна праця! Вони застелилися, ніби туманом: ще взялися до праці вуха...

Тук, тук, тук, тук... далі, далі,— тихше, тихше... Іде назад.

Може, перебігло три хвилини. Може, п'ять. Здавалося, вічність.

Та все одно: маршрут дозорцевої проходки вже визначився точно.

Тепер — гімнастика подиху. Так, серце б'є рівно й дзвінко. Можна починати...

Раз, два,— двері відчинилися, двері причинилися — десять кроків, нечутних, бо чоботи скинуто,— і Окольський влипнув у темне заглиблення дверей останньої в коридорі камери.

Тепер, поки дозорець поверне в тому кінці коридора, дійде сюди й тут знову поверне. Окольський мав час на міркування.

Перша думка була найважливіша: чи дійде дозорець до дверей останньої камери і як поверне? Не дійде, бо хода його свідчить за те. У такому стані людина скорочує свій шлях. Поверне спиною — ліворуч. Бо хода свідчить про військову службу в минулому.

Друга думка тепер уже мала тільки теоретичний інтерес: і як це дозорець, перевіряючи двері, не потрапив чи засувом, чи защічкою замка в гніздо? Окольський залишив це питання без відповіді, натомість пригадавши, як він тільки що не забув узяти з собою ключа до в'язничної книгозбірні. Ключа він переховував у старому подертому черевикові під ліжком. Він його так залив гасом і забруднив, що під час трусів, які час од часу робили по камерах, жоден з дозорців не наважувався його взяти в руки...

Окольський аж посміхнувся зі своєї вигадки. Але враз цю посмішку змело з його обличчя: вже дозорець наближався до нього.

Ближче, ближче... Тут він поверне. Ні! Ще крок, ще, ще... Стоп! Дозорець спинився проти Окольського. Він стояв боком, чомусь не повертаючись, чомусь ніби задумавшись...

Хвилина, друга, третя... Що з ним? Скам'янів? Ні, він живий. Він схилив голову. Це — навмисне: так йому зручніше одним оком скося дивитися на Окольського.

Швидше гімнастику подиху! Бо дозорець почує кляте серце. Заплющити очі! Бо з них простяглася крицева нитка до дозорцєвого ока і тягне, тягне його сюди...

Гімнастика подиху допомогла. Вже рівно б'ється серце. Ні, це рівно стукотять, віддаляючись, дозорцеві кроки.

Поки він одійде далі, є з півхвилини на те, щоб обміркувати план дальшої дії. В'язниця — хрестом. Там, де перехрестя коридорів, неперегороджених од краю до краю задля ліпшого догляду,— коло. На цьому колі й камера книгозбірні. На цьому колі сьогодні вартує старший — Хома Гордійович, грубий, череватий старий дозорець-держиморда з випнутими щоками, довжелезним носом і котячими вусами,— жива карикатура. Окольський, як ішов до камери, бачив його.

Тепер Хоми Гордійовича в центрі кола не видно. Певно, сидить на своєму стільці,— йому це дозволено,— отут зараз, за рогом. Що він робить?

Окольський обережно, поволі, висував своє обличчя за ріг, здавалось, сантиметр за хвилину. Але то тільки здавалось, бо вухо напружено ловило дозорцеві кроки, що тепер був приблизно на половині коридора й коли б раптом обернувся, то, безперечно б, побачив в'язня-втікача.

Хома Гордійович читав якусь книжечку, низько схилившись до неї. Він сидів так близько від Окольського, що той упізнав книжечку. Це була граматика есперанто. Нещодавно політичні в'язні захопилися вивченням цієї мови й начальство наказало всім старшим теж її вивчати, щоб розуміти, про що перегукуються у вікна між собою політичні.

Хома Гордійович ретельно виконував наказ. Але кожному своя доля. І старшому в'язничному дозорцеві есперанто — наука непереможна. Довгий ніс його безпорадно дзьобав кляту книжечку.

Тук, тук... Вже далеко, вже в тому кінці коридора дозорцеві кроки. Зараз поверне... Вперед чи назад? Вперед!

Ніби вітрець дмухнув в обличчя Хоми Гордійовича. Його ніс підвівся й очі розплющилися. Та вже Окольський, пробігши навшпиньках повз нього, знову влипнув у заглиблення дверей камери книгозбірні. Тут він міг вільно очікувати, поки есперанто остаточно подолає свого недоречного учня.

Тоді ніжно рипнув замок книгозбірні. Зачиняти його зсередини не варт було: хоч і ніжне, рипіння замка — звук надто гострий для вуха старого в'язничного дозорця, щоб часом не збудити його, приспаного міжнародною мовою.

Та й взагалі треба було поспішати. Скоро зміна. Втечу відкриють. Зчиниться сполох, гвалт. Тоді вже тайника не доробиш. А там на десять хвилин праці. Сотня, друга вдарів кайла — і відкриється вихід у рівчак за в'язничним муром. План ретельно обраховано, десятки разів перевірено одним товаришем-інженером, політичним в'язнем, що один тільки знав про тайник. Помилки бути не може...

Окольський, хапаючись, порозкидав купу книжок у кутку, де була дірка в льох центрального ogrівання, й провалився в неї...

Іван, дійшовши до того місця, де за пару хвилин перед тим стояв, прилипнувши до дверей, Окольський, знову, як

тоді, спинився й задумався. Чому, він і сам не знав. Щось ворушилося в його мізку. Може, це запізнено справляла свій вплив ота крицева нитка від ока до ока, що її боявся Окольський? Буває!..

Іван навіть глянув на двері, ще, може, теплі, нагріті спиною Окольського, але тепер двері як двері. Туманна невдоволеність знялася десь глибоко в Івановій свідомості: певне, він щось помітив, та не зауважив. І тепер, ідучи, він пильно придивлявся до всіх дверей того самого ряду, ніби шукаючи, де поділося те, що збентежило його коло дверей першої камери.

Ось він знову спинився. Тепер коло камери Окольського. Може, й випадково. Ні! Він тут мусив спинитися. І до цих дверей він придивлявся. Так само пильно й неухважно одночасно — це буває, — як і до попередніх.

Раптом його очі спочатку звузилися, потім почали розплющуватися все ширше, ширше... Він уже побачив, що засув не на місці. Ні, він уже знав, що засув не на місці, що хтось двері одчинив.

Жах розкрив йому очі, рота. Ще мить — і залунав би його покрик. Та десь блимнула надія. Іван кинувся до дверей, ніби обценьками, закликаючи пальцями вхопив засув, потягнув до себе.

Не покрик — тихий, придушений стогін вирвався з його горла, а в очі впиалася моторошно порожня камера...

Утік!.. Смертник!.. Він сяде!.. В камеру смертника!..

Вихором, молотом, молотками в голові!..

Швидше! Швидше! До старшого! На сполох! На гвалт!

Ноги слухняно несли неслухняне тіло. Їм бігти б, аж вони поволі, як на муштрі, коли — «кроком руш»...

На очі набігли темні квадрати дверей, плив у тумані коридор, вогневим стовпом стало ясно освітлене коло перехрестя. Хома Гордійович спить. Треба будити... Дивно — він спить!

Раптом ударила в Іванові очі чорна пелька дверей книгозбірні. Може, ранковий вітер, продершися крізь розбиті шибки льоху центрального ogrівання, зчинив протяг.

Може, просто з льоху дмухнуло холодним повітрям. Бо ж Окольський двері причинив...

Іван про це не думав. Нічого не думав! Кинувся просто в книгозбірню, залишивши Хому Гордійовича, приспаного граматикую есперанто.

В книгозбірні було темно. Іван наступив на щось м'яке. Поточився, потім схопив з долівки книжку. Чиркнув сір-

ником — зламався. Другим, третім... Схопив їх воднораз декілька, обпалив собі пальці. Але не відчув того. В хисткому світлі на нього глянула діра в мурі.

Вже вихопивши нагана, він пірнув й упав на долівку льоху. Вдарився головою, але схопився, захитався й учепився за мур рукою, щоб стати рівно. Його рука натрапила на електричного гудзика — в очі вдарило ясне світло.

Захистивши очі від нього долонею, як у степу від сонця, Іван мить роздивлявся льох... Тайник! Іван поліз...

Ще острах забивав дух, але нерви вже напружував інстинкт мисливця.

Гуп, гуп... Окольський добивав, хапаючись, вже тонкий шар землі, що відділяв його від волі...

Іван рачкував тайником, б'ючися головою в низьку стелю. Він уже вчув кайло. Його мізок уже працював гарзд. Він усе розумів. Світла б хоч смужечку...

— Стій!

Це дзвінко крикнув Іван. Але тут, у темній дірі, це вийшло мишачим пискотінням.

Кайло враз спинилося... Бах! Ні, Іван ще не стріляв. Це йому в голові бахнуло. Кайло, кинуте Окольським у ворога, влучило йому просто в чоло. Тільки держалном, а не залізом.

Вогневі колеса закрутилися Іванові в очах. Роздратованим ведмедем кинувся він наосліп й учепився в Окольського, не відпускаючи все ж нагана.

Обидва завовтузилися в смертельній борні. Мовчки, тяжко сопучи, намагалися вхопити один одного за горло. Гупали ногами й плечами в стінки тайника. Обидва були майже рівні на силу. Окольський трохи здавав, знеможений ув'язненням, Іванові заважав наган, непотрібний, бо він ніяк не міг обернути люфу на ворога.

Раптом земля в одному місці піддалася, посунулася й вони впали, майже засипані нею. В ту ж мить чорну темряву їхньої страшної бійки розсіяло блідим світлом. Вони проломили діру на волю.

Окольський опинився під сподом. На мить він пустив Івана, скидаючи з обличчя землю. Іван скористався цією миттю.

Раз, раз! — гримнув його наган...

І майже одночасно з горла вирвався нелюдський зойк.

Вже близько розляглися тривожні постріли дозорців. У вартовні в'язниці дзеленькотів сигнал на сполох...

Рано-вранці, — всю ніч не спала, — пішла Настя в са-

док. Із безсоння не були червоні її очі. Світлом радості, чистим барвінковим світлом вони сяяли барвінковому небу ранку...

Молодість!

Ранок! Уранці дужчають надії й стають кволими сумніви ночі. Вночі Настя турбувалася і мучилася. Із сумнівом змагалася віра... О, Петро!.. Про нього ж усі казали, що він ніколи не схибить у тій справі, що до неї взявся. Завжди свого доб'ється.

Так, доб'ється! Це казав ранок. Це казало сонце, що виринали червоне з крицевого моря. Це казала Настина молодість.

Петро вже на волі. Він уже там, у товариша Гордія. Вчора він казав, що там буде. І дозволив Насті рано прийти.

Швидше, швидше!

Настя встромила руки в бузковий цвіт, що цієї ночі розквітнув, почервоніла. Сміятиметься Петро: дівочі, дитячі сантименти... Але вже роса квітів привабно змочила Настині руки й несила їм було зректися дівочих, дитячих сантиментів.

За хвилину вже бігла Настя тихими вуличками раннього ранку, притискуючи до грудей росисті бузкові грона. Ось і будиночок, де мешкає товариш Гордій. Ось і двір. Привітно махнув хвостом знайомий кудлатий собака. Ось і двері Гордієвої кімнати. Тут захопило дух. Але постукала. Гордій обізвався. Увійшла. Розгублено роздивлялася кімнату й присутніх. Їх, крім Гордія, було аж четверо. Прийшли, певне, привітати Петра. Чому ж так багато? Це неконспіративно. І чому ж усі сидять похнюпившиися? Де Петро?

— А де ж товариш Окольський? — затремтів дівочий, майже дитячий, Настин голос.

Тоді Гордій поволі похмуро підвів голову. Настя зіщулилася. Ось він зараз гудитиме її за неконспіративне запитання. Товариш Окольський вже далеко. Вже глибоко заховали його від жандармського ока. Настя спізналася... О, як боляче!

Гордій не гудив її. Зовсім неконспіративно, хоч і коротко, він сказав їй, що вночі був недалеко в'язниці (Окольський не зумів попередити, що його перевели в іншу камеру й надії на втечу вже нема), чув постріли. Значить, товариша Петра, певне, затримали. Ось він і товаришів сповістив про лихо.

Гордій замовк, і стало тихо-тихо. Настя ж — дитина. Хто її гудитиме за те, що сльози з її очей текли й капали, зрошуючи й так ще свіжі бузкові грона на її грудях?

— Час і додому!

Це сказав один із товаришів, підвівся, але не пішов, задивившись у вікно. Раптом він тривожно припав до шибки.

— Що це?

Це він скрикнув, і всі схопилися, скупчилися коло вікна.

Надворі пес гавкав на високого, стрункого хлопця в уніформі в'язничного дозорця. Дозорець на пса не зважав. Він роздивлявся двір, щось міркуючи, і попростував до Гордієвих дверей. Він був дуже блідий. Обличчя в нього було ніжне, ніби дівоче.

За мить він стукав у двері Гордієвої кімнати.

— Хто там? — запитав, не підводячись з місця, Гордій.

— Тут мешкає товариш Гордій? — хрипко обізвався з-поза дверей дозорець.

Гордій не відразу відповів. Він міркував, чи признатися. Тоді дозорець за дверима вимовив гасло Окольського до Гордія.

Гордій схопився, підскочив до дверей і майже втягнув до кімнати дозорця. Всі кинулися до нього: що з Окольським?

Дозорець мовчав із хвилину. Ніби йому замкнули уста. Аж ось він силоміць розчепив їх.

— Окольського вбито! — каменем упало в мовчання.

Ще мить воно тривало. Аж ось його порушив залізно-спокійний Гордіїв голос, — він уже приготувався до цього.

— Розкажіть, звідки ви це знаєте, як воно сталося й чому ви прийшли сюди?

Дозорець розповів. Майже так само, як він годину перед тим робив рапорт начальству. Він тільки не сказав ще, хто той дозорець, що наздогнав і забив Окольського, й що сталося під час тої страшної хвилини.

Аж ось його голос увірвався і потім, у напруженій тиші, терпко задзвенів:

— Окольський... Петро Карий — мій рідний брат. Я його впізнав, коли вже застрелив...

На мить у кімнаті пробіг рух жаху. Потім усі ніби скам'яніли.

Іван поточився й тяжко сів на стілець... Тривала тиша. Іван підвів очі. Ніхто не дивився на нього. Стілець під ним зарипів, посунувся, а він упав навколішки.

— Простіть... Простіть, товариші! Мій брат, помираючи, заповів мені прийти до вас і стати на його місце. Приймійте мене! Я за нього робитиму...

Широко розплющеними очима Іван дивився на своїх суддів. Туман сліз застилав йому очі. І крізь цей туман він бачив, як дівчина, майже дитина, підвелася, підійшла до нього, чомусь притиснувши до грудей бузковий квіт. Коло нього вона квіти випустила, й вони посипалися додолу. І тоді вільними руками вона взялася Івана підводити.

— Товаришу Гордію,— звернулася вона до найсуворішого з суддів,— ми ж виконаємо заповіт Петра, правда?..

Люті морозні дні прийшли залізним кроком. Нерухоме повітря — скло. І битий колючий скляний порошок, коли його вдихнеш.

Риплять дерев'яні бараки, кричить перемерзлий сніг. До залізних віконних ґрат, до залізної клямки дверей торкнутися голою рукою — значить умиє позбавитися шкіри на місці дотику...

Ми качаємо воду з глибоченної криниці Олександрівської пересильної тюрми.

Ми — ленська партія політичних каторжан. Ми всі вже відбули свою кару — роки неволі, голоду й нелюдських знущань по різних централах. Ще влітку нас мали заслати на «вільне» вічне оселення по глухих закутках Сибіру. Але пазурам тюремної влади така шкода випускати нас, політичних, її улюблених жертв!

І от коли ми наприкінці літа, задихаючись од смороду камер іркутської тюрми, здавалось, останнього етапу мук, з тремтінням дожидались так довго сподіваної, омріяної під дзвін кайданів волі, нас, один по одному, сповіщали — Керенський повіт!

Це значило не тільки розпачливу боротьбу з голодом у передвічних таємних нетрях верхів Лени. Це значило ще довгі місяці — осінь, зиму й весну, до наступного літа, — ув'язнення в Олександрівській пересильній тюрмі, бо до Керенського повіту партії виряджали лише влітку на баржах Леною.

А ще це значило — подвійні знущання. По централах, де збиралось сотні й тисячі політичних, все ж існувало якесь право, суперечне в своїй суті право безправних — продукт довгої, упертої, часом геніально винахідливої щодо організаційних форм боротьби.

От і зараз нас не мали вже права виганяти на цю справді каторжну працю. На нас не було навіть відповідного вбрання. У самих сукняних бушлатах просто на со-

рочки, без рукавиць ми корчилися од болю, коли жорсткий сибірський мороз голками встромлювався в тіло. Краплі і струмені води з цебрів обпікали шкіру, як розтоплене олово. Тягти колесом величезні, на половину людського зросту, цебра з двадцятисажневої глибини — це було над міру наших сил, виснажених роками неволі й голоду, тяжким етапом із російських централів до Сибіру.

— Страйк!..

Невідомо й хто кинув це чарівне, таке любе нам слово. Але воно враз електричною іскрою перебігло по всій партії...

Раптом сколихнуло воно спогади про колишню буряну боротьбу, що ми її всі зазнали ще до тюрми, й окрилило сподіванням близької волі. Всі випростались, підвели голови, забувши про лютий мороз, зогріті вогнем завзяття, — й грізно загуло колесо криниці, напіввитягнуте цебро почало вниз.

Дозорці розгубилися. Старший був витяг нагана, але ми мовчки лавою посунули до свого барака.

Тут мовчання вибухнуло запальним мітингом, таким гарячим і бурхливим, ніби повернувся 1905 рік.

За 10 хвилин прибіг начальник тюрми. На диво він був тверезий. Зелений чи з перепою, чи зі стриманої люті, він досить спокійно запропонував нам стати до праці, обіцяючи кожухи й рукавиці.

Але ми вже сп'яніли, забуваючи залізний шлях специфічно тюремної складної боротьби з її тисячами поступок і компромісів.

— Не хочемо. Не маєте права. Страйк!..

Начальник пішов...

Загомонів барак... Чомусь усім здалось, що ми вже перемогли. Розбились на купки, ділились враженнями, сміялись. В одному кутку дражливо залунали заборонені співи...

Надходив вечір. Небо вкрили олов'яні хмари. Мороз полегшав, тільки трохи полегшав, але нашим, сп'янілим од перемоги, головам здалося — весна, коли вечірне повітря увірвалось у розчинені для подачі вечері двері.

Ніхто до нас не приходив. Здавалось, справі кінець...

— Перевірка. Струнко! — залунало якомсь зненацька нервово й дзвінко.

Стали в дві лави. У напруженій тиші виразно затріпотіла одностайна думка: ведуть солдатів!

Але ж ні! Начальник увійшов лише в супроводі кількох дозорців.

Перевірили... Тихо все, гаразд. Якось полегшало: зараз підуть.

Але ось начальник чомусь вернувся од дверей назад, підійшов до мене:

— Виходь!

І ту ж мить кілька рук з боків і з заднього ряду вп'ялися в мене: я був старостою барака, й мене могли повести сікти різками.

— Не йди! Нехай усіх ведуть,— почув я гарячий шепіт товаришів, що тримали мене.

Але я раптом відчув щось інше, щось зовсім не те, чого боялись для мене товариші: дуже зловісне було обличчя начальника, занадто зловісне для такої операції, як «порка».

Я непомітно визволився з товариських рук і пішов за начальником, уже виразно читаючи розчарування на його спині.

Моя інтуїтивна здогадка підтвердилась: коли по дорозі в контору я проходив караульню, то побачив у ній цілий відділ солдатів, що стояли тісною купою, тримаючи в руках рушниці.

Начальників розрахунок був майже певний: товариші мене не випустять силоміць, це буде одвертий опір владі, бунт, і через кілька хвилин після нього, просто крізь вікна барака зацокотіли б солдатські рушниці.

У конторі начальник, розлютований вкрай невдачею, кинувся до мене:

— Це ти під'юджував на страйк?

Я міг по щирості відповісти — ні. Бо справді, все сталося якось раптом, без ніякої індивідуальної ініціативи. Але ж тут один, оточений конвоем, я вже відповідав сам за себе. Гнів на задуману провокацію гарячою хвилею залляв мені мозок:

— Так, я. Ми ще й прокурора викличем, бо ви не мали права нас виганяти на роботу. Ми вже пересильні, а не каторжні,— зухвало відповів я.

Він аж побілів.

— Різки,— вереском зірвалось з його уст. Але він раз же рухом руки спинив дозорця, що хотів вести мене.

— Ні,— потемнівши, наказав він.— Посадовить його в камеру бродяг.

У першу мить я не зрозумів, що це за кара. Але, вже йдучи за дозорцем двором, я все пригадав.

По каторжних тюрмах, де був малий вплив політичних,

існувала гидотна олігархія видатних злодіїв, так званих «іванів»: уся тюрма на всякі способи старалась їм прислужитися; все, що було поживного в убогій арештантській їжі, приносилось з кухні їм.

Я, барачний староста, відбуваючи свою чергу у старостуванні на кухні, звичайно на цю традицію не зважав.

— Урівнення заводиш? — ричали бродяги, приходячи на кухню по обід для своєї камери, що в ній ні одному не вигідно було назвати своє справжнє ім'я, бо злочин його вважали багато більше за 12 років каторги.

Один із них ухопив був кухонного ножа. Та, на мое щастя, дозорець вчасно стримав його запал, націлившись на нього з нагана.

Інцидент вичерпався тільки погрозою:

— Попадешся ти колись у наші руки!

Начальник про інцидент знав од того ж дозорця і тепер хотів скористуватись помстою бродяг.

Незадовго перед цим одного арештанта з випадково засуджених (таких на каторзі була більшість), нелюбого начальству своєю уїдливою боротьбою за законні права, посадовили в камеру бродяг, пустивши поголос, що він «лягавий», тобто робив доноси на товаришів.

Другого дня він помер у лікарні «з невідомої хвороби, без ознак побоїв та насильства».

Бродяги ж бо майстри на всякі вбивства, особливо такі, що «ознак» ніяких, крім раптової смерті, нема...

Привели мене до камери в ту саму мить, коли в ній робили перевірку.

Кілька очей злорадно блиснули, коли я проходив повз ряд, щоб стати в край.

Зачинились за дозорцями двері. Очікуючи неминучої смерті, я сів у куток на табурет, готовий ним розпачливо боронитись, щоб хоч недурно віддати своє життя.

Але в камері все було ніби лагідно. Двоє чи троє, ніби ненароком, підійшли до мене, глянули скося й пішли у протилежний куток, де почалася гра в карти.

Кілька хвилин я дивився туди, де над картами зібралася купка. Я був певний, що зараз там провадиться змова. Але, крім звичайних вигуків гри та виразу зацікавлення нею, я нічого не міг помітити.

«Невже ж вони забули мене й начальник ще раз розчарується?» — майнула неймовірна думка.

Щоб перевірити її, я підвівсь із табурета й пішов по камері, зупиняючись коло ліжок, що на них лежали й сиділи бродяги. Ніхто не обізвався до мене ні одним словом,

не спитав, чому це мене сюди привели. І мені захололо всередині: це змовницьке мовчання говорило все.

«Так! Уночі, зненацька, коли я, може, засну, мене раптом придушуть подушками й задушуть або заб'ють цеглинами під боки крізь подушки, щоб не було знаків наглої смерті».

О, я добре знав тюремно-зłodіяцький ритуал з тими, хто їм не любий. Жах тисячами голок уп'явся в мене. Я хутко підійшов до дверей. Бити в них табуретом? Кричати, щоб забрали в карцер?.. Даремно! Я розумів чудесно, що дозорцям дано інструкції нізачо мене не випускати з камери.

Я схилив голову: як оловом налило мозок пружною думкою про порятунок...

Раптом ніби гадюка проповзла по моїй спині. Я хутко обернувся: кілька пар гарячих, як жар, очей з групи коло карт зацікавлено вп'ялися в мене.

Я здригнувся, мимоволі згадавши, як бачив раз очі ко-та, що ними він стежив з кутка за напівпридушеною його пазурами мишею посеред кімнати. Вона ворухнулась, шукаючи куди б утекти. А він, весь напружений, ждав, щоб одним скоком стрибнути на неї...

Я ліг на ліжку, що мені його показав дозорець, як привів. Я вирішив заспокоїтись, зосередитись і щось, кінець кінцем, придумати. Я не йняв віри тому, що моє становище безвихідне.

О, якби ж вони почали говорити зі мною! Я був певний, що зумію цих дегенератів переконати. Чи ж не ненавидять вони начальника так, що думка про слугування його намірам буде їм огидною?

Я почав старанно готувати промову, добираючи специфічні, доступні моїм ворогам вирази. Я вже вирішив, що сам почну розмову з ними, просто сказавши, нащо мене сюди посадили.

— Вставай, чай будем пити! — одірвав мене від думок вигук.

Я подивився: де я бачив це сухе, аскетично жорстоке, з чорними, як антрацит, очима й бородою обличчя?

Одночасно в мізку затремтіла надія: я знав, що запрошення до чаю, за бродяжним звичаєм, значило трохи не побратимство. Але чого це він? Чи, може, тільки глузує?

Але ні. Дістав з-під подушки (щоб не захолов) чайник, поклав цукор і два кухлі.

— Пам'ятаєш, як ти виручив мене? — говорив він, наливаючи мені кухля.

Я пригадав.

Справді, одного разу, чекаючи з покупками коло тюремної крамнички, поки дозорець одведе до камери, я зайшов у відкритий завжди барак церковного хору. Тут оцей бродяга, що якимсь способом умів завжди вийти із своєї камери, програв у карти «все на світі» — одяг, пайок і їжу на місяць наперед. Тоді я віддав йому тільки що куплений цукор. Він одігрався і навіть, у свою чергу, виграв «все на світі у свого партнера».

Ураз моя тривога розбіглася, як морок ночі перед світлом дня. Я знав, що випадково врятований мною від картюжної неволі бродяга — найбільший злодій серед бродяг і тому серед них у пошані. Я знав, що бродяги ніколи не забувають послуги у скрутну хвилину, й був певний, що в мене є тепер вірний і певний оборонець.

Набалакавшись удостался із своїм несподіваним порятівником, я спокійно поклався спати, вже думаючи не про себе, а про долю нашого страйку...

— Що то тепер начальник робитиме? — посміхався я, засинаючи, радий з його невдалої подвійної провокації...

Серед ночі я враз схопився, ніби хтось уголос покликав мене. У ту ж мить я відчув якийсь рух коло мене.

Я пильно вдивлявся в темряву. Раптом я почув, як мої руки, що на них я сперся, починають дрібно тремтіти: я виразно згадав, як трое з тих, що стежили пожадливо за мною з групи коло карт, поклалися спати коло мене, помінявшись ліжками з іншими, ніби нейтральними до мене.

Я подумав: чому нема світла? Гасити світло в тюрмі заборонено... І волосся на моїй голові заврушилося: у відблиску ліхтаря я побачив, як край ковдри на сусідньому ліжку поволі спускається все нижче й нижче до світлої плями на долівці.

Мое дихання почало свистіти в пересохлому горлі...

Я почув, ніби не свій, якийсь зв'язаний крик, і в ту ж мить моя одна рука вчепилась у ґрати, а другу різало розбите скло. Мої ноги уже бились у чийось руках, ніби в полапках спрута. Я розкрив рота. Морозне повітря роздало легені. Ось-ось мій пронизливий покрик збудить ніч, але я захлинувся чимсь шорстким, ніби звіряча лапа полізла мені в горло...

«Накрили голову ковдрою», — блимнула розпачлива думка, і в ту ж мить:

— Р-р-р-раз! — залунав постріл, другий, третій.

Цупкі руки мене залишили. Я впав лантухом на долівку.

Я вже втратив свідомість і ніби крізь сон чув гомінке тупотіння надворі. Кричав коло дверей перемерзлий сніг, скиглив засув... У камеру попливли хмари пари...

Напівпідвівшись із долівки, я побачив химерного дозорця: з-під розстебнутої шинелі — бушлат і арештантські штани. Коло нього мій товариш. У руці його наган.

Вони кинулися до мене, гукаючи бродягам:

— Тікай, хлопці! Бунт!..

Знов загасла кимсь засвічена лампа. В камері вихор метушні: кому ж, як не бродягам, є рація тікати при всякій нагоді?..

Я побіг з химерним дозорцем і товаришем по крикливому снігові до гостроверхого паркана. Якимось чудом я вже був на його гострих палях. У цю мить пекуча бджола впилася мені в плече...

Прокинувся я на санках. Коні мчали щосили. На очі набігали стрункі сосни, як чудні привиди в темряві ночі.

Наді мною схилився химерний дозорець, поправляючи пов'язку на моему плечі. Я впізнав його:

— Васю! Що сталося?

— П'яний начальник прийшов уночі тільки з одним дозорцем. Нахвалявся, що з тобою зробив... Ми з Петром кинулись, обеззброїли його з дозорцем, зчинили сполох, ніби бунт, а самі побігли до бродяг. І ось — ми тікаємо: у чалдона¹ забрали коні...

Я трохи підвів голову. Петро правив.

Коні мчали нас назустріч волі...

---

¹ Сибірський селянин.

000000

ЗМІСТ

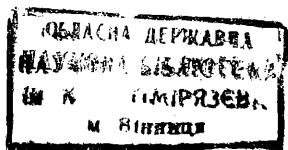
Дмитро Бузько і його творчість.
Вступна стаття Леоніда Бойка 3

ПОВІСТІ. РОМАН

За ґратами. *Повість* 18
Лісовий звір. *Повість* 101
Кришталевий край. *Науково-фантастичний роман* 178
Нащадки хоробрих. *Повість* 297
Ядвіґа і Меланка — поліські партизанки. *Повість* 430

ОПОВІДАННЯ

Джерело святої паски 488
Хазяїн і наймит 508
На світанку 517
Вночі 532

737969

ДМИТРИЙ ИВАНОВИЧ БУЗЬКО

ИЗБРАННЫЕ ПРОИЗВЕДЕНИЯ

(На украинском языке)

Видавництво „Дніпро”,
Київ, Володимирська, 42.

Редактор *В.І. Ціпко*
Художник *І. А. Єщенко*
Художній редактор *І. М. Гаврилюк*
Технічний редактор *Г. Г. Підгурський*
Коректор *О. С. Назаренко*

Виготовлено на Київській книжковій фабриці
Комітету по пресі
при Раді Міністрів УРСР,
Київ, Воровського, 24.

БФ. 26165. Здано на виробництво 7/IX 1970 р.
Підписано до друку 3/VI 1971 р.
Формат 84×108¹/₃₂.
Фізичн. друк. арк. 16,875. Умовн. друк. арк. 28,35+1 вкл.
Обліково-видавн. арк. 33,004. Ціна 1 крб. 20 коп.
Замовл. 1287. Тираж 30 000.

